

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX VƏ ETNOLOGİYA İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞI
ELMİ ƏSƏRLƏR
2024, Cild 85, №2

1947-Cİ İLDƏN NƏŞR OLUNUR

*1947-2020-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov
adına Tarix İnstitutunun "Elmi Əsərləri" adı ilə nəşr olunmuşdur*

BAKI – 2024

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:

Kərim ŞÜKÜROV

Tarix elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Azərbaycan

Nərgiz AXUNDOVA – akademik

İradə BAĞIROVA – tarix elmləri doktoru, professor (baş redaktorun müavini)

Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mais ƏMRAHOV – tarix elmləri doktoru, professor

Hacı HƏSƏNOV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Ədalət QASIMOV – tarix elmləri doktoru, dosent

Kamran İSMAYILOV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Yaqub MAHMUDOV – akademik

Tofiq MUSTAFAZADƏ – tarix elmləri doktoru, professor

Tofiq NƏCƏFLİ – tarix elmləri doktoru, dosent

Güntəkin NƏCƏFLİ – tarix elmləri doktoru, dosent

İlqar NİFTƏLİYEV – tarix elmləri doktoru, dosent

Nailə VƏLİXANLI – akademik

Xarici ölkələrdən

Van CHAOQUANQ – tarix elmləri doktoru, professor (Çin)

Arşi XAN – tarix elmləri doktoru, professor (Hindistan)

Pyotr İSGƏNDƏROV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru (Rusiya)

Sergey KARPOV – akademik (Rusiya)

Andrey KUDRYACHENKO – akademik (Ukrayna)

Kahramon RAJABOV – tarix elmləri doktoru, professor (Özbəkistan)

Kipke RUDİGER – professor (Almaniya)

Piotr TARAXA – tarix elmləri doktoru, professor (Polşa)

Con VUDS – tarix elmləri doktoru, professor (ABŞ)

Selma YEL – tarix elmləri doktoru, professor (Türkiyə)

Hakan YILMAZ – (Türkiyə)

Elmira ZULPIXAROVA – tarix elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)

Məsul katib:

Bəhmən ƏLİYEV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
A.A.BAKIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY**

**AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY
SCIENTIFIC WORKS
2024, Vol. 85, N2**

PUBLISHED SINCE 1947

*In 1947-2020, was published as “Scientific works” of A.A.Bakikhanov
Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences*

BAKU – 2024

**Published by the decision of the Scientific Council of A.A.Bakikhanov Institute
of History and Ethnology Azerbaijan National Academy of Sciences**

Editor-in-Chief:

Kerim SHUKUROV

Doctor of Historical Sciences, professor

Editorial board:

Azerbaijan

Nargiz AKHUNDOVA – Academician

Irada BAGIROVA – Doctor of Historical Sciences, professor (Deputy Editor-in-Chief)

Allahverdi ALIMIRZAYEV – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Mais AMRAHOV – Doctor of Historical Sciences, professor

Ismail HAJIYEV – Academician

Haji HASANOV – Doctor of Philosophy in history, professor

Adalat GASIMOV – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Kamran ISMAYILOV – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Yagub MAHMUDOV – Academician

Tofiq MUSTAFAZADEH – Doctor of Historical Sciences, professor

Tofiq NAJAFLI – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Guntekin NAJAFLI – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Ilgar NIFTALIYEV – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Naila VELIKHANLI – Academician

From foreign countries

Van CHAOQUANG – Doctor of Historical Sciences, professor (China)

Arshi KHAN – Doctor of Historical Sciences, professor (India)

Pyotr ISGANDAROV – Doctor of Philosophy in history (Russia)

Sergey KARPOV – Full member of the Academy of Sciences of Russia, Doctor of Historical Sciences, professor

Andrey KUDRYACHENKO – Full member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kahramon RAJABOV – Doctor of Historical Sciences, professor (Uzbekistan)

Kipke RUDIGER – Professor (Germany)

Piotr TARACHA – Doctor of Historical Sciences, professor (Poland)

John WOODS – Doctor of Historical Sciences, professor (USA)

Selma YEL – Doctor of Historical Sciences, professor (Turkiye)

Hakan YILMAZ – (Turkiye)

Elmira ZULPIKHAROVA – Doctor of Historical Sciences, professor (Kazakhstan)

Executive Secretary:

Bahman ALIYEV

Doctor of Philosophy in history,
associate professor

MÜNDƏRİCAT – CONTENTS

MƏQALƏLƏR – ARTICLES

M.Ə.RƏSULZADƏ – M.A.RASULZADEH –140

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında 30 dekabr 2023-cü il tarixli sərəncamına əsasən AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunda 2024-cü ildə keçirilən “dəyirmi masa”lar. Materiallar

İLQAR NİFTƏLİYEV (Bakı)	– M.Ə.РАСУЛЗАДЕ О НАЦИОНАЛЬНОМ УКЛОНЕ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНА	7-18
İRADƏ BAĞIROVA (Bakı)	– MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ- NİN MÜHACİRƏTDƏ İCTİMAİ-SİYA- Sİ FƏALİYYƏTİ TARİXİNDƏN	19-34
MEHMAN SÜLEYMANOV (Bakı)	– AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİY- YƏTİ DÖVRÜNDƏ BEYNƏLXALQ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ	35-56
MÜBARİZ AĞALARLI (Bakı)	– MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ- NİN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ ETNİK TARİX VƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏLƏRİ	57-75
RAMİL AĞAYEV (Bakı)	– AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİ İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR M.Ə.RƏSULZA- DƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ	76-88
XEYİRBƏY QASIMOV (Bakı)	– M.Ə.RƏSULZADƏNİN İRSİNDƏ ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ PROBLEMLƏRİ	89-106
NAİLƏ HÜSEYNOVA (Bakı)	– M.Ə.RƏSULZADƏNİN AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMEN- TİNDƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İS- TİQAMƏTLƏRİ	107-117
İRADƏ ƏLİYEVA (Bakı)	– AZƏRBAYCANDA TÜRKCÜLÜK MƏFKÜRƏSİNİN İNKİŞAFINDA M.Ə. RƏSULZADƏNİN ROLU	118-127
SEVİNC RƏHİMOVA (Bakı)	– M.Ə.RƏSULZADƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ İSTİQLAL MÜBARİZƏSİNİN LİDERLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	128-138
НАТИГ МАМЕДЗАДЕ (Bakı)	– M.Ə.РАСУЛЗАДЕ В КЛЮЧЕВЫЕ МО- МЕНТЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАН- СКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕС- ПУБЛИКИ	139-152

AZƏRBAYCAN TARİXİ – HISTORY OF AZERBAIJAN

RASİM SADIQ (Bakı)	– ANTİK MƏNBƏLƏR BİR SİTATIN İZİ İLƏ M.Ö. VI YÜZİLLİK	153-176
JALƏ ƏHMƏDOVA (Bakı)	– ARŞAKİLƏR DÖVRÜNDƏ ALBANİYA (QAFQAZ) DÖVLƏTİNİN HUN TAYFA İTTİFAQI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ	177-186
МАРЗИЯ ИСКЕНДЕРОВА (Bakı)	– МЕСТО АЗЕРБАЙДЖАНА В РОССИЙСКО-ОСМАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В XVIII – НАЧ. XIX В. (СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД)	187-216
ПАРВИН ГҖЗАЛОВ (Bakı)	– УТВЕРЖДЕНИЕ АЛЕКСАНДРОМ I МЕХТИГУЛУ ХАНА ПРАВИТЕЛЕМ ГАРАБАХА	217-228

AZƏRBAYCANDA İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI TARİXİ-
HISTORY OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN AZERBAIJAN

ƏLÖVSƏT ƏLİYEV (Bakı)	– ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF MODELİ: İQTİSADI KİBERNETİKA- DAN RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATA KEÇİDİN TARİXİ İNKİŞAF ASPEKT- LƏRİ	229-250
RƏŞİD ƏLƏKBƏROV (Bakı)	– AZƏRBAYCANDA ŞƏBƏKƏ TEXNO- LOGİYALARININ MEYDANA GƏL- MƏSİ və İNKİŞAFI	251-265

YUBİLEYLƏR – JUBILEES

CƏBİ BƏHRAMOV (Bakı)	– GÖRKƏMLİ ELM VƏ DÖVLƏT XADİMİ DİLARƏ SEYİDZADƏ - 85	266-273
TARİX VƏ ETNOLOGİYA İNSTİTUTUNUN ELMİ HƏYATI – 2024		274-279

M.Ə.RƏSULZADƏ-140

UOT: 94(479.24)

**M.Ə.РАСУЛЗАДЕ О НАЦИОНАЛЬНОМ УКЛОНЕ В
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

©2024

ИЛЬГАР НИФТАЛИЕВ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0009-0009-9873-0602; e-mail: ilg4352@yandex.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.7>

Резюме: В данной статье на основе трудов Мамед Эмина Расулзаде раскрываются особенности национального уклона в руководстве Азербайджана в 20-х годах прошлого века. В центре внимания работ Расулзаде по национальной политике большевиков выступление секретаря ЦК АКП(б) Эюба Ханбудагова в 1924 году на странице газеты «Бакинский рабочий». Расулзаде считал, что данное выступление являлось ярким показателем роста раскола внутри партии вокруг решения национального вопроса и дало толчок оппозиционному движению. Так, по мнению Расулзаде, появился ярлык «национал-уклонист», который навешивался на большевиков, выступавших против основных коммунистических догм, жесткого централизма кремлевского руководства и нарушавших партийную дисциплину. Москва, как правило, беспощадно подавляла данный сепаратизм, а их лидеров отстраняла от руководства.

Ключевые слова: партия, национальная политика, промышленность, рабочий, Азербайджан

**M.Ə.RƏSULZADƏ AZƏRBAYCANIN SİYASİ HƏYATINDA MİLLİ
SAPINÇILIQ HAQQINDA**

©2024

İLQAR NİFTƏLİYEV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0009-9873-0602; e-mail: ilg4352@yandex.ru

Xülasə: Məqalədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərləri əsasında ötən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan rəhbərliyində milli sapınçılığın xüsusiyyətləri araşdırılır. Rəsulzadə Azərbaycan rəhbərliyində milli sapınçılıq hərəkatı ilə bağlı AK(b)P Mərkəzi Komitəsinin katibi Eyyub Xanbudağovun 1924-cü ildə “Bakinski raboçiy” qəzetinin səhifələrində çıxışını təhlil edir. Rəsulzadə hesab edirdi ki, bu

çıxış partiya daxilində milli məsələnin həlli ətrafında parçalanmanın artmasına və müxalifət hərəkətinə güclü təkan verdi. Rəsulzadənin fikrincə kommunizmin əsas ehkamları ilə razı olmayan, Kreml rəhbərliyinin sərt mərkəzçilik siyasətinə qarşı çıxan və partiya intizamına riayət etməyən bolşeviklərə “milli sapınçı” adı verirdilər. Moskva bir qayda olaraq partiya daxilində baş qaldıran bu növ separatizmi yadırdaraq, onun liderlərini rəhbərlikdən uzaqlaşdırdı.

Açar sözlər: partiya, milli siyasət, sənaye, işçi, Azərbaycan

M.E.RASULZADE ON NATIONALIST TREND IN POLITICAL LIFE OF AZERBAIJAN

©2024

ILQAR NIFTALIYEV*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0009-0009-9873-0602; e-mail: ilg4352@yandex.ru

Abstract: *Based on the works of Mammad Emin Rasulzade, this article reveals the peculiarities of the national bias in the leadership of Azerbaijan in the 20s of the last century. Rasulzade's works on the national policy of the Bolsheviks focused on the speech of the Secretary of the Central Committee of the AKP (b) Eyub Khanbudagov in 1924 on the pages of the Baku Worker newspaper. Rasulzade believed that this speech was a clear indicator of the growing split within the party around the solution of the national issue and gave impetus to the opposition movement. Thus, according to Rasulzade, the label national bias appeared, which was hung on the Bolsheviks, who opposed the “basic communist” dogmas, the rigid centralism of the Kremlin leadership and violated party discipline. Moscow, as a rule, ruthlessly suppressed this separatism, and their leaders were removed from the leadership.*

Keywords: party, national politics, industry, worker, Azerbaijan

Введение

С конца 80-х годов прошлого века, почти одновременно с началом критики сталинизма, в Азербайджане стали издаваться труды бывших деятелей Азербайджанской Демократической Республики, имена которых на протяжении семидесяти лет оставались под запретом. Среди них особое место занимали сочинения одного из основателей Азербайджанской Демократической Республики Мамед Эмина Расулзаде, которые в основном были написаны в период его вынужденной эмиграции. Хотя эти работы не носили строго научный характер, Расулзаде ставил своей целью осветить исторические события прошлого и настоящего Азербайджана в хронологической последовательности и дать им обобщающую оценку. Учитывая то, что Расулзаде был идеологом и лидером партии «Мусават», находившейся во враждебном большевикам политическом лагере, его работы не были лишены элементов идеологической

тенденциозности. В своих работах по советскому периоду М.Э.Расулзаде продемонстрировал редкостную осведомленность о национальных проектах большевиков в государственном строительстве, экономической и культурной сфере. Учитывая то, что в основном эта информация черпалась из эмигрантской прессы, нередко факты, приводимые Расулзаде, грешили ошибками. Безусловно, сказывались особенности условий проживания в эмиграции, ограниченный доступ к информации из Азербайджана.

Национальный уклон в Азербайджане: универсальные и особые причины его зарождения

В письме В.Ленину от 22 сентября 1922 г. главный специалист по национальным отношениям в большевистском руководстве, комиссар по делам национальностей в правительстве Советской России И. В. Сталин впервые дал определение понятию национальный уклон для обозначения различных проявлений стремления руководящих партийных работников союзных и автономных республик к самостоятельности в проведении национальной политики. Сталин писал: «За четыре года гражданской войны, когда мы ввиду интервенции вынуждены были демонстрировать либерализм Москвы в национальном вопросе, мы успели воспитать среди коммунистов, помимо своей воли, настоящих и последовательных социал-независимцев, требующих настоящей независимости во всех смыслах и расценивающих вмешательство ЦК РКП, как обман и лицемерие со стороны Москвы».¹ В своих трудах Расулзаде, давая оценку национальному уклону в Азербайджане, рассматривал его как деятельность отдельных коммунистов, пытавшихся защищать перед Центром национальные интересы республики. Расулзаде писал: «Лейтмотив всякого уклонизма в Азербайджане, начиная с самого Нариманова, первого главы советского Азербайджана, и кончая Ханбудаговым, секретарем Азербайджанской Коммунистической партии (б), сводился к одному требованию «невмешательства центра во внутренние дела Азербайджана».²

Расулзаде справедливо считал, что уклонизм не был присущ только одной какой-либо советизированной республике: «Он был универсален, как большевистский централизм, его рождающий. Наравне с ханбудаговщиной в Азербайджане, имелась эфендиевщина на Северном Кавказе, махарадзевщина в Грузии, рыскульвщина в Туркестане, султан-галиевщина, в Эдил-Урале, скрипниковщина на Украине, ибрагимовщина в Крыму и т.д. У всех разновидностей этих уклонов имелся один общий метод и одно родственное стремление. Метод этот – как можно полнее отстоять национальную автономию и независимость от посягательств московской диктатуры».³ В то же время, выделяя особенности уклона в Азербайджане, Расулзаде считал, что «сила

---

¹ ЦК РКП (б) – ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1, 1918-1933 гг. Москва, 2005, с.78.

² Мамед Эмин Расул-Заде. Национальное движение в Азербайджане. Москва, **Вопросы истории**, 2002, №2, с.18.

³ **Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польшу**. Науч. редактор и составитель Виляят Гулиев. Торун, 2010, с.68.

национального уклонизма в Азербайджане обуславливалась тем, что в самой общественно-социальной и культурно-исторической структуре страны были сильны антирусские и антикоммунистические настроения. Причиной тому было то, что коммунистическая власть в Азербайджане отождествлялось с русскими, которые составляли большинство в составе населения города Баку, в центральных партийных органах, занимали ключевые посты в столичных государственных учреждениях и промышленности. В то же время, будучи одной из форм проявления национальной борьбы, азербайджанский уклонизм, находится в идейной связи с уклонизмом других нерусских народов Советского Союза, борющихся против красного русско-большевистского империализма».⁴

В своих работах Расулзаде приводил факты из азербайджанской действительности, которые порождали национальный уклон: Азербайджан не являлся хозяином своих природных богатств (нефть, хлопок и т.д.), рабочий класс в промышленности пополнялся в основном за счет русских переселенцев, что отрицательно влияло на национальный облик города Баку, азербайджанское крестьянство рассматривалось как источник национализма, культурное строительство осуществлялось по принципу национальная по форме (благодаря широкому внедрению национального языка в управлении и образовании) и социалистическая по содержанию (национальные языки становились носителями не вековых, специфических обычаев и традиций, а новых большевистских ценностей), делалась попытка оторвать азербайджанцев от своих духовных корней и т.д.

«Ханбудаговщина» как символ национал-уклонизма в Азербайджане

Расулзаде по праву считал, что основы национал-уклонизма в Советском Азербайджане были заложены первым главой советского правительства Нариманом Наримановым.⁵ Однако в своих трудах он не детализировал инакомыслие Нариманова. Видимо определенное влияние на это оказало то, что в период нахождения Нариманова на руководящих постах в Азербайджане, Расулзаде жил в Москве, под бдительным присмотром Сталина, в результате чего был лишен доступа к какой-либо информации о происходивших в республике внутривластных конфликтах на национальной почве. Поэтому оценка деятельности Нариманова, которого Расулзаде считал человеком чрезвычайно мягким, носила эпизодический характер и касалась лишь событий, которые имели место в первые месяцы после советизации Азербайджана, когда, по мнению Расулзаде, Нариманов послушно подписывался под приказами эмиссаров Москвы – Панкратовых, Микоянов, Чораевых и Соловьевых.⁶ Позже, Расулзаде писал о Нариманове в связи со свидетельством известного татарско-

---

⁴ Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше. Науч. редактор и составитель Вилаят Гулиев. Торун, 2010, с.72.

⁵ Мамед Эмин Расул-Заде. Национальное движение в Азербайджане. Москва, **Вопросы истории**, 2002, №2, с.18.

⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı, 1991, s.52.

го большевика М.Султан-Галиева о распространяемых в кулуарах Кремля слухах о возможной замене в руководстве Азербайджана Нариманова на Расулзаде.⁷ Когда же в 1922 году Расулзаде покинул Советскую Россию, Нариманова в Азербайджане уже не было.

Основным же лидером национал-уклонистов в Азербайджане Расулзаде считал Эюба Ханбудагова, одного из секретарей ЦК АКП(б) Азербайджана. Расулзаде неоднократно упоминает его имя, когда говорит о растущих в руководстве азербайджанской партийной организации протестах против политики Кремля. В 1920 году, после установления советской власти в Азербайджане, Ханбудагову доверили руководство Азербайджанской Чрезвычайной Комиссией (АзЧК). Короткое время спустя Э.Ханбудагов – секретарь ЦК АКП(б). В числе руководителей партийной организации республики, он избирался членом ВЦИК, участвовал в работе X (март 1921 года) и XII (апрель 1923 года) съездов РКП(б). Однако о нем нет и скупой справки в объемистом сборнике «Борцы за победу Советской власти в Азербайджане», изданной в 1957 году. В редких исторических монографиях советского периода встретишь упоминание о Ханбудагове, причем обязательно нелестное. И вслед за его фамилией – почти, всегда идет речь о «ханбудаговщине». Э.Ханбудагов, вместе с Д.Буниатзаде, Г.Джабиевым, А.Караевым и Л.Мирзояном, входил в состав комиссии по проведению в жизнь решений XII съезда РКП(б) и IV совещания РКП (б) с ответственными работниками национальных республик и областей (июнь 1923 года) по национальному вопросу.

Статья Э. Ханбудагова «Национальный вопрос» в газете «Бакинский рабочий», в номере от 27 апреля 1924 года,⁸ о котором Расулзаде узнал,* уже находясь в Турции, настолько потрясла его, что он попытался представить её как некой программой внутрипартийной оппозиции в Азербайджане. Видимо, поэтому в своих трудах Расулзаде неоднократно возвращался к выступлению Ханбудагова и ставил его в пример, когда говорил о национал-уклонизме в Азербайджане.

Статья Э.Ханбудагова была приурочена к годовщине XII съезда РКП(б), прошедшего в Москве 17-25 апреля 1923 года. Самым острым сюжетом статьи, опубликованной накануне XIII Общебакинской партийной конференции (апрель-май 1924 года), был вывод Ханбудагова о том, что азербайджанской партийной организацией не осуществлена и одна сотая доля* из того, что было

---

⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Stalinlə ihtilal xatirələri**. Bakı, 1991, s.66.

⁸ Эюб Ханбудагов, Национальный вопрос. Газета «Бакинский рабочий», 1924, 27 апреля.

* Во время своих выступлений на XIII Общебакинской партийной конференции в мае 1924 года редактор газеты «Коммунист» Габиб Джабиев и секретарь ЦК АКП(б) Алигейдар Караев расценили статью Ханбудагова непростительной ошибкой, которым может воспользоваться Расулзаде, перепечатав её жирным шрифтом на страницах журнала «Кавказ» в Константинополе (**XIII Общебакинская партийная конференция. Стенографический отчет**. Баку, 1924, с.46; с.82).

* 2 мая 1924 года Ханбудагов послал в Президиум конференции объяснительную записку: «По адресу моему все больше и больше сыплются обвинения по одному

намечено в решениях XII съезда РКП(б) по национальному вопросу.⁹ Именно эта мысль впоследствии стала краеугольным камнем всех обвинений в адрес Ханбудагова, которые посыпались на него уже в ходе Общебакинской конференции (апрель-май 1924 года) со стороны его оппонентов. На XII партийном съезде, по итогам выступления Иосифа Сталина о национальных моментах в партийном и государственном строительстве была принята специальная резолюция по национальному вопросу. Данная резолюция положила начало политике коренизации. Смысловое значение этой политики сводилось к следующему: 1) наличие в составе руководящих кадров союзных республик значительного удельного веса представителей титульного этноса служило одним из важнейших доказательств достижения в стране равноправия народов, должно было олицетворять и демонстрировать национальный характер государственности; 2) реализация этой политики должна была сделать советскую власть «родной», «близкой», «народной» и «понятной».¹⁰ Осуществление данной политики на практике привело к столкновениям в руководстве национальных республик между сторонниками углубления процесса коренизации во всех сферах и теми, кто хотел удержать коренизацию в определенных рамках, чтобы не допустить ослабления контроля Москвы над национальными окраинами. В Азербайджане конфликты в руководстве происходили в основном по этнической линии (между коммунистами коренной национальности и коммунистами, представлявшие национальные меньшинства) вокруг вопросов об уровне национализации и пролетаризации партийно-государственного аппарата, степени использования тюркского языка в делопроизводстве, стремлении превратить декларативную советскую федерацию в нечто реальное. Масло в огонь подливали также властные амбиции, интриги, старые обиды участников склок, попытки подстроиться под политическую конъюнктуру центральных властей.

В своей статье Ханбудагов привел отрывок из данной резолюции и речи И.Сталина, которого считал самым большим знатоком национального вопроса: «Положение в ряде национальных республик (Украина, Белоруссия, Азербайджан, Туркестан) усложняется тем, что значительная часть рабочего класса, являющегося основной опорой Советской власти, принадлежит к великорусской национальности. В этих районах смычка между городом и деревней, рабочим классом и крестьянством встречает сильнейшее препятствие в пережитках великорусского шовинизма, как в партийных, так и в советских органах. В этих условиях разговоры о преимуществах русской культуры и выдвигание положения о неизбежности победы более высокой русской культуры

пункту моей статьи, где сказано: одна сотая доля. Я категорически заявляю, что была опечатка на машинке. Вместо одной десятой доли, была одна сотая. О чем ставил в известность тов. Кирова в тот же день. Прошу объявить конференции об этой досадной ошибке» (XIII Общебакинская партийная конференция. Стенографический отчет, с.97).

⁹ **Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана.** Баку, 1963, с.393.

¹⁰ **Двенадцатый съезд РКП(б), 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет.** Москва, 1968, с.492.

над культурами более отсталых народов (украинской, азербайджанской, узбекской, киргизской и пр.) являются не чем иным, как попыткой закрепить господство великорусской национальности».¹¹ По мнению Ханбудагова, смычка русского пролетариата и азербайджанского крестьянства путем механической поставки ему (азербайджанскому крестьянству – И.Н.) дешевой мануфактуры, реализации его товаров в твердых ценах и шефства над ним не могли решить проблему. Поэтому, он считал, что «рабочие обеих национальностей должны были перевариваться в общем котле».¹² Иными словами, Ханбудагов ратовал за резкое увеличение числа азербайджанцев в среде промышленных рабочих. Для реализации данной задачи в практической плоскости Ханбудагов предлагал осуществить следующие шаги: во-первых, поставить работу по партийному строительству на должную высоту и усилить темпы индустриализации. Во-вторых, в связи с развитием индустриализации страны усилить темпы вовлечения в производство рабочих рук из коренного населения для выращивания новых кадров рабочих, столь необходимых для смычки города с деревней и, наконец, в-третьих, вовлечь достаточное количество тюркских работников в аппараты партийных органов, чтобы последние имели возможность широко участвовать в разрешении важнейших государственных задач.¹³ Кроме этих трех основных положений своих тезисов по национальному вопросу, Э.Ханбудаговым были также поставлены вопросы о том, что каждый рабочий, живущий в Азербайджане или приезжающий сюда, должен изучать тюркский язык; в условиях накопления безработных на Бакинской Бирже труда, остановить приток сюда рабочих сил из некоторых городов Украины и РСФСР.¹⁴ Расулзаде в своих трудах несколько скорректировал мысли Ханбудагова, присвоив ему собственные параметры решения национального вопроса в Азербайджане. А именно: 1. Отныне Москва не должна была вмешиваться во внутренние дела Азербайджана. 2. Местные коммунисты не должны были выступать в роли советников в администрации назначаемых сверху секретарей. 3. Необходимо было положить конец положению, когда московские руководители препятствовали самостоятельной деятельности местных и клеймили это стремление «местным национализмом». 4. Профсоюзы, кооперативы и другие государственные предприятия должны были быть тюркизированы не на словах, а на деле. 5. Должен был положен конец переселенческой политике советского правительства, которое стремилось заселить Азербайджан переселенцами из России и т.д.¹⁵

Заявление Ханбудагова, который по болезни не участвовал в работе XIII Общебакинской партийной конференции, вызвало бурю возмущения среди её

---

¹¹ Эюб Ханбудагов. Национальный вопрос. Газета «Бакинский рабочий», 1924, 27 апреля.

¹² Эюб Ханбудагов. **A.g.qəz.**

¹³ Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ): Фонд 157, опись 1 с, дело 42, лист 48.

¹⁴ РГАСПИ, лист 49.

¹⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi.** Bakı, s.95.

участников. Данное заявление квалифицировали как националистическую вылазку, попытку вбить клин между трудящимися разных национальностей. За резолюцию, направленную против Ханбудагова, проголосовали единогласно. В резолюции конференции, принятой по основному докладу, в адрес Ханбудагова было сказано: «В лице этой группы товарищей мы имеем не только прямой отход от большевистского ленинского понимания национального вопроса, но и явный определенный мелкобуржуазный уклон».¹⁶ Чуть позже, в конце мая 1924 года в своем докладе в Москву взгляды и поведение Ханбудагова сурово осудил Н.Нариманов.¹⁷

На состоявшемся в мае 1924 года VI съезде АКП(б) Э.Ханбудагов выступил с речью, в которой вновь подверг критике недостатки в национальной политике. В частности, он отметил очень медленные темпы процесса тюркизации в Азербайджане, необходимость знания каждым гражданином республики тюркского языка, недопустимость привлечения со стороны рабочих в промышленность республики и вывоз под предлогом продовольственного налога всей продукции крестьян за пределы республики, важность обращения внимания на русский шовинизм, нежели на местный национализм.¹⁸ Однако позиция Ханбудагова была осуждена, как антипартийная. В принятой резолюции отмечалось, что «ханбудаговщина» ведет партию к разрыву между Баку и азербайджанской деревней, противопоставлению Бакинской организации и к обострению национальных взаимоотношений во всем Азербайджане и в среде бакинского пролетариата.¹⁹ Поэтому Ханбудагов на съезде не был избран в состав Центрального Комитета партии, был отстранен от должности секретаря ЦК АКП(б) и направлен на учебу в Москву, в Коммунистическую Академию. Вернувшись в республику в 1926 году, Ханбудагов работал председателем Управления Азербайджанского Сельскохозяйственного банка, а затем уехал в Тифлис, где до 1936 года был заместителем наркома легкой промышленности, наркомом внутренней торговли ЗСФСР. К моменту ареста в 1937 году он исполнял обязанности заместителя председателя «Азериттифака».

В 1929 году, после очередной смены руководства республики, Ханбудагов обратился в Заккрайком ВКП(б) с заявлением, в котором признал ошибочность и вредность своей позиции по национальному вопросу. Время для заявления было выбрано не случайно, поскольку новое партийное руководство республики во главе с Николаем Гикало взяло курс на возвращение к руководству старых партийных кадров, которые находились в опале при прежнем руководстве. Кроме этого, выступить с заявлением Ханбудагова заставило публикация на страницах газеты «Бакинский рабочий» статьи Габиба Джабиева под названием «За беспощадную борьбу с тюркским

---

¹⁶ XIII Общебакинская партийная конференция. Стенографический отчет, с.94.

¹⁷ Нариман Нариманов. К истории нашей революции на окраинах. Баку, 1990, с.108-109.

¹⁸ Aslan Xəlilov. Azərbaycan SSR 1920-1930-cu illərdə: hakimiyyətdaxili qarşıdurmalar. Bakı, 2015, s.235.

¹⁹ Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Bakı, с.394-395.

национализмом». Об этой статье в своих сочинениях упоминает и Расулзаде. Статья Джабиева также была приурочена к смене руководства республики, отстранению от должности, прежде всего, руководства Бакинского Комитета АКП(б) во главе с его секретарем Леоном Мирзояном. Расулзаде писал об этом: «Московские и Бакинские газеты этого времени были посвящены этому событию. В обсуждении вопроса принимали участие видные коммунистические деятели. Нападая главным образом на Бакинскую организацию партии, они обвиняли ее в том, что она не боролась с отступлением от большевизма, с национализмом и с усилением мелкобуржуазной идеологии в центральных и уездных комитетах Азербайджана. Мало того, эта организация покровительствовала националистам и собственникам».²⁰ Джабиев выделил 3 этапа в истории национального уклона в Азербайджане: Первый этап – 1920-1922 годы. Сторонники данного уклона пытались подчеркнуть независимость Азербайджана, выступали против предложений других республик совместно разрешать хозяйственные вопросы, считая это вмешательством во внутренние дела Азербайджана. Хотя Джабиев не приводит конкретные фамилии, но между строк можно было заметить, что речь шла о Н.Нариманове и его сторонниках; Второй этап – 1924 год. Возрождению уклона положило начало выступление Э.Ханбудагова. Хотя он и располагал сторонниками, однако они были немногочисленными и невлиятельными. В какой-то степени видимость «платформы» создавал он сам: говорил от себя, а прибегал к местоимению «мы». Отсюда и рождение понятия «ханбудаговщина». Третий этап – уклон смещенного в 1929 году азербайджанского руководства, которое продолжало линию «ханбудаговщины».

Г.Джабиев вновь коснулся статьи Ханбудагова, опубликованной в 1924 году, и обвинил его в тюркском национализме, в попытке очистить государственный аппарат от русских и армян и выдвигать на должности в первую очередь тюркских рабочих и крестьян.²¹ В своем заявлении в Закрайком ВКП(б) Ханбудагов, наряду с ответом на обвинения Джабиева (в своем заявлении Ханбудагов называл Джабиева человеком с переменчивым характером, карьеристом, который переоделся в костюм интернационалиста – И.Н.), подробно остановился на причинах, которые заставили его выступить в 1924 году на страницах газеты «Бакинский рабочий» с известной статьей: «во-первых, ежегодно в высших школах РСФСР, согласно решению ЦК РКП(б), республике отводилось до 48 мест, но на учебу посылалось не более 5-6 человек; во-вторых, в ходе поездок в Москву он неоднократно хлопотал в ЦК РКП(б) о разрешении построить

---

²⁰ Мамед Эмин Расул-Заде. Национальное движение в Азербайджане. **Москва: Вопросы истории**, 2002, №2, с.19.

²¹ Габиб Джабиев. «За беспощадную борьбу с тюркским национализмом». **Газета «Бакинский рабочий»**, 1929, 8 августа.

одну крупную текстильную фабрику и один кожевенный завод с целью приближения промышленности к источнику сырья, с одной стороны, и выращивания нового кадра рабочих из коренного населения – с другой; неоднократные, но безрезультатные обращения к С.Кирову о создании промышленных очагов в уездах Азербайджана, в частности, в Гяндже, для того чтобы расширить географию тюркских рабочих».²² В конце заявления Ханбудагов просил прекратить кампанию травли против него, чтобы не разворачивать дальнейшую полемику.²³ Хотя, после данного заявления новое руководство республики прекратила кампанию травли против него, однако Ханбудагову не простили его прошлый уклон. Выступление Ханбудагова оставило трагический след не только в его личной судьбе, но и на дальнейшей судьбе Компартии Азербайджана. Так в длинном перечне ярлыков, означавших на партийном языке национальный уклон, появился новый – «ханбудаговщина», который словно дамоклов меч стал висеть над национальными кадрами и выражался в постоянном присутствии у центрального руководства по отношению к ним элемента сомнения в лояльности и преданности. Обвинение в «ханбудаговщине», а значит в национализме, позже, в годы «большого террора» 1930-х годов присутствовало в судебных приговорах против партийных и государственных деятелей Азербайджана. Определенная трагичность ситуации состояла в том, что жертвами подобных обвинений стали и бывшие противники Ханбудагова.

Заключение

Несмотря на удаление Ханбудагова из Азербайджана, имевшие место в национальном вопросе перегибы и негативные явления по-прежнему создавали условия для внутривнутрипартийных уклонов, которые продолжались с различной интенсивностью до начала 1930-х. Как и раньше, эти противоречия протекали мирно, их лидеры не выступали с политической программой отличной от большевистской, требовали решения всех проблем в рамках существующей политической системы, не оформлялись в какую-то мононациональную, региональную или конфессиональную группировку, больше вели борьбу за возможности обеспечения власти. Разумеется, все эти внутренние уклоны всегда беспощадно подавлялись из Москвы, которая вешала на их лидеров ярлык национал-уклонистов, удаляла из Азербайджана под предлогом перехода на более высокую должность в Москве, направляла для учебы в Коммунистические вузы или переводила на работу в другие республики, а их сторонников подвергала чисткам. Бесконечные национальные уклоны давали повод Москве считать, что Коммунистическая партия в Азербайджане организационно и идеологически ещё не окрепла. Наличие данного недостатка давало

---

²² РГАСПИ: Фонд 157, опись 1с, дело 42, листы 52-53.

²³ Там же, листы 54.

основание Кремлю не доверять местным партийным руководителям и направлять в Азербайджан руководителей из центра, основной задачей которых было положить конец местному национализму.²⁴

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА – REFERENCES

1. **Azərbaycan SSR 1920-1930-cu illərdə: hakimiyyətdaxili qarşılıqlar.** Bakı, 2015.
2. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi.** Bakı, 1991.
3. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, **Stalinlə ihtilal xatirələri,** Bakı, 1991.
4. Архив Общественно-Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АОПДУДПАР): Ф.1, оп.74, дел. 136.
5. **АОПДУДПАР:** Фонд 1, опись 74, дело 239.
6. **АОПДУДПАР:** Фонд 1, опись 74, дело 292.
7. **АОПДУДПАР:** Фонд 1, опись 74, дело 304.
8. **АОПДУДПАР:** Фонд 1, опись 88, дело 6.
9. Двенадцатый съезд РКП(б), 17-25 апреля 1923 года. **Стенографический отчет.** Москва, 1968.
10. Джабиев Г. «За беспощадную борьбу с тюркским национализмом». **Газета «Бакинский рабочий»**, 1929, 8 августа.
11. **Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше.** Науч. редактор и составитель Вилаят Гулиев. Торун, 2010.
12. Нариманов, Нариман. **К истории нашей революции на окраинах.** Баку, 1990.
13. **Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана.** Баку, 1963.
14. Расул-Заде М.Э. Национальное движение в Азербайджане. Журнал **«Вопросы истории».** Москва, 2002, №2, с.3-32.
15. Российский Государственный Архив Социально-Политической истории (РГАСПИ): Фонд 157, опись 1с, дело 42.
16. **XIII Общебакинская партийная конференция. Стенографический отчет.** Баку, 1924.
17. Ханбудагов, Эюб. Национальный вопрос. **Газета «Бакинский рабочий»**, 1924, 27 апреля.
18. ЦК РКП (б) – ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933 гг. Москва, 2005.

---

²⁴ Мамед Эмин Расул-Заде. Национальное движение в Азербайджане. – **Москва: Вопросы истории**, – 2002, №2, – с.18.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Niftəliyev İlqar Vahid oğlu – tarix elmləri doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Niftaliyev Ilqar Vahid – Doctor of Sciences in History, associate professor. A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology. ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT: 94(479.24)

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN MÜHACİRƏTDƏ
İCTİMAİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİ TARİXİNDƏN

©2024

İRADƏ BAĞIROVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: bagirovais@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.19>

Xülasə: Məqalə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirətdə keçirdiyi və 1922-ci ildən 1955-ci ilə qədər dövrü əhatə edən həyatının ən parlaq mərhələlərindən birinə həsr olunmuşdur. Bu müddət ərzində o, Avropanın bir çox ölkəsində və Türkiyədə yaşamış, vətəninin sovet işğalından azad edilməsi uğrunda bir gün də olsa fəaliyyətinə ara verməmişdir. Bu fəaliyyət Müsavat partiyasının xarici bürosunun yaradılmasından tutmuş Cənubi və Şimali Qafqazın görkəmli siyasi xadimlərini öz sıralarında birləşdirən Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasına qədər çoxşaxəli olmuşdur. Eyni zamanda, həmin illərdə Rəsulzadənin yaradıcılıq fəaliyyəti də səmərəliliyi və məhsuldarlığı ilə seçilirdi. O, siyasi, tarixi və ədəbi mövzularda çoxlu sayda araşdırmalar aparmış, Türkiyə, Polşa, Almaniyada jurnallar nəşr etdirmiş, siyasi mühacirətin bu ölkələrdə keçirdiyi konfranslarda iştirak etmişdi. Mühacirət həyatının bütün çətinliklərinə, bir ölkədən digərinə daimi köçməsinə, siyasi mühacirlər arasında fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, o, ümumi iş naminə mümkün kompromisləri tapmağı bacarırdı. Rəsulzadə Azərbaycanın sovet hakimiyyətindən azad olduğunu şəxsən görməsə də, bunun mütləq baş verəcəyinə ömrünün sonunadək şübhə etmirdi.

Açar sözlər: Siyasi mühacirət, Qafqaz Konfederasiyası, “Prometey” jurnalı və Prometey hərəkatı, Qafqaz İstiqlal Komitəsi, Azərbaycan Milli Mərkəzi

FROM THE HISTORY OF SOCIO-POLITICAL ACTIVITY
M.Ə.RASULZADE IN EMIGRATION

©2024

İRADA BAĞIROVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: bagirovais@gmail.com

Abstract: The article is devoted to one of the most striking stages in the life of Mohammad Emin Rasulzade, spent by him in exile and covering the period from 1922 to 1955. During this time, he lived in many European countries and in Turkey, where he never stopped his activities to liberate his homeland from Soviet

occupation. These activities were multifaceted: from the foundation of the foreign bureau of the Musavat Party to the creation of the Caucasian Confederation, which united prominent political figures of the South and North Caucasus. At the same time, Rasulzade's creative activity was also very fruitful during these years. He wrote a large number of researches on political, historical and literary topics, published magazines in Turkey, Poland, Germany, participated in conferences held by political emigration from these countries. Despite all the difficulties of emigrant life, moving from one country to another, disagreements between political emigrants, he was able to find possible compromises for the sake of a common cause. Unfortunately, during his lifetime Rasulzade never saw the liberation of Azerbaijan from Soviet power, but he never doubted that this would definitely happen.

Keywords: Political emigration, Caucasian Confederation, "Prometheus" journal and Prometheus movement, Caucasus Independence Committee, Azerbaijan National Center

ИЗ ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ М.Э.РАСУЛЗАДЕ В ЭМИГРАЦИИ

©2024

ИРАДА БАГИРОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail:bagirovais@gmail.com

Резюме: Статья посвящена одному из самых ярких этапов в жизни Мамед Эмина Расулзаде, проведенных им в эмиграции и охватывающего период с 1922 по 1955 годы. За это время он прожил во многих странах Европы и в Турции, где ни на один день не прекращал деятельности по освобождению своей родины от советской оккупации. Деятельность эта была многогранна, от основания заграничного бюро партии Мусават до создания Кавказской конфедерации, сплотившей в своих рядах видных политических деятелей Южного и Северного Кавказа. В то же время весьма плодотворной была и творческая деятельность Расулзаде в эти годы. Он написал большое количество исследований на политические, исторические и литературные темы, издавал журналы в Турции, Польше, Германии, участвовал на конференциях, проводимых политической эмиграцией с этих стран. Несмотря на все трудности эмигрантской жизни, постоянные переезды из одной страны в другую, разногласия как между политическими эмигрантами, он умел находить возможные компромиссы во имя общего дела. К сожалению, при своей жизни Расулзаде так и не увидел освобождение Азербайджана от власти Советов, но в том, что это обязательно произойдет, он не сомневался никогда.

Ключевые слова: Политическая эмиграция, Кавказская Конфедерация, журнал «Прометей» и Прометеевское

*движение, Комитет Независимости Кавказа,
Азербайджанский Национальный центр*

Giriş

Görkəmli Azərbaycan ictimai-siyasi xadimi Məmməd Əmin Rəsulzadənin həyatının 1920-1955-ci illəri əhatə edən mühacirət dövrünü onun ən parlaq mərhələlərindən biri hesab etmək olar. Bu dövr şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölünə bilər: 1920-1922-ci illər (bu illərdə o, əvvəlcə işğalçı 11-ci ordudan xilas olaraq qeyri-leqal yaşamış, daha sonra isə Stalinin köməkliyi ilə Moskvaya köçmüşdü), 1922-1930-cu illərdə birinci Türkiyə dövrü, 1930-1940-cı illərdə Polşa dövrü, 1940-1946-cı illər nasist bloku ölkələrində yaşama dövrü (Rumıniyada, 1942-ci ildə dörd ay Berlində, 1946-cı ildə Rumıniyanın Sovetlər tərəfindən işğalından sonra yenidən bir müddət Almaniyada) və nəhayət 1947-1955-ci illər ikinci Türkiyə dövrü. Məlum olduğu kimi, Rəsulzadə 1955-ci ildə vəfatına qədər Türkiyədə yaşamışdır.

Buna baxmayaraq, hətta sovet işğalından sonra da Rəsulzadə üçün mühacirət, yeni bir şey deyildi. O, XX əsrin əvvəllərində hələ çar Rusiyası dönməsində iki dəfə – 1909-1911-ci illərdə İrana, oradakı inqilab məğlub olduqdan sonra 1911-1913-cü illərdə Osmanlı Türkiyəsinə mühacirət etmişdi.

Moskva dövrünün yeni təfərrüatları

Son dövrlərdə nəşr olunmuş yeni arxiv sənədlərində Məhəmməd Əminin mühacirət həyatı barədə maraqlı məqamlara rast gəlmək olur. Məsələn, 2007-ci ildə Moskvada işıq üzü görən Krasovitskayanın sovet elitaları haqqında kitabında Rəsulzadə sovet hakimiyyətinin “milli layihəsi”nin az qala tərəfdarı kimi təsvir olunmuşdur, çünki bolşeviklərin idealları guya ona yaxın idi.¹ Rəsulzadənin 140-illik yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusunda məşhur Moskva tarixçisi S.İsxakov bu fikri təkzib edərək, onun həqiqətən 1921-ci ildə Millətlər üzrə Xalq Komissarlığının orqanı olan “Jizn natsionalnostey” (Millətlərin həyatı) jurnalında işlədiyini dəqiq müəyyən edir, lakin bu jurnalda onun Azərbaycanda əlifba islahatına həsr olunmuş “Müsəlman Şərqiində inqilabın mədəni vəzifəsi” adlı cəmi bir məqaləsindən başqa əsərinə belə rast gəlmək olmur.²

Həmin ilin iyul ayından başlayaraq, Yeni İqtisadi Siyasətin (NEP) həyata keçirilməsi SSRİ iqtisadiyyatının dirçəlməsinə və insanların həyat səviyyəsinin

---

¹ Тамара Юсуфовна Красовицкая. **Национальные элиты как социокультурный феномен советской государственности (октябрь 1917-1923 г.)**. Документы и материалы. Москва, 2007, с.35.

² Салават Исхаков. **Мамед Эмин Расулзаде в большевистской Москве. Новые данные к биографии (1920-1922 гг.)**. II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri, M.Ə.Rəsulzadə irsi demokratiya, müstəqillik və dövlətçilik dəyərləri sistemində. Bakı, 2024, s.180-187.

yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin də maaşı iki dəfə artmışdı, lakin bu da onu digər əsərlər yazmağa təşviq etməmişdi. Rəsulzadənin yaradıcılıq məhsuldarlığını nəzərə alsaq, bu, onun sovet qəzetlərində çap olunmaq istəməməsindən başqa heç bir şeylə izah edilə bilməz. Artıq həmin ilin dekabrında onun adı Xalq Komissarlığının nəşriyyat şöbəsinin siyahılarında yox idi. Rəsulzadə bir müddətdən sonra Şərqşünaslıq İnstitutuna çevrilən Canlı Şərq Dilləri Mərkəzi İnstitutunda işləməyə başlayır və burada praktiki Osmanlı dilinin tədrisi ilə məşğul olur.³

1922-ci ilin mayında Rəsulzadə “Qədim fars kommunistləri (Məzdəkilər)” adlı əlyazma hazırlayır, lakin onu Moskvada çap etdirə bilmir, çünki həmin ilin yayında o, Petroqrada gedir və məlum olduğu kimi, oradan qeyri-leqal yollarla Finlandiyaya keçir. Artıq 1922-ci ilin avqustunda Helsingforsun (Helsinki) “Svenska Pressen” qəzetində İsveç dilində “Karl Marks Aypara altında” adlı böyük bir məqalə dərc olunur. Müəllif imzası olmasa da, Azərbaycanın ən yaxın tarixini və bolşevik işğalını araşdıran məzmunu onun müəllifinin Məhəmməd Əmin olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur.⁴

Birinci Türkiyə dövrü

Bir ay sonra 1922-ci ildə Türkiyəyə köçən Rəsulzadə bu ölkədə özünəməxsus enerjisi ilə fəaliyyət göstərməyə başlayır. Burada o, “Azəri-Türk”, “Odlu Yurd”, “Bildiriş” jurnallarını və məcmuələrini nəşr etdirməyə başlayır. 1923-cü ildə İzmirdə xüsusi mükafata layiq görülən “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabı nəşr olunur. Kitabın ön sözünü onu yüksək qiymətləndirən Əli bəy Hüseynzadə yazmışdı.⁵ Eyni zamanda M.Ə.Rəsulzadə və onun tərəfdarları Müsavat partiyasının xarici bürosunu, eləcə də vəzifəsi bütün daxili mühacirəti birləşdirmək olan Azərbaycan Milli Mərkəzini (AMM) yaradırlar. Hər iki təşkilatın və ümumiyyətlə Qafqaz mühacirətinin əsas çap orqanı Rəsulzadənin redaktorluğu altında “Yeni Kafkasya” dərgisi olur.⁶

Həmin 1923-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” və “İstiqlal ideyası və gənclik” əsərləri İstanbulda nəşr olundu. Hər iki kitabda milli istiqlalın ideal təəcəssümü kimi “türkləşmək, islamlaşmaq və tərəqqi” çağırışı irəli sürülürdü. Bu əsərlər o qədər əlamətdar hadisəyə çevrildi ki, İ.Stalinin göstərişi ilə SSRİ-nin xüsusi xidmət və təbliğat orqanlarına onlarda irəli sürülən ideyalara qarşı mübarizə aparmaq üçün xüsusi tapşırıqlar verildi. Lakin konkret göstərişlərə baxmayaraq, Rəsulzadənin adını ləkələməkdən başqa sovet ideoloji maşını onun əsərlərinə qarşı ortalığa heç nə qoya bilmədi.⁷

³ Насиман Ягублу. *Энциклопедия Мухаммед Эмина Расулзаде*. Москва, 2014, с.244.

⁴ “Karl Marx underhållsmanen”. Svenska Pressen, 1922, 8 August. **II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri**, s.785-787.

⁵ Mirzə Bala Məmmədzadə. *Milli Azərbaycan hərəkəti*. Bakı, “Nicat”, 1992, s.181.

⁶ Səbahəddin Şimşir. *Azərbaycanın istiklal mücadelesi*. İstanbul, 2006, s.39.

⁷ Джамиль Гасанлы, Эмиграция, которая еще продолжается, *Зеркало*, 2009, 31 января

Məhz bu zaman Rəsulzadə İstanbulda Azərbaycan Komitəsini yaratdı, 1924-cü ildə onun adı dəyişdirilərək İstiqlal Komitəsi qoyuldu. Rəsulzadənin sözlərinə görə, “forma və məzmun baxımından yeni ad daha münasib hesab edilir, çünki komitə mərkəzi təşkilat olmaqla həm ölkəmizin daxilində, həm də onun hüduqlarından kənarda yerləşən eyniadlı digər təşkilatlara rəhbərlik edir”.⁸

1925-ci ildə Türkiyə ilə SSRİ arasında dostluq və bitərəflik müqaviləsi imzalandı. Bundan sonra Moskvanın təzyiqi ilə türk hakimiyyəti bütün rus mühacirətini, o cümlədən azərbaycanlıları təqib etməyə başladı. Lakin mühacirlər hələ də az-çox sərbəst hərəkət edə bildilər, Türkiyə hakimiyyəti onlardan yalnız gizli fəaliyyət göstərməyi və açıq antisovet təbliğatı aparmamağı tələb edirdi. Bu şəraitdə M.Ə.Rəsulzadə də bir çox siyasi mühacirlər kimi Qərbdə, xüsusən də Polşada aktiv fəaliyyətə başlayır.

Həmin illərdə Polşada qısa fasilələrlə hakimiyyətdə olan marşal J.Pilsudski Sovet Rusiyasına qarşı mübarizədə bütün qeyri-rus xalqlarının mühacirətinin bir araya gəlməsində mühüm rol oynamışdı. Sovet işğalından sonra Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın diplomatik nümayəndəlikləri Parisdə yerləşdiyindən, polyaklar siyasi mühacirətin mərkəzinin məhz orada qərarlaşmasının tərəfdarı idilər.

1924-cü ildə Parisdə ətrafında Qafqaz siyasi mühacirətini birləşdirən “Prometey” jurnalının ilk nömrəsi işıq üzə gərdü. “Qafqaz və Ukrayna xalqlarının milli müdafiə orqanı Prometey” jurnalının ilk nömrəsi mifik titanın adını onun rəsmi adı kimi təklif edən Şimali Qafqaz və Dağıstan Dağlılar İttifaqının keçmiş xarici işlər naziri Haydar Bammatin Parisdəki mənzilində tərtib edilmişdi.⁹

Həmin nömrədə konfederatların və Prometey hərəkatına daxil olan bütün Qafqaz siyasi təşkilatlarının aşağıdakı məqsədləri qeyd olunurdu: “Qafqaz İstiqlal Komitəsi Şimali Qafqazın Dağlı Xalq Cümhuriyyəti, Gürcüstan və Azərbaycanın nümayəndələrindən təşkil olunmuşdur. Komitə Qafqazın diyar daxilində və xaricində bulunan bütün fəal qüvvələrini birləşdirir. O, rus bolşeviklərinin əsarətinə düşmüş Qafqaz xalqlarının siyasi və iqtisadi müstəqilliyini bərpa etmək və konfederativ Qafqaz dövləti yaratmaq məqsədi daşıyır. Komitə Ukrayna Xalq Respublikası və Türküstan İstiqlal Komitəsi ilə həmrəydir, onlarla tam razılaşdırılmış fəaliyyət göstərir”.¹⁰ Jurnalın redaksiya

---

⁸ Письмо М.Э.Расулзаде – А.М.Топчубаши. 25.12.1924. А.М.Топчибаши и М.Э.Расулзаде: Переписка, 1923-1926. Сост., предисл. и прим. С.Исхаков. Москва, 2012, с.70.

⁹ Гайдар Баммат. **Краткие биографические сведения**. Б.д., с.7 (Личный архив Москва. Баммата (Париж), Мамулия Г. Предисловие к книге: «Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей», Сборник документов, Москва: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2012, с.15.

¹⁰ Георгий Мамулия. Предисловие к книге: «Кавказская Конфедерация...», с.19.

heyətinə N.Jordaniya, A.İsxaki, M.Çokayev, M.Y.Mehdiyev və başqa tanınmış xadimlər daxil idi.¹¹

Həmin ilin noyabrında Parisdə Qafqaz dövlətlərinin hərbi və gömrük ittifaqını yaratmaq, habelə onların müstəqilliklərinin bərpasından sonra gələcək Qafqaz Konfederasiyasının ümumi konstitusiya hazırlamaq məqsədi ilə Milli Komitə yaradıldı. Azərbaycan tərəfindən sənədi Əli Mərdan bəy Topçubaşı və Ceyhun bəy Hacıbəyli, Gürcüstan tərəfindən Akaki Çxenkeli və Noy Ramişvili, Şimali Qafqaz tərəfindən Əbdül Məcid Çermoyev, İbrahim Heydərov və Heydər Bammət imzaladılar.¹² Məhəmməd Əmin də fərdi əsaslarla komitənin təşkilat bölməsinə seçildi.¹³

Bununla belə, həm təbliğat, həm də kəşfiyyət fəaliyyəti aparmaq üçün Qafqazla həmsərhəd ölkələrdən birində də belə bir mərkəzin yaradılması vacib idi və bu mənada Türkiyə ən uyğun yer idi. 1924-cü ildə Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndəsi Roman Knollun təşəbbüsü ilə İstanbulda Qafqaz Konfederatlarının Birləşmiş Komitəsi təsis edildi. Komitənin rəhbər orqanı David Vaçnadze, Xosrov bəy Sultanov (Sultanzadə) və Vassan Girey Cabağiyevdən (Cabağı) ibarət rəyasət heyəti oldu.¹⁴ Gördüyümüz kimi, müsavətçilər bu komitədə təmsil olunmamışdılar, bu, İttihad üzvü X.Sultanovun onlara qarşı mənfi münasibətindən irəli gəlirdi. O, polyakları müsavətçilərin konfederasiyaya qarşı olduqlarını və Azərbaycanı Türkiyəyə birləşdirməyə çalışdıqlarını sübut etməyə çalışırdı.¹⁵

İstanbul və Paris komitələri arasında təsir dairələri və səlahiyyət bölgüsü baxımından mürəkkəb münasibətlər yaranmışdı. Fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi, sonra isə hər iki komitənin birləşdirilməsi ilə bağlı danışıqlar kifayət qədər çətin şəraitdə baş verirdi. Paris Komitəsi əsasən keçmiş Qafqaz respublikalarının diplomatik nümayəndəliklərini təmsil edir və özünü onların hüquqi varisi sayırdı; komitənin iddiasına görə, birləşmə onun ətrafında aparılmalı idi. İstanbul Konfederasiya Komitəsi də öz növbəsində üstünlüyü Parisə vermək və müsavətçilər və gürcü sosial-demokratları ilə birləşmək istəmirdi. Lakin onlar bütün Qafqaz mühacirətinin möhkəmlənməsinə can atan marşal Pilsudskinin yenidən hakimiyyətə gəldiyi Varşavanın təzyiqi altında bu addımı atmalı oldular.

Komitənin 17 bənddən ibarət nizamnaməsinə görə, onun üzvlərini bu orqana yalnız Qafqaz respublikalarının milli mərkəzləri təyin edə bilərdilər ki, bu da komitəni həmin mərkəzlərə rəhbərlik edən N.Jordaniya və Rəsulzadənin nəzarəti altına salırdı. Beləliklə, polyakların əvvəldən israrla tələb etdiyi bu strukturun fəaliyyətinin maksimum mərkəzləşdirilməsinə nail olunurdu.

¹¹ Рамиз Абуталыбов. **Годы и встречи в Париже**, Москва, 2006, с.222.

¹² Георгий Мамулия. **Предисловие к книге: «Кавказская Конфедерация...»**, с.9.

¹³ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943)**. Москва: ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.69.

¹⁴ Архив Министерства внутренних дел Грузии (АМВДГ): Ф.3, д.306, оп.3, д.4, л.2-5.

¹⁵ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943)**. Москва: ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.64.

1926-cı il iyulun 15-də İstanbulda keçirilən danışıqlar nəticəsində burada Qafqaz siyasi mühacirətinin bütün fəaliyyətini uzlaşdıran Qafqaz İstiqlal Komitəsi (QİK) yaradıldı.¹⁶ Gürcüstanı bu strukturda keçmiş daxili işlər naziri Noy Ramişvili və Nestor Maqalaşvili, Azərbaycanı Müsavat Partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə, həmçinin partiyanın üzvü, AXC-nin keçmiş daxili işlər naziri Mustafa Vəkilov (Vəkili), Şimali Qafqazı Qafqaz Xalq dağlılar partiyasının sədri və İmam Şamilin nəvəsi Seyid bəy Şamil və Dağlılar Respublikasının Azərbaycandakı keçmiş diplomatik nümayəndəsi Əlixan Kantemir təmsil edirdilər.¹⁷

Beləliklə, QİK faktiki olaraq 1926 və 1927-ci illərdə milli mərkəzlər təşkil edən gürcü sosial-demokratlarının və Azərbaycan müsavətçilərinin təsiri altına düşürdü. Eyni zamanda Parisdə mühacirətdə olan keçmiş respublikaların parlamentlərini və diplomatik nümayəndəliklərini təmsil edən və öz fəaliyyətini QİK ilə əlaqələndirən Üçlər Şurası fəaliyyətini davam etdirirdi. 1926-cı il dekabrın 9-da “Üçlər Şurası” ilə QİK-nin birgə iclasında qərara alındı ki, bundan sonra QİK üzvləri Şuranın iclaslarında iştirak edəcək və eyni hüquqlara malik olacaqlar. QİK üzvlüyünə respublikaların birləşmiş mərkəzi orqanları, yəni. Milli Şuralar tərəfindən nümayəndələr seçilməli idi. Ümumi məqsəd olaraq isə Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini bərpa etmək və onların konfederasiya əsasında birləşməsi uğrunda mübarizə bəyan edilirdi.¹⁸

Bununla belə, Rəsulzadənin təşkilati məsələlərdə konsensusa nail olmaq üçün bütün cəhdlərinə və hətta Ə.Topçubaşını QİK rəhbərliyinə təqdim etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan siyasi mühacirətinin Paris və İstanbul hissələri arasında münasibətlər gərginlik həddinə çatmışdı. Bəzən bu, Topçubaşı və X.Sultanovun başçılıq etdiyi mühacirətin sağ qanadı ilə Rəsulzadənin başçılıq etdiyi müsavətçilərin birbaşa qarşıdurmasında özünü göstərirdi.

Bu arada “Prometey” hərəkatı inkişafına davam edirdi; bu hərəkatda 1928-ci ildə Rəsulzadənin iştirakı ilə Varşavada “Prometey” cəmiyyətinin “Qafqaz Məzlum Xalqları Liqası” adlı bölməsinin yaradılması böyük rol oynamışdı. Cəmiyyətin rəhbər orqanına Gürcüstan, Şimali Qafqaz, Ukrayna, Türkünstan, Krım tatarları, İdel-Ural və b. xalqların nümayəndələri daxil olmuşdular. Azərbaycan bu qurumda M.Ə. Rəsulzadə və M.Y.Mehdiyev ilə təmsil olunmuşdu.¹⁹ Hərəkatın strateji və yekun məqsədi Qafqaz xalqlarının azadlığına və müstəqilliyinə nail olmaq idi ki, onun proqramını hazırlayanların təxmininə görə, bu, yalnız Sovet imperiyasının dağılmasından sonra baş verə bilərdi. Təşkilatın fəaliyyətinin ana xətti bütün xalqları

---

¹⁶ Письмо Комитета независимости Кавказа дипломатическим представителям Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа А.М.Топчибашеву, А.И.Чхенкели и А.М.Чермоеву, 1 августа 1926 г. **Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей»**, с.65.

¹⁷ Георгий Мамулия. Предисловие к книге: «**Кавказская Конфедерация...**», с.12.

¹⁸ Протокол заседания Совета Трех Республик Кавказа с участием членов Комитета независимости Кавказа 9 декабря 1926 г. [Париж]. **Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей»**, с.70.

¹⁹ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943)**. Москва, ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.98.

Rusiyaya qarşı vahid mübarizə platformasında birləşdirməyə və “SSRİ ərazisində milli inqilabı” təşviq etməyə yönəlmişdi. Avropanın müxtəlif şəhərlərində eyniadlı mühacir klublarının fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, hərəkatın əsl çiçəklənməsi məhz Varşava təşkilatının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

“Prometey” hərəkatı, Rusiyanın parçalanması ideyasını qəbul etməyən rus və erməni mühacirətində qəzəb fırtınasına səbəb oldu. Sonuncunun nümayəndəsi A.Xondkarian A.Kerenskinin nəşr etdirdiyi həftəlik “Dni” (Günlər) qəzetində “Türkiyənin xidmətində” sərlövhəli məqalə dərc etdirərək, Rəsulzadəni birbaşa Türkiyəyə birləşmək məqsədi ilə türk-tatar xalqlarını birliyinin yaradılmasında günahlandırır. Zərəvənd təxəllüsü ilə nəşr olunan Nalbandyan qardaşları da Rəsulzadəni pan-turanizmdə ittiham edirdilər.²⁰ Məlum olduğu kimi, Prometey hərəkatının rəhbərlərinin erməni mühacirətini Ümumqafqaz strukturlarına cəlb etmək üçün çoxsaylı cəhdlərinə baxmayaraq, bu cəhdlər 30-cu illərin sonlarına qədər uğurlu olmadı, çünki onlar Türkiyə ilə əlaqəsi olan heç bir təşkilata qoşulmaq istəmirdilər.

Rəsulzadə bu məqalələrə və Kerenskinin mövqeyinə cavab olaraq 1930-cu ildə Parisdə nəşr olunmuş məşhur “Panturanizm haqqında” əsərini yazır və burada birbaşa vurğulayır ki, onların fəaliyyətinin məqsədi Rusiyanın parçalanması və ya Türkiyəyə ilhaq edilməsi deyil, vətənlərinin müstəqilliyi uğrunda mübarizədir.

Rəsulzadə yazır: “Əksinə, biz Rusiyanın çiçəklənməsini və öz milli sərhədləri daxilində ərazi birliyini qoruyub saxlamasını ürəkdən arzu edirik. Amma cənab Kerenski bir həqiqəti də etiraf etməlidir ki, Qafqazın azərbaycanlılara, gürcülərə və dağlı xalqlara mənsub olması heç də Rusiyanın parçalanması demək deyil. Eynilə, nə Ukraynanın, nə də Türküstanın Rusiyaya heç bir aidiyyəti yoxdur... Nə üçün bu xalqların öz təbii haqlarını qazanmaq istəyi, müstəqillik əldə etmələri, milli əraziləri üzərində hökmranlıq etmək Rusiyanın parçalanması aktı kimi qəbul edilir?!”²¹

M.Ə.Rəsulzadə də öz növbəsində həmin erməni müəlliflərini “rus imperializminin qulları və könüllüləri” kimi qınayırdı və onlara xatırladırdı ki, Azərbaycan siyasətçiləri, xüsusən də Müsavat partiyasının rəhbərləri əvvəldən romantik panturanizmə qarşı çıxaraq, bütün türk xalqlarını vahid dövlətdə birləşdirmək ideyasını “heç bir real əsası olmayan utopiya” kimi qəbul edirdilər. Onun sözlərinə görə, əksinə, Azərbaycan siyasətçiləri “Azərbaycan Respublikası yarandığı ilk gündən bütün Qafqaz xalqlarını bir konfederativ dövlətdə birləşdirmək zərurətinin tərəfdarı olublar. və bu şüarı Azərbaycanın və bütün türk dünyasının real maraqlarına daha uyğun hesab ediblər”²²

1920-ci illərin sonlarında Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyəti həm onun açıq antisovet publisistikasını yaxşı qarşılamayan türk xüsusi xidmət orqanlarının təqibləri, həm də Müsavat və AMŞ daxilindəki Şəfi bəy Rüstəmbəyli və Xəlil bəy Xasməmmədov tərəfindən davam edən intriqalara görə getdikcə problemləşirdi.

²⁰ Зареванд, **Турция и пантуранизм**, С предисловием А.Н.Мандельштама. Париж, 1930.

²¹ Мамед Эмин Расулзаде. О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой. **The society of Central Asian studies. Oxford.** 1985. P. 35.

²² Мамед Эмин Расулзаде. Yenə orada, c.74-77.

Onun jurnal və qəzetləri bir-bir bağlanırdı – əvvəlcə “Yeni Kafkasiya” (1927), sonra “Azəri-Türk” və “Odlu Yurd”, “Bildiriş” qəzeti (1929-1931) qapadılmışdı.²³

1930-cu ildə Rəsulzadə Parisə gedir, oradan isə Varşavaya yola düşür, lakin Türkiyə hakimiyyəti ona giriş vizası verməkdən imtina etdiyinə görə Türkiyəyə qayıda bilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, iki il öncə Türkiyə hakimiyyəti Gürcüstanın QİK-dəki nümayəndəsi S.Mdivanini İstanbuldan qovmuşdu və bu barədə Rəsulzadə qəzəblə N.Ramişviliyə yazdığı məktubda məlumat vermişdi.²⁴

Rəsulzadənin İstanbuldan rəsmi deportasiyası 1931-ci ildə Ankarada 1925-ci il Türkiyə-Sovet dostluq və bitərəflik müqaviləsinin 5 il müddətinə uzadılması haqqında protokol imzalandıqdan sonra baş verdi. Həmin protokolun maddələrindən birinə görə Türkiyə SSRİ-dən olan ən fəal siyasi mühacirləri ölkədən deportasiya etməyi öhdəsinə götürmüşdü. Nəticədə, elə həmin il Müsavat partiyasının Xarici bürosunun və AMM-nin fəaliyyətinin dayandırılması, habelə bu təşkilatların rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədən deportasiyası qərara alındı.²⁵ 1931-ci ildən Məhəmməd Əminin mühacirət həyatının Polşa dövrü başlayır.

Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasında M.Ə.Rəsulzadənin rolu

Qarşılıqlı maraqların üst-üstə düşməsi Qafqaz mühacirəti ilə XX əsrin 30-cu illərində SSRİ-nin əsas rəqibləri hesab edilən Polşa və Almaniyanın hakim dairələri arasında sıx əməkdaşlığa səbəb oldu. M.Ə.Rəsulzadənin ardınca onun bir çox əqidədaşları Polşadan siyasi sığınacaq aldılar. Rəsulzadənin artıq 1932-ci il yanvarın 10-da “İstiqlal” qəzetinin ilk nömrəsini nəşr etdirdiyi Almaniya da Azərbaycan siyasi mühacirətinin qəzet və jurnallarının nəşri üçün lazımı şərait yaradılmışdı. Redaktə məqaləsində Rəsulzadə vurğulayır ki, bu qəzet İstanbulda bağlanan qəzet və jurnalların işini davam etdirmək niyyətindədir.²⁶

Rəsulzadənin həyatının bu dövrü onun Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması sahəsində fədakar fəaliyyəti ilə əlamətdardır. Bu qurumun yaradılması haqqında pakt 1934-cü ilin iyulunda qəbul edilmişdi, lakin bütün hazırlıq işləri Varşavada Rəsulzadə tərəfindən həyata keçirilirdi. Həmin paktı Azərbaycanın, Gürcüstanın və Şimali Qafqazın milli mühacir mərkəzlərinin nümayəndələri – M.Ə.Rəsulzadə və A.M.Topçubaşı, N.Jordaniya və A.Çxenkeli, İ.Çulik, T.Şakmanov və M.Q.Sunjev imzalamışdılar.²⁷

---

²³ Айдын Балаев. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943). Москва: ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.117.

²⁴ Письмо председателя Азербайджанского национального центра М.Э.Расулзаде председателю грузинской секции в Комитете независимости Кавказа Н.Рашишвили о политике Турции в отношении кавказцев-прометеевцев 15 октября 1928 г. Стамбул. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей», с.73-74.

²⁵ Ahmet Karaca. *Azərbaycan'ın Yakın Tarixinə Kısa Bir Bakış*. Ankara, 1982, s.23.

²⁶ Ahmet Karaca. *Azərbaycan'ın Yakın Tarixinə Kısa Bir Bakış*. Ankara, 1982, s.23-24.

²⁷ Пакт Конфедерации Кавказа, 14 июля 1934 г. Брюссель, **Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей»**, с.95-96.

Pakt 6 bənddən ibarət Qafqaz Konfederasiyasının əsaslarını elan etdi. Konfederasiya hər bir respublikaya daxili siyasətdə tam suverenlik verərək, xarici siyasət sahəsində ali səviyyəli beynəlxalq birlik kimi bütün respublikalar adından çıxış etməli, eyni zamanda ümumi siyasi və gömrük sərhədinə malik olmalı idi. Sərhədlərin mühafizəsi konfederasiyanın rəhbər orqanlarına tabe olan vahid komandanlıq altında konfederasiya ordusuna verilir. Yaranan bütün fikir ayrılıqları arbitraj və ya qərarları bütün respublikalar üçün məcburi olan Konfederasiyanın Ali məhkəməsi tərəfindən həll edilməli idi. Ən yaxın vaxtlarda yuxarıda ifadə olunmuş prinsipləri nəzərə almaqla Qafqaz Konfederasiyasının konstitusiya layihəsinin işlənilməsinə başlamaq nəzərdə tutulurdu. Bu layihə hər bir respublikanın birinci təsis qurultayının işində əsas olmalı idi. Paktın sonuncu bəndində bu paktın Ermənistan Respublikasına da yer verilməsi xüsusi qeyd olunurdu.²⁸ Lakin erməni nümayəndələri konfederasiyaya yalnız II Dünya Müharibəsi başlayandan sonra daxil oldular.

Paktın imzalanmasından bir neçə ay sonra Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi Əli Mərdan bəy Topçubaşov (mühacirətdə Topçubaşı) vəfat etdi. Onun dəfn mərasimində Qafqaz mühacirətinin bütün tanınmış simaları, o cümlədən Ermənistan Respublikasının keçmiş baş naziri Xatisyan çıxışlar etdilər. Parlaq nitq söyləyən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Respublikası parlamentinin ilk sədri, Parisdəki diplomatik missiyanın rəhbəri və Qafqaz xalqlarının birləşməsinin təşəbbüskarlarından biri kimi Topçubaşovun müstəsna xidmətlərini qeyd etdi.²⁹

Konfederasiya bütün tərəflərin səlahiyyətli orqanı kimi çıxış etməli və bunun üçün gələcək hökumətin bir növ ilkin təmsali olaraq vahid mərkəz yaratmalı idi. 1935-ci ilin fevralında keçirilən konfransda bu funksiyalar M.Ə.Rəsulzadə, N.Jordaniya və M.Q.Sunjevin daxil olduğu idarə heyətinə həvalə edilirdi. “Qafqaz məsələsi və Rusiya” adlı konfransda qəbul edilən sənəddə əsas fəaliyyət istiqaməti kimi Qafqaz xalqlarının sonradan konfederasiyaya birləşdirmək şərti ilə burada müstəqil respublikalar yaratmağa hazırlanması elan edildi.³⁰

Eyni zamanda, Rəsulzadə Müsavat partiyasını birləşdirmək üçün fəaliyyətinə ara vermirdi. 1936-cı ilin avqustunda o, Varşavada partiya qurultayını təşkil etdi. Həmin qurultayda o vaxtadək onun siyasi kursunun tənqidçiləri – Ş.Rüstəmbəyli, X.Xasməmmədov və N.Şeyxzamanlı partiyadan xaric edildilər. Qurultayda partiyanın “Yeni Proqram Əsasları” qəbul edildi; burada müsavatçılıq “Azərbaycan vətənpərvərliyi, azadlıq, cümhuriyyətçilik, milli müstəqillik ideallarına sadiqlik, ümumbəşəri sivilizasiyanın yüksək idealları və böyük Türk mədəniyyəti ilə bağlı” hərəkat kimi təsvir edilirdi.³¹

²⁸ Пакт Конфедерации Кавказа. 14 июля 1934 г. Брюссель. **Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей»**, с.96.

²⁹ А.Сафарова. Идея Кавказской Конфедерации в эмигрантский период политической деятельности А.М.Топчибашева. **Известия Национальной академии наук Азербайджана: Серия истории, философии и права**. 2001, №3, с.51.

³⁰ Хələddin İbrahimli. **Azərbaycanın siyasi mühacirəti (1920-1991)**. Bakı, 1996, s.162.

³¹ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943)**. Москва, ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.247.

Partiyanın əsas məqsədi kimi “Azərbaycanın rus işğalından azad edilməsi və ölkənin dövlət müstəqilliyinin bərpası” göstərilirdi. Sosial məsələlər sahəsində partiya əhalinin hər hansı bir hissəsinin cəmiyyətin digər hissələri üzərində hökmranlığını əsaslı şəkildə rədd edirdi. Partiyanın sosial dünyagörüşünün əsasını mübarizə deyil, eyni milləti təşkil edən siniflərin barışıqı təşkil edirdi.³² Partiya bu müddəalara əsaslanaraq müstəqil Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin və demokratiyanın bərqərar olmasının zəruriliyini bəyan etmişdi. Həmçinin “Yeni Proqramın Əsasları” partiyanın 14 iyul 1934-cü il tarixli Qafqaz Konfederasiyası Paktı əsasında Qafqaz birliyi ideyasına sadiqliyini bir daha təsdiqləyirdi.³³ Qurultayın xüsusi qərarında Prometey hərəkatı çərçivəsində siyasi mühacirlərin əməkdaşlığının gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdi. Hərəkatın özü o dövrdə konfederasiya tərəfdarları ilə sıx əlaqədə idi və A.Karacanın fikrincə, Qafqaz Konfederasiyasını yaratmaqla bu bölgəni “Asiya İsvəçrəsi”nə çevirmək arzusu açıq bildirilirdi.³⁴

Məhəmməd Əmin təkcə sovet rejiminə qarşı deyil, həm də keçmiş Dağlılar Cümhuriyyətinin naziri H.Bammatın rəhbərlik etdiyi “Qafqaz” jurnalı ətrafında qruplaşan və türk yönümlü təmayül tərəfdarları olan keçmiş yoldaşlarına qarşı mübarizə aparmalı olurdu. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Bammat tərəfdarları Türkiyədən qovulduqdan sonra Almaniyaya arxalanmağı Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini bərpa etmək üçün yeganə fürsət sayaraq almanpərəst mövqe tuturdular. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, artıq 1936-cı ildə Müsavatın qurultayında gələcək müharibənin qaçılmazlığına inam ifadə olunurdu. Partiyanın qərarları arasında aşağıdakılar da yer almışdı: “Prinsipcə müharibəni ümumi fəlakətə səbəb ola biləcək arzuolunmaz hadisə kimi tanıyan partiya, bununla belə, başa çatmış müharibə faktından əvvəl “düşmənimin düşməni mənim dostumdur” qaydasına əsasən, sovetlərə, vətənimizin düşmənlərinə və müstəqilliyimizi qəsb edənlərə qarşı çıxan beynəlxalq qüvvələrə rəğbət bəsləyəcək. Bu qüvvələrə rəğbətimizin dərəcəsi onların problemimizə, milli maraqlarımıza müsbət münasibətinin dərəcəsi ilə birbaşa bağlı olacaq”.³⁵

M.Ə.Rəsulzadə və onun tərəfdarları H.Bammatdan fərqli olaraq Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasında onlara ən böyük köməklik göstərə biləcək ölkənin Polşa olduğuna inanırdılar. Bu mövqedə Qərbə mühacirət edən azərbaycanlı zabıtlərin bir qisminin Polşa ordusunda, hətta Baş Qərargahda xidmət etməsi də müəyyən rol oynamışdı.³⁶ Qarşıdan gələn müharibə ərəfəsində Azərbaycan mühacirləri SSRİ-yə qarşı mübarizədə Polşaya dəstək verməyə ümid edirdilər. Lakin İkinci Dünya müharibəsi məhz Polşanın işğalı ilə başladı və bu, Azərbaycan siyasi mühacirətinin

---

³² Сообщение журнала «Северный Кавказ» о съезде партии «Мусават» в Варшаве. Июль 1936 г. *Из истории азербайджанской эмиграции*, с.180.

³³ **Milli Azərbaycan “Müsavat” Halk Firkasının Yeni Program Esasları.** Varşava, 1936, s.5.

³⁴ Ahmed Karaca, Kafkasiya Konfederasyonu Kafkasiya Cumhuriyetlerinin Emniyet Kalhanı olabilermi? “**Azerbaycan**”, 1995, N305, s.20.

³⁵ Сообщение журнала «Северный Кавказ» о съезде партии «Мусават» в Варшаве. Июль 1936 г. *Из истории азербайджанской эмиграции*, с.182.

³⁶ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943).** Москва: ООО «ИПЦ Маска», 2013, с.185.

bütün planlarının üstündən xətt çəkdi. M.Ə.Rəsulzadə Fransaya, oradan İngiltərəyə getməyə məcbur oldu, Buxarestdə məskunlaşdı və bütün müharibə illərini burada keçirdi.

1941-ci ilin 30 dekabrında Almaniya Quru Qoşunlarının Ali Komandanlığı bir neçə şərqli legionu yaratmağa başladı. Tarixçilərin fikrincə, alman qoşunlarında əcnəbi könüllülərin sayı 2 milyon nəfərə yaxın idi (bunun 25-35 mini azərbaycanlı idi).³⁷ İlk legionlar – Türkiyəstan və Qafqaz-Müsəlman (azərbaycanlılar, dağıstanlılar, inquşlar və çeçenlər) legionları 1942-ci ilin əvvəlindən Polşa ərazisində formalaşdılar. 1942-ci ilin avqustunda Qafqaz-Müsəlman legionunun adı dəyişdirilərək, Azərbaycan legionu adlandırıldı. Siyasi hazırlıq və təbliğat xüsusi kursları bitirmiş azərbaycanlı siyasi mühacirlər və legioner-təbliğatçılar tərəfindən aparılırdı. Müharibələr zamanı Sovet Azərbaycanında qadağan olunmuş, o cümlədən AXC tarixi, Qafqaz Konfederasiyası və s. kimi mövzulara xüsusi diqqət yetirilirdi.

Bəzi tarixçilərin yazdığına görə, 1942-ci ilin mayında Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Qafqaz siyasi mühacirlərinin iştirakı ilə “Adlon” mehmanxanasında təşkil etdiyi konfransa gələn Rəsulzadə uzun sürən danışıqlardan sonra Berlində yaradılmış Azərbaycan Milli Komitəsinə rəhbərlik etməyə razılıq vermişdi.³⁸ Lakin aşkar edilmiş yeni arxiv materialları Rəsulzadənin adıçəkilən komitəyə heç vaxt rəhbərlik etmədiyini göstərir. Üstəlik, siyasi mühacirlərin və bu konfransın təşəbbüskarı, Almaniyanın SSRİ-də keçmiş səfiri qraf Fridrix fon Şulenburgun bütün söylərinə baxmayaraq, 1942-ci ildə Qafqaz komitələri hələ də yaradılmamışdı.³⁹

Almanların Qafqaz respublikalarına müstəqillik vermək fikrində olmadığını əmin olduqdan sonra Rəsulzadə Berlindən Buxarestə qayıtdı. Almanlar isə onu əməkdaşlığa razı salmaq cəhdlərindən əl çəkmədilər, 1943-cü ildə onu yenidən azərbaycanlı legionerlərlə danışıqlara çağırdılar. Lakin onların gözləntiləri özünü doğrultmadı. Rəsulzadə legionerləri öz azadlıqları uğrunda mübarizə aparacaq xalqlara qarşı silah götürməməyə çağırdı. Eyni zamanda o, açıq şəkildə bildirdi ki, “Bir çox xalqların müstəqil və azad dövlət həyatını əlindən alan, dövlət müstəqilliyinə son qoyan Almaniya kommunist işğalı altında olan Azərbaycana heç vaxt müstəqillik verməyəcək”.⁴⁰ Bu çıxış onun Almaniya qovulmasına səbəb oldu və, məlum olduğu kimi, Azərbaycan legionuna Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski başçılıq etdi.

Nəhayət müharibənin sonunda, 1945-ci ilin martında işğal olunmuş Şərqli ərazilərinin reyx naziri A.Rozenberq öz hökuməti adından Azərbaycan Milli Birlik Məclisini gələcək müstəqil Azərbaycanın Müvəqqəti Hökuməti kimi tanıdı.⁴¹ Lakin artıq çox gec idi, Almaniyanın təslim olmasına iki aydan az vaxt qalırdı.

³⁷ Рамиз Абуталыбов. *Годы и встречи в Париже*. Москва, 2006, с.43.

³⁸ Мəryəm Огуclu. *Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992)*, s.111.

³⁹ Георгий Мамулия. *Тайные кулуары «Адлониады». М.Э.Расулзаде и азербайджанские эмигранты в Берлине по данным личного архива графа Фридриха Вернера фон дер Шулетбурга*. II *Beynəlxalq Rəsulzadə Qıraətləri*, s.386-387.

⁴⁰ Айдын Балаев. *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)*. Москва, 2009, с.257.

⁴¹ Рамиз Абуталыбов. *Свои среди чужих, чужие среди своих*. Москва, 2007, с.16.

İkinci Türkiyə dövrü

Soyuq müharibənin başlanması fonunda Sovet-Türkiyə münasibətləri kəskin şəkildə pisləşdi. SSRİ Xarici İşlər Naziri V.M.Molotov 1925-ci il Sovet-Türkiyə Dostluq və Bitərəflik Müqaviləsini denonsasiya haqqında aqressiv bəyanat verir. Bundan sonra Moskva Qars və Ərdahanın qaytarılmasını tələb edərək Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürür.⁴² Bütün bu demarşlar Türkiyə hökumətinin azərbaycanlı mühacirlərə münasibətinin yumşalmasına, onların Türkiyəyə qayıtmasına şərait yaratmasına səbəb oldu. Türkiyə hökumətinin bu məsələ ilə bağlı rəsmi qərarı 1947-ci ilin sentyabrında verildi. Həmin ilin sonunda Rəsulzadə 16 illik fasilədən sonra Türkiyəyə qayıtdı.⁴³

İkinci dəfə Türkiyədə fəaliyyətinə Rəsulzadə mədəniyyət dərnəyinin yaradılması ilə başlayır. 1949-cu il fevralın 1-də Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təsis yığıncağı keçirildi və bu toplantıda Rəsulzadə fəxri sədr seçildi.⁴⁴ Təşkilatın nizamnaməsində AKD-nin siyasətlə məşğul olmamağı və onun əsas vəzifələri kimi Azərbaycan mədəniyyətinin və tarixinin tədqiqi və təbliği, o cümlədən ehtiyacı olan azərbaycanlı mühacirlərə maddi və mənəvi dəstək göstərməsi xüsusilə vurğulanırdı.⁴⁵

Rəsulzadənin həyatının bu dövrü yaradıcılıq anlamında xüsusilə səmərəli olmuşdu; məhz o illərdə o, məşhur “Çağdas Azərbaycan Edebiyatı” və “Çağdas Azərbaycan Tarixi” əsərlərini nəşr edir. Aprelin 1-də M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə “Azərbaycan” jurnalının ilk nömrəsi işıq üzü görür.⁴⁶

Eyni zamanda o, Qafqaz siyasi mühacirətinin vahid koalisiyasını yaratmaq səylərini artıraraq, siyasi fəaliyyətini də davam etdirir. Gürcü və Şimali Qafqaz siyasi mühacirləri ilə birlikdə 1952-ci ilin dekabrında o, Münhendə ümumqafqaz konfransı keçirməyə nail oldu ki, bu konfransda Azərbaycan mühacirətini AMM adından Məhəmməd Əmin özü təmsil edirdi. Konfransın yekununda onun iştirakçıları xaricdə region xalqlarının milli hərəkətlərini təmsil etmək hüququna malik olan yeni Qafqaz İstiqlal Komitəsini yaratdılar. Komitəyə həmçinin Şərqi Avropa, Ukrayna, Türkünstan və s. xalqların milli mühacir təşkilatları ilə əməkdaşlığı gücləndirmək tapşırılırdı.⁴⁷

Hadisələrlə zəngin həyatının son günlərinə qədər Rəsulzadə əlində olan bütün vasitələrlə doğma yurdunun müstəqilliyi uğrunda mübarizəni dayandırmadı və 1955-ci il martın 6-da Ankarada vəfat edərkən söylədiyi son söz də “Azərbaycan, Azərbaycan!” sözləri oldu.

Nəticə

Görkəmli siyasi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bütün fırtınalı, inanılmaz hadisələrlə zəngin

---

⁴² Рамиз Абуталыбов. Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация, с.45.

⁴³ Айдын Балаев. М.Э.Расулзаде. На чужих берегах, с.246.

⁴⁴ Selçuk Önal. Mehmet Emin Resulzade ve onun mefkure ocağı. **Azərbaycan Kültür Dərnəği). II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri**, s.693.

⁴⁵ Рамиз Абуталыбов. Göstərilən əsəri, с.46.

⁴⁶ Selçuk Önal. Göstərilən əsəri, с.694.

⁴⁷ Рамиз Абуталыбов. Göstərilən əsəri, с.46.

həyat və fəaliyyəti bir məqsədə – Vətəninin, Azərbaycanın müstəqil yaşaması uğrunda mübarizəyə həsr edilmişdi. Bu fəaliyyətin əhəmiyyətli hissəsi, 1917-1920-ci illərin Rusiya və Qafqaz siyasi elitası üçün xarakterik olan mühacirətdə keçdi.

M.Ə.Rəsulzadə qütbətdə olduğu ilk günlərdən Azərbaycanın sovet işğalından azad olunacağına ümidini itirməmiş, bu günün yaxınlaşması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdi. O, 1938-ci ildə Varşavada nəşr etdirdiyi ən məşhur kitablarından biri olan “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi”ndə yazırdı: “Biz işıqlı gələcəyə ümidimizi heç vaxt itirməmişik... Biz müsəlman olduğumuz üçün həmişə inanmışıq ki, xalqımız müvəqqəti olaraq siyasi hüquqlarından məhrum edilən və sanki ölü kimi görünən, yaxın gələcəkdə yenidən dirilib öz layiqli yerini tutacaqdır”.⁴⁸

O, həm də Qafqaz respublikalarının sıx əməkdaşlığının onların təhlükəsizliyinin təminatçısı olacağına inanaraq, Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasının qızğın tərəfdarı idi. Mühacirət həyatının bütün təlatümlərinə, bir ölkədən digərinə daimi köçməsinə, həm həmyerliləri, həm də keçmiş imperiyanın digər xalqlarının nümayəndələri arasında fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, o, ümumi iş naminə mümkün kompromislərə gəlməyi bacarırdı. Təəssüflər olsun ki, o, sağlığında Azərbaycanın sovet hakimiyyətindən qurtulduğunu görmədi, lakin bunun mütləq olacağına şübhə etmirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Karaca, Ahmed. **Azərbaycan'ın yakın tarixinə kısa bir baxış**. Ankara, 1982.
2. Karaca, Ahmed. Kafkasiya Konfederasyonu Kafkasiya Cumhuriyetlerinin Emniyet Kalhanı olabilir mi? “**Azərbaycan**”, 1995, N305
3. İbrahimli, Xələddin. **Azərbaycanın siyasi mühacirəti (1920-1991)**. Bakı, 1996.
4. **II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri. M.Ə.Rəsulzadə irsi demokratiya, müstəqillik və dövlətçilik dəyərləri sistemində**. Bakı, 2024.
5. “**Karl Marx underhålsmanen**” – Svenska Pressen, 1922, 8 August). II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri. II Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri. M.Ə.Rəsulzadə irsi demokratiya, müstəqillik və dövlətçilik dəyərləri sistemində. Bakı, 2024, s.785-787.
6. Oruclu, Məryəm. **Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992)**. Bakı: Azər nəşr , 2001.
7. **Milli Azərbaycan “Müsavat” Halk Firkasının Yeni Program Esasları**. Varşava. 1936.
8. Məmmədzadə Mirzə Bala. **Milli Azərbaycan hərəkəti**. Bakı: “Nicat”, 1992.
9. Şimşir, Səbahəddin. **Azərbaycanın istiklal mücadelesi**. İstanbul, 2006.
10. Selçuk, Önal. **Mehmet Emin Resulzade ve onun mefrure ocağı**. Azərbaycan Kültür Derneği. Xələddin İbrahimli. **Azərbaycanın siyasi mühacirəti (1920-1991)**. Bakı, 1996.

---

⁴⁸ Мамед Эмин Расулзаде. Сборник произведений и писем. Москва, «Флинта», 2010, с.13.

11. Балаев, Айдын. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва, «Флинта». 2009.
12. Балаев, Айдын. **Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943)**. Москва: ООО «ИПЦ Маска», 2013.
13. Сафарова А. Идея Кавказской Конфедерации в эмигрантский период политической деятельности А.М.Топчибашева. **Известия Национальной академии наук Азербайджана: Серия истории, философии и права. 2001, №3.**
14. Баммат, Гайдар. **Краткие биографические сведения. Б.д., с. 7 (Личный архив М.Баммата (Париж))**. Мамулия Г. Предисловие к книге: «Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». Сборник документов. Москва: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2012.
15. Мамулия, Георгий. **Тайные кулуары «Адлониады». М.Э.Расулзаде и азербайджанские эмигранты в Берлине по данным личного архива графа Фридриха Вернера фон дер Шуленбурга**. II *Beynəlxalq Rəsulzadə Qıraətləri*, s.386-387.
16. Зареванд. **Турция и пантуранизм**. С предисловием А.Н.Мандельштама. Париж, 1930.
17. Гасанлы, Джамиль. Эмиграция, которая еще продолжается. **Зеркало, 2009, 31 января.**
18. **Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей**. Сборник документов. Сост. Г.Мамулия. Москва: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2012.
19. Расулзаде, Мамед Эмин. **О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой**. The society of Central Asian studies. Oxford.1985.
20. Расулзаде, Мамед Эмин. **Сборник произведений и писем**. Москва. «Флинта». 2010.
21. Ягублу, Насиман. **Энциклопедия Мухаммед Эмина Расулзаде**. Москва, 2014.
22. **Пакт Конфедерации Кавказа. 14 июля 1934 г.** Брюссель. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей».
23. **Письмо Комитета независимости Кавказа дипломатическим представителям Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа А.М.Топчибашеву, А.И.Чхенкели и А.М.Чермоеву. 1 августа 1926 г.** Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». с.65.
24. **Письмо председателя Азербайджанского национального центра М.Э.Расулзаде председателю грузинской секции в Комитете независимости Кавказа Н.Рамишвили о политике Турции в отношении кавказцев-прометеевцев 15 октября 1928 г.** Стамбул. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». С.73-74.

25. **Письмо М.Э.Расулзаде – А.М.Топчибаши.** 25.12.1924. А.М.Топчибаши и М.Э.Расулзаде: Переписка. 1923-1926. Сост., предисл. и прим. С.Исхаков. Москва, 2012.
26. **Протокол заседания Совета Трех Республик Кавказа с участием членов Комитета независимости Кавказа 9 декабря 1926 г.** [Париж]. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей».
27. Абуталыбов, Рамиз. **Годы и встречи в Париже.** Москва, 2006.
28. Абуталыбов, Рамиз. **Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация.** Москва: «Социально-политическая МЫСЛЬ». 2011.
29. Исхаков, Салават. **Мамед Эмин Расулзаде в большевистской Москве. Новые данные к биографии (1920-1922 гг.).** II Beynəlxalq Rəsulzadə Qıraətləri. M.Ə.Rəsulzadə irsi demokratiya, müstəqillik və dövlətçilik dəyərləri sistemində. Bakı, 2024, s.180-187.
30. **Сообщение журнала «Северный Кавказ» о съезде партии «Мусават» в Варшаве. Июль 1936 г.** Из истории азербайджанской эмиграции, с.180.
31. Тамара, Юсуфовна Красовицкая. **Национальные элиты как социокультурный феномен советской государственности (октябрь 1917-1923 г.).** Документы и материалы. Москва, 2007.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Bağırova İradə Səid qızı – tarix elmləri doktoru, professor. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Bagirova Irada Said – Doctor of Sciences in History, professor. A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology. ANAS. Azerbaijan, Baku.

UOT: 94(479.24)

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ
BEYNƏLXALQ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

©2024

MEHMAN SÜLEYMANOV*

*Milli Müdafiə Universiteti, Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
ORCID: 0000-0002-7139-9624; smehman@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.35>

Xülasə: Ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qarşısında dayanan başlıca vəzifələrdən biri də beynəlxalq hərbi əməkdaşlığın qurulması idi. 23 ay davam edən müstəqillik illərində Cümhuriyyət hökuməti bu istiqamətdə bir sıra işlər görməyə müvəffəq oldu. İlk növbədə Osmanlı Türkiyəsi ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində praktiki tədbirlər həyata keçirildi. Mövcud olan təhlükənin aradan qaldırılması, Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ilə bağlı bu əməkdaşlıq səmərəli nəticələr verdi. Bu mövzu kifayət qədər geniş mövzu olsa da, onun müəyyən tərəfləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Məqalədə eyni zamanda Gürcüstanla qurulan beynəlxalq hərbi əməkdaşlıqla bağlı təhlil aparılmışdır. Xüsusilə, Türkiyə hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsindən sonra Gürcüstanla hərbi əməkdaşlığın genişləndirilməsinə diqqət artırıldı. Bu əməkdaşlıq hər iki tərəf üçün faydalı nəticələrə malik idi və həmin əməkdaşlığın hansı istiqamətlərdə davam etməsi də təqdim olunan məqalədə təhlil edilmişdir. Məqalədə həmçinin Böyük Britaniya və Avropanın digər dövlətləri ilə, o cümlədən İtaliya və Fransa ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında qurulan hərbi əməkdaşlıq məsələlərinə də toxunulmuşdur. Azərbaycan hökuməti ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün belə əməkdaşlığı faydalı sayırdı və ona görə bu istiqamətdə də mümkün addımlar atılırdı. Lakin 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın bolşevik qoşunları tərəfindən işğal edilməsi beynəlxalq hərbi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində başlanan işlərin sona çatdırılmasına imkan vermədi.

Açar sözlər: Müdafiə siyasəti, müstəqillik, milli ordu, hərbi siyasət, beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq

INTERNATIONAL MILITARY COOPERATION DURING THE PERIOD
OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

©2024

MEHMAN SULEYMANOV*

* National Defense University, Military Scientific Research Institute
ORCID: 0000-0002-7139-9624; smehman@mail.ru

Abstract: One of the main tasks facing the government of the Azerbaijan Democratic Republic in the field of ensuring the military security of the country was

the establishment of international military cooperation. Over the 23 months of independence, the government of the republic managed to pursue a fruitful policy in this direction. First of all, good results were achieved in the field of military cooperation with Ottoman Turkey. This cooperation has produced effective results in eliminating the existing threat, ensuring the independence and territorial integrity of Azerbaijan. Although this topic is quite broad, the article reflects some of its aspects.

Although this topic is quite broad, the article reflects some of its aspects. The article also analyzes the sphere of international military cooperation that has developed with Georgia. In particular, after Turkish military forces left Azerbaijan, there was an increased focus on expanding military cooperation with Georgia. This cooperation had beneficial results for both parties. The article also touches on the issues of military cooperation established between Great Britain and other European states, including Italy and France and the Azerbaijan Democratic Republic.

The Azerbaijani government considered such cooperation useful for ensuring the military security of the country, and therefore possible steps were taken in this direction. However, the occupation of Azerbaijan by Bolshevik troops in April 1920 did not allow the completion of the work begun in the field of international military cooperation.

Keywords: *Defense policy, independence, national army, military policy, international military cooperation.*

МЕЖДУНАРОДНОЕ ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

©2024

МЕХМАН СУЛЕЙМАНОВ*

* Национальный университет обороны,
Военный научно-исследовательский институт
ORCID: 0000 0002 7139 9624; smehman@mail.ru

Резюме: *Одной из основных задач, стоящих перед правительством Азербайджанской Демократической Республики в области обеспечения военной безопасности страны, было налаживание международного военного сотрудничества. За 23 месяца независимости правительству республики удалось провести плодотворную работу в этом направлении. Прежде всего, удалось достичь хороших результатов в области военного сотрудничества с Османской Турцией. Это сотрудничество дало эффективные результаты в деле устранения существующей угрозы, обеспечения независимости и территориальной целостности Азербайджана. Хотя эта тема достаточно широка, в статье отражены отдельные ее аспекты. В статье также проанализирована сфера международного военного сотрудничества, сложившаяся с Грузией. В частности, после того как турецкие военные силы покинули Азербайджан, было усилено внимание на расширение военного*

сотрудничества с Грузией. Это сотрудничество имело выгодные результаты для обеих сторон. В статье также затронуты вопросы военного сотрудничества, установившегося между Великобританией и другими европейскими государствами, в том числе Италией и Францией и Азербайджанской Демократической Республикой. Правительство Азербайджана считало такое сотрудничество полезным для обеспечения военной безопасности страны, и поэтому были предприняты возможные шаги в этом направлении. Однако оккупация Азербайджана большевистскими войсками в апреле 1920 года не позволила завершить начатую работу в области международного военного сотрудничества.

Ключевые слова: *Оборонная политика, независимость, национальная армия, военная политика, международное военное сотрудничество.*

Giriş

Birinci dünya müharibəsinin hərbi-siyasi nəticələri, çar Rusiyasının süqutu Cənubi Qafqaz bölgəsində, o cümlədən Azərbaycan həüdudlarında mürəkkəb bir şəraitin meydana gəlməsinə yol açdı. Bölgə ilə bağlı geosiyasi və iqtisadi maraqlarını təmin etməyə çalışan böyük dövlətlərin, böyük güclərə arxalanmaqla kütləvi şəkildə silahlanan və yad ərazilərdə öz dövlətini qurmaq istəyən erməni millətçi təcavüzkar dairələrinin bölgədə fəallaşması Azərbaycan xalqının mövcudluğuna ciddi təhlükə yaratdı. Ona görə, Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatının liderləri və fəalları bu təhlükədən xilas olmaq və etibarlı müdafiə imkanlarına malik bir müstəqil dövlətin qurulması üçün səmərəli yollar axtarmağa başladılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən sonra isə hökumət tərəfindən təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması istiqamətində səmərəli siyasət həyata keçirilməsinə başlandı. Bu istiqamətdə hökumət tərəfindən prioritetlər müəyyənləşdirildi, Azərbaycanın hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün hökumət və parlament tərəfindən razılaşdırılmış bir siyasət ortaya qoyuldu. Belə bir siyasətin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi həm beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, həm də ordunun texniki təchizatının təkmilləşdirilməsi üçün yeni imkanların qazanılması baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi.

Türkiyə ilə hərbi əməkdaşlıq

Müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra Azərbaycan hökumətinin hərbi əməkdaşlıq qurmağa çalışdığı ilk dövlətlərdən biri Türkiyə idi və bu münasibətlərin əsası 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında imzalanan müqavilə ilə qoyuldu. Həmin müqavilənin 4-cü maddəsində bildirilirdi ki, ölkə daxilində nizam və asayişin yaradılması üçün müraciət edildiyi təqdirdə Osmanlı dövləti Azərbaycana hərbi yardım göstərə bilər.¹

---

¹ Osmanlı imperator hökuməti və Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi, **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): Fond №277, siy.№2, iş №9, vərəq – 43-45.**

Azərbaycan hökuməti də bu imkandan istifadə edərək dərhal hərbi kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. Həmin müraciət əsasında ilkin olaraq Osmanlı ordusunun 5-ci Qafqaz piyada diviziyası Azərbaycana gəldi. Azərbaycanın milli hərbi qüvvələri ilə Osmanlı hərbi qüvvələrinin bazasında Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı və türk zabiti general-leytenant Nuru paşa bu ordunun komandanı təyin edildi. Mövcud tarixi şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla Azərbaycan hökumətinin qərarına əsasən, Cümhuriyyət ordusunun formalaşdırılmasına rəhbərlik də Qafqaz İslam Ordusu komandanına həvalə olundu.²

1918-ci ilin iyulunda Azərbaycanla Osmanlı Türkiyəsi arasında uzunmüddətli hərbi ittifaqın yaradılması haqqında da müqavilə layihələri hazırlanmışdı. Bu layihələr iki variantda idi və hər ikisi “Mukavile-i Askeriyyə” adlanırdı. 14 maddədən ibarət olan birinci müqavilənin 90 və 8 maddədən ibarət olan ikinci müqavilənin isə 20 illik müddətə bağlanması nəzərdə tutulmuşdu. Həmin müqavilələrin əsas məzmunu ondan ibarət idi ki, Azərbaycanın milli ordusu bütünlüklə Osmanlı hərbi qüvvələrinin əməliyyat tabeliyinə verilməli, Osmanlı dövləti isə Azərbaycan milli ordusunun təchizatını, onun kadr hazırlığını öz üzərinə götürməli idi.³ Lakin bu müqavilələr imzalanmadı. Çox güman ki, buna səbəb beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi və tezliklə Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi olmuşdu.

Azərbaycanla Türkiyə arasında mövcud hərbi əməkdaşlığın ən mühüm tarixi nəticəsi, sözsüz ki, müştərək hərbi qüvvələrin iştirakı ilə 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin və sonrakı ay isə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin bolşevik-daşnak işğalından azad edilməsi oldu. Nəzərdə tutulmuşdu ki, Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin köməyi ilə Azərbaycanın cənubunda da respublikanın suverenliyi təmin edilsin və həmin bölgə orada nəzarəti ələ keçirilmiş aqquardıyaçı qüvvələrdən təmizlənsin. Bu məsələ 1918-ci il noyabrın 1-də Bakıda Nuru paşa Lənkəran bölgəsi əhalisinin nümayəndələri ilə görüşündə də müzakirə edilmişdi.⁴ Lakin tezliklə türk hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsi səbəbindən Lənkəran bölgəsində respublika hakimiyyətinin bərqərar edilməsi təxirə salınmalı oldu.

Milli ordunun təşkilatlanması sahəsində hərbi əməkdaşlığın nəticələrinə gəlinə isə, milli zabit kadrlarının yetişdirilməsində, ordu hissələrinin hərbi-texniki təchizində, hərbi strukturların təşkilatlanmasında Türkiyə tərəfindən Azərbaycana böyük kömək göstərildi. Belə ki, Qafqaz İslam Ordusu komandanının əmrinə əsasən, 1918-ci il avqust ayının 13-də Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun yenidən qurulmasına başlandı.⁵ Azərbaycan korpusunun təşkilatlanması və qısa zamanda döyüşə hazır vəziyyətə gətirilməsi üçün onun tərkibinə daxil olan hissələrin Azərbaycan-

² **Birinci dünya harbinde türk hərbi Kafkas cəbhəsi 3-cü ordu hərəkatı.** Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, cilt, 2, kitab 1, 1993, s.555; Naser Yüceer, **Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı.** Ankara, Genelkurmay basım evi, 1996, s.72;

³ Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov. **Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi, 1918-1920-ci illər, (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında).** Bakı, Elmin İnkişafı Fondu, 2017, s. 290-295.

⁴ Nuri Paşa həzrətləri hüsurunda Lənkəran nümayəndəsi. **Azərbaycan**, 1918, 3 noyabr, №29.

⁵ Temim. **Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı Askeri tarix belgeleri dergisi),** Ankara, cilt 148, 2020, s.185.

Türk hərbi qüvvələrindən komplektləşdirilməsi qərara alındı.⁶ Nuru paşa Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi raportlardan birində bildirirdi ki, qarışıq tərkibdə yaradılmış hərbi strukturların sırası heyətinin yarısı, zabıt heyətinin isə böyük hissəsi türk hərbiçiləridir. Həmin raportda o da bildirilirdi ki, türk hərbiçilərinin köməyi ilə Azərbaycanda iki diviziyadan ibarət bir korpus, dörd alaydan ibarət bir süvari diviziyası, Zəngəzurda əlahiddə atlı bölüyü, Gəncədə bir təlim taboru və bir pulemyot təlim taboru, üç tabordan ibarət bir sərhəd alayı, Ordubadda bir piyada taboru və bir topçu taqımı təşkil olunmuşdur.⁷

Gəncədə açılmış olan Milli Hərbiyyə Məktəbinə rəhbərlik təcrübəli türk zabiti olan qayməqam Atıf bəyə tapşırılmışdı və 1918-ci il oktyabrın 27-də bu məktəbin ilk buraxılışı oldu.⁸ Cümhuriyyət ordusu hissələrinin hərbi-texniki təchizatının daha da yaxşılaşdırılması üçün Türkiyədən xeyli sayda silah və sursat Azərbaycana göndərildi. Bu sahədə əməkdaşlığın gələcəkdə də davam etdirilməsi planlaşdırılmışdı.⁹

1918-ci il oktyabrın 30-da Egey dənizinin Mudros limanında Osmanlı Türkiyəsi ilə Böyük Britaniya arasında Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrini özündə əks etdirən barışığa görə Osmanlı Türkiyəsinin məğlubiyyəti rəsmiləşdirildi. Həmin barışıqın 11-ci və 15-ci maddələrinə əsasən Osmanlı dövləti öz qoşunlarını Azərbaycandan çıxardı və Azərbaycan ingilis qoşunlarının nəzarətinə keçdi.¹⁰

Türk hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsi və Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi reallığa çevriləndə Nuru paşa 1918-ci il noyabrın 4-də Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi və onun Azərbaycan Ordusu adlandırılması haqqında xüsusi bir əmr-i imzalandı. Həmin gün imzaladığı digər bir əmrdə isə Nuru paşa özünü Azərbaycan Ordusunun komandanı kimi təqdim etdi.¹¹ yəni 1918-ci il noyabrın 4-dən etibarən Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusunun deyil, Azərbaycan Ordusunun komandanı olaraq fəaliyyətini davam etdirəcəkdə.

Noyabrın 4-də Nuru paşa bu ad altında həm də “Azərbaycan hökuməti ilə burada qalacaq zabitan üçün əqd edilən müqavilə şəraiti” adlı bir müqavilə layihəsini imzaladı. Bu müqavilədə, onun özü də daxil olmaqla, könüllü olaraq Azərbaycanda qalıb Azərbaycan Ordusunda xidmət edəcək türk hərbiçilərinin hüquq

---

⁶ Ordu əmr-i yevmisi, **Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı). Askeri tarix belgeleri dergisi, Numro 28.** Ankara, cilt 148, 2020, s.303.

⁷ Azərbaycan Hükuməti Heyəti Vükela Riyasət-i Aliyyəsinəz, **Askeri tarix belgeleri dergisi, Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı).** Ankara, cilt 148, 2020, s. 396.

⁸ Elçi. Gəncədə milli zabitan təftiş və imtahan mərasimi. **Azərbaycan**, 1918, 5 noyabr, №31.

⁹ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu.** Bakı, Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu, 2008, s.279; Mehman Süleymanov. **Azərbaycan Ordusunun tarixi: [5 cildə],** Mehman Süleymanov. Bakı, Maarif, I c. 1917-1918, 2018, s.698.

¹⁰ Anar İsgenderli. **Realities of Azerbaijan: 1917-1920.** USA Xlibris Corporation, 2011, p.170; Naser Yüceer. **Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı.** Ankara: Genelkurmay basım evi, 1996, s.157-158.

¹¹ Azərbaycan Hükuməti ilə Burada Kalacaq Zabitân İçin Akd Edilen Mukavele Şerâiti, **Askeri tarix belgeleri dergisi: Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı).** Ankara, cilt 148, 2020, s.365-366.

və səlahiyyətləri təsbit olunmuşdu.¹²

Azərbaycan Ordusu komandanlığı elan ediləndə Əlahiddə Azərbaycan korpusu ləğv edilməmişdi.¹³ Ona görə də, ilk baxışdan belə bir qənaətə gəlinir ki, Nuru paşa Azərbaycan korpusunu və əlavə olaraq Azərbaycanda qalacaq türk hərbiçilərindən təşkil edilmiş bölmələrdən formalaşdırılan ümumi bir Azərbaycan Ordusunun komandanı vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Amma Azərbaycan Ordusu strukturu ilə 1918-ci il noyabrın 1-də bərpa edilmiş Hərbi Nazirlik arasındakı bağlılıq, yəni Azərbaycan Ordusunun Hərbi Nazirliyə paralel yoxsa Azərbaycan Ordusunun Hərbi Nazirliyin təbəçiliyində olan bir struktur olduğu haqqında dəqiq bir fikir söyləmək hələlik çətindir.

Nuru paşa Osmanlı Hərbi Nazirliyinə ünvanlandığı 12 noyabr 1918-ci il tarixli məktubunda Azərbaycan Ordusunun komandanı vəzifəsində Azərbaycan hökumətinin xidmətinə daxil olduğunu bildirdi.¹⁴ Bu məlumata görə, Nuru paşanın Azərbaycan Ordusunun komandanı olmasının Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə baş verdiyini ehtimal etmək olar. 1918-ci il noyabrın 23-də imzaladığı bir əmrdə Nuru paşa Azərbaycan Ordusunun komandanı kimi Gəncədə fəaliyyətini davam etdirdiyini yazırdı. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan Ordusu komandanlığının qərargahı Gəncədə təsis edilmişdi.¹⁵ Bir gün sonra, yəni noyabrın 24-də imzalanmış əmrdə isə Nuru paşa artıq Azərbaycan Ordusunun deyil, Azərbaycandakı Osmanlı Qüvvələrinin komandanı kimi fəaliyyətini davam etdirməyə başlamışdı.¹⁶ Həmin əmrdə Nuru paşa aydın şəkildə yazırdı ki, müttəfiq dövlətlər adından Azərbaycana gəlmiş ingilis hərbi qüvvələrinin rəhbərliyi türk hərbiçilərinin heç bir halda Azərbaycanda qalmasına icazə verməmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, Nuru paşa və digər türk hərbiçiləri Azərbaycan Ordusu tərkibində xidmət edə bilməzdilər. Ona görə də, Nuru paşa Azərbaycan Ordusunun komandanı vəzifəsindən kənarlaşmağa məcbur oldu.

Beləliklə, sənədlərə görə Nuru paşa 20 gün ərzində Azərbaycan Ordusunun komandanı oldu. Lakin bu müddət ərzində onun hansı səlahiyyətlərə malik olması, bu strukturla Hərbi Nazirlik arasındakı münasibətlərin necə qurulması haqqında yetərli məlumat mövcud deyil. Hər bir halda Cümhuriyyət ordusunun tarixində türk hərbiçilərinin rəhbərliyi altında belə bir strukturun olması maraqlı bir faktdır və heç şübhəsiz ki, gələcəkdə elmi dövriyyəyə gətirilə biləcək yeni sənədlər bu faktla bağlı daha yetərli fikir söyləməyə imkan verəcəkdir.

¹² Azərbaycan hökuməti ilə burada kalacaq zabitan için akd edilən mukavilə şəraiti, s.365-366.

¹³ Azərbaycan Kolordusu Kumandanlığına. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara, cilt 148, 2020, 373 s.

¹⁴ Ordu Dâiresine. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara, cilt 148, 2020, s.403.

¹⁵ Şimâli Kafkas Kumandanlığına ve Reîs-i Cumhûr Abdülmecid Çermoyef Hazretlerine, **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara, cilt 148, 2020, s.416.

¹⁶ Gence'den Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi Erkâ № 1 Harbiyye-i Umûmiyye Riyâsetine, **Askeri tarix belgeleri dergisi, Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**, Ankara, cilt 148, 2020, s.418.

Bununla belə, mövcud məlumatlar onu göstərir ki, türk hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərkdən sonra bir neçə türk kiçik zabit milli ordu sıralarında qalmağa nail olmuşdu. 1918-ci ilin dekabrın son günlərində Cümhuriyyət ordusunun Ağdamda yerləşən 1-ci piyada diviziyasının bəzi bölmələrində hərbi rəhbərliyə qarşı bir itaətsizlik halı baş vermişdi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 1919-cu il fevralın 25-də Azərbaycan parlamentində etdiyi çıxışı zamanı bu itaətsizlik hadisəsində 10-a yaxın türk əsilli kiçik zabitin də iştirak etdiyini bildirdi.¹⁷ Bu türk zabitlərinin sonrakı taleyi haqqında konkret məlumat olmasa da, intizamsızlıqlarına görə milli ordu sıralarından kənarlaşdırıldıqları ehtimal oluna bilər. Çünki 1920-ci ilin əvvəllərinə aid olan məlumatlarda Cümhuriyyət Ordusunda 6 nəfər türk əsilli zabitin xidmət etməsi haqqında məlumat vardır, onlar isə kiçik zabitlər deyildilər. Bu zabitlərin Azərbaycan ordusuna gəlməsi Türkiyədə yaranmış mürəkkəb tarixi şəraitlə bağlı idi. Belə ki, I Dünya müharibəsində məğlub duruma düşmüş olan Türkiyə ordusunun hərbi qulluqçuları müttəfiq dövlətlər tərəfindən ciddi təqiblərə məruz qalmışdılar. Onların müəyyən hissəsi Azərbaycana sığınmaq qərarına gəlmişdilər. Bu zabitlərin bir neçəsi Cümhuriyyət ordusunda xidmətə qəbul edilmişdilər. Həmin zabitlər kornet* Faik Cevdetoğlu (parlament mühafizə bölüyü), kapitan Nüsret bəy (7-ci Şirvan piyada alayı), podporuçik İbrahim İsmayıloğlu (İstikam məktəbi), kapitan Məcid Seyidoğlu (8-ci Ağdaş piyada alayı), ştabs-kapitan Necət Mustafa (6-cı Göyçay piyada alayı) və podporuçik Məhəmməd Şefik Taksinoğlu (3-cü Gəncə piyada alayı) idilər.¹⁸

Türkiyədən Azərbaycana pənah gətirən türk hərbiçilərinin sayı çoxaldıqda Azərbaycan hökuməti 1920-ci ilin əvvəllərində Hərbi Nazirliyin tabeliyində onlardan ibarət yardım alayı adlı bir hissəsinin təşkilinə qərar verdi. Lakin sonradan bu alay Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyinə keçirildi. Bu hərbiçilərin maliyyə təminatı Azərbaycan hökuməti tərəfindən həyata keçirilirdi. Azərbaycan hökuməti hətta xidmətə alınmayan türk zabitlərini hərtərəfli qayğı ilə əhatə etməyə çalışır və onlara aylıq maliyyə vəsaitləri ayırırdı.¹⁹ Lakin məlumdur ki, bu alayın şəxsi heyəti sonradan güclü bolşevik təbliğatına məruz qaldı və Azərbaycanın bolşevik qoşunları tərəfindən işğal edilməsi bu alay tərəfindən də dəstəkləndi.

Azərbaycan-Böyük Britaniya hərbi əməkdaşlığı

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, Cənubi Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycan müttəfiq dövlətlərinin nəzarəti altına düşməli idi. Adı çəkilən müqavilənin imzalanmasından bir gün sonra, yəni 1918-ci il oktyabrın 31-də Böyük Britaniyanın Hərbi Nazirliyi Mesopotamiyada yerləşən ingilis qüvvələri komandanlığına Bakı şəhərinin dərhal işğal edilməsi barəsində əmr göndərdi. Bu əmrə əsasən Bakı şəhərinin işğal edilməsi o zaman İranın şimalında dislokasiya olunmuş ingilis qüvvələrinin komandanı general-mayor V.Tomsona həvalə olundu.²⁰ General

---

¹⁷ Mehman Süleymanov. **Səməd bəy Mehmandarov**. Bakı, 2023, s.92.

* ADR və çar ordusunda hərbi rütbə

¹⁸ Atamalı Şahbazov. **Azərbaycan Cümhuriyyəti Ordusunun zabit və məmurları**. Bakı: "Maarif", 2020, s. 764.

¹⁹ Hüseyin Baykara, **Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi**. Bakı: Azərənəşr, 1992, s. 269.

²⁰ Севиндж Юсифзаде. **Азербайджано-британское отношения в начале XX века**.

V.Tomsonun rəhbərliyi altında Bakıda hərbi idarəçilik yaradılmalı və o, Bakının general-qubernatoru elan edilməli idi. Yeni şəraitdə Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasına və tanınmasına nail olunması üçün general V.Tomson hələ İranda olarkən onun yanına Azərbaycan hökumətinin rəsmi nümayəndə heyəti göndərildi. Amma bu heyətlə general V.Tomson arasında aparılan danışıqlar gözlənilən nəticəni vermədi. General V.Tomson Bakı şəhərinin işğal olunacağını, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmayacağını, Azərbaycan xalqının iradəsi ilə yaradılmış bir respublikanın mövcud olmadığını, Azərbaycan hökumətinin Türkiyə hərbi qüvvələrinin intriqaqları ilə yaradılmış bir hökumət olduğunu birmənalı şəkildə bəyan etdi.²¹

General V.Tomson onu müşayiət edən hərbi qüvvələrlə 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil oldu. Məlumata görə, onun rəhbərliyi altında Bakıya 5 min nəfərlik ingilis hərbi qüvvələri gətirildi və onlar Bakı şəhərini bütünlüklə nəzarət altına aldılar.²²

Bakı üzərində nəzarəti gücləndirmək üçün V.Tomson şəhərdə olan bütün milli hərbi qüvvələrin, onların idarəetmə orqanlarının Bakı şəhərini tərk etməsini tələb etdi. Bunun nəticəsi idi ki, Hərbi Nazirlik Bakı şəhərini tərk etdi və Gəncə şəhərinə yerləşdi. Bundan başqa, Azərbaycan hökumətinə məxsus olan “Qars”, “Ərdəhan” kanoner gəmiləri* və digər hərbi gəmiləri Denikin rəhbərliyi altında olan qüvvələrin sərəncamına verildi. Bildirildi ki, bu qərar bolşevizmin qarşısının alınması üçün Denikin rəhbərliyi altında olan qüvvələrin möhkəmləndirilməsi üçün edilmişdir.

Azərbaycan hökuməti general V.Tomson administrasiyası ilə fəal siyasət aparırdı və bunun nəticəsi idi ki, general V.Tomson Azərbaycan hökumətinin doğrudan da Azərbaycan xalqının iradəsini əks etdirdiyini və bu hökumətin real müstəqilliyə malik olduğunu gördü. Ona görə, tezliklə V.Tomsonun Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibəti dəyişdi və tərəflər arasında daha faydalı əməkdaşlığın qurulmasına başlandı.

Bu əməkdaşlığın bir istiqamətini də hərbi sahədə anlaşmanın və qarşılıqlı fəaliyyətin yaradılması təşkil edirdi. Bu əməkdaşlığın düzgün qurulmasının nəticəsi idi ki, 1919-cu ilin fevral ayında artıq V.Tomson məhdud sayda milli hərbi qüvvələrin Bakıya qayıtmasına etiraz etmədi.²³ Ona görə də, 1919-cu il aprelin 5-də

Бакы: Тахсил, 2008, с.21.

²¹ Anar İsgenderli. **Realities of Azerbaijan: 1917-1920**. USA: Xlibris Corporation, 2011, p.171; Юсифзаде С. А.г.ә., с.21; **Azərbaycan tarixi. VIII cildə**. V cild. Bakı, Elm, 2008, s. 278; General Gortonun 31 oktyabr 1918-ci il tarixli 396 nömrəli teleqramı; Musa Qasımlı. **Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)**: [3 hissə]. Bakı, Adiloğlu, III h.: (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), 2004, s.448.

²² **Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)**. Bakı, 1998, s.119.

* Hərbi əməliyyat üçün artilleriya ilə silahlandırılan hərbi gəmilər.

²³ Qafqaz və Bakı ərazisinə dair məlumatlardan çıxarışlar, Musa Qasımlı. **Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)**: [3 hissə]. Bakı: Adiloğlu, III h. (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), 2004, s.467.

Azərbaycanın məhdud sayda hərbi qüvvələri Bakı şəhərinə daxil oldular.²⁴

Hərbi əməkdaşlıq sahəsində qarşılıqlı münasibətlərin düzgün qurulmasının nəticəsi idi ki, ingilis qüvvələri Azərbaycanı tərk etməzdən əvvəl Azərbaycanın Hərbi Nazirliyi, Baş Qərargahı, digər hərbi idarəetmə strukturları 1919-cu ilin yayında Bakıya qayıtdılar, Bakı şəhərində bir piyada diviziyasının yerləşdirilməsinə icazə verildi və Bakıda Azərbaycan hökumətinin hərbi fəaliyyəti tam şəkildə bərpa edildi.

Azərbaycan hökuməti ilə ingilis komandanlığı arasında Azərbaycana məxsus hərbi gəmilərin geri qaytarılmaması ilə bağlı bir qarşıdurma yarınsa da ingilis komandanlığı bu məsələyə Böyük Britaniyanın bölgədəki ümumi siyasəti çərçivəsində yanaşırdı. Bu siyasətin mahiyyəti isə general Denikin rəhbərliyi altında olan hərbi qüvvələrə kömək etməklə Rusiyanın bolşevikləşməsinin qarşısını almaq idi. Azərbaycanın hərbi gəmiləri də bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün Denikin qüvvələrinin tabeliyinə verilmişdi.²⁵

Bütün bunlara baxmayaraq, hərbi sahədə fəal əlaqələrin yaradılması ingilis komandanlığının Azərbaycanın müstəqilliyinə daha loyallıq bəsləməsinə yol açdı. İngilis komandanlığının Denikinçi qüvvələri dəstəkləməsinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Denikin qoşunlarının respublikaya müdaxilə planlarının qarşısını alınması üçün ingilis komandanlığının imkanlarından da istifadə etməyə çalışırdı. Bunun nəticəsi idi ki, Denikin qoşunlarının Azərbaycan üzərinə hücum etməyəcəyinə bir ümid də yaranmışdı. Azərbaycan hökumətinin müraciətindən sonra ingilis komandanlığının səyləri ilə Denikin qoşunları ilə Azərbaycan arasında demarkasiya xətti müəyyənləşdirildi. Böyük Britaniya hökumətinin razılığı ilə müəyyənləşdirilmiş həmin demarkasiya xətti Dağıstan ərazisində Petrovsk şəhərinin 5 mil (hər mil 1,6 kilometrə bərabərdir -M.S.) cənubundan keçirdi. İngilis komandanlığı ilə razılaşdırılmışdı ki, Böyük Britaniya ilə sıx əlaqədə olan Denikin qoşunları bu demarkasiya xəttindən cənuba, yəni Azərbaycan istiqamətinə hərəkət etməyəcəklər.²⁶ Əslində, ilkin olaraq demarkasiya xəttinin bir qədər də şimalda müəyyənləşdirilməsi qərara alınmışdı. Lakin Denikinçi qoşunlar bu tələbə əməl etmədilər və onlar Dağıstanın cənubuna, yəni Azərbaycan sərhədlərinə doğru irəliləməyə başladılar

Azərbaycan hökumətinin apardığı müzakirələrdən sonra ingilis komandanlığı 1919-cu ilin avqustunda yeni demarkasiya xəttini razılaşdırdı. Bu xətt Azərbaycanın şimal sərhədi boyunca keçirdi.²⁷ Bununla da, Denikin qoşunları Azərbaycan sərhədinə daha da yaxınlaşmaq imkanı əldə etdi. Amma ingilis komandanlığı Azərbaycan hökumətinə bəyan etdi ki, bu qoşunlar Azərbaycan sərhədlərinə təcavüz etməyəcəkdir.

---

²⁴ Отношение М.Сулъкевича С.Агабекову об организации контрразведки в Баку в связи с прибытием азербайджанских войск, №1539. Гянджа 31 марта 1919 г. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): Fond №894, siy.№2, iş №88, vərəq 53.**

²⁵ Севиндж Юсифзаде. **Азербайджано-британское отношения в начале XX века.** Баку, Тахсил, 2008, с.33.

²⁶ **Azərbaycan tarixi. VIII cildə. V cild.** Bakı, Elm, 2008, s.305.

²⁷ Севиндж Юсифзаде. **Азербайджано-британское отношения в начале XX века.** Баку, Тахсил, 2008, с.33.

Respublika daxilində hərbi-siyasi şəraitin sabitləşdirilməsi sahəsində də ingilis komandanlığı ilə yaxşı münasibətlər qurulmuşdu. Belə ki, müstəqilliyin elan edilməsindən sonra da Azərbaycan türklərinin qədim yurdu İrəvan ərazisində Respublika yaradılmasına nail olan Ermənistan hökuməti Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürməyə davam etdi. Həm Ermənistanın hökumət qüvvələri, həm də qeyri-hökumət silahlı dəstələri Azərbaycanın Zəngəzur və Qarabağ bölgəsinə silahlı basqınlar edir, azərbaycanlı əhalini sıxışdıraraq bu bölgələri Ermənistanla birləşdirmək istəyirdilər. Məsələnin mahiyyəti ilə bağlı Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığı ilə müzakirələr apardı, Azərbaycan ərazilərinin və əhalisinin erməni silahlı dəstələrinin qanunsuz və haqsız təcavüzünə məruz qalması ingilis komandanlığının və o cümlədən də general Tomsonun diqqətinə çatdırıldı. General Tomson dərhal silahsız azərbaycanlı əhalinin erməni silahlı dəstələrinin basqınlarından qorumaq üçün qətiyyətli mövqe nümayiş etdirərək azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr üzərinə daha çox basqınlar edən erməni silahlı dəstələrindən birinin rəhbəri olan Andronikə teleqram göndərdi, onu silahlı basqınlardan çəkəndirməyə çalışdı. General Tomsonun razılığı ilə Azərbaycan hökuməti Qarabağ bölgəsini əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı. Bu general-qubernatorluğun nəzdində ingilis hərbiçilərindən ibarət bir nəzarət missiyası da təşkil edildi və həmin missiyaya rəhbərlik mayor Monk-Mezona tapşırıldı. Ermənistan hökumətinin bu qərara etirazı ilə qarşılaşan Bakıda yerləşən ingilis komandanlığı xüsusi bir bəyanatla çıxış etdi. İngilis qüvvələrinin Bakıdakı komandanı, polkovnik Şatelvort bəyanatında bildirdi: “İngilis komandanlığı Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının əhalisinə məcburi icra üçün aşağıdakıları elan edir:

1. Azərbaycan hökumətinin 15 yanvar 1919-cu il tarixli qərarına əsasən doktor Sultanov Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının general-qubernatoru təyin olunub və o, ingilis komandanlığının dəstəyinə malikdir;

2. Mövcud qanunlara görə, bütün əhalinin ehtiyaclarının ödənməsi üçün general-qubernator yanında 6 nəfər hadisələrdən məlumatlı erməni və müsəlmandan ibarət şura yaradılır;

3. İngilis komandanlığının nümayəndəsi kimi şuraya bir nəfər ingilis missiyasının zabiti daxil ola bilər;

4. General-qubernatorluq daxilində bütün işçilərin maaşı və başqa xərcləri Azərbaycan xəzinəsindən ödənilir;

5. Bütün mübahisəli məsələlər öz qəti həllini sülh konfransında tapacaq;

6. General-qubernatorluq daxilində hərbi hissələrin hər cür yerdəyişməsi haqqında əvvəlcədən ingilis missiyasının diqqətinə çatdırılmalıdır;

7. Bu müraciətlə ingilis komandanlığı bildirir ki, general-qubernatorluq hüddullarında qanunçuluq və sakitliyin yaradılması üçün general-qubernatora həvalə olan vəzifələrin icrası zamanı general-qubernator və onun orqanlarına aid olan bütün sərəncamlar və tədbirlər sözsüz icra olunmalıdır. İngilis komandanlığı bütün qanuni fəaliyyətə tam dəstək verir”.²⁸

Yəni ingilis komandanlığı bir tərəfdən Azərbaycan hökumətinin Qarabağda

²⁸ **Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий.** Составитель проф. Юрий Барсегян. Москва, Кругъ, т. 1. 2008, с.295.

vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün izlədiyi siyasəti dəstəklədiyini bildirdi, digər tərəfdən də ərazi mübahisələri ilə bağlı məsələlərin həllinin Paris sülh konfransının öhdəsinə buraxılmasını lazım bilirdi.

1919-cu ilin avqustunda Böyük Britaniya hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılması haqqında qərar qəbul etdi. Qeyd edildiyi kimi, müəyyən məsələlərdə, o cümlədən Azərbaycanın hərbi gəmilərinin Denikinın tabeliyinə verilməsində, denikinçi zabitlərin Azərbaycan daxilində ingilislər tərəfindən himayə olunmasında Azərbaycan hökuməti ilə ingilis hərbi komandanlığı arasında bir anlaşılmazlıq qalmağa idi. Bununla belə, Azərbaycanın müstəqilliyinin müdafiəsi sahəsində tərəflər arasında faydalı əməkdaşlıq da yaradıldığından Azərbaycan hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycana tərək etməsini istəməirdi. Buna görə də, Azərbaycan hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılmaması ilə bağlı Böyük Britaniya hökumətinə müraciət etmək haqqında qərar qəbul etdi- və Azərbaycanın xarici işlər naziri olan Məmməd Yusif Cəfərov bu qərarı Böyük Britaniya hökumətinə göndərdi. Eyni zamanda o, hərbi qüvvələrin Bakıdan çıxarılması ilə bağlı qərara yenidən baxılması üçün ingilis hərbi qüvvələrinin Bakıdakı yeni komandanı polkovnik Şateltorta məktub göndərdi.²⁹ Lakin yaranmış tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq Böyük Britaniya hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılması qərarını dəyişmədi.

İngiltərədən silah, sursat və hərbi geyim alınması məsələsini müzakirə etmək üçün Hərb naziri S.Mehmandarov 1919-cu ilin payızında İngiltərənin Bakıdakı Ali Komissarının siyasi nümayəndəsi polkovnik Stoksla görüşdü. Bu görüş zamanı İ.Usubovun rəhbərliyi altında Azərbaycan nümayəndə heyətinin İtaliyaya yollanmasına işarə edən S.Mehmandarov İngiltərə tərəfinin Azərbaycanla hərbi əməkdaşlığa razı olacağı təqdirdə İtaliya ilə əldə edilə biləcək bütün razılaşmalara yenidən baxılacağını Stoksa bildirdi.³⁰

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski də 1920-ci il yanvar ayının 7-də İngiltərənin Ali Komissarlığının Bakıda olan siyasi nümayəndəsi polkovnik Stoksla görüşərək Azərbaycana silah və hərbi geyimlər yardım göstərilməsi məsələsini müzakirə etdi. Polkovnik Stoks Azərbaycan tərəfinin müraciətlərinə rəğbətlə yanaşaraq İngiltərənin ali hakimiyyət orqanları qarşısında Azərbaycana silah və hərbi geyimlə yardım edilməsinin vacibliyi məsələsini qaldırdı.³¹

İngiltərənin hərbi-siyasi rəhbərliyi də bolşevik qoşunlarının Cənubi Qafqaza müdaxiləsinin qarşısının alınması üçün Azərbaycanın hərbi qüvvələrinə yardım göstərilməsini vacib sayırdı. Bununla bağlı İngiltərənin hərbi komandanlığı bu ölkənin Aralıq dənizində yerləşən hərbi dəniz qüvvələrinin komandanına Xəzər buxtasındakı topların çatışmayan ehtiyat hissələri ilə təmin edilməsi barədə göstəriş

---

²⁹ **Azərbaycan tarixi. VIII cildə. V cild. Bakı, Elm, 2008, s.308; Севиндж Юсифзаде. Азербайджано-британское отношения в начале XX века. Баку, Тахсил, 2008, s.34.**

³⁰ Али Мардан Топчубаши. **Парижский архив:** [в 4-х книгах]. – Москва: – кн.1: 1919-1921, Художественная литература, 2016, с.113.

³¹ **Yenə orada, s.78.**

verdi.³²

Paris sülh konfransının müzakirələrində iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin müraciətindən sonra Antanta ölkələrinin Ali Hərbi Şurası da 1920-ci ilin yanvar ayında Cənubi Qafqaz respublikalarına, o cümlədən Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsi məsələsini müzakirə etdi. Bu məsələ ilə bağlı Ali Hərbi Şuraya təqdim olunmuş memorandumda da Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bərabər, Azərbaycana da ərzaq və hərbi yardımın göstərilməsi məqsədüyükün sayılırdı. Eyni zamanda, konfransda Denikin ordusunun təmini üçün nəzərdə tutulmuş silah və sursatın da Cənubi Qafqaz respublikalarına verilməsi təklifi irəli sürüldü.³³

1920-ci ilin fevralında İngiltərənin hərbi nümayəndələri mövcud hərbi ehtiyacların müəyyənləşdirilməsi üçün Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycana səfər etdilər. Onlar lazım olan məlumatları topladıqdan sonra İstanbuldan keçməklə geri qayıtdılar. Aparılan danışıqlardan sonra bir sıra özəl ingilis şirkətləri Azərbaycanla əməkdaşlıq etmək niyyətlərində olduqlarını bildirdilər. Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərinin verdiyi məlumata görə, bu şirkətlərlə müvafiq müqavilələrin imzalanması üçün İtaliyada olan Azərbaycanın hərbi nümayəndə heyətinin rəhbəri general İ.Usubovun İngiltərəyə gedərək zəruri olan əşyaların təchizatın müəyyənləşdirməsinə ehtiyac var idi. Lakin 1920-ci ilin fevralından başlayaraq Qarabağda hərbi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi, Azərbaycanın müharibə vəziyyətinə düşməsi, habelə bölgədə cərəyan edən hərbi-siyasi proseslər İngiltərə ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində müvafiq sənədlərin imzalanmasına imkan vermədi.³⁴

Gürcüstanla hərbi əməkdaşlıq

Müdafiə qüvvələrinin təşkilatlandırılması istiqamətində Azərbaycanla qonşu Gürcüstan arasında qurulmuş hərbi əməkdaşlıq da Cümhuriyyət ordusu quruculuğu üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Yaranmış tarixi şəraitdən irəli gələrək eyni vaxtda dövlət müstəqilliklərini elan etmiş Azərbaycanla Gürcüstan arasında qarşılıqlı dostluq münasibətlərinin bərqərar edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Belə münasibətlərin yaradılması hər iki dövlətin ümumi mənafeyinə cavab verdiyindən bu iki qonşu dövlət qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasında maraqlı idi.

Azərbaycan və Gürcüstan arasında hərbi əlaqələrin tənzimlənməsi üçün 1919-cu ilin yazında Tiflisdə Azərbaycanın hərbi attaşeliyi təsis edildi və podpolkovnik Məmməd bəy Əliyev bu vəzifəyə təyin edildi.³⁵ Həmin ilin avqust ayında isə Gürcüstanın Azərbaycanda Hərbi Attaşeliyi təsis edildi və polkovnik Navaslov bu vəzifəyə təyin olundu.³⁶

³² Али Мардан Топчубаши. **Парижский архив:** [в 4-х книгах]. – Москва: – кн.1: 1919-1921, Художественная литература, 2016, s. 85.

³³ Yənə orada, s. 86-87.

³⁴ Yənə orada, 16, s.114.

³⁵ Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики. №148, 26 марта 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy.№1, iş №3**, vərəq 32.

³⁶ Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики. №365, 17 августа 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy. №1, iş №40**, vərəq 132.

Hərbi əməkdaşlığın qarşılıqlı fayda üzərində daha da genişləndirilməsi üçün 1919-cu il iyunun 16-da Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi saziş imzalandı. Sazişi Azərbaycan hökuməti tərəfindən Xarici İşlər naziri M.Cəfərov, hərbi nazir S.Mehmandarov və Baş Qərargah rəisi M.Sulkeviç imzaladılar. Tiflisdə üç il müddətinə imzalanmış həmin sazişin əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, respublikaların hər hansı birinə xarici müdaxilə olacağı halda digər respublika ona hərbi kömək göstərsin.³⁷

Bu sazişin imzalanması Azərbaycanın dövlət və hökumət rəhbərliyi, habelə siyasətçiləri tərəfindən son dərəcə yüksək qiymətləndirildi. 1919-cu il iyunun 27-də parlamentin fəvqəladə iclasında həmin saziş ratifikasiya olundu. Bununla bağlı çıxış edən parlament üzvləri və xarici işlər naziri M.Cəfərov Azərbaycanın və bütünlükdə bölgənin təhlükəsizliyi üçün sazişin əhəmiyyətini vurğuladılar və sazişin imzalandığı günü hər iki respublikanın həyatında tarixi bir gün kimi xarakterizə etdilər. Xarici işlər naziri M.Cəfərovun fikrincə, həmin saziş Cənubi Qafqaz üçün real təhlükə sayılan Denikin təcavüzünün qarşısının alınmasında təsirli bir addım olmaqla bərabər, həm də Cənubi Qafqaz xalqlarının birliyi istiqamətində imzalanmış tarixi bir anlaşma idi. Sazişin hər iki xalqın həyatındakı praktiki əhəmiyyəti nəzərə alındığı üçün parlamentin müzakirələrində Gürcüstanın nümayəndə heyəti də iştirak edirdi.

Bu sazişə əlavə olaraq iki dövlət arasında hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında da sənəd imzalandı ki, həmin sənədə müvafiq olaraq Gürcüstan həm hərbi-texniki və sursat sahəsində, həm də hərbi kadrların hazırlanması istiqamətində Azərbaycana kömək göstərməli idi. Adları çəkilən sənədlər imzalanandan dərhal sonra onların icrasına başlandı. Bu da, Azərbaycanın qoşun hissələrinin, o cümlədən Denikin təhlükəsizliyinə qarşı şimal sərhədləri boyunca yerləşdirilmiş bölmələrin maddi-texniki təchizatını xeyli yaxşılaşdırdı.

Gürcüstandan alınacaq hərbi əmlakın qəbulu məqsədilə Azərbaycanın Hərbi Nazirliyində xüsusi komissiya yaradıldı və general-mayor M.Texas bu komissiyanın rəhbəri təyin edildi.³⁸ General Texasın rəhbərlik etdiyi komissiyanın səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan ordusunun təchizatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən iki eşelon hərbi-texniki vasitə və ərzaq 1919-cu il iyulun 11-də Azərbaycana göndərildi. Bu eşelonlarda 12 ədəd dağ topu, dağ topları üçün 10 yeşik partladıcı maddə, 1500 ədəd tüfəng, toplar və tüfənglər üçün böyük sayda ehtiyat detallar var idi. İyulun 19-da yola salınan digər eşelonda isə 8 ədəd yüngül top, toplar üçün 16 ədəd partladıcı maddə, 1500 ədəd tüfəng, toplar və tüfənglər üçün ehtiyat detallar, 12885 rubl məbləğində dərman və tibb ləvazimatı, habelə topoqrafiya əşyaları var idi. İyulun 21-də bir eşelon əsasən mühəndis-istehkam

---

³⁷ Военно-оборонительное соглашение, заключенное между правительствами Азербайджана и Грузии и утвержденное парламентом 27 июня 1919 г. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Армия**. Баку: Азербайджан, 1998. с. 105-106.

³⁸ Приказ С.С.Мехмандарова об объявлении благодарности членам комиссии, приобретшим вооружение и военное имущество в Республике Грузии. №421, 19 сентября 1919 г. **ARDA: Fond №2900, siy.№1, iş №1, vərəq 7.**

ləvazimatı Tiflisdən Gəncəyə göndərildi.³⁹ Nəticədə, Gürcüstandan alınmış olan silah, sursat və təchizat Azərbaycanın qoşun hissələrinin, o cümlədən Denikin təhlükəsizliyinə qarşı şimal sərhədləri boyunca yerləşdirilmiş bölmələrin maddi-texniki təchizatını xeyli yaxşılaşdırdı.

İyulun 18-dən etibarən komissiya çoxlu sayda mətbəx arabalarının, dördçarxlı arabaların qəbuluna başladı. Şəxsi adamlardan 20 min rubl həcmində çoxlu sayda top detalları alındı. Bütün əmlak üçün gürcü tərəfinə 80 min rubl avans verildi. Gürcüstandan alınacaq hərbi əmlakın dəyərini bir hissəsinin neftlə ödənilməsi haqqında da razılıq əldə edilmişdi.⁴⁰

Gürcüstanla 1919-cu il iyun ayının 16-da imzalanmış Hərbi-müdafiə sazişinə əsasən tərəflər bütün silahlı qüvvələri və hərbi vasitələri ilə razılığa gələn respublikaların birinin və ya hər ikisinin müstəqilliyini və ya ərazi bütövlüyünü təhdid edən hər hansı hücumu qarşı birgə çıxış etməyi öhdələrinə götürmüşdülər. Zərurət yarandığı halda Gürcüstan belə bir köməyin göstərilməsi üçün Azərbaycan tərəfindən qüvvə və vəsaitlər ayrılmış, onların Gürcüstan ərazisinə çatdırılması planları hazırlanmışdı. Bu plana əsasən nəzərdə tutulurdu ki, Gürcüstan hərbi müdaxiləyə məruz qalsa, onun köməyinə bir piyada diviziyası və bir süvari briqadası göndərsin. Piyada diviziyası kimi 1-ci piyada diviziyasının Gürcüstanla göndərilməsi planlaşdırılırdı. Diviziyanın 1-ci Cavanşir alayı Xankəndindən, 2-ci Zaqatala alayı Zaqataladan, 3-cü Gəncə alayı Gəncədən, 1-ci topçu briqadasının 1-ci batareyası Xankəndindən, 2-ci və 3-cü batareyaları Gəncədən, 4-cü batareyası isə Xankəndindən Gürcüstanla yola salınmalı idi. Gürcüstanla göndərilməli olan süvari briqadası isə mövcud süvari diviziyasının bazasında formalaşdırılmalı idi. Bu briqadanın tərkibinə 2-ci Qarabağ süvari alayının, 3-cü Şəki süvari alayının və dağ-atlı batareyasının verilməsi planlaşdırılırdı. Bu qüvvələrin Gürcüstanla çatdırılması onların səfər hazırlığından və daşınmaların təşkilindən asılı idi. Xüsusən, daşınmalar üçün zəruri olan vaqonların vaxtında ayrılması planlaşdırılan işlərin icrası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Gürcüstanla göndərilməli olan hissələrdən yalnız 2-ci Zaqatala piyada alayı piyada olaraq qonşu respublikanın ərazisinə keçməli idi. Çünki Gürcüstan sərhədinə yaxınlıq buna imkan verirdi. Digər hissə və bölmələr isə dəmir yolu ilə daşınmalı idi. Aparılan hesablamalara görə, hərbi yardım üçün nəzərdə tutulmuş qüvvə və vasitələrin daşınması üçün 940 ədəd vaqon lazım idi. Əldə edilən məlumata görə, respublikada kifayət qədər vaqon olsa da, bütün yükləri götürə biləcək 10 eşelonun hərəkətə gətirilməsi üçün kifayət qədər parovoz yox idi. Bu məsələnin də həll ediləcəyi təqdirdə nəzərdə tutulan bütün qüvvə və vasitələri 4 gün ərzində Gürcüstan ərazisinə çatdırmaq mümkün idi. Belə bir hazırlıq işləri Gürcüstan tərəfindən də aparılmışdı və Azərbaycan üzərinə hərbi müdaxilə olacağı təqdirdə Gürcüstan tərəfindən Azərbaycana müvafiq hərbi kömək göstərməli idi.⁴¹

İki ölkə arasında hərbi əməkdaşlığın uğurlu davamı kimi 1920-ci il yanvarın 20-də Azərbaycan və Gürcüstan arasında müştərək Hərbi Şura təsis edildi. Bu müştərək Hərbi Şura hər iki ölkə üçün ehtimal olunan düşmənləri və hərbi əməliyyat

³⁹ ARDA: Fond №2894, siy.№2, iş №23, vərəq 202.

⁴⁰ ARDA: Fond №2894, siy.№2, iş №23, vərəq 202-203.

⁴¹ Mehman Süleymanov. **Hərb tarixindən I**. Bakı, Maarif, 2020, s.370-371.

yatlar rayonunu öyrənməli, məqsədəuyğun olan müdafiə planının hazırlamalı, hər iki ölkənin hərbi qüvvələrinin döyüş hazırlığı vəziyyətini nəzarət altında saxlamalı və bu ölkələrin hərbi qüvvələrinin dislokasiya planını hazırlamalı idi.

Hərbi Şuraya hər tərəfdən iki nəfər daxil edilməli və hökumətlərin qarşılıqlı razılaşması əsasında onlardan biri Şuranın sədri seçilməli idi. Şuranın iclaslarına hər iki respublikanın məsul vəzifəli şəxsləri dəvət oluna bilirdilər. Bu orqanın qəbul etdiyi strateji və hərbi-texniki yönümlü qərarların icrası hər iki tərəf üçün məcburi xarakter daşmalı idi. Hər hansı bir qərarın qəbulundan sonra onun icrası ilə bağlı zəruri hallarda işçi iclasları keçirilə və bu icaslarda qəbul olunmuş qərarların icra mexanizmi müəyyənləşdirilə bilərdi. Belə icaslarda fikir ayrılığı yarandığı halda, fikir ayrılığına səbəb olmuş məsələ hökumət rəhbərlərinə məruzə olunmalı və onların iştirakı ilə razılıq əldə edilməli idi.⁴²

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tərəfdən bu Şuraya artilleriya generalı Əliğa Şixlinski və Baş Qərargah rəisi Məmməd bəy Sulkeviç, Gürcüstan tərəfindən isə N.Odoşelidze və Kutetaladze seçilmişdilər.⁴³

İki dövlət arasında imzalanan sənədlərə uyğun olaraq hərbi mütəxəssislərin hazırlanması üçün Gürcüstana azərbaycanlı hərbi qulluqçular ezam olundular. Onlardan 6 zabit təyyarəçilik kurslarında, 4 zabit və 10 nəfər əsgər isə radioteleqraf kurslarında hazırlıq keçməli idilər.

Eyni zamanda, xeyli sayda gürcü zabiti Cümhuriyyət ordusu sıralarına qəbul edildi. Məsələn, hərbi nazirin 1919-cu il 15 iyul tarixli əmri ilə Cümhuriyyət ordusu sıralarına bir dəfəyə 14 gürcü zabiti qəbul edildi.⁴⁴ Bu proses sonralar da davam etdirilmişdi.

Azərbaycanda milli zabit kadrlarının çatışmadığı bir vaxtda gürcü zabitlərinə istifadə edilməsi qoşun hissələrinin formalaşdırılması istiqamətində böyük əhəmiyyətə malik idi. Qarşılıqlı razılaşmaya əsasən gürcü zabitləri Azərbaycan ordusunda xidmət edə bilsələr də, Azərbaycan ərazisində aparılan döyüşlərdə iştirak etmək hüququna malik deyildilər. Razılaşmaya əsasən, Cümhuriyyət ordusu sıralarında xidmət edərkən gürcü zabitlərinin əvvəlki imtiyazları, o cümlədən onların rütbələri, iş stajları və bundan irəli gələn imtiyazlar saxlanılırdı.

Xidmət təcrübələri nəzərə alınmaqla bir sıra gürcü zabitləri Cümhuriyyət ordusu sıralarında çox məsul vəzifələrə təyin olunmuşdular. Məsələn, podpolkovnik Svanadze Gəncə şəhərinin komendantı vəzifəsinə, polkovnik Çxeidze əvvəlcə 4-cü Quba piyada alayının komandiri olmuş, sonradan isə Hərbiyə məktəbinin rəisi təyin edilmişdi. Cümhuriyyət ordusu sıralarında gürcü millətindən olan beş nəfər general xidmət edirdi: general-mayor Amaşukeli, general-mayor Sisianov, general-mayor Purseladze, general-mayor Karqaleteli və general-mayor Çxeidze. Karqaleteli və Çxeidze Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə bu ali hərbi rütbəyə layiq görülmüş son Cümhuriyyət generalları idilər.

---

⁴² Положение о Союзном военном совете республик Азербайджана и Грузии, 18 января 1920 г. ARDA: Fond №970, siy.№1, iş №64, vərəq 18.

⁴³ Mehman Süleymanov. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi* [2 cildə]. Tehran, Firuzan, II c., 2014, s.25.

⁴⁴ Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики. №323, 15 июля 1919 года. ARDA: Fond №2894, siy.№1, iş №5, vərəq 27-28.

Adları çəkilən gürcü generalların hər birinin Cümhuriyyətin ordu quruculuğunda böyük rolu vardır. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov onlardan birinin – general-mayor Aşaşukelinin Cümhuriyyət ordusu sıralarındakı xidmətini belə qiymətləndirirdi: “Süvari diviziyasının komandiri vəzifəsini icra edən, diviziyanın qərargah rəisi general Aşaşukelidən daxil olan vəsatətə görə, o öz arzusu ilə xidməti tərk edir və qoşunların siyahısından çıxarılır. 7 ay əvvəl orduda quruculuq işlərinin çox gərgin vaxtında süvari diviziyasının qərargah rəisi vəzifəsinə qəbul edilən general Aşaşukeli, əslində, beş aydan çox diviziya komandir vəzifəsini icra etmişdi. Hərb işini yaxşı bilən və onu sevən general Aşaşukeli hərbi hissələrdə xidmətin tələblərini həyata keçirməkdə enerjisi və xüsusi qətiyyətliliyi ilə fərqlənirdi və işə böyük xeyir gətirirdi. General Aşaşukeli ilə təəssüflə vidalaşaraq ona ordu sıralarındakı əla və səmərəli xidmətlərinə görə öz səmimi minnətdarlığımı bildirirəm”.⁴⁵

Gürcü hərbi mütəxəssisləri həmçinin konkret məsələlər üzrə məsləhətlərin alınması üçün də Azərbaycana dəvət edilirdilər. Məsələn, general-leytenant M.Sulkeviçin xahişi ilə 1919-cu il avqustun sonunda gürcü generalları Kutalaşvili və Takayşvili Bakıya gəldilər.⁴⁶ Bu təcrübəli generallar Bakı şəhərinin müdafiə sisteminin qurulması ilə bağlı öz yardımlarını göstərməli idilər.

General Takayşvilinin rəhbərliyi altında Bakı və onun ətrafının müdafiəsinin planı hazırlandı. Bu plan iki hissədən ibarət idi: birincisi – Abşeron yarımadasının müdafiəsi, ikincisi – Bakı şəhərinin müdafiəsinin mühəndis-istehkam işlərinin təşkili. Abşeron yarımadasının müdafiəsi üçün görülməli olan istehkam işləri Patamdardan Masazır gölünə qədər uzanırdı. Bu xətt üzrə 7 dayaq müdafiə qrupu yerləşdirilməli idi. İkinci müdafiə xətti isə Biləcəri-Böyük Şor-Razin dağı Əhmədli ərazisi boyunca keçməli idi. Bu xətt boyunca isə 6 dayaq müdafiə qrupu yerləşdirilməli idi.⁴⁷

1919-cu ilin noyabr ayında general Takayşvili yenidən Bakıya gəldi. O, Bakının və Abşeron yarımadasının müdafiəsinin təşkili ilə bağlı hazırladığı planın icrası ilə tanış oldu. Gürcü generalı müdafiə işlərinin sürətini və keyfiyyətini artırmaq üçün tövsiyələrini hazırlayıb Azərbaycanın Hərb Nazirliyinin rəhbərliyinə təqdim etdi.

Gürcü zabitlərinin bir qrupu da şimal sərhədlərinin müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə aparılan mühəndis-istehkam işlərinin icrasında iştirak edirdilər. Bu istiqamətdə aparılan mühəndis-istehkam işlərinə ştabs-

⁴⁵ Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №347, 03 августа 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siyahı №1, iş № 240**, vərəq 121.

⁴⁶ Сообщение военного инженера ген.-м. Такайшвили В. к Д. Каргалетели о необходимых мерах для начала работ по укреплению обороны Баку, Август 1919 г. **ARDA: Fond №2898, siyahı №1, iş №13**, vərəq – 20.

⁴⁷ Доклад М.А.Сулькевича С.С.Мехмандарову о мерах, необходимых для укрепления подступом к Баку с моря, Август 1919 г. **ARDA: Fond №2898, siyahı №1, iş №13**, vərəq 61-62.

kapitan Sereteli rəhbərlik edirdi. Həmin işlərin aparılması ilə bağlı ştabs-kapitan Sereteli çox müfəssəl bir raport hazırlayıb Hərbi Nazirliyinə təqdim etmişdi.⁴⁸

Gürcüstandan olan zabitlərinin məişət qayğılarının daha yaxşı həlli üçün hərbi nazir S.Mehmandarovun 28 fevral 1920-ci il tarixli əmri ilə onlara ayrılan ezamiyyət pullarının miqdarı da artırıldı. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi çalışırdı ki, bu zabitlər heç bir çətinliklə rastlaşmadan Azərbaycanda daha böyük səmərə ilə xidmət etsinlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zabitlərin köməyi ilə qısa müddət ərzində xeyli işlər görülmüşdü və Denikin təhlükəsinə qarşı Azərbaycanda çox güclü müdafiə sistemi yaradılmışdı.

İtaliya və Fransa ilə hərbi əməkdaşlıq məsələləri

Ölkənin müdafiə qüdrətinin artırılması və ordunun təchizat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması üçün Azərbaycan hökumətinin və Hərbi Nazirliyinin beynəlxalq fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini də inkişaf etmiş Avropa dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlığın yaradılması təşkil edirdi. Belə bir əməkdaşlığın uğurla qurulması Cümhuriyyət ordusu üçün zəruri olan keyfiyyətli təchizatın əmlakın əldə edilməsinə imkan verə bilərdi. Həmin istiqamətdə atılan addımlardan biri də İtaliya ilə hərbi əməkdaşlığın yaradılmasına göstərilən cəhd idi. Bu məqsədlə xüsusi komissiya təşkil edildi. Komissiyaya 2-ci piyada diviziyasının komandiri general İbrahim ağa Usubov rəhbərlik edirdi. Hərbi Nazirliyinin rəhbərliyinin əsasən, general Usubov İtaliyanın Soloniki şəhərinə yollanmalı və orada İtaliyanın Hərbi Nazirliyi ilə Cümhuriyyət ordusu üçün zəruri olan topçu, istehkam, tibb, geyim və s. əşyaların əldə edilməsi üçün müzakirələr aparmalı idi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, Həmçinin İtaliyadan 25 min dəst hərbi geyim alınsın və Azərbaycana gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.⁴⁹

1919-cu ilin oktyabrında İtaliyaya yola düşən General İ.Usubovun rəhbərlik etdiyi komissiya Romada İtaliyanın Hərbi Nazirliyi ilə danışıqlara başladı. Hərbi Nazirliyin Azərbaycan tərəfinin tələbini ödəyəcək məhsulları təmin etmək imkanında olmadığı məlum olanda İtaliyanın özəl kompaniyaları ilə müzakirələrə başlandı. 1919-cu ilin noyabr ayı ərzində Genuya, Milan, Turin, Verona və Triento şəhərlərinin kompaniyaları ilə danışıqlar aparıldı və nəticədə Kiono, Qello və Ko şirkəti ilə müvafiq razılaşma əldə edildi. Bu kompaniyanın rəhbərliyi anbarlarında 20 min dəst hazır hərbi geyim olduğunu bildirdi və qısa müddət ərzində daha 5 min dəst hərbi geyim, habelə general və zabitlər üçün də 500 dəst geyim hazırlayacaqlarını vəd etdi. 1919-cu il noyabrın 23-də Azərbaycan heyəti ilə adı çəkilən şirkət arasında razılaşdırılmış təchizatın satın alınması haqqında müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən hərbi geyim əşyaları 1919-cu il dekabrın 20-də İtaliyanın Turin şəhərindən Bakıya yola

---

⁴⁸ Доклад шт.-кап. В. Церетели к Д. Каргалетели о ходе работ по инженерному оборудованию позиций на северной границе Азербайджана, 29 августа 1919 г.
ARDA: Fond №2898, siyahı №1, iş №6, vərəq 8-9, v.8.

⁴⁹ **ARDA: Fond №2898, siyahı №1, iş №25, vərəq 7.**

salınması nəzərdə tutulmuşdu.⁵⁰

Lakin İtaliyada ictimai-siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi səbəbindən bu ölkədən alınmış hərbi əmlakı vaxtında Azərbaycana göndərilməsi mümkün olmadı. Nəticədə, İtaliyadan göndərilən hərbi təchizat Cümhuriyyətin süqutu ərəfəsində Azərbaycana çatdı və həmin əmlak Azərbaycana müdaxilə etmiş bolşevik ordusunun əlinə keçdi.⁵¹

Cümhuriyyət ordusunun hərbi təchizatla təminatının yüksəldilməsi üçün Antanta hərbi qüvvələrinin komandanlığı ilə əlaqə yaradılması cəhdləri haqqında da məlumatlar mövcuddur. Həmin məlumatlara əsasən, İtaliyaya göndərilmiş nümayəndə heyətinin rəhbəri general-mayor İ.Usubov Avropada olarkən Antanta qüvvələrinin komandanlığı ilə də əlaqə saxlamış, Antanta ölkələrinin hərbi rəhbərliyi Cümhuriyyətin Hərbi Nazirliyi ilə əməkdaşlıq etməkdən imtina etməmişdi. Lakin Antantanın hərbi anbarlarında olan hərbi geyim ehtiyatları rumın, çex və polyak hərbi qüvvələrinə paylandığından Antanta hərbi rəhbərliyinin tabeliyindəki anbarlarda çox az miqdarda hərbi geyim qalmışdı və bu miqdar Azərbaycan tərəfini qane etmədiyindən İ.Usubovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti İtaliya ilə əməkdaşlığa üstünlük verdi.⁵²

Azərbaycan hökuməti və Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi ordunun təchizatının daha da yaxşılaşdırılması üçün Fransa ilə də əlaqələr yaratmağa cəhd göstərdi. Bunun nəticəsi kimi, tərəflər arasında aparılan danışıqlardan sonra 1920-ci il martın 9-12-də fransalı zabitlər mayor Nonankur və dəniz qüvvələri leytenantı Deforj da Bakıda olmuş və Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsi imkanlarını araşdırmışdılar. Adları çəkilən zabitlər Azərbaycanın hərbi-dəniz qüvvələrinin canlandırılması imkanlarını nəzərdən keçirmişdilər. Öz rəhbərliklərinə göndərdikləri raportda həmin zabitlər bildirdilər ki, Azərbaycanın hərbi dəniz qüvvələrinin canlandırılması üçün, bu respublikaya hərbi əmlakla bərabər, həm də hərbi təlimatçılar göndərilməsinə ehtiyac vardır.⁵³

Lakin 1920-ci il aprel ayının sonlarında bolşevik qoşunlarının Azərbaycana daxil olması ilə hərbi sahədə Avropa ölkələri ilə planlaşdırılan əməkdaşlıq məsələlərini həyata keçirmək mümkün olmadı.

Nəticə

Azərbaycan xalqının XX əsrin əvvəllərində yaratdığı ilk respublika cəmi 23 ay mövcud oldu. Bölgədə və dünyada gedən siyasi proseslər səbəbindən Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq mümkün olmadı və 1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olundu. Mövcud olduğu dövr ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əldə etdiyi mühüm nəticələrdən biri də yetərli döyüş qabiliyyətinə malik olan milli ordunun yaradılması oldu.

⁵⁰ ARDA: Fond № 2894, siyahı № 2, iş № 2, vərəq 59-65.

⁵¹ Алексей Стеклов. Армия мусаватского Азербайджана. – Баку: АЗГИЗ, 1928, с.42.

⁵² ARDA: Fond №2894, siyahı №2, iş №2, vərəq 59-65.

⁵³ Али Мардан Топчубаши. Парижский архив: [в 4-х книгах]. – Москва: – кн.1: 1919-1921, Художественная литература, – 2016, с.121-123.

Qısa müddət ərzində Azərbaycan hökuməti ölkənin daxili imkanlarını səfərbərliyə almaqla bərabər, həm də dünya dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində səmərəli bir siyasət həyata keçirə bildi. Müasir və demokratik dəyərlərə üstünlük verən Azərbaycan hökuməti hərbi sahədə də səmərəli bir siyasət yeritməyə çalışırdı. Bu siyasət beynəlxalq normalarla bərabər, həm də milli maraqlara cavab verirdi. Nəticədə həm ordunun daha da möhkəmləndirilməsi və həm də ölkənin möhkəmləndirilməsi istiqamətində səmərəli işlər görmək mümkün oldu. Başlıcası isə ilk respublika dövründə Azərbaycanın hərbi diplomatiyasının əsası qoyuldu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. **Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)**. – Bakı: Elm, 1998. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabat):** [2 cildə]. – Bakı: Elm, – c.1. – 1998. – 976 s.; II c. – Bakı: Elm, – c.2. – 1998, 992 s.
2. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu**. – Bakı: Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu, – 2008. – 505 s.
3. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): Fond № 2894, siyahı № 2, iş № 2**, vərəq – 59-65.
4. **ARDA: Fond №2894, siy.№2, iş №23**, vərəq – 202-203.
5. **ARDA: Fond №2898, siy.№1, iş №25**, vərəq 7.
6. **Azərbaycan tarixi. VIII cildə**. V cild. Bakı: Elm, 2008, 696 s., 40 s. illüstrasiya.
7. Baykara, Hüseyin. **Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi**. Bakı: Azər nəşr, 1992. 276 s.
8. Elçi. Gəncədə milli zabitan təftiş və imtahan mərasimi. **Azərbaycan**. 1918, 5 noyabr, №31.
9. General Gortonun 31 oktyabr 1918-ci il tarixli 396 nömrəli teleqramı. **Qasımlı Musa. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər):** [3 hissə]. Bakı: Adiloğlu, III h. (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), 2004, s.448.
10. Qafarov Vasif, Şükürov Qiyas. **Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi. 1918-1920-ci illər (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında)**. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2017. 520 s.
11. Qafqaz və Bakı ərazisinə dair məlumatlardan çıxarışlar. **Qasımlı, M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər):** [3 hissə]. Bakı: Adiloğlu, III h. (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), 2004. s. 467.
12. Nuri Paşa həzrətləri hüsurunda Lənkəran nümayəndəsi. **Azərbaycan**. 1918, 3 noyabr, №29.
13. Osmanlı imperator hökuməti və Azərbaycan Respublikası arasında dostluq

- müqaviləsi. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): Fond №277, siy.№2, iş №9**, vərəq – 43-45.
14. Süleymanov, Mehman. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi**: [2 cildə]. Tehran: Firuzan, II c. 2014. 694 s.
15. Süleymanov Mehman. **Azərbaycan Ordusunun tarixi**: [5 cildə]. Bakı: Maarif, I c.: 1917-1918. 2018, 736 s.
16. Süleymanov, Mehman. **Hərbi tarixindən I**. Bakı: 2020. 608 s.
17. Süleymanov, Mehman. **Səməd bəy Mehmandarov**. Hərbi Nəşriyyat, 2000, 376 s.
18. Şahbazov, Atamalı. **Azərbaycan Cümhuriyyəti Ordusunun zabit və məmurları**. Bakı: Maarif, 2020. 816 s.

Türk dilində

19. **Azərbaycan Cümhuriyyəti 1918-1920 (Osmanlı arxiv belgeleri)**. Nəşrə hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov. İstanbul: TEAS Press, 2018, 707 s.
20. Azərbaycan Hükuməti Heyəti Vəkəla Riyasət-i Aliyyesinəz. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020, s.396.
21. Azərbaycan Hükuməti ilə Burada Kalacaq Zâbitân İçin Akd Edilən Mukavele Şerâiti. **Askeri tarix belgeleri dergisi: Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020, s.365-366.
22. Azərbaycan Kolordusu Kumandanlığına. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020, s.373.
23. **Birinci dünya harbinde türk hərbi Kafkas cəbhəsi 3ncü ordu hərəkatı**. – Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, cilt: 2, kitab 1. 1993, 879 s.
24. Gence'den Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi Erkâ № 1 Harbiyye-i Umûmiyye Riyâsetine. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020, s.418.
25. Ordu Dâiresinə. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020. s.403.
26. Ordu əmr-i yevmisi. Numro 28. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara:cilt: 148, 2020. s.303.
27. Şimâli Kafkas Kumandanlığına ve Reîs-i Cümhür Abdülmecîd Çermoyef Hazretlerine. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020. s.416.
28. Temim. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020, s.185.
29. Yüceer Naser. **Birinci Dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı**. Ankara: Genelkurmay basım evi, 1996. 221 s.

Rus dilində

30. Военно-оборонительное соглашение, заключенное между правительствами Азербайджана и Грузии и утвержденное парламентом 27 июня 1919 г. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия.** – Баку: Азербайджан, 1998. 440 с.
31. Доклад М.А. Сулькевича С.С. Мехмандарову о мерах, необходимых для укрепления подступом к Баку с моря. Август 1919 г. **ARDA: Fond №2898, siy.№1, iş №13, vərəq 61-62.**
32. Доклад шт.-кап. В.Церетели к Д.Каргалетели о ходе работ по инженерному оборудованию позиций на северной границе Азербайджана. 29 августа 1919 г. **ARDA: Fond №2898, siy.№1, iş №6, vərəq 8-9.**
33. **Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий.** Составитель проф. Ю.Г.Барсегян. Москва: Кругъ, т.1, 2008, 994 с.
34. Отношение М.Сулькевича С.Агабекову об организации контрразведки в Баку в связи с прибытием азербайджанских войск. №1539, Гянджа 31 марта 1919 г. **ARDA: Fond №894, siy.№2, iş №88, vərəq 53.**
35. Положение о Союзном военном совете республик Азербайджана и Грузии. 18 января 1920 г. **ARDA: Fond №970, siyahı №1, iş №64, vərəq 18.**
36. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №148, 26 марта 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siyahı №1, iş №3, vərəq – 32.**
37. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №323, 15 июля 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy.№1, iş №5, vərəq – 27-28.**
38. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №347, 03 августа 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy.№1, iş №240, vərəq – 121.**
39. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №365, 17 августа 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy.№1, iş №40, vərəq – 132.**
40. Приказ С.С.Мехмандарова об объявлении благодарности членам комиссии, приобретшим вооружение и военное имущество в Республике Грузии, №421, 19 сентября 1919 г. **ARDA: Fond №2900, siy.№1, iş №1, vərəq – 7.**
41. Сообщение военного инженера ген.-м. Такайшвили В. к Д.Каргалетели о необходимых мерах для начала работ по укреплению обороны Баку. Август 1919 г. **ARDA: Fond №2898, siy.№1, iş №13, vərəq – 20.**
42. Стеклов, Алексей **Армия мусаватского Азербайджана.** – Баку: АЗГИЗ,– 1928.
43. Топчубаши Али Мардан. **Парижский архив:** [в 4-х книгах]. – Москва: – кн.1: 1919-1921. Художественная литература. – 2016, – 568 с.
44. Юсифзаде, Севиндж. **Азербайджано-британские отношения в**

начале XX века. – Bakı: Тахсил, – 2008, 128 с.

İngilis dilində

45. İsgenderli, Anar. **Realities of Azerbaijan: 1917-1920.** USA: Xlibris Corporation, – 2011, – 234 p.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Süleymanov Mehman Sirac oğlu – tarix elmləri doktoru, professor. Milli Müdafiə Universiteti, Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

Suleymanov Mehman Siraj oglu – Doctor of Sciences in History, professor. National Defense University, Military Scientific Research Institute

UOT: 94(479.24)

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ
ETNİK TARİX VƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏLƏRİ

©2024

MÜBARİZ AĞALARLI

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-8588-1019; mubariz.aqalar@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.57>

Xülasə: Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərindən biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, dahi mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi-nəzəri görüşlərində Azərbaycan dövlətçiliyinin konseptual məsələləri, Azərbaycanın etno-siyasi və mədəni tarixi, etnik proseslər və milli kimlik məsələləri ilə bağlı olan problemlər müstəsna yer tutur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin istər doğma vətəninə, istərsə də mühacirət dövründə qələmə aldığı əsərləri Azərbaycan və ümumtürk tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də onun Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı elmi dünyagörüşü tarix yazımı prosesində nəzəri-metodoloji baxımdan əhəmiyyətli rola malikdir. Eyni zamanda dahi mütəfəkkirin dünyagörüşündə Azərbaycan xalqının etnik və milli kimlik məsələlərinin müqayisəli təhlili Azərbaycanda millətləşmə prosesini izləməyə imkan verir. Əksər əsərlərində tarix şüurunun əhəmiyyətini önə çəkən M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərini özündə ehtiva edən nəzəri-metodoloji problemləri öz əsərlərində geniş şəkildə şərh etmişdir.

Məqalədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin çoxsaylı əsərlərinə və mövcud elmi tədqiqatlara istinad edilərək, Azərbaycanın etnik-siyasi tarixinə nəzər yetirilir, etnik tarix, milli kimlik məsələləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, elmi-nəzəri dünyagörüşü, əsərlər, etnik tarix, milli kimlik məsələləri

ETHNIC HISTORY AND NATIONAL IDENTITY ISSUES IN THE
SCIENTIFIC-THEORETICAL VIEWS OF MUHAMMAD AMIN
RASULZADE

©2024

MUBARIZ AGHALARLI

Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: 0000-0001-8588-1019; mubariz.aqalar@gmail.com

Abstract: One of Azerbaijan's prominent public and political figures, the founder of the Azerbaijan Democratic Republic, and a distinguished thinker, Mahammad Amin Rasulzade, places exceptional emphasis on the conceptual

issues of Azerbaijani statehood, as well as the ethno-political and cultural history of Azerbaijan, ethnic processes, and national identity issues in his scientific and theoretical views. The works authored by Mahammad Amin Rasulzade, both during his time in his native homeland and during his period of emigration, are of considerable importance for the study of Azerbaijani and general Turkic history. In particular, his scientific perspective on the ethnic history of Azerbaijan plays a significant theoretical and methodological role in the historiographical process. Additionally, the comparative analysis of the issues related to the ethnic and national identity of the Azerbaijani people within the thinker's worldview enables the tracking of the nation-building process in Azerbaijan. Emphasizing the importance of historical consciousness in most of his works, Mahammad Amin Rasulzade has extensively elaborated on theoretical and methodological problems related to various periods of Azerbaijani history in his writings.

The article examines Azerbaijan's ethnic-political history by referencing Mahammad Amin Rasulzade's numerous works and existing scientific research. It provides a comparative analysis of ethnic history and national identity issues.

Keywords: Azerbaijan, Mahammad Amin Rasulzade, scientific-theoretical worldview, works, ethnic history, national identity issues

ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ МУХАММЕДА ЭМИНА РАСУЛЗАДЕ

©2024

МУБАРИЗ АГАЛАРЛЫ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-8588-1019; mubariz.aqalar@gmail.com

Резюме: В научно-теоретических воззрениях одного из выдающихся общественно-политических деятелей Азербайджана, основателя Азербайджанской Демократической Республики, гениального мыслителя Мамед Эмина Расулзаде значительное место занимают концептуальные вопросы, связанные с азербайджанской государственностью, этнополитической и культурной историей Азербайджана, этническими процессами и национальной идентичностью. Труды Мамед Эмина Расулзаде, написанные на родине и в эмиграции, имеют большое значение в изучении азербайджанской и в целом общетюркской истории. В особенности с теоретико-методологической точки зрения значительная роль принадлежит его научным воззрениям, связанным с этнической историей Азербайджана в процессе исторического описания. В то же время в суждениях великого мыслителя представлен сравнительный анализ

вопросов этнической и национальной идентичности азербайджанского народа, что даёт возможность проследить процесс национального самосознания в Азербайджане. В большинстве своих трудов, содержащих научно-методологические проблемы, существовавшие на различных этапах истории Азербайджана, М.Э.Расулзаде на первый план выдвигает значение исторического сознания.

В статье отводится внимание этнополитической истории Азербайджана, сопоставительным методом анализируются вопросы этнической истории, национальной идентичности с привлечением многочисленных произведений и соответствующих научных трудов Мамед Эмина Расулзаде.

Ключевые слова: *Азербайджан, Мамед Эмин Расулзаде, научно-теоретические взгляды, труды, этническая история, вопросы национальной идентичности*

Giriş:

Azərbaycan əsrlər boyu Cənubi Qafqazda, Yaxın və Orta Şərq regionunda yaranmış böyük, qüdrətli dövlətlərin metropoliyası, mərkəzi olmuş, Azərbaycan türkləri tarix boyu böyük bir bölgənin siyasi həyatında aparıcı, öncül mövqələrdə qərarlaşmışlar.

M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu artıq coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm edirdi.

Azərbaycan etnik və milli kimliyi, azərbaycanlıların ortaq və xarakterik mədəniyyətində, dilində və adət-ənənələrində təcəssüm tapmış etnik və milli mənsubiyyət şüurunu və vətəndaşlığı ifadə edən termindir. Millətləşmə prosesində və milli özünüdərkətmənin formalaşmasında tarix şüurunun böyük rolu vardır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşündə Azərbaycan xalqının etnik və milli kimlik məsələlərinin müqayisəli şəkildə təhlili Azərbaycanda millətləşmə prosesini izləməyə imkan verir. Həmçinin dahi mütəfəkkirin elmi-nəzəri irsində etnik tarix, tarix şüuru, milli kimlik kimi nəzəri konseptual məsələlər geniş şəkildə təhlil olunaraq, xalq-ümmət-millət mərhələləri dəqiq şəkildə izah olunmuşdur.

Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”,¹ “Qafqaz türkləri”,² “İran türkləri”,³ “Azərbaycan şairi Nizami”,⁴ “Qafqaz xatirələri”,⁵ “Böşeviklərin şərq

---

¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Ərəb qrafikasından transliterasiya edən, qeydlərin və lüğətin müəllifi Asif Rüstəmov. Bakı, “Elm”, 1990.

² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**. Çapa hazırlayan Yadigar Türkel. Bakı, “Təknur”, 2012.

³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **İran türkləri**. “Təknur”, 2013.

siyasəti”,⁶ “Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi”,⁷ “Panturanizm, Qafqaz sorunu”⁸ kimi əsərləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi görüşlərində Azərbaycanın etnik tarixi məsələləri

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünün çoxsaylı əsərlərində dövrün siyasi hadisələri ilə yanaşı Azərbaycanın dövlətçilik, etnik tarixi və milli kimliklə bağlı məsələlərdən də bəhs etmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1923-cü ildə nəşr olunan “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində Azərbaycanın qədim dövr tarixi-siyasi coğrafiyası və etnik tarixi haqqında yazırdı ki, “Azəri türklərinin hal-hazırda oturduqları yerlər min ildir qədim türk xalqı ilə məskun idi. Gərək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan ilə Təbriz və sairə kimi vilayətlər və gərək Muğan, Arran, Qarabağ kimi məmləkətlər daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər, bir çox türk sülalələrinin irili-xırdalı hökumətlər qurduğunu və illərlə səltənət sürdüklərini görmüşdür”.⁹

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda bərqərar olmuş Xanlıq idarəçilik quruluşu və onların etnik mahiyyətinə toxunaraq yazırdı ki, “*Bundan yüz sənə müqəddəm Rusiya çarizmi tərəfindən istiqlal və mövcudiyyətlərinə xitam verilən Dərbənd, Quba, Lənkəran, Şəki, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanları dəxi Azərbaycanlı türk hökmdarları idi. Türklərin buradakı hökmranlığı Hindistan, Ərəbistan, İran və Misirdə olduğu kimi başqa soydan olan bir xalqa əsgəri bir sinif olaraq hökmranlıq etməkdən ibarət olmamışdır. Osmanlılardan başqa əksər türk köçəbələri hökmranlıq etdikləri xalqla qaynayıb-qarışmışkən, Azərbaycan türkləri – kütlə etibarilə – milliyyətin rükni-mühümünü təşkil edən dillərini qoruyub yaşatmışlar.*¹⁰

M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi Azərbaycan hökmdarları milli kimliyin əsası olan dillərini qorumuş, inkişaf etdirmişlər, çünki onlar özləri üçün dil, mədəniyyət, mənəviyyət, din baxımdan doğma olmuş məmləkətə, əhali kütləsinə hökmranlıq etmişlər.

Məhəmməd Əmin 1925-ci ildə yazdığı “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində Şumerlərin “Turani” irqə mənsub olduğunun şübhə doğurmadığını qeyd edərək

⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı, “Azərnəşr”, 1991.

⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz xatirələri**. Tərtib edən Səbahəddin Şimşir. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2023.

⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Bolşeviklərin Şərq siyasəti**. Bakı, “Sabah”, 1994.

⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı, “Gənclik”, 1991.

⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Panturanizm. Qafqaz sorunu**. “Təknur”, 2012.

⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti...**, s.12.

¹⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada...**, s.13.

yazırdı ki, “Midiyalıların etnik mənsubiyyəti mübahisə doğursa da, onların əski iranlı olduğunu inkar edənlər də vardır... Fransız şərqşünaslarından Le Norman əski Şərq tarixinə aid nəşr etdiyi əsərində Midiyaya “Turan Midiya”-sı deyir və buradakı qövlərin türk olduqlarını irəli sürürdü... İran tarixinin Midiyada axtardığı arilər (aryanilər) yerlilər deyildir. Onlar buraya Şərqdən gəlmiş və buradakı yerliləri sıxışdırmışlar. Arilər bu ərazilərdə yerləşdikdən sonra buralar təkrar Turanilərin hücumuna məruz qalmışdır. İran-Turan savaşlarının mühüm qismi Şimali İran ilə Cənub-Şərqi Qafqazda – Azərbaycanda cərəyan etmişdir. Turanlı Tomris xanım burada olmuş, iranlı Keyxosrovun faciəvi sonu Kür çayının sahilində baş vermişdir”.¹¹

M.Ə.Rəsulzadənin 1928-ci ildə çap etdirdiyi “Qafqaz türkləri” əsərində Qafqazın etno-siyasi xəritəsi, Qafqazdakı qövlər, buradakı, türk soyları haqqında maraqlı fikirlər səsləndirilmiş, Xəzər sahillərində qədim dövrlərdən başlayaraq türk soylarının məskunlaşdığı göstərilmişdir.¹² Müəllif bu əsərində bildirirdi ki, “Qafqaz türklərindən, bunların tarixi mövcudluğundan danışarkən onu Azərbaycan türklərindən ayrı saymaq, öyrənmək, sözü Araz çayının ancaq quzeyinə yönəltmək qətiyyətlə olmaz. Orta çağ tarixlərində Şirvan, Arran adları ilə tanınan Doğu Qafqazda bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətinin quzeyində Dağıstan, güneydə Azərbaycan (İran Azərbaycanı – M.A.) ölkələri ilə tarixi yaşamları ortaq olmuşdur.”¹³

Qədim dövrlərdə Qafqazın etnosiyasi vəziyyətinə və burada yaşayan yerli əhalinin etnik mənşəyinə toxunan M.Ə.Rəsulzadə “Türklərin indi yaşadıkları Qafqaz torpaqlarının ən əski çağlardan bəri yaşayanları kimlərdir? Buranın əski yerliləri türk soyundandırmı, yoxsa başqa bir soydandır?”, – sualını cavablandırarkən yazırdı ki, “Bu suala qəti cavab verə bilmək üçün tanınmış “Turan nəzəriyyəsi”ndə ortaya qoyulan sualların elmi-texniki çözümü bəklənməlidir. Şumerlərin, akkadların, əski midiyalılarla hititlərin türk soyundan olmalarını deyənlərə əsaslanaraq bu sualın cavabı aydındır. Nəzəriyyəni mübahisəli hesab edənlər isə buranın yerli əhalisini akademik Marrın irəli sürdüyü yafəsilərə bağlayırlar. Bu fikrə görə Doğudan Batıya, daha çox da Qafqazda əski çağda Yafəsi deyilən, başqalarına qatışmamış etnoslar yaşayırmış. Bu sorunun çözümü üçün Herodotla Strabonun sak, iskit, kimmer, massaget adı ilə yazdıqları etnosların kimlikləri də bilinməlidir”.¹⁴

Müəllif “Qafqaz türkləri” əsərində erkən orta əsrlərdə Qafqaza daxil olan etnik axınlar haqqında yazırdı ki, “Miladdan sonra V yüzilin ortalarında ayrı-ayrı türk ellişlərinin quzey çöllərindən Qafqaza keçərək İrana yürüşləri bəllidir. Güney Rusiya çöllərində Donla Terek çayları arasında yaşayan türk köçəriləri bəzən də yerli xalqın çağırışı ilə Güney Qafqaza gəlir, İrana qarşı üsyanları

¹¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi...**, s.31-32.

¹² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**. Bakı, “Təknur”, 2012, s.14-20.

¹³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.16.

¹⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.16-17.

*gücləndirirdilər. Bu dövrdə gələn türk qövmlərinin bir qismi də Ağ Hun və yaxud Halandürüklər, digər qismini də Attila komandasında gələn “Ağaçarilər” təşkil etmişdir”.*¹⁵

Məhəmməd Əmin yazırdı ki, “Ərəb işğalına qədər müxtəlif mədəniyyət və dinlərin qarşılıqlı mücadilə və rəqabətlərinə səhnə olan Azərbaycan nə millət, nə də din baxımından tamamilə vahid bir mənzərəyə malik deyildi. Kəyan və Sasani İrən məntəqəsi daxilində olması bura əhalisinin, sözün məlum mənası ilə iranlı olduğunu ifadə etmər. Bir kərə midiyalıların qismən ari olsalar da tamamilə iranlı olduqları məlum deyildir. Əksinə, əski Şərğ tədqiqçilərindən bəziləri “Turan Midiyası”ndan bəhs edirlər. Sonra Asur-Babil mədəniyyətinə səlflik edən şumerlərin Turanlı olduqları məlumdur. Quzey Azərbaycanındakı albanların turani olduqlarını isbat edənlər də mövcuddur. Sonra istər Kəyanilər, istərsə də sasanilər zamanında Azərbaycana zaman-zaman türk ünsürlərinin bir axın halında gəldikləri məlumdur. Turanlı farslar zamanında da burası zaman-zaman Türkünstan çöllərindən gələn yardımçı qüvvətləri qəbul etmişdir. İskitlər, hunlar, göytürklər zamanında gələn Turani ünsürlərdən bir çoxu buralarda qalmışdır. Xəzər türkləri bəzən müstəqilən, bəzən də gah sasanilərin, gah da bizanslıların müttəfiqləri sifətilə buralara enmiş və uzun zaman buralarda koloniyalar qurmuşlardır”.¹⁶

M.Ə.Rəsulzadə vurğulayırdı ki, “Güney Qafqazla Azərbaycanın daha çox səlcuqlarla və moğollardan sonra oğuzlaşdığını araşdırıcılar təsdiqləməklə yanaşı, oğuz kültürünün ən adlı əsəri olan “Dədə Qorqud” boylarının da daha çox bu yerlərdə yayıldığı bilinir... Dədə Qorqud boylarından başqa Anadolu, Azərbaycan, Qafqaz türklərinin bir soydan gəldikləri, bir el, kültür ortamında yaşadıklarını göstərən örnəklər çoxdur”.¹⁷

Məhəmməd Əmin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi, Azərbaycan türkləri və onların dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Müəllif bu əsərində tarixən Azərbaycan torpaqlarının İrən və Turan çəkişməsinin mərkəzi olduğunu göstərmiş, tarixi hadisələrin təsiri ilə baş verən etnik assimilyasiya prosesi nəticəsində qədim mədəniyyətlər mərkəzi olan bu yerlərdə yeni bir mədəniyyətin – Şərğ İslam mədəniyyətinin meydana gəlməsini ön plana çəkmişdir.¹⁸ Müəllif bildirirdi ki, “ümmət dövründə millət və irq fərqlərinə əhəmiyyət verilmədiyi üçün çox da axtarılmayan “mədəniyyət ortaqlığı payı” millət dövründə aranmağa başlanmış və hər xalq İslam mədəniyyəti və ürfanında öz nümayəndələrinin xidmətlərini müəyyənləşdirməkdən zövq duymuşdur”.¹⁹

“Türk olmaları etibarını ilə azərbaycanlıların İslam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri olduğu kimi, bir Şərğ İslam məmləkəti olmaq üzrə

¹⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.17.

¹⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Bolşeviklərin Şərğ siyasəti...**, s.47.

¹⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri..**, s.21-22.

¹⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami...**, s.6.

¹⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.8.

də Azərbaycanın bu işdə mühüm bir rolu olduğunu”, – qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, min ildən bəri İslam Şərqində siyasi hakimiyyət ümumiyyətlə, türklərə məxsus olmuşdur.²⁰

XI əsrdə Azərbaycanda baş verən etnik proseslər, Səlcuq türklərinin Qərb istiqamətində axınlarını təhlil edən M.R.Rəsulzadə yazırdı ki, “XI yüzildə Azərbaycanla Qafqaza gələn Səlcuq türkləri buralarda elə bir dirənişə uğramırdı. Səlcuqların buralarda asanlıqla məskunlaşması ancaq onlardan qabaq buralarda yaşayan türk ellərinin varlığı ilə əsaslandırıla bilər. Səlcuq imperatorluğunun özümlü olan türk köçərilərinin çoxu Türkmən-Oğuz ellərindəndir. Bu ellər onlardan qabaq burada yaşayan başqa türkmənlərlə birləşərək, bir bölümü Doğu Qafqazla Azərbaycanda qalmış, çoxu isə buradan keçərək Anadoluda yerləşmişdir.”²¹

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm etnik amil olan Qıpçaq türkləri və bürokratiyası əsasən qıpçaqlardan formalaşan Azərbaycan Atabəylər dövləti haqqında yazırdı: “Bu ana kimi (XI əsrə qədər) Azərbaycanla Qafqaz ölkələrində yaşayan türk etnosları arasında quzeydən gələn Qıpçaq elləri daha çox idi. Belə ki, Səlcuq imperatorluğunun parçalanmasından sonra 1146-cı ildə Azərbaycanda müstəqilliyini bildirən Atabəylər Qıpçaq soyundan idi. Başqa adla Pəhləvanilər deyə tanınan bu soyun hökmran olduğu 81 ildə Azərbaycanla Doğu Qafqazda yenidən bir çox türk elləri yerləşmişdi”.²²

Məhəmməd Əmin Monqol yürüşləri və sonrakı dövrlərdə Azərbaycana köç etmiş türk etnosları haqqında məlumat verərək, Azərbaycanda türk amilinin dominant olduğu ən yüksək tarixi mərhələnin Səfəvilər sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyəti dövrünə təsadüf etdiyini açıqlayır: “XIII və XIV əsr türk-moğol istilasının əsridir. Çingizin özü, komandanlarının əksəriyyəti və mənsub olduğu qövmlər moğol olmaqla bərabər, moğol ordularının qismi-küllisini həmən türk elləri təşkil edirdi. Budəfəki türk axını həm şimaldan, həm də cənubdan gəlirdi. Bu iki axın bir dəfə Terek, sonra da Kür nəhri hövzələrində Hülakü ilə Bərkə xan qüvvələrinin müdhiş döyüşü şəklində qarşılaşırdı. Moğol istilasını Azərbaycanda davam etdirən Elxanilər hökuməti zamanında, Cəlairi sülaləsi dövründə və sonra türkmən sülalələrindən Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular dövründə Azərbaycan ilə Qafqasiya məmləkətlərinə toplu surətdə türk qövmləri gəlmiş, bu gələnlər içərisində türkmən-oğuz əşirətləri bilxassə əksəriyyət təşkil etmişlərdir. Böyük Timur bu həvaliyə üç dəfə səfər etmiş, bu səfərlər də Qafqasiya məmləkətləri ilə Azərbaycanda türk ünsürünün qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdur. Moğol istilasını salnaməçilər tərəfindən şərqdə etnoqrafik baxımdan çox böyük bir inqilab dövrü kimi qəbul edilməkdədir. Azərbaycan ilə Şərqi Qafqasiya bu dövrdə kamilən türkləşmiş və qəribəsi bu ki, bugünkü şiə İranının əsası hesab olunan Səfəvi sülaləsi Azərbaycan türk şeyxləri miyanından çıxdığı kibi, bu

---

²⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.19.

²¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri...**, s.19.

²² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.19.

sülalə zamanında Azərbaycan ilə Şərqi Qafqasiya daha ziyadə türkləşmişdir. Səfəvi şahları İran ilə Anadolunun müxtəlif nöqtələrinə atılmış türk əsirətlərini mərkəzi-hökumətləri bulunan Azərbaycan ilə Arran səmtlərinə cəlb ilə birləşdiriyorlardı ki, Ərdəbil həvalisi ilə Muğanda məskun Şahsevən qəbilələri bu surətlə vücuda gəlmişlərdir.²³

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünün “Azərbaycan kultür gələnləri” adı məqaləsində də Səfəvi dövlətinin Azərbaycanın dövlətçilik və etnik tarixində oynadığı əhəmiyyətli rolu haqqında yazırdı: “İllərdən bəri bütün türk ellərindəki dərin nüfuz və təsir sahibi olan Ərdəbildəki Şeyx Səfi ocağından zühur edən Şah İsmayıl yeni bir dövlət qurmaq üçün hərəkətə keçir. Səfəvi dövlətinin banisi həqiqətdə bir türk sufisi və Azərbaycanlı şair idi. Arxalandığı hərbi qüvvələr də tamamilə türk boyları idi. Türkmən qəbilələri, bu qüvvətin əsasını təşkil edirdi... Şah İsmayılın sarayı Azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademiyası idi... Şeyrdə Xətai təxəllüsündən istifadə edən İsmayıl, xalqın vurulacağı sadə bir dillə yazırdı. Səfəvi sarayının rəsmi dili də türkcə idi. Qonşu dövlətlərə göndərdiyi notalar türkcə yazılırdı. Səfəvi dövlətinin Osmanlılara göndərdiyi notalar türkcə ikən, Osmanlı sarayının Səfəvilərə yazdıqları notalar farsca idi. Çevrəsindəki türkdilli şairlər Şah İsmayıla “Türki-tacdar” deyə xitab edirdilər”.²⁴

M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində Azərbaycanın etnik tarixini təhlil edərkən yazırdı ki, “İndiki Azərbaycandan ibarət olan bura əhalisinin türkmü, yoxsa, farsmı olması çox zaman münaqişəli olub, insanlarına, xalq ədəbiyyatına, aşıq dastanları ilə çoban türkülərinə, ənənə və adətlərinə baxanlar onlara türk, rəsmi yazılarına baxanlar isə fars demişlər. Kimisi bunları türkləşmiş fars, kimisi farslaşmış türk deyə qəbul etmişdir.”²⁵

O, əlavə edir ki, bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək özlərini xalis iranlı kimi hiss etdilər. İranlı kimi düşünüb, iranlı kimi yaşadılar. Bu, o zaman idi ki, bütün Türk aləmi az-çox İran təsirində idi, o zaman idi ki, Sultan Səlim farsca şeirlər yazıb oxuyur, az qalırdı bunu rəsmi dil elan etsin.²⁶

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın cənubu ilə şimalında min illər boyu yaşayan yerli əhalinin vahid türk etnosisteminin tərkib hissəsi olduğunu xüsusilə vurğulayırdı. O, Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın eyni kökənli xalq olduğunu qeyd edərək yazırdı ki, “Bu türklər Azərbaycanı ikiyə bölən Aras nəhrinin iki tərəfində sakin olub və İranda yarımüstəqil bir halda

²³ Nəsiman Yaqublu. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır...” <http://ictimaimedia.az/turkl-r-kimdir-v-kiml-rd-n-ibar-tdir-28.05.2024>

²⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan kultür gələnləri / Bolşeviklərin Şərq siyasəti*. Bakı, “Sabah”, 1994, s.53.

²⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi..*, s.32.

²⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Yenə orada..*, s.33.

yaşadıqları zamanlar belə məhkum bir millət deyil hakim olaraq yaşamışdılar. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil etmişdir”.²⁷

M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri” əsərində göstərir ki, “500 (1000) ildən bəri İranda Ağa olan padşahlar ancaq türk soyundan gəldilər. Bu gün dövlətə başçılıq edən Qacar soyu da türkmən ellərindəndir... İranda farslar türklərin gücünə, əsgərlik özəlliklərinə dayanmışdır... Farslar türk ağalarını öz uluslarına yad bulmadıqlarından onları ulusal İran ağaları kimi bəyənmiş, türklər də fars uyğurluqlarını mənimsəmiş, fars dilini ulusal ədəbi dil saymışlar”.²⁸

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın, ümumilikdə türk xalqlarının etnik tarixi ilə bağlı olduqca dəyərli elmi xarakter daşıyan məlumatları tariximizin öyrənilməsində elmi baza rolunu oynamaqdadır.

Məhəmməd Əmin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi, onların yayılma arealı və dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmiş, azərbaycanlıları bütün dünyaya belə təqdim etmişdir: “Azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə islam, mədəniyyət etibarilə şərqlidirlər. Kəndi ləhcəyi-məxsusəsilə Anadolu türkcəsinə yaxın bir şivə ilə danışan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik böyük türk ağacının bir dalıdır.”²⁹

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi-nəzəri görüşlərində milli kimlik problemi

XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən (1828) sonra onun zəngin dövlətçilik ənənələrini unudurmağa, Azərbaycan xalqının bütövlüyünü məhv etməyə, Azərbaycan xalqının müqavimətini qırmağa çalışır, xalqın şüurundan müstəqillik duyğularını itirmək üçün onun daşıyıcılarının sistemli şəkildə məhvi prosesini həyata keçirirdi. Hətta Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında imzalanmış Gülüstan və Türkmənçay sazişlərində Azərbaycan məmləkətinin adını belə çəkilməmişdir. Çar Rusiyası Azərbaycanın şimalına sahib olduqdan sonra bu diyarın quzeyinə münasibətdə onun tarixi adından imtina edərək buranı Rusiyanın inzibati idarəçiliyinə uyğun şəkildə quberniyalara bölmüşdür. Çar Rusiyası dövrü sənədlərində, o cümlədən tarixi ədəbiyyatda Azərbaycanın Güneyi “İran Azərbaycanı” kimi işlədilmiş, Quzey Azərbaycan daha çox “Qafqaz Azərbaycanı”, bəzi hallarda “Şərqi Zaqaqaziya” adlandırılmışdır. Etnik mənada isə “azərbaycanlı” istilahi Şimali Azərbaycan əhalisi üçün “türk-tatar”, “tatar”, “azərbaycanlı-tatar”, az hallarda “müsəlman”, “ətraki-müsəlmani-Qafqaz”, Cənubi Azərbaycanlılar üçün isə “ətraki-müsəlmani-İran”, “ətraki-İran” məfumu işlənmişdir.³⁰

²⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti...**, s.14.

²⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **İran türkləri**. Bakı, “Təknur”, 2013, s.19.

²⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti...**, s.12.

³⁰ Mübariz Ağalarlı. “Azərbaycançılıq ideologiyası: Tarixilik və Müasirlik”. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illik yubileyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq Rəsulzadə qiraətləri. Məqalələr toplusu**. Bakı, 2024, s.322.

Azərbaycanın şimal ərəzilərinin çar Rusiyası tərəfindən işğalı xalqımızın siyasi və mənəvi birliyinin pozulması ilə nəticələnsə də, xüsusən ölkənin şimalında mədəniyyətdə, ictimai fikirdə mütərəqqi dəyişikliklərə də səbəb oldu, “biz-onları” antitezisinin daha da aşkar şəkildə təzahür etməsinə, milli kimliyimizin müəyyənəlməsinə şərait yaratdı. Azərbaycanın çarizm tərəfindən işğal olunmuş hissəsində yaşayan əhali Rusiya imperiyasında yaşayan digər xalqlardan fərqli olduğunu anlayır və etnik fərqliliyini dərk edirdi. M.Ə.Rəsulzadə bu haqda “rus istilasının xeyri bu oldu ki, azərbaycanlılar özlərini ictimai bir vücut, xüsusi mədəniyyət toxumları daşıyan bir cəmiyyət, yəni ruslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss etməyə başladılar...”³¹-deyə yazırdı.

Əsasını A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi kimi milli-demokratik ziyalıların qoyduğu maarifçilik hərəkatı XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Mirzə Bala Məmmədzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, N.Nərimanov və başqa ziyalılarımız tərəfindən daha da inkişaf etdirildi. M.F.Axundovla başlayan milli oyanış və yenilənmə hərəkatı H.B.Zərdabi tərəfindən yeni şəraitə uyğun inkişaf etdirilirdi.³²

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda millətləşmə dövründə ilk növbədə Azərbaycan millətinin və ərəzisinin həqiqi adı ilə bağlı ziyalı elitası arasında geniş müzakirələr başladı. Azərbaycanın görkəmli ziyalıları və Cümhuriyyət qurucuları hesab edirdilər ki, milli dövlətçilik prosesində siyasi coğrafiya və millət anlayışları dövlətin təməl prinsiplərinin əsasını təşkil edir. Xüsusilə də Azərbaycan əhalisinin milli identikliyinə təyin etmək üçün Azərbaycanda tarixlər boyu yaşayan əhalinin gerçək etnik tərkibinin, həmçinin siyasi coğrafiyanın adının gündəmə gətirilməsi vacib və zərurəti amillərdən idi. Bu dövrdə milli ziyalıların və Cümhuriyyət xadimlərinin öz əsərlərində mütəmadi şəkildə Azərbaycanın etnik tarixi məsələlərinə və ölkənin tarixi-siyasi coğrafiyasına dair tədqiqatlara yer ayırması təsadüfi deyildir.

Məhz bu baxımdan milli aydınlarımız çar Rusiyası dövründə Azərbaycan türklərinə münasibətdə işlədilər, “tatar”, “müsəlman”, “ətraki-müsəlmani-Qafqaz”, “ətraki-müsəlmani-İran” kimi ifadələr əvəzinə “Azərbaycan türkləri”, “azərbaycanlılar” terminini işlətməyə başlamışdılar. Eləcə də, müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürü olaraq işlədilər “Şərqi Zaqafqaziya” coğrafi termini əvəzinə “Azərbaycan” terminindən daha tez-tez istifadə edilməyə başlanılmışdı.³³

Dahi mütəfəkkir M.Ə.Rəsulzadə fəaliyyət göstərdiyi mürəkkəb bir dövrdə Azərbaycan sözünün dilə gətirilməsinin nə qədər çətin olduğunu qeyd edərək “İstiqlal” adlı məqaləsində yazırdı ki, “*İnsanların istiqlalına hürriyyəti-şəxsiyyə, millətlərin hürriyyəti-şəxsiyyətinə istiqlal deyilir. Hürriyyəti-şəxsiyyə nə qədər*

³¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi...**, s.34.

³² Kamran İsmayılov, Alı Balayev. **Azərbaycançılıq ideologiyası: Təşəkkül tapması, tarixi, inkişaf mərhələləri.** Bakı, 2022, s.37.

³³ Kamran İsmayılov, Alı Balayev. **Yenə orada**, s.38.

müqəddəs isə, şəxslərin məcmui olan millətlərin istiqlalı da o nisbətdə müqəddəsdir. Bu həqiqi qazanmaq, bu hüquqdan hissəyab olmaq üçün Azərbaycan dəxi elani-istehqaq eləmişdir.

Azərbaycan istiqlalı!

İştə bir şüar ki, firqəmiz onun ilk ələmdarı olmaq şərəfilə iftixar eylər!

Ah Azərbaycan! Biz sənin həqqini tələb etmək deyil, yalnız adını söyləmək üçün nə qədər mübarizlərə rast gəldik, nə töhmətlərə məruz qaldıq!

Azərbaycan muxtariyyəti diyorduş, soldan-sağdan hər növ hücumə məruz qalıyorduş.

Biz Azərbaycanın topraqlarını qızdıran atəşi-müqəddəsi kökslərimizdə bəsləmək istiyorduş. Bizə Moskvada yanacaq “məşəli” nişan veriyorlardı. Biz aləmi-mədəniyyətə kəndi dilimizin, kəndi mədəniyyətimizin ruh və rəngi ilə pərvərdə edilmiş bir millət çıxarmaq istəyirdik: Bizə Ərəbistanı göstəriyorlardı.

Biz muxtariyyət diliyorduş, bizə xərəbəzar vəd ediyorlardı.

Vəqt vardı “Müsəvat” azərbaycançılığı üçün xəlq düşməni, türkçiligi üçün nəzübillah islam kafiri ədd olunuyordu. Azərbaycan məfkurəsini firqə türk demokratiyasının idraklı qisminə istinad edərək irəlilətməmişdi, bu düşmənlərimizin dedigi kibi xan, bəy və ağa fikri degil, türk demokratiyasının böyük ideali idi! Bakı, Azərbaycan atəşgədəsinin ocağı olduğu kibi Azərbaycan fikrinin də mənbəyi idi”.³⁴

Kəşkül qəzeti “Sənin milliyyətin nədir? Sualına “Mən müsəlmanam” deyə cavab verənləri kəskin tənqid edərək ilk dəfə olaraq Arazın hər iki sahilindəki əhali üçün Azərbaycan türkləri, Azərbaycanlı ifadəsini işlətməyi təklif edirdi. M.Şahtaxtinski 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetində Azərbaycan türklərini tatar adlandıranlara qarşı çıxaraq onlarla Rusiyanın daxili quberniyalarında yaşayan tatarlar arasında dildə, adət-ənənələrdə böyük fərq olduğunu bildirir, Zaqafqaziya müsəlmanlarını öz adlan ilə – Azərbaycan türkləri, onların dilini isə Azərbaycan türk dili adlandırmağı tələb edirdi.³⁵

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çar Rusiyanının ciddi senzura və qadağalarına rəğmən, digər milli düşüncə sahibləri kimi öz yazılarında Qafqazın cənub-şərq hissəsinin Azərbaycan, Qafqaz müsəlmanlarının milliyyətinin azərbaycanlı-türk, dilinin isə “Azərbaycan-türk dili” adlanmasını təklif edirdi.

Məhəmməd Əmin “Azərbaycan və İran” adlı məqaləsində yazırdı ki, “*Biz istərdik İran mətbuatı burasına diqqət etsin ki, Qafqasiyadakı azərbaycanlılar Azərbaycan kəlməsini coğrafi mənasından ziyadə gövmi bir mənada da istemal ediyorlar. Dünyada yalnız bir Azərbaycan qitəsi degil, həmçinin bir də Azərbaycan cəmaəti vardır. Bu cəmaət kəndisinə məxsus bir ləhcə ilə qonuşur türk əqvamından bir millətdir ki, “İran” rəfiqimiz bunlara “ətraki-müsəlmani-Qafqaz” diyor. “Ətraki-müsəlmani-Qafqaz”ın bir ədəbiyyatı var ki, adına*

³⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “İstiqlal”. *İstiqlal* qəzeti, 4 şubat (4 fevral) 1919-cu il, say 1.

³⁵ Kamran İsmayılov, Alı Balayev. *Azərbaycançılıq ideologiyası: Təşəkkül tapması, tarixi, inkişaf mərhələləri...*, s.38-39.

Azərbaycan ədəbiyyatı deyilir. Şairləri o dildə, Azərbaycan dilində və yaxud təbiri-mərifilə, şivəsində yazırlar. Məktəblərində o dili tədris edirlər. Mətbuatları o dildə yazılır. Teatrları, operaları o şivədə tərtib edilir. “Ətraki-müsəlmani-Qafqaz” ilə azərbaycanlı təbirinin eyni mənanı ifadə elədiklərini coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən şərh eləmək mümkün olsa da, qövmiyyat nöqtəyi-nəzərindən bunu inkar etmək mümkün deyildir. Zira İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyalarındakı “ətrak” ilə Ərdəbil, Marağa, Xalxal, Təbriz və Qaraca Dağ mahallarındakı “ətrak”ın biri-birindən nə ilə ayrıldıqlarını bən iyi fərq edəmirəm. Eyni dil, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənə burada da, orada da hakimdir, ortada yalnız yüz sənəlik digər bir həyatı-siyasiyyə ilə yaşamının təsiri mövcud. “Ətraki-müsəlmani-Qafqaz” ilə “ətraki-müsəlmani-İran”ın daha mərif bir ismi vardır – Azərbaycan türkü...”³⁶

Artıq bu dövrdə köhnəliklə yeniliyin, M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə, hür-rən-dişlərlə (novatorlarla) mühafizəkarların (konservatorların) mübarizəsi³⁷ son nəticədə birincilərin qələbəsi ilə başa çatmış, Şərqlə Qərbin sintezinə can atan böyük azərbaycanlı mütəfəkkirlərin sayəsində Azərbaycanda islam ümmətçiliyindən islam millətçiliyinə, daha sonra isə türk millətçiliyinə keçid baş vermişdi.

Məhz bu amilləri nəzərdə tutaraq M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, “inkışafa meyilli olduqlarını göstərmək üçün bu kafi deyilmi ki, ilk türk dramaturqu azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığını ilk olaraq ortadan qaldıran yenə azərbaycanlı, əlifba islahatını ilk düşünən azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlıdır”.³⁸

Azərbaycanda millətləşmə və milli dövlət mərhələsinə keçid prosesi ilə bağlı fərqli ideya və müxtəlif baxışlar mövcud olsa da bu dövrdə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə yeni bir xətt meydana çıxdı. Bu xəttin tərəfdarları nə Osmanlı, nə İran, nə rus axınına qəbul etməyərək müstəqil Azərbaycan dövləti ideyasını irəli sürdülər ki, bu da Azərbaycanın istiqlaliyyətinə hədəflənmiş ən düzgün yol idi.

Davamlı olaraq yeniləşmənin tərəfdarı olmuş Məhəmməd Əmin Azərbaycan xalqının özünə, əsrlərlə bağlandığı Şərq mədəni-mənəvi mühitinə istinad edərək tərəqqi edəcəyinə inanmış və qeyd etmişdir ki, “Sənin istiqbalın artıq Qərbdə deyil, Şərqdədir... Sənin istiqbalın nə Rum eli, nə Hicaz, nə də İraqda-Türküstandadır, fəqət sənin, yolunun üzərində əski Turanın göbəyində Azərbaycan adında bir gənc igid, dəliqanlı var, yeni Turanın açarı ondadır”.³⁹

³⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Azərbaycan və İran”. **Azərbaycan** qəzeti, 28 nisan (aprel) 1919, sayı 168.

³⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti...**, s.21-22.

³⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi...** s.40.

³⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi...** s.35.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu dövrdə mövcud olan siyasi-ideoloji cərəyanları təhlil edərək rəhbərlik etdiyi “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsavat” partiyasının məqsəd və məramını bu şəkildə şərh etmişdir: *“Qafqasiya müsəlmanları arasında ən qüvvətli cərəyan milliyət cərəyanıdır. Qafqasiya milliyətpərvərliyinin iki növü təzahür etməkdədir: türkçülük, islamçılıq. Türkçülüğü müdafiə edən qüvvət Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi “Müsavat”dır. Müsavat daha Rusiya hürriyətinin ibtidasında ikən milli-məhəlli prinsiplər üzərinə qurulu Qoşma Xalq Cümhuriyyəti (Cəmahiri-Müttəfiqəyi-Ənam) əsasını müdafiə etdi. Fırqənin nəzəriyyəsi bütün dünyanın milli hökumətlərə bölünməsi həqiqətinə istinad ediyor. Bu fırqənin ideali böyük bir Turan fikridir. Bu Turan Türk hökuməti-müttəfiqəsi şəkildə gerçəkləşəcəkdir. Müsavat fırqəsi türkçü olmaqla bərabər, islamiyyətdəki camiyəyi-diniyyəyi dəxi təqdir edər, beynəlmilliyəti-islamiyyə fikrinin müdafiəçisidir. İttihadi-islami o üç yüz milyonluq fərdin ittihadından ibarət bilmək, ona görə mümkünsüz və xəyaldır. Halbuki mədəniyyəti, hürriyəti və həyatı-siyasiyyəsiylə bərabər diri vücut halına gələn beynəlmiləli-islamiyyənin mənfəətləri iktizası olaraq ittihadları həm təbii, həm də mümkündür. Bu iki əsasla bərabər Müsavat fırqəsi, türkçülüğün də, beynəlmilliyəti-islamiyyənin də yalnız müasir olmaq və əsrimizdəki fənun və sənaye ilə mücəhhiz bulunmaq surətiylə gerçək olacağına əmindir. Bunun üçün də demokratdır, radikaldir. Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək fırqənin düsturi-əsasını təşkil edər. Müsavat fırqəsi sosialist bir fırqə deyildir; fəqət “şovinst” bir milliyətçilikdən də uzaqdır.⁴⁰*

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin müxtəlif əsərlərində ümmət, milliyət, millət, milli kimlik kimi siyasi-ideoloji məfhumlar geniş şəkildə təhlil olunsa da, onun “Dirilik” jurnalında “Milli Dirilik” başlığı altında çap etdirdiyi silsilə məqalələrini milli fikrin inkişafına töhfə verən ən gözəl siyasi-ideoloji nümunələr saymaq olar.⁴¹

Dahi mütəfəkkir 1914-cü ilin sentyabrında “Dirilik jurnalında” nəşr olunan “Dirilik Nədir?” adlı giriş məqaləsində “dirilik” anlayışına aydınlıq gətirirdi: *“Dünyanın mütəməddin millətləri öz diriliklərini təmin üçün cəhənnəmi silahlarla müsəlləh olub, biri-birilərinin üstünə hücum ediyorlar. Nə əcaib bir tələqqi ki, istədikləri kimi dirilə bilmək üçün ölümi qəbul ediyorlar. Dirilik üçün öliyorlar. Dirilik üçün ölmək! Avropa diriliyi bu dərəcədə əziz tutuyor və ona bu qədər əhəmiyyət veriyor. Halbuki Şərqdə, ələlxüsus, Şərqi-islamda yalnız olmaq üçün diriliyorlar. Başqalarında məqsəd dirilik isə, bizim məqsədimiz ölümdür... Avropalılarca dirilik məhz qüvvətli olmaqdan ibarətdir. Bədənən və ruhən qüvvətli olmaq. Gərək bir insan və gərək bir millət elmnən və bədənən qüvvətli olmayınca dünyada yaşaya bilmək nemətindən məhrumdur. Yaşaya bilmək üçün icabında yaşamağı belə fəda edə biləcəkdir qədər, rəşid olan millətlərdir ki,*

---

⁴⁰“Azərbaycan Heyəti-Mürəxxəyəsi rəisi Rəsulzadə Əmin bəyin mühüm bəyanatı”. **Yeni məcmuə**, 25 temmuz (iyul) 1918. №54. İstanbul, s.26-28.

⁴¹Nəsib Nəsibli. **Azərbaycan tarixi. Millət-dövlət-siyasət**. Bakı, “Qanun”, 2022, s.277.

dünyada dirilik haqqı qazanırlar. Diriliklərin ən qiymətli si də milli diriliktir”⁴².

Diriliklərin ən qiymətli si nin milli dirilikdən ibarət olduğunu qeyd edən görkəmli ideoloq, milli diriliyin milli gücü formalaşdır an əsas amillərdən biri olduğunu göstərmişdi. Dahi mütəfəkkirin fikrinə görə, bəşər mədəniyyətinə yalnız müstəqil millətlərin nümayəndələri böyük töhfə verə bilər.

Milli kimliyin formalaşmasında milli istiqlalın böyük əhəmiyyətini önə çəkən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, “*Milli istiqlal, ələxüsus, millətlərə xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edən İstiqlal daima bəşəriyyətə saheyi-mədəniyyətə yeni və əsli bir taqım ibdalar, ixtiralar nəvidindədir ki, mədəniyyəti-bəşəriyyətə dediyimiz şey də bu bədaət və ixtiraların məcmuindən ibarət bir yekundur*”⁴³

Dahi mütəfəkkir millət məfhumunu bu şəkildə tərif və izah edirdi “*Milli mədəniyyət və yaxud millət, dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənəti-tarixiyyətə və nəhayət etiqadati-diniyyətə birliklərinin məcmuundan mütəşəkkil bir məhsuldur. Dil millətin böyük hissəsidir. Onun zahiri və batinidir. Millətləri biri-birindən ayıran ən böyük əlamət, işlə bu dil damğasıdır. Millət təşkilində ənənəti-tarixiyyətinin də böyük mədxəliyyəti vardır. Fəqət bəzən bu ənənə millətin ittihadına rəxnə yetirəcək bir şəkildə də ola bilər. Halbuki dil ilə dində bu cəhət olamaz. Fəqət din cəhəti yenə dil qədər mətin və möhkəm hesab oluna bilməz. Çünki dil daimidir, baqidir. Tərəqqi və təkamül edirsə də, əsaslı bir etilaf və təğyirə uğrayamaz. Halən ki, tarixdə bir çox dinlər dəyişmiş olan millətlər mövcuddur. Zətən heç bir millət yoxdur ki, dinin kərratla dəyişmiş olmasın. Əxlaq və adət üzərindəki fəvqəladə təsiri nöqtəyi-nəzərindən dinin də millətdə böyük iştirakı vardır. Dil ilə bərabər dində də bir olan millətlərin mərifəti-qövmiyyətləri daha tez hasil olub, aralarında milli vicdan daha əvvəl inkişaf ediyor. Millətlərin həyatı da ancaq bu milli vicdanın inkişaf, sayəsində mümkün olub, ancaq bu vicdanın təsiri ilədir ki, milli ideal hasil oluyor. Milli idealın (imanın) hüsulu ilədir ki, millətlər özlərinə sanlı şərəfli bir dirilik təmin edə bilərlər*”⁴⁴

Məhəmməd Əmin ümmət və milliyyət məfhumunu qarşılıqlı şəkildə müqayisə edərək, bu terminləri fərqləndirməyi tövsiyə edir, milli dərketmənin nə dərəcədə vacib olduğunu xüsusilə vurğulayırdı: “*Sairə yerlərin müsəlmanları kimi, biz Rusiya müsəlmanları milliyyətdən əvvəl din cəhətinə əhəmiyyət verdik. Bütün hərəkəti — tərəqqipərvəranəmizdə din naminə dirilik göstərmək istədik. Türkcə qəzetə çıxardıq — adına müsəlman qəzetəsi dedik. Türkcə teatrlar, operalar düzəlttik — ünvanlarını müsəlman teatrosu və müsəlman operası dedik. Məktəb açdıq rus-müsəlman məktəbi namını verdik. Cəmiyyətlərimizin*

⁴²Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Dirilik nədir?”. **Dirilik** jurnalı, sayı 1, 16 sentyabr 1914.

⁴³Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Milli dirilik”. I məqalə. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.466.

⁴⁴Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Milli dirilik”. II məqalə. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.468-469.

sifətləri yenə “müsəlman” kəlməsindən ibarət oldu. Halbuki elədiklərimizin hamısı türkcə olub və türk asarı-mədəniyyətini diriltmək üçün idi. Müsəlmanlığın ibtidai təsirindən gələrək biz özümüzü müsəlman adlandırdığımızdan əsil milliyyətimizin ünvanını təşkil edən türklüyə əhəmiyyət verməmiş, həman “müsəlman” adına qənaət eləmiş idik. Hələ də etməkdəyiz. Hələ bu qənaətlə də qalmamışıq, başqaları bizə “tatar” və “persiyan” demişlər, ona da etiraz etməmişik. Bu tamamilə ondan gəlmiş ki, biz özümüzü necə ki lazımdır tanımamışıq. Özümüzü əməllicə tanımış olsaydıq və milli diriliyin nə kimi əsaslar üzərinə qurulması lazım olacağını kəmayənbəği bilseydik, əlbəttə ki, “müsəlman operası” deməyəcək, bunun “xristiyanşaya opera” qədər gülünc bir şey olduğunu dərk edəcək idik. Öylə də türk səhnəsinin opera artisti olmaqla iftixar etdiyimiz halda, namı-müstəar ittixaz edərəkən “ski” ədatına ehtiyac göstərməyib Ağdamski, Sarabski əvəzinə Ağdamlı, Sərablı deyəcəydik. Öylə də “müsəlman səhnəsi” deyil “türk səhnəsi” deyəcək və baş faciə oynayanımız Ərəblinski deyil, Ərəbli olacaqdı. Fəqət bu kimi xüsuslar milli ruhun əsaslı bir surətdə inkişaf etməsi ilə, milli vicdan və milli imanın hüsulə gəlməsi nəticəsində bittəb öz-özündən düzələcəyindən böylə bir vicdan və imanın nə surətlə hasil olacağından da bəhs olunmalıdır”.⁴⁵

Milli məfkurənin formalaşmasında əsas amilləri şərh edən Məhəmməd Əmin yazırdı ki, “Milli vicdan və yaxud milli iman milli dirilikdəki (milli özünü-dərketmə – M.A.) əməl və arzunun mövcudluğundan və onun surəti-hiss və bəyanından hasil oluyor. Hər millət deyil, hətta bir şəxsin özünə görə bir əməli vardır. Buna başqa təbirlə meyl və arzu dəxi demək olar. Bunun firəngcəsi “ideal” adlanır. Osmanlıcada son zamanlarda bunu “məfkurə” deyə tərcümə edənlər də vardır. Əməl (ideal) fəaliyyətə, fəaliyyət də tərəqqiyə səbəb oluyor. Şəxslər əməlsiz yaşaya bilmədikləri kimi, millətlər də əməlsiz yaşaya bilməzlər. İştə milləti-ümumən də mövcud olan hakim bir əməl və arzu yolunda bəslənən gizli hissələr milli vicdan ilə imanı tövliid ediyolar”.⁴⁶

“Millətin bir rüknü (əvası) də dindir”, – deyən M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, “Din hər nə qədər dildən sonra gələn bir əmil isə də bəzi şərait daxilində ondan daha müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilir, ümumi bir dil nə qədər dil əhlində ümumi bəzi xislətlər və ideallar tövliid ediyorsa, ümumi bir dinə malik olmaq dəxi o dərəcədə böyük bir təsir icra edə bilər. Müxtəlif din və məzhəblərə malik olan bir dil sahiblərinin “milliyyət” olaraq vahid mədəni bir kütlə vücuda gətirmələri müşkül olduğu halda, bir din və bir dilə malik olanlarca bu müşkülət mütəsəvvir deyildir. Dil bir millətin əsliyyətini mühafizə edə bilər. Fəqət çox kərə də din bir millətin dilinin baqi qalmasına və bu münasibətlə milliyyət fikri və əmalının inkişafına səbəb oluyor... İştə ayini-islamiyyə ilə Qurani-şərifin ərəbcəyə məxsus olaraq qalmasından ərəbcə təmsili bir qədər istifadə etdisə də

⁴⁵ Məhəmməd, Əmin Rəsulzadə. “**Milli dirilik**”. II məqalə..., s.469.

⁴⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “**Milli dirilik**”. III məqalə. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanneşr, 2001, s.470.

islamiyyətin mənəviyyəti-əxlaqiyyəsi qaib etmiş oldu. Bu nöqtəyi-nəzərdən islama tabe olan qeyri ərəb millətlərin mədəniyyətcə itirdikləri isə saymaqla qurtaran şeylərdən deyildir...

Din və onun ehkamu mütədəyyinlərinə anlaşılmaz bir hala gəlicə, verəcəyi faydanı təmin edə bilməz, ruhsuz olar, məişətdən uzaqlaşar, öylə də islam, bir məişət və həyat-dini olaraq təsis elədiyi halda mütədəyyinləri ilə öz arasına bir məchuliyət girdi. Bunun nəticəsində islam həyatından və həyat-i-islamlə yaşamaq gümanında olanlar isə əsil islamdan uzaqlaşdılar. Bunun üçün də müxtəlif islam millətlərindən olan İslam mütəfəkkirləri arasında islam deyə tanınan şeyin möhtaci-islah olduğunu düşünənlər gündən-günə çoxalırlar. Şübhəsiz bu yolda bir islah lazımdır. Böylə bir islah vücudə gəlməyincə islam millətləri düçar olduqları ətalətdən müşkül ki, çıxsınlar... Həqiqətdə bu iki məfhum ("müsəlmanlıq" və "millətçilik") yekdigərilə çox əla etilaf edə bilər. Ancaq istər ki, bu məfhumlar elmi surətdə bir-birindən ayrılın, nəradə etilaf edib, nəradə ixtilaf elədikləri düşünülsün..."⁴⁷

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, millət tarixi kateqoriyadır. Milliyyət amilinin əsas təməllərindən biri də tarix və adət-ənənədir. Bu haqda o, yazır: *"Milliyyət amillərindən birisi də tarix ilə adət və ənənədir. Gələcəkdə bir güc və qüvvət tapa bilmək üçün millətlər həman tarixlərinə üz tutarlar... Bir millətin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli bir ittihad və mədəniləşmə amili təsəvvür oluna bilməz. Mədəni millətlərdə tarix, həm də vətən və milliyyət tarixi, ən mühüm dərslərdən birini təşkil edər. Vətənin keçmişdə keçirdiyi şanlı günləri və bəşəriyyət aləminə bəxş edə bildiyi səmərəli və faydalı xüsusiyyətləri həman tarix dərslərindən ballanaraq övladi-vətənin aqlına əks etdiriliyor. Vətən və millət fərdi həman müəyyən bir üsul ilə böyük və bəşəriyyətə, mədəniyyətə dəyərli xidmətlər yetişdirmiş olan bir nəsili-nəcibə mənsub olduğuna qənaət yetirərək böyüyür. Haradan gəldiyini, tarixdə nələr elədiyini və nə kimi qüvvələrə malik olduğunu bilib, mənliliyi, şərafəti ilə gələcəyə doğru bir ümidlə yaşayır..."⁴⁸*

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadənin elmi-nəzəri irsində tarix şüurunun olduqca önəmli rola malik olduğu dəfələrlə vurğulanmışdır. Rəsulzadə dünyagörüşünə görə, tarix şüuru bütün millətlərdə fərdləri ümumiyyə bağlayan zəruri bir amildir. Rəsulzadə həmçinin tarixi tədqiqatların əhəmiyyətini vurğulayırdı: *"Tarixdəki məziyyətləri tədqiq ilə onu nəslə-hazır hüzurunda canlandırır ruhlandırmaq və bundan istiqbala aid olmaq üzrə parlaq və milli nəticələr hasil etdirmək arzusu ədəbiyyatda böyük bir məsləkdir..."⁴⁹*

Məhəmməd Əminə görə, tarix yazımı sahəsində Türk millətindən məzlumunu tapmaq mümkün deyil. Türk tarixi tarixlərin ən az tədqiq olunmuş, ən az öyrənilib yazılmışdır. O, türk xalqlarının tarixinin qeyri-obyektiv şəkildə

⁴⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "Milli dirilik". VI məqalə. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.480-483.

⁴⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "Milli dirilik". VII məqalə. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.483-484.

⁴⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.484.

və az tədqiq olunduğunu xüsusi olaraq vurğulayır: *“Fəqət millətlər arasında bu nöqtəyi-nəzərdən, türk millətindən məzlumunu tapmazsınız. Türk tarixi tarixlərin ən az tədqiq olunmuşu, ən az öyrənilib yazılmışıdır. Bu məchuliyyətindən əlavə türk tarixi başqa bir çox təcavüzlərə də uğramışdır. Tarix yazanlar türklərə məğlub olan millətlərdən olduqları üçün bu qövmin göstərdiyi həmasət və qəhrəmanlıqlar haman vəhşət və yağmagərlik şəklində göstərilmiş, hər yerdə və hər zamanda, bilxassə, türk cahangirliyinə təsadüf edən zamanlarda adət olan xunrizlik, qətl və qarətlər türklər tərəfindən vəqə olunca tərzil edilmiş, başqaları tərəfindən zühur edincə təqdir və təhsinə şayan görülmüşdür. Türk cahangirləri və türk qəhrəmanlarının adı təlqin və tərzil edilmişdir. Nə qədər təəssüf ki, təlin edənlər zümərəsində türklər özləri də bu- lunmuşlardır. Ərəb türkləri bir təsirə, şərq türkləri digər təsirə tabe olub, yekdigərini söyə-söyə gəlmişlərdir. Tatar və səlcuqi müharibələrinin nəticəsi olaraq qədim osmanlı tarixlərinə baxsanız haman “tatar, xunxar”, “ətraki-biidrak” tərkiblərinə hər səhifədə rast gəlersiniz. Yənə bu özünü bilməməzlik, yənə bu əcnəbi təsirlərə tabe olmaqlıq üzündən olaraq Azərbaycan türkləri qərbdəkilərinə “rum” demiş, onlar da bu tərəfdəkiləri “əcəm” ismilə yad etmişlərdir... İştə burasını türk gəncliyi dərk etməli və düşünməlidir ki, bu gün türk milləti böyük bir tarixə malik olduğu halda tarixsiz yaşayır və dünyanın hər tərəfinə yayılıb da böyük bir millət təşkil elədikləri halda türklər bir-birindən bixəbər, hətta yekdigərinə düşmən olaraq ömür sürürlər... Tarixi öyrənmək və millət arasında tarix dərşini təmin etmək ittihad və ittifaqa səbəb olduğu kimi, bəlkə ondan daha artıq, tarixi hadisələr özü də millətləri qaynadıb qarışdıran bir amildir. Bu xüsusda başqaları üzərinə hücumlar icra edən təcavüzkar tarixdən ziyadə başqalarının hücumunu dəf edib də müdafiədə olan tarix faydalıdır.⁵⁰*

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə millətləşmə və milli özünüdərk prosesində adət və ənənələrin qorunub inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğulayırdı. Rəsulzadə bildirirdi ki, *“Çox kərə görüyoruz ki, elm və məziyyət kəsb edib əhli-ürfan olanlarımıza milli adətlərimizin bir çoxu nədənsə əcaib və qərribə gəliyor. Toylar başqalaşır, düyün, dərnəklər ayrı bir şəkil alır. Gəlinin belinə qurşaq bağlanıb da məsum bir cocuq tərəfindən gəlişinin şəninə oxunan:*

Anam, bacım, qız gəlin,

Əli ayağı düz gəlin.

On iki oğlan istərəm,

Bir dənə də qız gəlin”, – kimi qitələrin oxunması bəyənilməyib və “vençalnı kostyum”la şampanskiyə üstünlük verilir. Daha bədtərləri var: üskülər, atəşbazlıqlar, xonça və şəmlər qaldırılıb onların yerini yolkalar tutmaqdadır... milli dilimizi, dinimizi, tariximizi gözlədiyimiz halda, adət və əxlaqımızı da gözləmək məcburiyyətini hiss ediyoruz. Uşaqlarımızı haman öz ruhumuzla tərbiyə etməliyik. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” adlı məcmuəsində topladığı hekayə və ənənələrə təhqir gözüylə baxmamalıyıq.

---

⁵⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **“Milli dirilik”**. VII məqalə..., s.485.

*Mədəni millətlərin məktəblərində uşaqlara məxsus bir çox oyunlar vardır. Bu oyunlar, bu hekayələr bizdə də yox deyildir. Onları arayıb bulmalı, şəkil və surətə salmalı, milli ruh və mədəniyyətlə təltif etdirib həmən təbqiinə başlamalıyıq”.*⁵¹

Nəticə

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin çoxsaylı elmi əsərlərinə müraciət edərkən bu qənaətə gəlmək olur ki, onun elmi-nəzəri irsində etnik tarix, tarix şüuru kimi nəzəri, konseptual məsələlər geniş şəkildə təhlil olunaraq, xalqdan, ümmətdən, millətə keçid prosesi dəqiq şəkildə izah olunmuşdur. Eyni zamanda onun dünyagörüşündə milli kimlik, milli özünüdərk, milli ideya, milli istiqlalla bağlı məsələlər təhlil olunaraq Azərbaycanda millətləşmə dövrünə keçid mərhələsində dil, din, adət-ənənələrin rolu və tarix şüurunun əhəmiyyəti müqayisəli şəkildə şərh edilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə öz elmi tədqiqatlarında milli-liberal dəyərlərə əsaslanaraq Azərbaycan xalqının yaranması, təşəkkülü və təkamülündə iştirak etmiş bütün etnosların rolunu layiqincə qiymətləndirərək, doğma xalqına bütöv, inkişaf edən ictimai, mədəni gerçəklik kimi yanaşmışdı.

Azərbaycanda millətləşmə və milli dövlət mərhələsinə keçid prosesi ilə bağlı fərqli ideya və müxtəlif baxışlar mövcud olsa da bu dövrdə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə yeni bir xətt meydana çıxmış, bu xəttin tərəfdarları nə Osmanlı, nə İran, nə rus axınını qəbul etməyərək müstəqil Azərbaycan dövləti ideyasını irəli sürərək Azərbaycan xalqının özünə, əsrlərlə bağlandığı Şərq mədəni-mənəvi mühitinə istinad edərək tərəqqi edəcəyinə inanmış və “Sənin istiqbalın artıq Qərbdə deyil, Şərqdədir... Sənin istiqbalın nə Rum eli, nə Hicaz, nə də İraqda-Türküstandadır, fəqət sənin, yolunun üzərində əski Turanın göbəyində Azərbaycan adında bir gənc igid, dəliqanlı var, yeni Turanın açarı ondadır”, – demişdir.

Ümumiyyətlə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi-nəzəri dünyagörüşü, bizlərə miras qoyduğu zəngin elmi-publisistik irsi milli tariximizin konseptual məsələlərinin tədqiqi istiqamətində əhəmiyyətli rola malikdir və zəngin tarixşünaslıq bazası mahiyyəti daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Ağalarlı, Mübariz. “Azərbaycançılıq ideologiyası: Tarixilik və Müasirlik”. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illik yubileyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq Rəsulzadə qiraətləri məqalələr toplusu**. Bakı, 2024, 864 s., s.319-328.
2. “Azərbaycan Heyəti-Mürəxxəsəsi rəisi Rəsulzadə Əmin bəyin mühüm bəyanatı”. **Yeni məcmuə**, 25 temmuz (iyul) 1918, №54, İstanbul.

⁵¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “**Milli dirilik**”. VII məqalə..., s.485-486.

3. İsmayılov, Kamran, Balayev, Alı. **Azərbaycançılıq ideologiyası: Təşəkkül tapması, tarixi, inkişaf mərhələləri**. Bakı, 2022.
4. Nəsilbli, Nəsilb. **Azərbaycan tarixi. Millət-dövlət-siyasət**. Bakı, “Qanun”, 2022, 656 s.
5. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Ərəb qrafikasıdan transliterasiya edənı, qeydlərin və lüğətin müəllifi Asif Rüstəmov. Bakı, “Elm”, 1990, 116 s.
6. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Panturanizm. Qafqaz sorunu**. Rus dilindən çevirən Yadigar Türkel. Bakı, “Təknur”, 2012, 68 s.
7. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Qafqaz xatirələri**. Tərtib edən Səbahəddin Şimşir. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2023, 192 s.
8. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Azərbaycan şairi Nizami**. türkcədən tərcümə edən R.Əliyev. Bakı, “Azərənəşr”, 1991, s. 232.
9. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı, “Gənclik”, 1991. 112 s.
10. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Qafqaz türkləri**. Çapa hazırlayan Yadigar Türkel. Bakı, “Təknur”, 2012, 112 s.
11. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Bolşeviklərin Şərq siyasəti**. Bakı, “Sabah”, 1994, 134 s.
12. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **İran türkləri**. Çapa hazırlayan Yadigar Türkel. Bakı, “Təknur”, 2013, 100 s.
13. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. “İstiqlal”. **İstiqlal** qəzeti, 4 şubat (4 fevral) 1919-cu il, sayı 1.
14. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. “Azərbaycan və İran”, “**Azərbaycan**” qəzeti, 28 nisan (aprel) 1919, sayı 168.
15. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. “Dirilik nədir?”. **Dirilik** jurnalı, sayı 1, 16 sentyabr 1914.
16. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. “Milli dirilik”. I-VII məqalələr. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (1909-1914)**. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.466-486.
17. Yaqublu, Nəsiman. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır...” <http://ictimaimedia.az/turkl-r-kimdir-v-kiml-rd-n-ibar-tdir-28.05.2024>

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Ağalarlı Mübariz Zahid oğlu – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Ağalarlı Mubariz Zahit – Doctor of Philosophy on History, associate professor. A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology. ANAS. Azerbaijan, Baku.

UOT: 94(479.24)

AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİ İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR
M.Ə.RƏSULZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

©2024

RAMİL AĞAYEV*

*AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0003-4721-1852; e-mail: ramilmahir@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.76>

Xülasə: Azərbaycan əhalisinin etnik tarixi ilə bağlı məsələlər tarix elmində öz həllini gözləyən ən maraqlı və eyni zamanda ən mürəkkəb məsələlərdən biridir.

Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər tarixi ilə bağlı bir sıra əsərlər yazılmasına baxmayaraq, əhalinin etnik tərkibi və dili ilə bağlı bir sıra məsələlər indiyə qədər həll olunmamış və bu istiqamətdə konkret tədqiqat əsərləri yazılmamışdır. Sovet hakimiyyəti dövründə yazılmış bəzi monoqrafiya və məqalələrdə bu məsələlərə toxunulsa da real tarixi faktlar nəzərə alınmamış, əhalinin etnik tərkibi və dili təhrif edilmiş və əvvəlcədən müəyyən edilmiş ideologiya və konsepsiyaya uyğun şəkildə oxuculara təqdim edilmişdir.

Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı fikirləri böyük maraq kəsb edir və bu zəif öyrənilmiş problemin daha dərindən araşdırılmasına və Azərbaycan əhalisinin etnik tarixinin öyrənilməsi sahəsindəki mövcud boşluğun aradan qaldırılmasına yardım edə bilər. Müəllifin əsərlərindəki türklərlə bağlı fikirlər (türklərin xarakteri və qəhrəmanlığı haqqında fikirlər; qədim türklərlə bağlı rəvayət və dastanlardakı məlumatlara münasibət; orta əsrlər türk xalqlarına və onları təmsil edən hökmdarlara münasibət) son dərəcə dəyərlidir və elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, xəzərlər, türk, Nizami

PROBLEMS OF ETHNIC HISTORY OF AZERBAIJAN
IN THE WORKS OF M.A.RASULZADE

©2024

RAMİL AĞAYEV*

*Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: 0000-0003-4721-1852; ramilmahir@gmail.com

Abstract: Issues related to the ethnic composition of the Azerbaijani population are one of the most interesting and at the same time, one of the most difficult issues in history science, waiting for their solution.

Although many works about the history of the ancient and medieval history of Azerbaijan have been written, some questions about the ethnic composition and language of the country's population have not yet been answered and no specific

works have been written in this area. Although this issue was touched upon in some monographs and articles during the Soviet period, real historical facts were not taken into account, the ethnic composition and language of the population were distorted and presented to readers in accordance with a predetermined ideology and concept.

From this point of view, the study of the views of M.A.Rasulzade on the ethnic history of Azerbaijan is of great interest and can contribute to illuminate these weakly studied issues as much as possible and to eliminate the existing gap in the study of ethnic composition of the Azerbaijani population. Ideas about the Turks in the author's works (ideas about the character and heroism of the Turks; attitude to the information in stories and epics about the ancient Turks; attitude to the Turkic peoples of the Middle Ages and the rulers who represented them) are extremely valuable and have scientific significance.

Keywords: *Azerbaijan, South Caucasus, Khazars, Turk, Nizami.*

ПРОБЛЕМЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ТРУДАХ М.Э.РАСУЛЗАДЕ

©2024

РАМИЛ АГАЕВ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0003-4721-1852: ramilmahir@gmail.com

Резюме: *Вопросы, связанные с этническим составом населения Азербайджана, являются одними из самых интересных и в то же время одними из самых сложных вопросов в исторической науке, ожидающих своего решения.*

Несмотря на то, что по истории древней и средневековой истории Азербайджана написано много работ, некоторые вопросы об этническом составе и языке населения страны до настоящего времени не решены и в этой области не написано специальных работ. Хотя в советский период в некоторых монографиях и статьях этот вопрос затрагивался, однако реальные исторические факты не учитывались, этнический состав и язык населения искажались и преподносились читателям в соответствии с заранее заданной идеологией и концепцией.

С этой точки зрения изучение взглядов М.Э.Расулзаде по этнической истории Азербайджана представляет большой интерес и может способствовать более конкретному освещению этих малоизученных вопросов и устранению существующего пробела в изучении этнического состава населения Азербайджана. Представления о тюрках в произведениях автора (представления о характере и героизме тюрков; отношение к сведениям в повествованиях и эпосах о древних тюрках; отношение к тюркским народам средневековья и представлявшим их правителям) чрезвычайно ценны и имеют научное значение.

Ключевые слова: *Азербайджан, Южный Кавказ, хазары, тюрк, Низами.*

Giriş

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin bir sıra məsələləri dövlətçilik və mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi baxımından həm elmi, həm də siyasi aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan problemlərin tədqiqi Vətən tarixi elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Bu problem Azərbaycan tarix elmində öyrənilməmiş və yaxud zəif öyrənilmiş məsələlərdən biridir. Həmin məsələlərin ətraflı surətdə araşdırılması müasir dövrdə meydana çıxan və yaxud süni şəkildə yaradılan bəzi problemlərin həllinə yardım edə bilər.

Müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi geopolitik məkan, onun müxtəlif bəhanələrlə cəlb ediləndiyi müharibə əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan mövzuların tədqiq olunmasını daha da aktuallaşdırır. Unutmaq olmaz ki, bu problem təkcə elmi-nəzəri deyil, həm də mühüm praktiki və siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğunu əsaslandırmaq üçün müasir tarixi şəraitə, yaşadığımız regionun yaxın həddlərində baş verən etnik, dini məzmunlu qarşıdurmalara diqqət yetirmək kifayətdir. Odur ki, problemin elmi şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu araşdırma Azərbaycanın qədim əhalisinin etnik tərkibinin öyrənilməsi sahəsindəki mövcud boşluğu aradan qaldırmağa töhfə verə bilər.

M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan türkləri və onların dili haqqında fikirləri

Azərbaycan türkləri Yaxın və Orta Şərqi ən çoxsaylı xalqlarından biridir. Qafqaz regionunda mütləq üstünlüyə malik olan Azərbaycan türkləri, qədim dövrlərdən etibarən indiki Şimali və Cənubi Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və hazırda Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan torpaqlarında əhəmiyyətli dərəcədə məskunlaşmışdır. Azərbaycan türklərinin belə bir geniş ərazidə yayılması təsadüfi deyil və tarixi köklərə bağlıdır.

Lakin təəssüflər olsun ki, XIX-XX əsrlərdə tarixi ədəbiyyatda Azərbaycanın özünəməxsus etnik mənzərəsini təhrif edərək onu öz bildikləri kimi təqdim etmək cəhdləri olmuşdur. Özü də maraqlıdır ki, bu cəhdlər etnik azlıqlara qarşı deyil, çoxluq təşkil edən türklərə qarşı həyata keçirilmişdir. Belə ki, türklərin Azərbaycana sonradan gəlməsi, yerli əhalinin necə deyərlər, türkləşməsi və son nəticədə səlcuqların gəlişi ilə Qafqaz və irandilli əhalinin türklərə çevrilməsi kimi uydurma mülahizələr ortaya atılmış və guya “problemin həlli yolunda” araşdırmalar aparılmışdır. Eyni cəhdlər Azərbaycan türk dilinə münasibətdə də həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü tarixi coğrafiyası, əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) xadimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Onların bir çoxunun həm Cümhuriyyət dövründə, həm də onun devrilməsindən sonrakı dövrdə yazmış olduqları əsərlərində ölkəmizin siyasi və mədəniyyət tarixi ilə yanaşı, etnik tariximizlə bağlı materiallara da rast gəlinir. Həmin materialların bir çoxu mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları və fəallarından

M.Ə.Rəsulzadənin “Qafqaz türkləri”,¹ “Azərbaycan cümhuriyyəti”,² “Azərbaycan şairi Nizami”,³ “Əsrimizin Səyavuşu”,⁴ M.B.Məmmədzadənin “Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya”,⁵ K.Odərin “Azərbaycan”,⁶ M.H.Vəliyevin (Baharlı) “Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)”,⁷ C.Zeynalöğlunun “Müxtəsər Azərbaycan tarixi”⁸ kimi əsərləri, xüsusilə, qeyd edilməlidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu M.Ə.Rəsulzadə (1884-1955) özünün bir sıra əsərlərində yalnız siyasi məsələlərdən deyil, eləcə də Azərbaycan tarixinin dövlətçilik, mədəniyyət və etnik tarixi ilə bağlı məsələlərdən də bəhs etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olan Məhəmməd Əmin nəinki Azərbaycanla əlaqəsini kəsmədi, siyasi fəaliyyətini dayandırmadı, hətta elmi yaradıcılığını da genişləndirərək Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatı ilə bağlı qiymətli əsərlər yazdı. Onun yaradıcılığında Azərbaycan türklərinin etnik tarixi ilə bağlı məsələlər də geniş yer tutur. Müəllifin əsərlərindəki türklərlə bağlı fikirlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türklərin vəsfi və qəhrəmanlıqları ilə bağlı fikirlər;
2. Qədim türklər haqqında rəvayət və dastanlardakı məlumatlara münasibət;
3. Orta əsrlər dövrü türk xalqları və onları təmsil edən hökmdarlara münasibət.

M.Ə.Rəsulzadənin etnik tariximizlə gəldiyi ümumi nəticə belədir: Azərbaycanlılar türkdürlər. Türklər əsrlər boyu Mərkəzi Asiyada, İranda və Azərbaycanda hegemon xalq kini öz varlıqlarını qoruyub saxlamışlar.

M.Ə.Rəsulzadə 1923-cü ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı əsərinin “Azərbaycan xəlqi” adlı birinci və “Ədəbi və milli intibah” adlı ikinci yarımbaşlıqlarında Azərbaycan xalqının formalaşması, onların yayılma arealı və dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, xalqımızı bütün dünyaya belə təqdim etmişdir: “Azərbaycanlılar milliyət etibarilə türk, din etibarilə İslam, mədəniyyəti-əsasiyyə etibarilə şərqlidir”.⁹ Müəllif Azərbaycan ərazisinin böyük türk dünyasının bir hissəsi, Azərbaycan türkünün isə “böyük türk ağacının bir dalı”, yəni budağı olduğunu, xüsusilə, qeyd etmişdir. Azərbaycan türklərinin hal-hazırda yaşadıkları torpaqların türklərin qədim vətəni olduğuna işarə edən Məhəmməd Əmin Azərbaycan ərazisində türklər tərəfindən irili-xırdalı bir çox dövlətlərin qurulduğunu və “bu yerlərin daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı” olduğunu, xüsu-

---

¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**. Bakı, Təknur, 2012.

² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı, Elm, 1990.

³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı, Azərənəşr, 1991.

⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Çağımızın Siyavuşu**. Bakı, Təknur, 2014.

⁵ Mirzə, Bala Məmmədzadə. Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya. “**Azərbaycan**” jurnalı, 1989, №10, s.118-130.

⁶ Kərim Ode. **Azerbaycan**. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1982.

⁷ Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı). **Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)**. Bakı: Azərbaycan, 1993.

⁸ Cahangir Zeynalöğlu. **Müxtəsər Azərbaycan tarixi**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992.

⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s.12.

silə, vurğulamışdır.¹⁰

M.Ə.Rəsulzadə xəzərlərin Azərbaycan ərazisində uzunmüddətli hökmranlığına da diqqət yönəltmiş, sonrakı türk axınlarının isə ölkəni qəti olaraq bir türk məmləkətinə çevirdiyini göstərmişdir. O, diqqəti belə bir məqama yönəldir: “Azərbaycan torpaqlarında hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan sülalələr türk olmuş və son nəticədə məğlub olanlar ölkəni başqalarına deyil, yenə də türk sülalələrinə tərk etmişlər”.¹¹ Müəllif Eldənizlərin, Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların və xanlıqların hamısının türkmənşəli olduğunu, xüsusilə, vurğulamışdır. O, türklərin Azərbaycandakı hakimiyyətinin Hindistan, Ərəbistan, İran və Misirdə olduğu kimi yalnız “başqa cinsdən olan bir xalqa əsgəri bir sinif olaraq hökmranlıq etməkdən ibarət olmadığını” da qeyd etmişdir.¹² Başqa sözlə, Azərbaycanda hakim xalq da, əsas əhali kütləsi də türkmənşəli olmuşdur.

Məhəmməd Əmin haqqında bəhs olunan əsərində Azərbaycan türklərinin yayılma arealına da diqqət yönəltmişdir. O, Azərbaycan türklərinin ölkəmizi ikiyə bölən Araz çayının hər iki tərəfində məhkum deyil, hakim bir millət kimi məskən saldıqlarını, xüsusi olaraq qeyd etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə əlavə edir ki, əsrlərdən bəri İranda hakim millət də türklər olmuşdur.¹³

M.Ə.Rəsulzadə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının Azərbaycanda yaranması fikrinin ağırlıq qazandığını qeyd edərək, dastanda Anadolu və Azərbaycan türklərinin bir soydan gəldiklərini, bir el, mədəniyyət ortamında yaşadıklarını ön plana çəkmişdir.¹⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, dünya qorqudşünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un istər etnik mənşə, dil və məfkurə, istərsə də tarixi-coğrafi baxımdan Azərbaycan türklərinə mənsub olması fikrini qəbul etmişdir. Dastan Azərbaycan türklərinin etnik tarixi və tarixi coğrafiyasıdır. O, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə əks etdirən bir mənbə olaraq Azərbaycan türklərinin etnik yaddaşının və arxaik təfəkkürünün öyrənilməsi baxımından olduqca qiymətlidir. Bu qiymətli məxəzədəki tarixi faktlar, hadisə və proseslər başqa mənbələrdəki faktlarla tutuşdurulduqda, müqayisəli təhlil süzəgəcindən keçirildikdə Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinin necə təhrif olunduğu tədqiqatçıda heyrət doğurur.¹⁵

M.Ə.Rəsulzadə özünün 1923-cü ildə yazdığı “Əsrimizin Səyavuşu” adlı əsərində də Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı məsələlərə toxunmuşdur. Məhəmməd Əmin “Azərbaycanı əski Turanın göbəyində” yerləşdirir və “gələcək Turanın açarı adlandırır”.¹⁶

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, indiki Azərbaycan əhalisinin türkmü, yoxsa, farsını olması çox zaman mübahisə obyektinə olmuşdur. İnsanlarına, xalq ədəbiyyatına, aşıq dastanları ilə çoban türkülərinə, ənənə və adətlərinə baxanlar onlara türk, rəsmi yazılarına baxanlar isə fars demişlər. Kimisi bunları türkləşmiş fars, kimisi

¹⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s.12.

¹¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s.13.

¹² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s.13.

¹³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s.14.

¹⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.21-22.

¹⁵ Yaqub Mahmudov. “Dədə Qorqud kitabı” – xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix. **Dədə Qorqud dünyası**. Bakı, 2004, s.19.

¹⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Çağımızın Siyavuşu**, s.40.

farslaşmış türk deyə qəbul etmişdir. O, əlavə edir ki, bəzi dövrlərdə azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək özlərini xalis iranlı kimi hiss etdilər. İranlı kimi düşünüb, iranlı kimi yaşadılar. Bu, o zaman idi ki, bütün Türk aləmi az-çox İran təsirində idi, o zaman idi ki, Sultan Səlim farsca şeirlər yazıb oxuyur, az qalırdı bunu rəsmi dil elan etsin.¹⁷

M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin türk kimliyi haqqında

Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər dövrü tarixi məsələlərini, o cümlədən etnik tariximizlə bağlı məsələləri öz əsərlərində əks etdirən dahi şairlərimizdən bir də Nizami Gəncəvidir. Nizami Gəncəvi [1141-1209] Atabəylər dövlətinin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncədə türkmənşəli sənətkar ailəsində dünyaya göz açmış və bütün ömrü boyu öz yaradıcılığı ilə Vətəninə bağlı olmuşdur. Beş poemadan – “Sirlər xəzinəsi” [1177], “Xosrov və Şirin” [1180], “Leyli və Məcnun” [1188], “Yeddi gözəl” [1196] və “İsgəndərnamə”dən [1203] ibarət olan “Xəmsə” [“Beşlik”] Nizami Gəncəvi yaradıcılığının zirvəsidir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında onun özünün türk kimliyi, türklərin tarixi rolu bədii şəkildə vəsf olunmuşdur. Bu, M.Ə.Rəsulzadənin diqqətindən yayınmamış və öz əsərlərində Nizaminin türk kimliyinə, türklərə məhəbbətinə xüsusi yer vermişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin araşdırmalarından ən mühümü, heç şübhəsiz, Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyi münasibəti ilə yazdığı, lakin müharibənin çətinlikləri ucbatından 1951-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasıdır.¹⁸ Müəllif bu kitabında ölkəmizin əhalisinin etnik tərkibi, Azərbaycan türkləri və onların dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmiş, əsərinə “Nizamidə türklük” adlı xüsusi yarımbaşlıq da daxil etmişdir.¹⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin bu əsəri filoloji baxımdan kifayət qədər araşdırılmış və layiqincə qiymətləndirilmişdir.²⁰ Lakin əsərdəki dövlətçilik və etnik tariximizlə bağlı məsələlər diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır.

Müəllif adı çəkilən əsərində tarixi Azərbaycan torpaqlarının İran və Turan çəkişməsinin mərkəzi olduğunu göstərmiş, tarixi hadisələrin təsiri ilə baş verən qaynayıb-qarışma prosesi nəticəsində əski mədəniyyətlər yurdu olan bu yerlərdə keyfiyyətcə yeni bir mədəniyyətin – Şərqi İslam mədəniyyətinin meydana gəlməsini ön plana çəkmişdir. İbn Xəldunun qeyd etdiyi kimi, “İslam mədəniyyəti yalnız ərəblərin yaratdığı bir abidə deyil, İslam dinini qəbul etmiş bütün xalqların birlikdə tikdiyi bir binaadır”.²¹ Müəllifə görə, “ümmət dövründə millət və irq fərqlərinə əhəmiyyət verilmədiyi üçün çox da axtarılmayan “mədəniyyət ortaqlığı payı” millət

---

¹⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Çağımızın Siyavuşu**, s.38.

¹⁸ Nəsiman Yaqublu. **Cümhuriyyət Qurucuları**. Bakı, Nurlan, 2018, s.35.

¹⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**, s.205-216.

²⁰ Siracəddin Hacı. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi məsələsi (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası əsasında). **Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Reallıqlar, Problemlər, Vəzifələr. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları**. Bakı, 2016, s.167-176; Nikpur, Cabbarlı. **Mühacirət və klassik ədəbi irs**. Bakı, Elm, 2003; Xaləddin, İbrahimli. **Azərbaycan siyasi mühacirəti**. Bakı, Elm, 1996.

²¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**, s.6.

dövründə aranmağa başlanmış və hər xalq İslam mədəniyyəti və ürfanında öz nümayəndələrinin xidmətlərini müəyyənləşdirməkdən zövq duymuşdur”.²² Türk olmaları etibarlı ilə azərbaycanlıların İslam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri olduğu kimi, bir Şərqi İslam məmləkəti olmaq üzrə də Azərbaycanın bu işdə mühüm bir rolu vardır. Məhəmməd Əmin göstərir ki, min ildən bəri İslam Şərqiində siyasi hakimiyyət ümumiyyətlə, türklərə məxsus olmuşdur.²³ İslamdan sonrakı fars dili türk hakimiyyəti, himayəsi altında doğulmuşdur. O, türk ədəbi dilinin gec formalaşmasının səbəblərini də izah etməyə çalışmış, bir millətə məxsus olub, ancaq başqa dildə yazan şairlər haqqında dünya ədəbiyyatında örnəklər də vermişdir.²⁴

M.Ə.Rəsulzadə Nizamini “hissiyatca türk və müsəlman olan” şair kimi təqdim etmişdir. Türklərin farsca şeir yazmasının məsələnin mahiyyətini dəyişmədiyini qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin Azərbaycan türk şairi olduğunu, türklər arasında boya-başa çatdığını bildirir, onun türk milli kimliyini təsdiq edən bir sıra faktları ortaya qoyur. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Gözəl ilə böyüyə türk, gözəllik ilə böyüklüyə türklük, gözəl və böyük sözə türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına Türkünstan deyən bir şairə hansı ağız “o, türk deyildir”, deyə bilər?”.²⁵ Təsadüfi deyildir ki, şair “Yeddi gözəl” və “Leyli və Məcnun” poemalarında özünün türk olmasını bildirir və türk dilinə qiymət verilməməsindən şikayət edir: Onun türk kimliyi, xalqına, türk dilinə məhəbbəti “Leyli və Məcnun” poemasında özünü daha qabarıq şəkildə bürüzə verir. Belə ki, poemanın yazılma səbəbindən bəhs edən Nizami Gəncəvi göstərir ki, o, əsəri türkcə yazmaq istəmiş,²⁶ lakin dövrün poeziya ənənələrinə sadıq qalan sifarişçi hökmdar ona belə demişdir:

Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.

Əsərdən məlum olur ki, Nizami Gəncəvi hökmdarın bu sözlərdən çox pərişan olmuş,²⁷ hətta poemanı yazmaqdan imtina etmək istəmişdir:

Qulluq halqasına düşdü qulağım
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.
Ömrüm viran oldu, solub saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım.

Nizami Gəncəvinin türk mühitindən ayırmaq istəyənlər onun poemalarının fars dilində yazılmasından, daha sonralar yazılmış bəzi mənbələrdəki qeyri-dəqiq məlumatlardan və “İsgəndərnəmə”nin ikinci hissəsində – “İqbalnamə”də Qum yer adına rast gəlinməsindən bəhanə kimi istifadə edirlər. Beləliklə, bəzi Avropa və İran tədqiqatçıları Nizami Gəncəvinin Azərbaycan mühitindən ayıraraq onu İrandakı Qum

²² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan şairi Nizami*, s.8.

²³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan şairi Nizami*, s.19.

²⁴ Siracəddin Hacı. *A.g.k.*, s.171.

²⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan şairi Nizami*, s.58.

²⁶ Nizami Gəncəvi. *Leyli və Məcnun*. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, s.134.

²⁷ Nizami Gəncəvi. *Leyli və Məcnun*, s.135.

şəhəri ilə bağlamağa cəhd etmişlər. Bütün qədim və etibarlı mənbələr Nizaminin məhz Gəncə şəhərində doğulduğunu və orada yaşayıb-yaratdığını birmənalı şəkildə qəbul edirlər. Nizaminin əsərlərinin XIV-XV əsrlərə aid əlyazmalarında şairin Gəncəyə gəlmə olduğu barədə heç bir qeyd yoxdur. Ancaq Nizami əsərlərinin XVI əsrdə və sonralar köçürülmüş nüsxələrində, daha doğrusu “İqbalnamə”nin bir yerində şair Gəncədən danışan zaman fikir yarımçıq kəsilərək dörd misra artırılmışdır. Həmin misraların sonradan artırıldığını demək olar ki, bütün məşhur tədqiqatçılar (Riyö, Y.E.Bertels, Səid Nəfisi) etiraf etmişdir.²⁸

Həmin Qum yer adının Azərbaycanın Qax rayonundakı Qum kəndi ilə bağlı olması haqqında da fikirlər vardır. Bu məsələyə münasibət bildiren Z.M.Bünyadov yazır: “Nizami Qum şəhərində doğulmuşdur (“Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qər q olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərindəyəm”). Qum kəndi hazırda Azərbaycan Respublikasının Qax rayonunda yerləşir. Nizaminin İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır. Eyni zamanda məlumdur ki, Nizami heç bir vaxt öz vətəninə tərki etməmişdir”.²⁹ Lakin bu fikir də öz təsdiqini tapmamışdır, daha doğrusu mübahisəlidir. Nizaminin doğulduğu, ömrü boyu yaşadığı və vəfat etdiyi yer Gəncə şəhəridir. Nizami Gəncəvi özü də poemalarında buna dönə-dönə işarə etmişdir.

Nizamini Gəncədən ayırmaq cəhdlərinin əsassız olduğunu göstərən Y.E.Bertels yazır ki, ingilis şərqşünası Riyönün qeyd etdiyi kimi, Qum adı sonradan mirzələr tərəfindən əlavə edilmişdir. Sözlərinə davam edən müəllif əlavə edir ki, “İsgəndərnəmə” əsərinin ona məlum olan h.q. 763-cü (1360-cı) ilə aid ən qədim əlyazmasında Qum yer adına rast gəlinmir, həmin misra sonradan əlavə edilmişdir və Nizami Gəncəviyə aid deyildir.³⁰ Azərbaycan nizamşünasları da bu fikirdədirlər.

M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin əsərlərində “türk”, “türklük” ifadələrinin həm də “yüksək söz” mənasında işlədildiyini qeyd etmişdir. O, türk sözünü “gözəllik”, “qüvvət”, “qəhrəmanlıq”, “rəhbər” mənalarında da işlətməmişdir.³¹ Məhəmməd Əmin türkə xas olan sifətləri canlandırmaq üçün Nizaminin “Xəmsə”sindən belə bir nümunə gətirir:

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətlə bəzəndi bütün elləri.
Madam ki, sən zülmə qulluq edirsən,
Türk deyil, qarətkar bir hindusan!³²

M.Ə.Rəsulzadə bildirir ki, heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edil-

---

²⁸ Ramil Ağayev. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türklər. *AMEA Sosial Elmlər jurnalı*, 2022, №1, s.94-103.

²⁹ Ziya Bünyadov. *Azərbaycan Atabəyləri dövləti [1136-1225-ci illər]*. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.202.

³⁰ Бертельс Е.Э. *Великий Азербайджанский поэт Низами: Эпоха – Жизнь – Творчество*. Баку: АзФАН, 1940, с.26

³¹ Məhəmməd, Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan şairi Nizami*, s.140-144.

³² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan şairi Nizami*, s.140.

məmişdir.³³ Təsadüfi deyildir ki, o, öz əsərində qəhrəmanlıqlarla bağlı epizodlarda əsl igidin “türk kimi” (“torkvar”) meydan atılmasından dönə-dönə bəhs etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə digər türk xalqları və qəhrəmanlıq dastanları haqqında

Məhəmməd Əmin öz əsərlərində Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, digər türk xalqlarından da bəhs etmiş qədim türklər haqqında rəvayət və dastanlardakı məlumatlara münasibət bildirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin 1928-ci ildə çap etdirdiyi “Qafqaz türkləri” adlı əsərində Qafqazın etnosiyasi xəritəsi, türklərin burada məskunlaşması, eləcə də Qafqazdakı türk elləri haqqında maraqlı fikirlər səsləndirilmişdir. Burada Xəzər sahillərinin qədim dövrlərdən başlayaraq türk soyları tərəfindən məskunlaşdırıldığı göstərilmişdir.³⁴

M.Ə.Rəsulzadə türklərin indi yaşadıkları Cənubi Qafqaz torpaqlarının qədim sakinlərinin mənşəyi haqqında elmi mübahisələrin olduğuna və onların türk soyundanmı, yoxsa başqa bir soydan olması haqqında suala hələ tam şəkildə cavab verilmədiyini yazır. O, öz əsərində şumerlərin, midiyalıların, hetlərin türk olması haqqında “Turan nəzəriyyəsi”nə, akademik Marrın “Yafəs nəzəriyyəsi”nə də öteri münasibət bildirir.³⁵ Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtı ilə linqvistik materiallara əsaslanan N.Y.Marr (baxmayaraq ki, onun nəzəriyyəsində bir sıra nöqsanlar vardır) türk xalqlarının ata yurdunu Ön Asiyada müəyyənləşdirmişdir. Lakin tarix və etnologiya elmlərində ortaya atılan bir sıra nəzəriyyələr, o cümlədən “Altay” nəzəriyyəsi türkologiyada bu fikrin daha da inkişaf etdirilməsinə mane olmuşdur. Çünki həmin nəzəriyyələrin tərəfdarları yolverilməz metodlardan istifadə edərək türk xalqlarının mənşəyini və onların əzəli yurdunu yalnız şərqdə axtarırlar. Halbuki, qədim dil əlaqələrini əks etdirən faktlar türk xalqlarının ata yurdunu Ön Asiyada lokallaşdırır.³⁶

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, qafqazmənşəli xalqların dillərində rast gəlinən türkmənşəli sözlər də türk ellərinin böyüklüyünü və gücünü göstərir. Müəllif miladdan sonra V yüzilliyin ortalarında yeni-yeni türk ellərinin – hunlar, sabirlər və xəzərlərin Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza daxil olaraq, Azərbaycanın şimal torpaqlarında məskən saldıklarını, bir sıra hallarda Arazın o biri tayına, yəni indiki Cənubi Azərbaycan ərazisinə də keçdiklərini, Azərbaycan türk xalqının formalaşmasında mühüm rol oynadıqlarını qeyd etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, tarixi faktlar göstərir ki, bir sıra hallarda həmin türk tayfaları Cənubi Qafqaza yerli əhalinin çağırışı ilə gəlirdilər.³⁷

M.Ə.Rəsulzadə daha güclü türk axınının VII yüzilliyin başlanğıcında olduğunu bildirir və vurğulayır ki, ərəblərin Azərbaycanı ələ keçirməsi quzeydən gələn türk axınlarını bir qədər zəiflətməmişdir. O, Sasanilər kimi ərəblərin də Dərbənddə

³³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**, s.141.

³⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.15-16.

³⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.16-17.

³⁶ Firudin Cəlilov. Praazərbaycan teonimləri. **Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri**. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1988, s.92.

³⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.17.

şimaldan gələn yeni-yeni türk axınlarına qarşı müdafiə tədbirlərinə böyük önəm verdiklərini də qeyd etmişdir.³⁸

Məhəmməd Əmin öz əsərində sasanilərin və ərəblərin özlərinə dayaq yaratmaq üçün Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdikləri köçürmə siyasətindən də əhəmiyyətli dərəcədə bəhs etmişdir. Həm Əməvilər (661-750), həm də Abbasilər (750-1258) sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycana yalnız ərəblər deyil, digər xalqlar da köçürülürdülər. Onların arasında türklər mütləq üstünlük təşkil edirdilər. M.Ə.Rəsulzadə həmin köçürülənlərin nəslindən olan Afşinin, Böyük Buğanın xəzər türkləri ilə əlaqəsindən, hətta Xürrəmilər hərəkatının yatırılmasında mühüm rol oynamış Afşinin Azərbaycanda müstəqil türk hakimiyyəti qurmaq cəhdindən də bəhs etmişdir. Müəllif Böyük Buğanın Şəmkir şəhərini yenidən bərpa etdirərək, xəzərləri burada yerləşdirdiklərini qeyd etmişdir.³⁹ Bütün bu faktlar M.Ə.Rəsulzadənin həmin hadisələrdən bəhs edən bir sıra ərəbdilli müəlliflərin əsərlərinə yaxından bələd olduğunu söyləməyə imkan verir.

M.Ə.Rəsulzadə öz əsərində Səlcuqların Azərbaycana axınlarından da bəhs etmiş, onların türkmən-oğuz ellərindən olduğunu göstərmişdir.⁴⁰ Türklərin Qafqaz dağlarındakı varlığını bu günədək qalmaqda olan türk el-tayfa adları da sübut edir.

Məhəmməd Əmin özünün 1923-cü ildə yazmış olduğu “Əsrimizin Səyavuşu” adlı əsərində də “Tarixin pəhləvanlıq dövrü deyilən əski bir bölümü vardır. Bütün ulusların tarixi buradan başlayır”- deyər yazır. Burada ulus və ulusun özəyini oluşturan xalq terminlərindən ötəri şəkildə bəhs edən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, həmin pəhləvanlıq dövründə “bütün yaşam ayrı-ayrı bahadırların uzaq şəxsiyyətlərində, mifoloji (əsatiri) varlığında canlanır”⁴¹

M.Ə.Rəsulzadə əsərinin girişində Turan xaqanı Əfrasiyab (Alp Ər Tunqa) dönəmindən başlayan İran-Turan savaşlarının mahiyyətini açmağa çalışaraq bildirir ki, “Şahnamə”nin ən ruhlu bölümünün İran-Turan savaşları olduğu bəllidir. Bu savaşların ən qızğınları, qorxuluları sözsüz, “Siyavuşun qanı” üçün aparılanlardır... Yersiz tökülən bu qan üçün İranla Turan bir-birinə qarışdı, yüzillər boyu qan axdı. Müəllif Səyavuşu “İranla Turan arasında orta qan bir igid” adlandırır.⁴²

Şumerlərin “Turani” irqə mənsub olduğunu şübhə doğurmadığını yazan müəllif əlavə edir ki, midiyalıların etnik mənsubiyyəti isə mübahisəlidir və onların əski iranlılar olduğunu inkar edənlər də yox deyildir. O, fransız şərqsünası Le Normanın Midiyanı “Turan Midiyası” adlandırmasına diqqət yönəltmişdir.⁴³ Məhəmməd Əmin bildirir ki, İran tarixinin Midiyada axtardığı aryanilər (arilər) yerlilər deyildir. Onlar buraya kənardan gəldilər. Buradakı yerliləri qismən sıxışdırdılar. Yerlilər birdən-birə təslim olurdular. İllərlə müqavimət göstərmiş, mövcudiyətlərini müdafiə və mühafizə etmişdilər. Arilər yerləşdikdən sonra buralar təkrar Turanilərin hücumuna məruz qalmışdır. İran-Turan savaşlarının mühüm qismi indiki Şimali İran ilə Cənub-Şərqi Qafqazdan ibarət olan Azərbaycan ölkəsi üzərində cərəyan etmişdir. İskitlərin,

³⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.18.

³⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.18-19.

⁴⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.19.

⁴¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Çağımızın Səyavuşu**, s.33.

⁴² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.32.

⁴³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Çağımızın Səyavuşu**, s.35.

xəzərlərin hücumuna məruz qalan farslar Dərbənddə müdafiə səddi çəkməli olmuşdur. Müəllif əlavə edir ki, Əhəməni hökmdarı Keyxosrovun (II Kirin) Turanlı Tomris tərəfindən qətlə yetirilməsi də Azərbaycanda baş vermişdir. Azərbaycan ərazisi İran-Turan çəkişməsinin bilavasitə əks-səda yeri olmuşdur. Buradan Nizami, Xaqani, Fələki kimi hərəarətli, farsca şeir yazan azərbaycanlı türk şairləri yetişdiyi kimi, əsərlərini türkcə yazan Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi türk şairləri də çıxmışdır.⁴⁴

Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrü haqqında məlumat verən AXC dövlət xadimlərinin, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin araşdırılması, müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ərazisi tarixən coğrafi və strateji mövqeyinə görə mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan torpaqları antik yunan-Roma, erməni, Suriya, Bizans və ərəb tarixçilərinin və coğrafiyaçıların diqqətindən kənarda qalmamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərindəki, eləcə də onun istifadə etmiş olduğu yazılı qaynaqlardakı materialları təhlil və müqayisə etdikdən sonra Azərbaycanın hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi tarixinə, eləcə də, əhalinin etnik tərkibinə aid müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür.

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində qeyd edildiyi kimi, ilkin yazılı qaynaqların əhalinin etnik tərkibi və yerdəyişməsi ilə bağlı verdiyi məlumatlar bir sıra hallarda ziddiyyətli və qarışıqdır. Bu problem araşdırılarkən tədqiqatçının işini çətinləşdirən əsas məsələ müəlliflərin hər hansı bir ərazinin əhalisindən bəhs edərkən coğrafi və dini faktorları ön plana çəkməsidir. Bununla belə, həmin müəlliflərin əsərlərində bəhs edilən bir sıra hərbi-siyasi səhnələr müəyyən mülahizələr irəli sürməyə imkan verir.

Nəticə

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin və onun istifadə etmiş olduğu mənbələrin təhlili əsasında qədim və orta əsrlər dövrü Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Həmin dövrdə Azərbaycan dedikdə, həm Arazdan cənubdakı, həm də Arran və Şirvan torpaqları da daxil olmaqla Dərbəndə qədər uzanan Arazdan şimaldakı ərazilər başa düşülürdü. Beləliklə, tarixi Azərbaycan torpaqları cənubda Zəncandan başlayaraq, şimalda Dərbəndə qədər, şərqdə Xəzər dənizi sahillərindən başlayaraq, qərbdə Tiflis şəhəri, Van gölü, Dəclə çayı yaxınlığındakı əraziləri əhatə edirdi. Başqa sözlə, “Azərbaycan” tarixi-coğrafi anlayışı adı altında təqdim olunan ərazinin coğrafi hüddulları onun türkmənşəli əhalisinin məskunlaşdığı etnik sərhədlərlə demək olar ki, üst-üstə düşürdü.

2. Erkən orta əsrlərdə şimal istiqamətindən Azərbaycan torpaqlarına daxil olan türkmənşəli tayfaların (hunlar, sabirlər, xəzərlər, bulqarlar) bir hissəsi burada məskunlaşaraq “türk” adlanan yerli əhali qaynayıb-qarışaraq regionda türkmənşəli əhalinin xüsusi çəkisini daha da artırmışdır.

3. Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhali əsasən, üç dil ailəsinin (türk, İran və Qafqaz) təmsilçiləri idi. Onların arasında ümumi şəkildə “türklər” adlandırılan xalqlar mütləq üstünlük təşkil edirdi. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın

⁴⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.36.

həm şimalında, həm də cənubunda baş vermiş döyüş səhnələrində ərəblərə qarşı vuruşan başlıca qüvvə türkmənşəli əhali olmuşdur.

4. Türklər Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq məskunlaşmış, erkən orta əsrlərdə hunların, sabirlərin və xəzərlərin, XI əsrdə isə səlcuqların axınları ilə onların rolu daha da artmışdır.

5. Bugünkü Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin rəngarəngliyi həm onun geosiyasi mövqeyi, həm də müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş imperiyaların köçürmə siyasəti ilə izah oluna bilər. Belə ki, Azərbaycan Sasani imperiyasının tərkibində olanda fars elementlərinin, Ərəb xilafətinin təsir dairəsində olanda isə ərəbdilli əhalinin ölkə ərazisinə köçürülməsi siyasəti yeridilmişdir. Bu isə öz növbəsində əvvəl iranmənşəli əhalinin, sonra isə ərəbdilli əhalinin Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində məskunlaşması ilə nəticələnmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərindəki qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı materialların öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu, bəhs olunan dövrlə bağlı tarix elmində hələ də qalmaqda olan bəzi boşluqları doldurmaqla yanaşı, müasir dövrdə meydana çıxan və ya süni şəkildə yaradılan etnik xarakterli problemlərin həllində və aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Əlbəttə, yuxarıda söylənilən fikirlər qeyd-şərtsiz qəbul oluna bilməz. Şübhəsiz, gələcək tədqiqatlar bu məsələ ilə bağlı daha konkret faktların ortaya çıxarılmasına, daha tutarlı fikirlərin səsləndirilməsinə imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Ağayev, Ramil. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türklər. **AMEA Sosial Elmlər jurnalı**. 2022, №1, s.94-103.
2. Bünyadov, Ziya. **Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)**. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
3. Cabbarlı, Nikpur. **Mühacirət və klassik ədəbi irs**. Bakı, Elm, 2003.
4. Cəlilov, Firudin. Praazərbaycan teonimləri”. **Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri**. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1988, s.92-105.
5. Hacı, Siracəddin. **Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi məsələsi** (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası əsasında). Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Reallıqlar, Problemlər, Vəzifələr, II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2016, s.167-176.
6. İbrahimli, Xaləddin. **Azərbaycan siyasi mühacirəti**. Bakı, Elm, 1996.
7. Mahmudov, Yaqub. Dədə Qorqud kitabı – xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix. **Dədə Qorqud dünyası**. Bakı, 2004, s.18-35.
8. Məmmədzadə, Mirzə Bala. Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya. **Azərbaycan jurnalı**, 1989, №10, s.118-130.
9. Nizami, Gəncəvi. **Leyli və Məcnun**. Bakı, Lider nəşriyyat, 2004.
10. Oder, Kərim. **Azerbaycan**. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1982.
11. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Qafqaz türkləri**. Bakı, Təknur, 2012.
12. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı, Elm, 1990.
13. Rəsulzadə, Məhəmməd. Əmin. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı, Azərnəşr, 1991.

14. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Çağımızın Səyavuşu**. Yenidən işləyib çap edən Yadigar Türkel. Bakı, Təknur, 2014.
15. Vəliyev, Məhəmməd Həsən. (Baharlı). **Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)**. Bakı: Azərbaycan, 1993.
16. Zeynalov, Cahangir. **Müxtəsər Azərbaycan tarixi**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992.
17. Yaqublu, Nəsiman. **Cümhuriyyət Qurucuları**. Bakı, Nurlan, 2018.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Ağayev Ramil Əyyub oğlu – tarix elmləri doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Azərbaycan, Bakı.

Agayev Ramil Ayyub – Doctor of History, associate professor A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku.

UOT: 94(479.24)

M.Ə.RƏSULZADƏNİN İRSİNDƏ ORTA ƏSR
AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ PROBLEMLƏRİ

©2024

XEYİRBƏY QASIMOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0000-5399-0675; e-mail: xeayrbekqasimov@rambler.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.89>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadənin (1884-1955) orta əsr Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı olan elmi baxışları, mülahizələri, müdəcələri nəzərdən keçirilir və təhlil olunur. M.Ə.Rəsulzadənin dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına münasibətinə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *Tarix, mədəniyyət, orta əsrlər, Azərbaycan, İslam, Nizami Gəncəvi, M.Ə.Rəsulzadə*

PROBLEMS OF MEDIEVAL CULTURE OF AZERBAIJAN
IN THE HERITAGE OF M.E.RASULZADEH

©2024

XEYIRBEK QASIMOV*

*Institute of History and Ethnology A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: 0009-0000-5399-0675 e-mail: xeayrbekqasimov@rambler.ru

Abstract: The article examines and analyzes the scientific views, considerations, the provisions of the prominent Azerbaijani statesman M.A.Rasulzadeh (1884-1955), related to the issues of the medieval culture of Azerbaijan. Special consideration is given to the attitude of M.A.Rasulzadeh towards the works of the genius Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi.

Keyword: *History, culture, Middle Ages, Azerbaijan, Islam, Nizami Ganjavi, M.A.Rasulzadeh*

ПРОБЛЕМЫ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
КУЛЬТУРЫ В НАСЛЕДИИ М.А. РАСУЛЗАДЕ

©2024

ХЕЙИРБЕК ГАСЫМОВ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0009-0000-5399-0675 e-mail: xeayrbekqasimov@rambler.ru

Резюме: *В статье рассматриваются и анализируются научные взгляды*

и мысли видного азербайджанского государственного деятеля М.А.Расулзаде (1884-1955) о средневековой азербайджанской культуре. Особое внимание уделено отношению М.А.Расулзаде к творчеству великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви.

Ключевые слова: История, культура, средние века, Азербайджан, ислам, Низами Гянджеви, М.А. Расулзаде

Giriş

Azərbaycan cəmiyyətində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin və onunla bir tarixi mərhələdə yaşayaraq gərgin ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi, ideoloji fəaliyyət göstərmiş, lakin ömrünün qalan qismini mühacirətdə keçirməli olmuş Vətən övladlarının elmi-ədəbi irsinə böyük maraq vardır. Xalqın Azərbaycan istiqlalına sadıq qalmış qismində onların zəngin elmi-ədəbi irsinə “müraciət”, “qayıdış” faktları müasir dövrün diqqəti cəlb edən gerçəkliklərindəndir. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Azərbaycan xalqı yeni istiqlal məqamının əzəlini yaşayırdı, insanların düşüncəsində, fəaliyyətində müstəqillik ovqatı vardı. Azərbaycanın siyasi müstəqilliyə qayıdışı istiqlal məfkurəsini bitkin ideologiya, təlim halına gətirmiş şəxslərin irsinin xalqa tanıtılması ilə müşayiət olunurdu. Lakin bu tanıtma prosesi məntiqi sonluğadək davam etmədi. Bu məqamda dahi Azərbaycan bəstəkarı, mədəniyyət xadimi, musiqişünas alimi, dramaturqu, pedaqoqu, publisisti Üzeyirbəy Hacıbəyovun (1885-1948) 1908-ci ildə “Tərəqqi” qəzetində nəşr olunmuş “Biz nə tövr iş görürük?” adlı felyetonunun başlıca müddəaları yada düşür.¹ Azərbaycan milli psixologiyasına dərinədən bələd olan Üzeyirbəy Hacıbəyov XX yüzilliyin əvvəllərində ürək ağrısı ilə yazmışdı: “Biz iş görmək istədikdə bir şeyi yadımızdan çıxarıyıq. O, şey nədir? O şey nərdivandır! Necə yəni nərdivan? Nərdivan nədir? Nərdivan bir alətdir ki, onun vasitəsilə adam tədriclə yuxarı çıxıb bilər. Hər kəs nərdivansız yuxarı çıxmaq istəsə, elə yığılar ki, təpəsi dağılar. Bu belə! Bundan başqa bir də biz həmişə başımızdan yekə iş görürük”.² Bir işi tamamlamadan digər bir işə keçid etmək və bütün keçidlərdə natamamlıq faktları saxlamaq kimi böyük bir problem hal-hazırda da Azərbaycan gerçəkliyi üçün aktualdır. Özümüzü, keçmişimizi tanımaq, araşdırmaq sahəsində natamamlığa yol verməklə Azərbaycan özəlliklərini itirmək olar. Buna görə də zənn edirik ki, Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin mücahidlərindən olmuş M.Ə.Rəsulzadənin irsinin öyrənilməsi işi davam etdirilməli, bu sahədə daha gərgin, əsaslı araşdırmalar aparılmalıdır.³

XX əsrin görkəmli Azərbaycan ictimai-siyasi xadimi, publisisti, ideoloqu Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü ilin yanvar ayının 31-də Bakı ətrafındakı Novxanı kəndində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini S.M.Qənizadənin (1866-1937) təşkil etdiyi “Müsəlmani və rusi” məktəbində almışdır, ictimai-siyasi ziddiyyətlərlə əlamətdar olmuş bir dövrdə Məhəmməd Əmin də

¹ Üzeyir Hacıbəyov. **Seçilmiş əsərləri**. Bakı: Yazıçı, 1985, s.384-385; Üzeyir Hacıbəyov. **Ordan-burdan**. Bakı: Yazıçı, 1981, s.112-114.

² Üzeyir Hacıbəyov. **Seçilmiş əsərləri**. Bakı: Yazıçı, 1985, s.384.

³ Xeyirbəy Qasımov. **Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti**. Bakı: Aspoliqraf, 2008, s.66.

siyasi fəaliyyətə erkən yaşlarından qoşulmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə 1902-ci ildə “Müsəlman gənclik təşkilatı”nı yaratmışdı. Bu, XX əsrdə Azərbaycanda Rusiyanın müstəmləkə rejiminə qarşı gizli mübarizə aparən ilk siyasi təşkilat idi. Tezliklə həmin təşkilat “Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyəti” adı ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. O, 1904-cü ildən Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı Komitəsi yanında “Hümmət” sosial-demokrat qrupunun üzvü olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə 1905-1908-ci illərdə “Füyuzat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Yoldaş”, “Təkamül” qəzetlərində, digər mətbuat orqanlarında çalışmış, məqalələrlə çıxış etmiş, seirlərini də çap etdirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1908-1910-cu illərdə İranda baş verən ictimai-siyasi hərəkətdə fəal iştirak etmiş, Tehrandə çap edilən “İrane-nou” (“Yeni İran”) adlı həftəlik qəzetin nəşri olmuşdur. O, 1910-cu ildə İran Demokrat Partiyasının əsasını qoyanlardan biridir. Tezliklə o, Rusiya rəsmilərinin sərt tələbi ilə İrandan xaric edilmiş və İstanbula getmişdir. Tərəqqi, yeniləşmə arzusu ilə yaşayan Məhəmməd Əmin İstanbulda da fəal mövqedə olmuş, “gənc türklər”lə əlaqələr yaratmışdı. 1911-ci ilin oktyabr ayında o, Bakıda Tağı Nağı oğlunun, Məhəmməd Əli Rəsulzadənin və Abbas Kazımzadənin yaratdıqları “Türk ədəmi-mərkəziyyət Müsavat” firqəsinin (partiyasının) üzvü oldu və tezliklə bu siyasi təşkilatın rəhbərlərindən birinə çevrildi. M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə Bakıya qayıdaraq siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, 1914-1915-ci illərdə burada “İqbal”, “Açıq söz” qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə 1917-ci ildə “Müsavat” partiyasının ilk sədri seçilmiş, 1918-1920-ci illərdə Zaqafqaziya Seyminin, Azərbaycan Milli Şurasının və parlamentin üzvü olmuşdur. 1920-ci ilin aprel ayının 28-də əsasən rus müdaxiləsi sayəsində Şimali Azərbaycanda baş vermiş siyasi çevrilişdən və sovet rejimi bərqərar olunduqdan sonra o, həbs olunmuş, İ.V.Cuqaşvilinin (Stalinin) müdaxiləsi nəticəsində azad olunaraq Moskvada-çalışmış, lakin 1922-ci ildə SSRİ-ni tərک etməyə müvəffəq olmuşdur. Bundan sonra Məhəmməd Əmin Türkiyədə, Almaniyada, Polşada və Rumıniyada (1940-1947-ci illərdə) yaşamağı oldu, 1939-cu ildən mühacirətdə müxtəlif jurnallar nəşr etdirdi. O, 1947-ci ildə Almaniyadan Ankaraya qayıdaraq Azərbaycan mühacirətinə başçılıq etmiş, Vətənin Sovet Rusiyası tərəfindən işğalına, sovet rejiminə qarşı fəal mübarizəsini davam etdirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə və Almaniyada yaşadığı dövrdə “Əsrimizin Siyavuşu”, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi”, “Azərbaycan şairi Nizami” və b. əsərlərini yazmış, Vətəninə və xalqına üzvi bağlılığını. Azərbaycanın yeni istiqlal məqamının yetişəcəyinə dərin inam bəslədiyini nümayiş etdirmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən (1939-1945-ci illər) sonra nəşr edilməkdə olan “Türk ensiklopediyasında”, Azərbaycanla bağlı olan məqalələrin bir çoxunu Məhəmməd Əmin yazmışdır. Böyük türkçü olmuş M.Ə.Rəsulzadə “Türk Tarix Qurumu” və “Türk Dil Qurumu” ilə yaxından əməkdaşlıq etmiş, 1952-ci ildən Ankarada nəşr olunan “Azərbaycan” dərgisində (jurnalında) doğma xalqının tarixinə və ədəbiyyatına dair silsilə səciyyəsi daşıyan məqalələr çap etdirmişdir. Beləliklə, 1884-1908-ci illərdə Bakıda, 1908-1910-cu illər ərzində İranda, 1910-1913-cü illərdə Osmanlı Türkiyəsində, 1913-1920-ci illər ərzində Bakıda, 1920-1922-ci illərdə Moskvada, 1922-1955-ci illərdə isə mühacirətdə yaşamış M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə xalqa əsasən “burjua siyasi xadimi”,

“pantürkist”, “panislamist”, “antisovet”, “müsavətçi” kimi tanındılmışdır. Bir çox sovet “araşdırıcıları” onun irsinə qarşı “marksizmi müdafiə” mövqeyindən xüsusi monoqrafiyalar, məqalələr çap etdirməklə şəxsi iddialarını gerçəkləşdirməyə can atmış, lakin mühüm tarixi həqiqətləri ört-basdır edə bilməmişlər. Doğma xalqının tarixini, zəngin mədəniyyətini mükəmməl bilən böyük mütəfəkkir Azərbaycanın gələcəyini siyasi müstəqillikdə görürdü: “Azərbaycan dövrü – istiqlalına bolşeviklər “Müsavət dövrü” deyir. O, şimdiki rejimi, “Azərbaycan” deyə qəbul etmiyor. Xalqın düşüncəsində “Azərbaycan” məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur”.⁴ M.Ə.Rəsulzadə zaman-zaman Azərbaycan ictimai fikrinə yalnız “siyasi xadim” kimi tanındılmışdır. Lakin tarixi qaynaqlar və M.Ə.Rəsulzadənin elmi-ədəbi irsi bu yanlış, qeyri-obyektiv mövqeyi qətiyyətlə rədd edir, onun Azərbaycan mədəniyyətinə, mənəviyyətinə əzəli və əbədi bağlılığını təsdiqləyir.

SSRİ dağılıqdan sonra Azərbaycan ictimai fikrində bir çox ifrat baxışlar müəyyən mövqe qazanmağa başlamışdı. “Azərbaycan xalqı” anlayışı saxta, xalqa Sovet rejimi tərəfindən zorla qəbul etdirilmiş termin kimi qiymətləndirilirdi. “Bunu 1935-ci ildən tarix ədəbiyyatında İ.Stalinin adına çıxırırlar”.⁵ Halbuki ötən yüzilliyin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə öz yazılarında “müsəlman”, “türk”, “tatar” kimi müxtəlif ifadələr altında tanınmış doğma xalqım “azərbaycanlı” kimi qəbul edirdi. Təbiidir ki, M.Ə.Rəsulzadədən öncə azərbaycançılıq qayəsi, ideyası milli maarifçi ziyalılarımızın elmi-ədəbi yaradıcılığında təzahür etmişdir. Lakin bu qayəni siyasət, ideologiya meydanına aydın surətdə məhz Məhəmməd Əmin gətirmişdir. “Azərbaycanlılar milliyət etibarını ilə türk, din etibarını ilə islam, mədəniyyəti-əsasiyyəti etibarilə şərqilidirlər” müddəası M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Respublikası” adlı əsərində irəli sürülmüşdür.⁶ Bu əsər 1919-cu ildə Bakıda nəşr olunmuş, lakin yayılmamış “İstiqlal” jurnalının ilk və son nömrəsində çap olunmuş, 1923-cü ildə isə kitab halında “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adı ilə işıq üzünə görmüşdür. Beləliklə, İ.Stalinin Azərbaycan xalqına “ad qoyması” haqqındakı müddəanın yanlış olduğu, qeyri-konstruktiv, dağıdıcı məqsədlərə xidmət etdiyi anlaşılır. Böyük türkçü olmuş M.Ə.Rəsulzadə hər şeydən öncə böyük azərbaycançı idi.

M.Ə.Rəsulzadənin bütün əsərləri Azərbaycan mədəniyyəti, mənəviyyəti problemləri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Onun həcmcə geniş olan əsərlərinin əksəriyyəti öncə Vətən hüduqlarından kənarında işıq üzünə görmüş, bir çox əsərləri isə aktualıq kəsb etdiyi üçün dəfələrlə nəşr olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu”, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik” kitabları 1928-ci ildə nəşr edilmişdir. 1936-cı ildə onun “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsi Berlində çap olunmuşdur. Azərbaycan mədəniyyətinin çoxəsrlik ənənələri M.Ə.Rəsulzadənin 1949-cu ildə nəşr edilmiş “Azərbaycanın kultür gələnləri” kitabında nəzərdən keçirilmişdir. 1950-ci ildə onun “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri kitab şəklində işıq üzünə görmüşdür.

⁴ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm, 1990, s.95.

⁵ Mövsüm, Əliyev. *Məhəmmədəmin Rəsulzadənin ömür yolu*. M.Ə.Rəsulzadə. *Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi*. Bakı: Gənclik, 1991, s.8.

⁶ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm, 1990, s.12.

1951-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan tarixi” kitabı nəşr edildi. O, “Azərbaycan şairi Nizami” əsərini 1941-ci ildə bitirmiş, lakin obyektiv səbəblərə görə əsərin çapı yalnız 1949-cu ildə mümkün olmuşdur. Təbii ki, M.Ə.Rəsulzadə əsərin ilkin variantına bu məqamədək bir çox əlavələr etmişdir. 1951-ci ildə bu əsər Ankarada monoqrafiya şəklində nəşr olundu. M.Ə.Rəsulzadənin həmin əsəri dünya nizamişünaslığına dəyərli töhfə idi. 1978-ci ildə Ankarada onun “Milli təsanüd” (“Milli həmrəylik”) adlı kitabı nəşr edildi. 1985-ci ildə mütəfəkkirin “Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm” kitabı Oksfordda ingilis dilində ön sözlə, rusca ikinci dəfə işıq üzü gördü.

XVIII yüzilliyin ilk onilliklərindən XIX əsrin ilk onilliklərində xanlıqlar şəklində, pərakəndə halda olmuş, 1918-ci ilin may ayınadək Rusiya imperiyası tərkibində qalmış Şimali Azərbaycanın siyasi müstəqilliyi 1918-1920-ci illərin tarixi gerçəkliyi olmuş və bu tarixi məqamda xalqımızın aparıcı siyasi xadimi M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Bu, onun Azərbaycan xalqının tarixini, mədəni-mənəvi dəyərlərini dərinlən bilməsi, yaşadığı dövrün xalqla bağlı olmuş problemlərini aydın surətdə anlaması və Azərbaycanın, xalqın inkişaf perspektivlərini düzgün müəyyən-ləşdirməsi ilə bağlı idi. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü məsələləri (dil və ədəbiyyat, etnik proseslər, əxlaq və s.) M.Ə.Rəsulzadənin elmi-ədəbi irsində mühüm yer tutur. Məhəmməd Əmin Azərbaycana, doğma xalqına türk dünyasının üzvi, tərkib hissəsi kimi yanaşdı: “Kəndi ləhceyi-məxsusilə Anadolu türk-cəsinə yaxın bir şivə ilə qonuşan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik və oldu-ğu yerlərə nisbətə müxtəlif isimlər daşıyan böyük türk ağacının bir dalıdır (bu-dağdır – red)”.⁷ O, tarixən Azərbaycan xalqının türk dünyasında fəal, aparıcı, mərkəzi mövqedə olduğunu, əsasən Araz çayının hər iki sahilində qərarlaşdığını, qonşu ölkələrin və xalqların siyasi və mədəni taleyində mühüm rol oynadığını böyük fəxr hissi ilə bildirirdi: “Bu türklər Azərbaycanı ikiyə bölən Əras nəhrinin iki tərəfində sakin olub və qismən İrana şu və ya bu surətlə bağlı nim (yanın-red.) müstəqil halda yaşadıkları zaman məhkum bir millət deyil, hakim olaraq yaşa-yorlardı. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil ediyordu”.⁸

Təqribən XI əsrdən 1925-ci ilədək İranda siyasi hakimiyyət müxtəlif türk sülalələrinə məxsus olmuş, dövlət idarəçiliyində və mədəni quruculuq prosesində Azərbaycan türkləri həlledici, aparıcı rol oynamışlar. Tarixi faktlar təsdiq edir ki, XII əsrin II rübündən XVIII yüzilliyin ikinci rübünədək Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni potensialına istinad etmiş bir çox sülalələr, dövlətlər (Şirvanşahlar, Atabəylər, Hülakular, Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti) Yaxın və Orta Şərqdə fəal subyekt olmuş, geniş əraziləri, müxtəlif xalqları birləşdirən siyasi reallıqlar kimi diqqəti cəlb etmişdir. XVIII əsrin sonlarından XX yüzilliyin 25-ci ilinədək İranda siyasi hakimiyyət Azərbaycan Qacarlar sülaləsinə məxsus idi. Yuxarıda adları sadalanmış dövlətlərin hamısının mərkəzi Azərbaycan, paytaxtları isə Azərbaycan şəhərləri (bir çox hallarda Təbriz) olmuşdur. Həmin faktlar M.Ə.Rəsulzadəyə bəlli idi və buna görə də tarixən fəal subyekt olmuş ölkənin, doğma xalqın XIX əsrin əvvəllərindən

---

⁷ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, s.12.

⁸ Yəni orada, s.14.

obyektə çevrilməsi onu dərindən qayğılandırır.

“Azərbaycanın türk məmləkətinə çevrilməsi, türkləşməsi” haqqındakı müddəə sovet ideoloqlarının XX yüzillikdə yaratdıqları, elmi dövrüyyəyə zorla qəbul etdikləri uydurma deyildi. Sovet ideologiyası Rusiya şovinist, imperialist düşüncə tərzinin, xristian təəssübkeşliyinin yeni tarixi şəraitdə təşəkkül tapmış davamı idi. “Azərbaycanın türkləşməsi” haqqındakı müddəə XX əsrin əvvəllərində ümumiyyətlə tarix elminin o zamankı inkişaf səviyyəsinin, obyektiv tarixi gerçəkliklərin ifadəsi, göstəricisi kimi də meydana çıxmışdı. Buna görə də M.Ə.Rəsulzadənin həmin məsələyə yanaşma tərzinin dövrünün tarix elminin baxış tərzilə səsəlşir: “Azəri türklərinin hal-hazırda oturduqları yerlər min ilə qədim türk xalqı ilə məskun idi... Atil nəhrinin (Volqa çayının – red.) Quzğun dənizə (Xəzərə – red.) töküldüyü yerində böyük bir səltənət quran Xəzər türkləri miladi 700 sənələrində Kalmık səhrası və Kumık sahili ilə aşağıya doğru enmiş, Muğan çölünə yayılmışlardır. Daha sonra onları digər türk axınları təqib etmiş, böyük Çingiz ilə Teymurun cəngavər köçəbələri Kür nəhri boy ilə Əras (Araz-red.) nəhri hövzələrini, Ceyhun ilə Seyhunə (Amu-Dərya və Sır-Dərya-red.) məmətül bulundularından kəndilərin oturaq etmişlərdir. Səlcuqlar zamanında buralar artıq qəti bir surətdə türk məmləkəti halına qoyulmuşdur. Səlcuqlardan sonra bu ərazi əldən-ələ keçmiş, müxtəlif hökmdar sülalələri idarəsində qalmışdır. Fəqət yekdigərini təqib edən bu sülalələr dəxi əksəriyyəni türk olub, böyükləri münqəriz olduqda, yerlərini, köçündə olsalar yenə birər türk xanlığına tərək etmişlərdir. Bunlardan Azərbaycan Atabəyləri namilə elani-istiqlal edən Şəmsəddin Eldəgiz sülaləsi 80 sənə hökumət sürmüşdür. Bu vəqiyəyi-istiqlal 541 sənəsində (hicri tarixi ilə – red.) Gəncədə elan olunmuşdur. Bundan başqa Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkmən sülalələri dəxi burada hökumət etmişlərdir. Bundan yüz sənə müqəddəm Rusiya çarizmi tərəfindən istiqlal və mövcudiyyətlərinə xatimə verilən Dərbənd, Quba, Lənkəran, Şəki, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanları dəxi azərbaycanlı türk hökmdarı idi”.⁹ Orta əsrlərdə ərəb və fars dillərində tərtib olunmuş yazılı qaynaqların geniş elmi dövrüyyədə olmaması, XIX əsrin II yarısında – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin çox aşağı inkişaf səviyyəsində olması milli tarix problemləri ilə məşğul olan şəxslərin əsaslı elmi araşdırmalar aparmaq istəyini məhdudlaşdırır, tarixi gerçəkliklərə uyğun olan, elmi nəticələrin əldə olunmasına əngəllər törədirdi. Təbiidir ki, M.Ə.Rəsulzadə də yaşadığı dövrün övladı kimi həmin problemlərlə üzləşmişdi və bu müşkül məsələlərin izi onun da elmi-ədəbi irsində nəzərə çarpır.

Məhəmməd Əminə görə, Azərbaycan türklərinin qurduqları hakimiyyət, idarə üsulu yarandığı zəmin, əhali üçün doğma idi: “Türklərin buradakı hökmdanlıqları Hindistan, Ərəbistan, İran və Misirdə olduğu kibi başqa cinsdən bir xəlqə əsgəri bir sinif olaraq hökumət sürməkdən ibarət olmamışdır. Osmanlılardan başqa əksər türk köçəbələri hökumət etdikləri xəlqə təməssül (oxşama, bənzəmə, həzmetmə, mənimsəmə – red.) etmişkən, Azərbaycan türkləri – kütlə etibarilə milliyyətin rükni-mühümmünü (rükni-təməl, sütun, dirək, özül deməkdir – red.) təşkil edən lisanlarını halilə iqba etmişlərdir” (qorumuşlar, saxlamışlar, əbədiləşdirmişlər – red.).¹⁰

⁹ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, s.12-13.

¹⁰ Yenə orada, s.13.

M.Ə.Rəsulzadənin müddəasına görə, Azərbaycanın türk hökmdarları milliyyətin mühüm təməlini təşkil edən dillərini qorumuş, inkişaf etdirmişlər, çünki onlar özləri üçün dil, mədəniyyət və mənəviyyət, din baxımından doğma olmuş məmləkətə, əhali kütlələrinə hökmranlıq etmişlər. M.Ə.Rəsulzadənin burada Osmanlı türk hökmdarlarını müstəsna hal kimi xatırlatması təsadüfi deyildir: qeyri-türk ellərinə, əhali kütlələrinə hökmranlıq edən Osmanlı Sultanları tabe olunmuş ərazinin və əhalinin mədəni potensialının, dilinin güclü əks – təsiri qarşısında aciz olmuşlar və bu həqiqəti heç olmasa XV-XVI yüzilliklərdə tərtib olunmuş Osmanlı qaynaqlarının dilinin nəzərdən keçirilməsi əsasında anlamaq mümkündür. Məhəmməd Əmin Azərbaycanı türk dünyasının ocağı, mərkəzi hesab etmiş, İslam mədəniyyətinin təkamülündə türklərin rolunun mühüm olduğunu qeyd etmişdir: “Ərəblərlə bərabər, onlar qədər, bəzi xüsurlarda hətta onlardan da artıq İslam elm və ürfanı üçün fəaliyyət göstərmiş farslarla türklər vardır... İslam mədəniyyətinin Şərqdə yayılmasında ərəb dili ilə bərabər fars və türk dillərinin də müəyyən rolu vardır”.¹¹ Artıq XIII əsrdə türk dili İslam aləminin üçüncü mədəni dili hesab olunurdu.¹² M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin “Başlangıç” qisminin “Şərq İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu” adlanan 3-cü bölümündə¹³ ədib Xətib Təbrizi, filosof Əbülhəsən Bəhmənyar əl-Azərbaycani, otuz illik gərgin əməyin bəhrəsi olan astronomik təqvimləri tərtib etmiş münəccim Fəridəddin Şirvani, coğrafiyaçı Əbdürrəşid Bakıvi, musiqişünas Əbdülqadir Marağayi, təbib Şükrullah Şirvani, Əmir Teymurun hərbi-siyasi, mədəni fəaliyyət tarixini əks etdirmiş Nizaməddin Şami-Qazani, Təbrizdəki Göy məscid, Naxçıvandakı Möminə Xatun türbəsi, Bakıdakı Şirvanşahlar saray kompleksi, şair Arif Ərdəbili, Kəmaləddin Behzadın müəllimi olmuş miniatürçü rəssam Pir Seyid Əhməd Təbrizi, miniatürçü Ağa Mirək Təbrizi, görkəmli rəssam Sultan Məhəmməd Təbrizi, hökmdar – rəssamlar Sultan Üveys Cəlairi, Sultan Əhməd Cəlairi, kalligraf (xəttat) Seyrəfi, Hindistandakı Tac-Mahal (Aqra) abidəsində Azərbaycan incəsənətinin bənzərsiz izləri, Osmanlı memarlığında Azərbaycan izləri, dünya şöhrətli mütəfəkkir Cəlaləddin Ruminin müəllimi və İlham qaynağı olmuş ədib və filosof Şəms Təbrizi, filosof Şeyx Mahmud Şəbüstəri, hürufi təriqətinin banisi Fəzlullah Nəimi, filosof Seyid Yəhya Bakıvi, Sədi Şirazi, dövrünün məşhur mürsidlərindən olmuş Şeyx Hüمام Təbrizi, rəssam Sadiqbəy Əfşar, filosof Qasimi Ənvar, şair və filosof Qətran Təbrizi, ömrünün xeyli qismini Hindistanda keçirmiş şair Saib Təbrizi, mütəfəkkir ədiblər Nəsimi, Həbib, Füzuli, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Fələki Şirvani, Əbüləla Gəncəvi xatırlanmışdır. Təbiidir ki, M.Ə.Rəsulzadənin xatırladığı orta əsrlərin Azərbaycan mədəniyyəti faktları “dəryada damlalar” təsiri bağışlayır. Lakin xatırlanmış hər bir faktın arxasında xalqın zəngin ədəbi, fəlsəfi, əxlaqi, estetik, dini, ideoloji dünyası vardır.

M.Ə.Rəsulzadə “qapalı mədəniyyət sisteminin mümkünüyü” müddəasını qətiyyətlə inkar edir, Azərbaycan xalqının digər xalqlarla çoxəsrlik qarşılıqlı mədəni əlaqələrini mütərəqqi hal kimi qiymətləndirirdi: “Dili, dini, əxlaqı, adəti, tarixi və

---

¹¹ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azər nəşr, 1991, s.6.

¹² Владимир Бартольд. **Сочинения. В девяти томах**. Том I. Москва: Наука, 1963, с.125.

¹³ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azər nəşr, 1991 s.8-15.

ənənəsi bir olan xalq milli bir mədəniyyət yaradır: dinləri, dilləri və yaxud tarixi müqəddəratları, hətta bəzən coğrafi mövqeləri bir olan millətlər müştərək bir mədəniyyət yaradırlar. Bəzən iki soydan olan mədəniyyətlərin iştirakı o qədər sıx olur ki, xətti-zatında iki mədəniyyətdən bir mədəniyyət, iki millətdən bir millət nümunəsi meydana gəlir”.¹⁴ M.Ə.Rəsulzadənin bu mülahizələrini nəzərdən keçirərkən hər şeydən öncə Azərbaycan-İran mədəni əlaqələri göz önünə gəlir. Azərbaycan (Albaniya, Arran, Şirvan, Araz çayından cənubda yerləşən Azərbaycan) və İran müxtəlif zamanlarda, müxtəlif dövlətlərin sərhədləri daxilində ictimai-iqtisadi, siyasi-mədəni vəhdət halında inkişaf etmiş, bu isə irandilli xalqların və türklərin güclü, qarşılıqlı mədəni təsir şəraitində təkamülü üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Məhəmməd Əmin İran-Azərbaycan qarşılıqlı əlaqələrinin çoxcəhətli olduğunu qeyd edərək yazırdı: “Şahnamə”də İran-Turan savaqlarının yalnız pəhləvanlıq-bahadırılıq əsrinə aid təzahüratı əks edilmişdir. Halbuki... bu savaqlın əsgəri bu müsabiqədən (hərbi çəkişmədən – red.) başqa fəlsəfi, əxlaqi, dini və ədəbi səhifələri də olmuşdur”. Azərbaycan İran-Turan çəkişməsinin bilavasitə bu cəhətlərinə əks-səda yeri olmuşdur. Burada Nizami, Xaqani, Fələki kimi hərəratli, farsca şeir yazan azərbaycanlı türk şairləri yetişdiyi kimi, əsərlərini türkcə yazan Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi türk şairləri də çıxmışdır... Azərbaycanda şiəliyin hər çeşidi bulunduğu kimi, sünni məzhəbindəki parçaların əksəri mövcuddur”.¹⁵ M.Ə.Rəsulzadə tarixi problemlərə də dinamika, dəyişmə hallarını nəzərə alaraq yanaşırdı. Hər hansı bir xalqın “müəyyən ərazidə əzəli və əbədi sakin olması” haqqındaki “yanlış, qeyri-elmi müddəalar onun düşüncə tərzi üçün yad idi. O, farsların, digər İrandilli xalqların hal-hazırda yaşadıkları coğrafi məkanda əzəldən yaşadıkları” haqqındaki fikri qəbul etmirdi: “İran tarixinin Medyada (Midiyada-red.) bulunduğu Aryanilər yerlilər deyildilər. Onlar buraya Şərqdən gəldilər. Buradakı yerliləri sıxışdırdılar. İranilər yerləşdikdən sonra buralar təkrar Turanilərin hücumuna məruz qalmışdır. İran-Turan savaqlarının mühüm qismi Şimali İran ilə Cənub-Şərqi Qafqazdan ibarət olan bu ərazi üzərində cərəyan etmişdir. İskitlərin (skiflərin – red.), xəzərlərin hücumuna məruz qalan buralar uzun müddət İranın mülkü olmuşdur. Dərbənddəki tarixi qala davarlarının binasının (əsasının qoyulmasını – red.) “Dərbəndnamə” Nuşirəvana aid edir”. Əsrlərlə davam etmiş İran-Turan qarşıdurması Azərbaycan türkünün qan yaddaşında da qalmışdır. “Turanlı Tomris xanım burada bulunmuş İranlı Keyxosrovun fəci (faciəli – red.) sonu Kür çayının sahilində olmuşdur. “Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını”.¹⁶ İrandilli tayfaların, xalqların yeni coğrafi məkanda qərarlaşmasına nəzər yetirmiş Məhəmməd Əmin “türklərin də bu əraziyə müəyyən tarixi dövrdə gəldiklərinin danılmaz həqiqət olduğunu” bildirir və əsrlər boyu qarşıdurmada olmuş etnosları birləşdirən, onları vəhdət halına gətirən ümumi, bənzər cəhətlərə daha çox fikir verirdi: “Bütün bunlar böyük dalğalar halında Xəzər dənizinin quzeyindən və güneyindən gələn türk tayfalarının X əsrdən etibarən Anadoluda olduğu kimi, Azərbaycanda da Siyavuş yaradıcılığında bir cəmiyyətin, bir xalqın

¹⁴ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi.** Bakı: Gənclik, 1991, s.31.

¹⁵ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.32-33.

¹⁶ **Yenə orada**, s.32.

varlığını isbat etməzmi?”. M.Ə.Rəsulzadə “saf xalq”, “qarışığı olmayan etnos” anlayışlarının obyektiv tarixi gerçəkliklərə zidd olduğunu, mürtəcə səciyyə daşdığını anlayır, regionu (İslam Şərqi), Azərbaycan xalqını birləşdirən mütərəqqi cəhətləri təqdir edirdi. O, “Əsrimizin Siyavuşu” əsərində nəzərdən keçirdiyi coğrafi məkanda əsrlər boyu davam etmiş etnik proseslərin labüd nəticəsini bu cür qiymətləndirirdi: “İndiki Azərbaycandan ibarət olan bura əhalisinin türkmü, yoxsa farsını olması çox zaman münaqişəli olub, ...kimisi bunları türkləşmiş fars, kimisi farslaşmış türk deyə qəbul etmişdir”,¹⁷ M.Ə.Rəsulzadə ifrat türkçülük kimi bir məzədən uzaq olmuş şəxs idi, Azərbaycan xalqının yaranması, təşəkkülü və təkamülündə iştirak etmiş bütün etnik ünsürlərin rolunu, layiqincə qiymətləndirir, doğma xalqına bütöv, tam, inkişaf edən ictimai, mədəni-mənəvi gerçəklik kimi yanaşırdı. Davamlı yeniləşmənin tərəfdarı olmuş M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan xalqının özünə, əsrlərlə bağlı olduğu Şərq mədəni-mənəvi sisteminə istinadlanaraq tərəqqi edəcəyinə inanırdı: “Sənin istiqbalın artıq Qərbdə deyil. Şərqdədir... Sənin istiqbalın nə Rum eli, nə Hicaz, nə də İraqda-Türküstandadır, fəqət sənin, yolunun üzərində əski Turanın göbəyində Azərbaycan adında bir gənc igid, dəliqanlı var, yeni Turanın açarı ondadır”.¹⁸

Bədii ədəbiyyat orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının mənəvi, fəlsəfi, elmi, etik, estetik dünyasının aynası olmuşdur. İslam qadağaları sisteminin davamlı, ardıcıl təsiri nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatı da tarixi inkişafın orta yüzilliklərində elmin, fəlsəfənin, təsviri incəsənətin, musiqinin, ideologiyanın, etikanın, estetikanın, (İslam ehkamları məcmusuna zidd olan, lakin xalqın əski dünyagörüşünü əks etdirən baxışlarının təbliğ edilməsinin başlıca vasitəsinə çevrilmişdi. Xalqın əski zamanlardakı mədəni, mənəvi həyatının öyrənilməsi məhz bu ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Buna görə də Məhəmməd Əmin Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə zaman-zaman nəzər yetirmiş, bir çox mühüm müddəalarını bu material əsasında irəli sürmüşdür: “Azəri ədəbiyyatının təkamülü – təbəqi Füzulinin həyatı-ədəbisinə bənzər. Füzuli ilk öncə farsca yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də ibtida Azərbaycan şivəsi ilə yazmış, Bağdadın Osmanlılara keçidindən sonra Füzuli lisanı (dili – red.) getdikcə osmanlılaşmış Şərq şivəsindən təbəüdlə (uzaqlaşaraq – red.) Qərb şivəsinə yaxınlaşmışdır”.¹⁹ M.Ə.Rəsulzadə bu mülahizələri ilə XVI yüzillikdə Azərbaycan bədii ədəbiyyatının başlıca inkişaf meyillərini dahi Məhəmməd Füzulinin (1498-1556) yaradıcılığı timsalında nəzərə çatdırmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin bir çox Azərbaycan şairləri içərisində məhz Füzulinin yaradıcılığına diqqət yönəltməsi təsadüfi deyildi. 1508-1534-cü illər ərzində Bağdad, İraq ərazisi Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibində olmuş, bədii ədəbiyyatın türkcə inkişafına ilk Səfəvi şahları xüsusi qayğı göstərmişlər. Məhəmməd Əmin XVI yüzilliyi Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü prosesində İntibah (oyanış) dövrü kimi qiymətləndirirdi. O, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərinin “Ədəbi və Milli İntibah” bölümündə həmin fikrini bu cür ifadə etmişdi: “Doğduqları mühitə daha ziyadə mərbut (bağlı, rabitəli – red.) qalan Azərbaycan şairləri xalqın zövqünü təmin

---

¹⁷ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi.** Bakı: Gənclik, 1991, s.32-33.

¹⁸ **Yenə orada**, s.35.

¹⁹ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti.** Bakı: Elm, 1990, s.15-16.

(oxşamaq – red.) üçün türkcə şeirlər yazmağa başladılar. Xalq ədəbiyyatı yanında bir də yazı ədəbiyyatı vücuda gəldi. Bu xüsusda yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türklüyün dahi şairlərindən, Azərbaycanlılarla Əbu Şüəra künyəsini (ləqəbini – red.) daşıyan Füzuli mərhumun dərin bir nüfuzu böyük bir mürşidliyi vardır”.²⁰ M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycanda milli, mədəni İntibah məqamının XVI əsrlə bağlı olduğunu” qeyd etməsi məhz Azərbaycan Renessansı problemi ilə məşğul olan araşdırıcılar üçün diqqəti cəlb edən, mühüm müddədir. “Füzuli Azərbaycanda hər yerdən ziyadə mərufdur. Azərbaycanın ən çox oxuduğu və ən çox sevdiyi şair Füzulidir. Azərbaycan şeri son zamanlara qədər adətən Füzuliyi tənizirdən (nəzirə yazmaqdan – red.) ibarət idi. Füzuli divanı hər yerdən ziyadə Təbrizdə basılmışdır (nəşr olunmuşdur – red). Hafiz divanı farslar üçün nə isə, Azərbaycan türkləri üçün Füzuli divanı odur”. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan bədii ədəbiyyatında türkcəyə keçid prosesində mühüm rolunu olmuş ədiblərdəndir. Təbiidir ki, biz bu prosesdə Füzuli məqamınadək rolunu digər Azərbaycan ədiblərini də (xüsusilə İmadəddin Nəsimini və Şah İsmayıl Xətai) unuturuq. “Türkcə yazmağa başlayan Füzuli, zamanında təsəvvür olunan “düşvarı” (çətini-red.) həqiqətən asan eyləmişdir. Füzuliyə böylə bir əzm təlqin edən zəmani eyni zamanda müasiri bulunan İran (Səfəvi-red.) şahını (Şah I İsmayıl Xətai nəzərdə tutulur – red.) belə türkcə şeirlər yazmağa sövq eyləmişdir. Bu böyük şair və dahinin müvəffəqiyyəti ilə türkcə şeir yazmaq “sühuləti” (asanlıq, incəlik – red.) kəşf edildikdən sonra Füzulini tənizir və təqlid edənlər çoxaldı. Azərbaycan türk ədəbiyyatı müstəqil bir cərəyan aldı”.²¹

M.Ə.Rəsulzadə xeyli zaman ərzində türk dilinin geniş imkanlarının ədəbiyyatda gerçəkləşə bilməməsinin obyektiv və subyektiv səbəblərini də araşdırmağa meyil edirdi: “Miladi X əsrlə XIII əsr arasında İslam Şərqi üçün fars dili ümumi bir dövlət və ədəbiyyat dili olmuşdur... Zamanın bu tələbinə xüsusən türk ziyalıları uymuşlar. Bununla da onlardan qalan əsərlər, təbiidir ki, yazdıqları dilə görə İran və fars ədəbiyyatı xəzinəsinin malı olmuşdur”.²² Məhəmməd Əmin haqlı olaraq belə qənaətdə idi ki, hər hansı bir etnosun siyasi hakimiyyəti eyni zamanda mədəni hökmrənlik üçün kifayətedici zəmin deyildir. Təsədüfi deyildir ki, onun “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin “Başlangıç” qisminin IV bölümü “Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı” adlandırılmışdır. Ərəb Xilafəti təqribən IX əsrin II yarısından etibarən tənəzzül mərhələsinə qədəm qoyduqdan sonra ərazicə geniş olan imperiyanın bir çox yerlərində siyasi hakimiyyətə mənşəcə türk olan sülalələr yiyələndilər. “Yıxılan ərəb imperiyası yerinə, siyasi baxımdan farsların deyil, türklərin gəlməsi bir həqiqətdir”. M.Ə.Rəsulzadə diqqətini siyasi baxımdan Yaxın və Orta Şərqdə hegemon olan türklərin digər sahələrdə öncül ola bilməməsi probleminə yönəldərək yazmışdı: “Nə üçün min ildən bəri İslam Şərqində hakimiyyət sürən sülalələr, çox kiçik və əhəmiyyətsiz istisnalarla, həmən türklərdən olduğu halda, klassik İslam türk ədəbiyyatının yaranışı fars ədəbiyyatının meydana gəlməsindən 3-4 əsr sonraya qalmışdır?”²³ Müəllif ortaya qoyduğu bu sualına özü bu cür cavab

²⁰ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, s.15.

²¹ **Yenə orada**, s.15.

²² **Yenə orada**, s.15.

²³ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərənşər, 1991, s.16.

vermişdi: “Siyasi qüdrəti öz əllərinə alan türk sultanlarının idarə işlərində ərəb dilindən savayı bir dildən istifadə etdiklərini başa düşmək olur; lakin bu dil nə üçün türk dili deyil, fars dili olmuşdur? Çünki Asiya çöllərinin dərinliklərindən axıb gələn və Yaxın Şərqdə səltənətlər quran türklər köçəri idilər. Köçərilərin məskən saldıqları məmləkətlərdə yerli mədəniyyətə uyuşmaları isə adi bir şeydir... Türk hakimiyyəti altında yeni fars dili doğulur, fars mədəniyyəti canlanır. Türk sarayları da yeni doğulmuş bu “uşağa” dayəlik edirlər. Yüzlər keçdikdən, türk köçəriləri yerləşdikdən və hərbi birləşmə həyatından çıxıb şəhərliləşdikdən sonra, türk çadırı ilə obalarında yaşayan milli mədəniyyət: kimi türk dilinin də saraylar və divanlarda yaşadılması barədə fikirləşilir”.²⁴ Tədricən hakim türk sülalələri mənsub olduqları etnosun (türklərin) əzəmətini dövrün mədəni faktlarında maddiləşdirməyə can atmışlar. “Teymur fütuhətindən sonra və Teymurilərin təşəbbüsü ilə saraylar türkləşməyə başlayır... Şirəsinə, köklərini türk xalqları içərisində yaşayan milli təsisatlardan alan və digər ictimai amillərlə də güclənən bu ehtiyacın getdikcə əhəmiyyət kəsb edən təkamülü nəticəsində... Azərbaycanda hökm sürən Ağqoyunlu Sultan Yaqubun, sonra da Səfəvi şahlarının (ilk dövrlərdə) saraylarında klassik türk ədəbiyyatı yüksəlmiş olur”. Ümumiyyətlə, XV-XVI yüzilliklərdə türk xalqlarının mədəni-mənəvi həyatında İntibah (oyanış), “özünə qayıdış”, özəl əski keçmişinə kütləvi “müraciət” faktları diqqəti cəlb edirdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycan nəinki türk mədəni-mənəvi dəyərlərinin inkişaf etdiyi məkan olmuş, habelə İslam mədəniyyətinin təkamül mərkəzlərindən ümidsi kimi tanınmışdır. Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin beynəlxalq (Yaxın və Orta Şərq miqyaslı) aləmdə yaradıcılıq fəaliyyəti orta əsr qaynaqlarının bir çoxunda qeyd edilmişdir. “Şərq İslam mədəniyyəti hər dəfə müəyyən bir mərkəzdən himayə olunmuşdur. Bu rol XII əsrdə Azərbaycana keçmişdir... XII yüzillikdə Sirvan şahlığı ilə Azərbaycan nisbi əmin-amanlıqda olmuş, Şərq İslam mədəniyyətinin, xüsusilə klassik İran ədəbiyyatının mühüm sığınacağına çevrilmişdir”.²⁵ Şirvan hökmdarları ədəbiyyatın inkişafı məsələlərinə mühafizəkar mövqedən yanaşır, ədəbi prosesin fars dilində təkamülünə üstünlük verir, tarixi ənənələrdən əl çəkməyə tələsmirdilər. Onlar dövrün mədəni həyatını tam dövlət nəzarətində saxlamağa can atır, dövlət hüduqlarında azad mədəni-mənəvi inkişaf meyillərini əngəlləməyə çalışırdılar. Buna görə də XII yüzillikdə – XIII əsrin əvvəllərində azad mədəni yaradıcılığa mail olan sənətkarlar, mədəniyyət xadimləri Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin himayəsinə sığınmalı olmuşdular. Lakin dövlət başçılarının mədəni proseslərə bu, əsaslı münasibət fərqlərinə baxmayaraq “Şirvanşahlarla Pəhləvanilər (Atabəylər) dövrü XII əsrdə Azərbaycanın qabaqcıl bir ədəbiyyat mərkəzi olduğu aydın olur; Yıxıb dağıdan zəlzələlərə, yandırılıb yaxan müharibələrə baxmayaraq, az da olsa, Təbrizdə, Bakıda, Naxçıvanda və başqa yerlərdə indiyə qədər ucalan memarlıq abidələri öz mötəbər şahidlikləri ilə ölkənin o zamankı əzəmətini təsdiq edir”.²⁶

Böyük türkçü, azərbaycançı olmuş Məhəmməd Əmin doğma xalqının folklor

---

²⁴ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azər nəşr, 1991, s.16.

²⁵ **Yenə orada**, Məhəmmədəmin, s.20.

²⁶ **Yenə orada**, s.24.

abidələrinə xüsusi diqqətlə yanaşmış, bu abidələri özəlləşdirməyə və yaxud müş-tərək folklor faktları kimi tanıtməyə çalışanlara etiraz edirdi. Ən azı 1300 illik tarixi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı onun diqqətini daha çox cəlb etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə bu dastan haqqında yazmışdır: “Məşhur Dədə Qorqud qəhrəman-larının gəzib dolandıqları başlıca sahə Azərbaycandır; bu dastandakı əlamət və realilər Azərbaycan əlamət və realiləridir, dastanlarda işlənmiş ləhcə də azəri türk-cəsidir. Oğuz boylarının X və XI əsrlərdə Azərbaycana gəlmələri ilə bağlı olan bu dastanların XII yüzillikdə Azərbaycan xalqına məlum olduğuna inanıla bilər. Nizami mənzumələrində Dədə Qorqud dastanlarındakı motivlərdən bəzilərinə rastlaşdığımız dediklərimizin həqiqətə uyğun olduğunu göstərir”.²⁷ Təbiidir ki, son 50-60 il ərzində Azərbaycan folklorşünasları “Dədə Qorqud” dastanının daha əski dövrdə yaran-dığını, tarixçilər isə türklərin Azərbaycanda X-XI əsrlərdən xeyli öncə yaşadıklarını təsdiqləyən elmi nəticələr əldə etmişlər. M.Ə.Rəsulzadənin yuxarıda istinad etdiyimiz mülahizələrində diqqətimizi cəlb edən başlıca, obyektiv müddəa “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının məhz Azərbaycanda meydana gəlməsi, təşəkkülü və yazıda maddiləşməsidir.

Dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin (1141-1209) şəxsiy-yəti, bədii, elmi, fəlsəfi irsi M.Ə.Rəsulzadənin mühüm araşdırma obyektlərindən ol-muşdur. Nizamiyə həsr olunmuş xüsusi monoqrafiya bizə həm XII-XIII yüzilliklərin dahisini, həm də XX yüzilliyin böyük araşdırıcılarından birini (M.Ə.Rəsulzadənin özünü) tanıdır. Məhəmməd Əmin Nizami Gəncəvini böyük Azərbaycan şairi kimi təqdim edərək yazmışdır: “Kök salmış yanlış təsəvvürə baxmayaraq, Nizami bizim qənaətimizcə, Azərbaycan şairidir və bu həqiqət yalnız onun nisbətinin “Gəncəvi” olmasından irəli gəlmir... Yazdığı dilin farsca olmasına baxmayaraq, şairin daşdığı hissiyyatı ilə işlədiyi mövzular onun Azərbaycan duyğularından doğmuş bir zövqə sahib olduğunu göstərməkdədir”.²⁸ “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin birinci hissəsində mütəfəkkir şairin tərcümeyi-halı, onun Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətləri, şairin özünə münasibəti, Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi nəzərdən keçirilmişdir. Bu monoqrafiyanın ikinci hissəsində Nizaminin beş kitabından (“Xəmsə” – “Pənc gənc”) bəhs olunur. Kitabın üçüncü hissəsində Nizamidə farslıq, şairdə türkçülük, onun yaradıcılığında Qafqaz, şairin ruslar haq-qında təsəvvürü və mülahizələri, onun qadına münasibəti məsələləri araşdırılmışdır. Əsərin “Nizamidə sənət və ideologiya” adlanan dördüncü hissəsində şairin poezi-yasının özünəməxsusluğu, Nizami sənətinin başlıca mənbəyi, sənətkarın yaradıcı-lığının təkamülü, onun həyata və insana münasibəti, Nizamidə eşq fəlsəfəsi, onun dinə münasibəti və ictimai ideali, şairin dövlət haqqında görüşləri, ideal hökmdar İsgəndər (Makedoniyalı Aleksandr) və onun möcüzəsi nəzərdən keçirilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin əsil Azərbaycan şairi olduğunu bu mülahizələri ilə sübuta yetirir: “Hər bir əsəri milliləşdirən onun məzmunu və daxili varlığının milli olmasıdır... Şüurda olmasa da şüur altında milli varlıq və özünəməxsusluqlar o zamanlarda da öz təsirini göstərməkdən geri qalmamış və bu müştərək formaya baxmayaraq, ədəbi əsərlərin ruh, məna və məzmunları üzərində dərin izlər burax-

²⁷ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azər nəşr, 1991, s.23-24.

²⁸ **Yenə orada**, s.26.

mışdır. Nizami yaradıcılığı forma baxımından Azərbaycana nisbətə milli deyilsə də, hissiyyat, duyğu, düşüncə, şüur və şüuraltı varlığı ilə öz yetişdiyi mühitə dərindən bağlıdır. Əsərlərini araşdırdıqca Nizaminin fars millətçiliyindən uzaq olub türk sevgisi ilə dolu, Zaqafqaziya mühit və şəraitinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddərat və geosiyasətindən doğan daimi qayğılarda məşğul olduğu aydın görünür ki, beləliklə də o, əlbəttə, bir Azərbaycan şairidir”.²⁹ M.Ə.Rəsulzadənin qənaətinə, “Nizaməddin ləqəbini daşıyan Nizamidə Şərfin bəlkə də heç bir şairinə nəsb olmayan bir fikir Nizamı vardır”.³⁰

Nizami Gəncəvinin türk dünyasına üzvi bağlılığı M.Ə.Rəsulzadənin monoqrafiyasının başlıca müddəalarındandır. “Gözəl ilə böyüyə – türk, gözəllik ilə böyüklüyə – türklük, gözəl və böyük sözə – türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına – Türkünstan deyən bir şairə hansı ağız “o türk deyildir” deyə bilər”. Müəllifə görə, “onun yaşadığı zaman və şəraitdə dilin əhəmiyyəti yox idi, əhəmiyyətli hissiyyat idi, hiss nöqtəyi-nəzərindən isə Nizaminin türklüyünü isbat edən dəlillər bir deyil, minlərcədir”.³¹ M.Ə.Rəsulzadənin eyni zamanda şair olduğu bəllidir və bu baxımdan onun Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi şeirə nəzər yetirməmək qeyri-mümkündür:

Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.
Qafqaz deyə zövq alır,
Rusdan canı dağlıdır.
Gözəl qadın tipləri,
Ya türk, ya qafqazlıdır.
Şübhəmiz yoxdur ki, o,
Bir azərbaycanlıdır.³²

Monoqrafiya müəllifinin fikrincə, “İran” adı altında anılan, Yaxın Şərq ədəbiyyatına hakim, böyük şair Nizaminin azərbaycanlı bir türk dahisi olduğunu artıq, şübhəsiz, hökm edə bilərik”.³³ “Bütün dünya tədqiqatçılarının məlum ümumi rəyinə görə, Nizami ən böyük bir qələm türküdür”.³⁴ Məhəmməd Əmin Nizami Gəncəvinin zəngin irsinə ciddi tədqiqatçı kimi yanaşmış, belə qənaətə gəlmişdir: “Heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi silsilə ilə ifadə edilməmişdir. Şairin təhlil etməkdə olduğumuz “Xəmsə”sində bu müddəanın 80-dən artıq müxtəlif dəlil və əşyalarını tapmışıq”.³⁵ Əsər müəllifi hal-hazırda da bir çox ölkələrin ədəbiyyatşünaslığında hökm sürən yanlış, qeyri-obyektiv müddəanı rədd edir: “Əsərlərinin diqqətlə araşdırılması bu gəncəlinin fars olmadığını aşkara çıxarır”.³⁶ M.Ə.Rəsulzadə Nizami

²⁹ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərnaşr, 1991, s.26-28.

³⁰ **Yenə orada**, s.29.

³¹ **Yenə orada**, s.29-31.

³² **Yenə orada**, s.174.

³³ **Yenə orada**, s.176.

³⁴ **Yenə orada**, s.147.

³⁵ **Yenə orada**, s.141.

³⁶ **Yenə orada**, s.135.

Gəncəvinin türk dünyası üçün böyük fəxr obyektini olduğunu göstərdi: “Əsərlərində bunca ideallaşdırılan türklər də, şübhəsiz, türk Nizaminin böyük adı ilə fəxr edir”.³⁷

Nizami Qafqaza, onun tarixinə, bu ərazidə yaşayan xalqlara böyük məhəbbətlə yanaşırdı. M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin bir çox əsrlər öncə Qafqaz məsələsinə dahi strateq kimi yanaşdığını qeyd etmişdir: “Şairin... türk dünyası ilə Qafqaz məsələsi və rus təhlükəsi arasındakı münasibətə aid irəli sürdüyü hərbi və siyasi mülahizə, nəhayət, Qafqaza soxulan rusların bütün Yaxın Şərq üçün böyük bir təhlükə olması, bu gün də zehinləri məşğul edən əsas düşüncələrdən biri deyilirmi?”. Tarix Qafqaza, Azərbaycana rus ekspansiyasının min ildən artıq bir müddət ərzində davam etdiyini, rusların işğal olunmuş Qafqazı tərk etmək fikrindən çox uzaq olduqlarını təsdiqləyir. IX əsrin sonundan – X əsrin əvvəllərindən onlar Qafqaza, Azərbaycana əsasən Xəzər dənizi vasitəsilə qəfil həmlələr və hücumlar edirdilərsə, XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən rus ekspansiyası imperiya, dövlət siyasətinə uyğun olaraq hərbi yürüşlər, işğal faktları ilə müşayiət olunurdu: “Əsas siyasi düşüncələri baxımından, Nizami yetişdiyi yurdun geopolitik vəziyyətindən irəli gələn daimi qayğıları başa düşmüşdür”.³⁸ Qafqaza, Azərbaycana dair həmin qayğılar XXI əsrin başlanğıcında da aktuallığını saxlamaqdadır.

Nizami Gəncəvi öz dövrünün başqa məddah şairlərindən fərqli olaraq hökmdar-saraylarından, sultan və şahlarla yaxın münasibətlərdən uzaq olmuş, azad yaradıcılığa meyil etmişdir. Məhəmməd Əmin mütəfəkkir şairin bu hikmətinə xüsusi diqqət yetirmiş, həmin həqiqətin tarix boyu, dəfələrlə təsdiq olduğunu qeyd etmişdir: “Padşahın verdiyi maaşdan imtina et, bundan gələcək şey bədbəxtlik və avaralıqdan ibarətdir. Padşahla durub oturmaqdan çəkin, çünki bu, pambıqla odun münasibətinə bənzər”.³⁹ Müstəqil həyat tərzinə üstünlük vermiş Nizamiyə müxtəlif hökmdarlar özləri müraciət edir, şairin yaratdığı poeziya nümunələrinin sahibi olmaları ilə fəxr edir, Nizamiyə dəyərli hədiyyələr, pul mükafatı verməklə minnətdarlıq hissələrini bildirir, eyni zamanda bu əməlləri ilə böyük səxavət sahibi olduqlarını, ədəbiyyata və incəsənətə himayəçilik etdiklərini nümayiş etdirməyə can atırdılar. Bütün Şərqdə fars və türk ədəbiyyatının ən tanınmış xadimləri tərəfindən Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə, habelə bu toplunun ayrı-ayrı əsərlərinə yüzlərlə nəzirlər və bənzətmələr yazılmışdır. Nizami irsi əsrlər boyu xəttatların, rəssamların, musiqişünasların da ilham mənbəyi olmuşdur. “Klassik Şərq kitablarından ən ustad xəttatlar tərəfindən ən çox üzü köçürülən, ən mahir miniatürçülər tərəfindən ən çox rəsmlər və qızıl suyu ilə çəkilən ornamentlərlə bəzədilən Nizaminin “Xəmsə”sidir”.⁴⁰ Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu cür miniatürlərin əksəriyyəti M.Ə.Rəsulzadənin “ədəbi və milli İntibah” dövrü kimi

³⁷ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azər nəşr, 1991, s.223.

³⁸ Yenə orada, s.159.

³⁹ Yenə orada, s.46.

⁴⁰ Yenə orada, s. 79

qiymətləndirdiyi XVI yüzillikdə, Təbriz miniatür mərkəzində çəkilmişdir.

Böyük səyahətlərdən, yerdəyişmələrdən uzaq olmuş, həyatını əsasən Gəncədə və onun ətrafında keçirmiş “Nizamidən qalan ədəbi miras Şərq ədəbiyyatında mövcud olan bütün janrları əhatə edən 48 min beytdən ibarətdir. Bundan 19 mini şairin nisbətən az məşhur olan “Divane-əşar”nı (qəzəllər, qəsidələr və başqa parçalar) təşkil edir, qalan 29 min beyt isə... beş kitaba daxildir”.⁴¹ Nizami Gəncəvi özü bu beş kitaba farsca “Pənc gənc” (“Beş xəzinə”) adını vermişdi: Həmin topluya ərəbcə “Xəmsə” adını isə təzkirəçilər və kitab sənəti nümunələrini hazırlayan şəxslər vermişlər.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin “Xəmsə”sini təşkil edən poemaların hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmiş, həmin əsərlərin başlıca müddəalarını təhlil və təbliğ etmişdir. “Məxzənül-əsrar” (2263 beyt), “Xosrov və Şirin” (6966 beyt), “Leyli və Məcnun” (4613 beyt), “Həft peykər” (4968 beyt), “İsgəndərnamə” (10540 beyt) poemalarına Nizaminin ədəbi-bədii, ictimai-siyasi, fəlsəfi, əxlaqi və estetik baxışlarının xəzinəsi kimi yanaşmış M.Ə.Rəsulzadə poemaların yaranma tarixi, əsərləri sifariş etmiş hökmdarlar, əsərlərin mühüm müddəaları haqqında zəruri məlumat vermişdir. O, Nizami Gəncəvinin ədəbi yaradıcılığından bəhs edərkən şairin fəlsəfi və tarixi baxışlarını araşdırarkən “İsgəndərnamə” və “Xosrov və Şirin” poemalarının bir çox yerlərində olan “Ermənistan”, “erməni” ifadələrindən istifadə etmişdir. Sasani və Ərəb işğalları, hökmlərliyi dövründən etibarən işlədilən, Ərəb Xilafəti dövründə xüsusi inzibati-ərəzi vahidi olmuş “Ərməniyyə”, “Ərmən” ifadələri qeyri-müsəlman əhalisi, xristian əhali kütləsi, xristianlığın hakim olduğu ölkə, “rumlular” istilahının ərəbcə cəm variantı anlamında başa düşülməlidir. Ümumiyyətlə, ərəblərin Qafqaza, Azərbaycana gəlişi ilə bölgənin toponimikasında, coğrafi adlar, şəxs adları sistemində xeyli dəyişiklik baş verdi. Erməni saxtakarları ərəb istilasından baş vermiş bu dəyişiklikdən də hal-hazırda bəhrələnməkdədirlər. “Ərməniyyə” və müasir “Ermənistan”, “erməni” və çağdaş “erməni” anlayışlarını eyniləşdirməmək vacibdir. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında tarixin Sasani dövründən bəhs olunur və həmin dövrə paralel olaraq antik Alaniyanın (Azərbaycanın şimal qisminin), ərəb mənbələrinə görə “Arranın” siyasi mövcudluğu, burada o zaman xristianlığın dövlət dini olduğu tarixi həqiqətdir. Albaniya hökmdarlarının Sasaniyədən formal asılılığı da tarixi reallıqdır. Onların Sasani sarayı ilə sıx qohumluq əlaqələri də danılmaz tarixi gerçəklikdir. Dincə xristian olmuş əhali dincə mütləq müasir ermənilərəmi calanmalıdır? Xristianlığa, iudaizmə (yəhudiliyə), digər dinlərə tapınmış türklər də olmuşdur və hal-hazırda da vardır. “Xosrov və Şirin” poemasındakı “Şemirami” (Semiramida), “Şirin” adlarının, “İsgəndərnamə” əsərindəki “Nüşabə” adının müasir ermənilərlə bağlılığı yoxdur. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində Nizami Gəncəvinin poemalarına istinadən “Ermənistanda atəşpərəstliyin hələ də davam etməsi”, “atəşpərəstlikdə qalmış ermənilər”

---

⁴¹ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azər nəşr, 1991, s. 97.

ifadələri vardır.⁴² Mühüm bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərində müxtəlif tarixi dövrlər bir-birinə qarışmışdır, şairin başlıca məqsədi tarixi araşdırma deyildir, onun əsas məqsədi özünün ədəbi, bədii, elmi, fəlsəfi, əxlaqi estetik baxışlarını fəal surətdə təbliğ etməkdir. Bu məqamda istər-istəməz “aldanma ki, şair sözü əlbəttə yalandır” (M.Füzulinin ifadəsidir) kəlamı yada düşür. Lakin müxtəlif tarixi dövrlərin, xalqların, dinlərin, mədəni-mənəvi dəyərlərin qarışdırılmasına baxmayaraq, Nizaminin tarixi gerçəkliklərdən bəhs etdiyini də qəbul etmək vacibdir. “Bulanıq suda balıq tutmaq” cəhdləri isə müasir erməni “araşdırıcılarına”, saxtakarlarına xas olan cəhətdir. Bu məqamda M.K.Atatürkün həmişə aktual olan müddəalarını xatırlatmamaq olmur: “Tarixi yazmaq tarix yaratmaq qədər mühümdür. Əgər yazan tarixi yaradana sadıq qalmazsa, dəyişməz həqiqət insanlığı çaşdırmaqdan ibarət olar”.⁴³ Çoxcəhətli Nizami yaradıcılığını təhlil etmiş Məhəmməd Əmin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasının “Son söz” qisminə bildirir: “Təbiəti hər kəs öz təbiətindəki özünəməxsusluq və zəka səviyyəsində qavrayır... Bizim başa düşdüyümüzə görə, Nizami təbiətin nəhəng bir parçasıdır. Təbiətə hər baxışımızda necə əvvəllər görmədiyimiz bir yenilik görürüksə, Nizamini də hər oxuyanda onda yeni bir özəllik, yeni bir gözəllik tapırıq. Nizaminin inkişaf yolu da eyni ilə təbiətin təkamülünə bənzəyir... Şair heç bir zaman özünü məcbur etməmişdir; işlədiyi mövzularla yaşadığı bədii və fikri arasında tam bir mütənəsiblik vardır. O. təbiət kimi təbiidir. Nizami, sənəti və fikri arasında təzad olmayan müstəsna bir şəxsiyyətdir... O, elinin, soyunun yetişmiş olduğu mədəni mühitin oğludur. “Yunanlar dünyaya Homeri, farslar Firdovsini, italyalılar Vergilini vermişlərsə, biz də Nizamini vermişik” – deyə öyünən azərbaycanlılar haqlıdırlar. Bəli, mədəniyyət tarixində özünə çox şərəfli bir yer qazandıran bu misilsiz övladına Azərbaycan bütün varlığı ilə minnətdardır. Əsərlərində bunca ideallaşdırılan türklər də, şübhəsiz, türk Nizaminin böyük adı ilə fəxr edir. onun yüksək ruhunu rəhmət və minnətdarlıqla anırlar”.⁴⁴

XVIII yüzillik Azərbaycan tarixinin “siyasi pərakəndəlik dövrü kimi əlamətdardır. Lakin xalqın mədəni vəhdəti, birliyi tarixin bu ağır məqamında da nəzərə çarpırdı. M.Ə.Rəsulzadə Vətən tarixinin həmin dövrünə nəzər yetirərək yazmışdır: “Müxtəlif səhifələrə girən mücadilə və müharibəsi nəticəsində Azərbaycan xanlıqları kəndi mənliklərini həqqilə dərk etmədən, kəndisini idrak etmiş milli bir sima göstərmədən, tamamilə İran hərs və nüfuzi-mənəvisi altında ikən... xəlv kəndinə məxsus ədəbiyyatı, şairləri, aşiq və dərvişləri ilə hüzn və məsərrətini (sevincini, şadlığını – red.) kəndi lisanı ilə tərənnüm ediyor və kəndi idrakı ilə bir vücud olduğunu sezdiriyordu”.⁴⁵ M.Ə.Rəsulzadə XIX əsrin əvvəllərindən təcavüzə, işğala məruz qalmış, XX yüzilliyin 70 ilini müstəmləkə halında yaşamış Azərbaycan xalqının mədəni potensialının əzəmətinə dərinədən

⁴² Yenə orada, s.150.

⁴³ Utkan Qocatürk. **Atatürk**. Bakı: Elm, 1991, s.154.

⁴⁴ Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərənşr, 1991, s.220-223.

⁴⁵ Rəsulzadə Məhəmmədəmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: “Elm”, 1990, s.13.

inanırdı: “İnkişafa meyilli olduqlarını göstərmək üçün bu kafi deyilmi ki, ilk türk dramaturqu Azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı Azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı Azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığını ilk olaraq ortadan qaldıran yenə Azərbaycanlı, əlifba islahını ilk düşünən Azərbaycanlı, nəhayət, İslam aləmində ilk dəfə Cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlıdır”.⁴⁶ Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü faktlarını araşdırmış M.Ə.Rəsulzadənin başlıca məqsədi XX əsrin böyük qismini əsarətdə yaşamış doğma xalqının əzəmətli olduğunu, müstəqil yaşamaq hüququna malik və layiq olduğunu sübuta yetirmək olmuşdur. Onun müasiri olmuş M.K.Atatürkün fikrincə, “əgər bir millət böyükdürsə, özünü tanımaqla daha da böyük olur”.⁴⁷

Nəticə

Doğma xalqı öz əzəmətinə inandırmağa çalışmış Məhəmməd Əmin son nəfəsinədək nəcib amallarına sadıq qalmış, xalqa xidmətin misilsiz, böyük nümunəsi kimi millətin qan yaddaşına köçmüşdür. O, hətta 1918-1920-ci illərdə (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə) siyasi həyatda, vəzifələrdə ön mövqelərə çıxmağa can atmamış, xalqa xidməti özünün başlıca vəzifəsi hesab etmişdir. Millətə əfəndilik etmək olmaz, xidmət etmək olar. Bu millətə xidmət edən, onun əfəndisi olur. M.Ə.Rəsulzadə millətə bütün varlığı ilə xidmət etmiş, zəngin elmi-ədəbi irsi ilə ən azı yaxın gələcəkdə də bu xidmətini davam etdirən bu cür “millət əfəndlərindəndir”. Zənn edirik ki, onun zəngin irsinin araşdırılması, xalqa layiqincə tanıtılması işində yaranmış fasilə aradan qaldırılmalı, ardıcıl tədqiqatlar davam etdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Əliyev Mövsüm. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ömür yolu**. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s., s.8.
2. Hacıbəyov, Üzeyir. **Ordan-burdan**. Bakı: Yazıçı, 1981, 205 s.
3. Hacıbəyov, Üzeyir. **Seçilmiş əsərləri**. Bakı: Yazıçı, 1985, 653 s.
4. Qasımov, Xeyirbəy. **Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti**. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 448 s.
5. Qocatürk, Utkan. **Atatürk**. Bakı: Elm, 1991
6. Rəsulzadə, Məhəmmədəmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: “Elm”, 1990, 116 s.
7. Rəsulzadə, Məhəmmədəmin. **Azərbaycan Şairi Nizami**. Bakı: Azər nəşr, 1991, 232 s.
8. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan**

---

⁴⁶ Rəsulzadə Məhəmmədəmin. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı: Gənclik, 1991, s.40.

⁴⁷ Qocatürk Utkan. **Atatürk**. Bakı: Elm, 1991, s.157.

ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.

9. Бартольд, Владимир. **Сочинения. В девяти томах.** Том I. Москва: Наука, 1963, 759 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Qasimov Xeyirbəy Sabir oğlu – tarix Qasimov Xeyirbey Sabir – Doctor of elmləri doktoru, dosent. AMEA Sciences in History, associate professor. A.A.Bakixanov adına Tarix və A.A.Bakikhanov Institute of History and Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Ethnology.ANAS. Azerbaijan, Baku Bakı

UOT: 94(479.24)

M.Ə.RƏSULZADƏNİN AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
PARLAMENTİNDƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

©2024

NAILƏ HÜSEYNOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-4910-6717; naile-bayramova@rambler.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.107>

Xülasə: *AXC parlamentinin yaranmasına dövrün ictimai-siyasi vəziyyətindən asılı olaraq çox böyük zərurət var idi. Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi kimi M.Ə.Rəsulzadə digər siyasi fəaliyyəti ilə bərabər parlamentin formalaşmasında da mühüm rol oynamışdı. Məqaləni yazmaqda əsas məqsədimiz M.Ə.Rəsulzadənin “Müsavat” partiyasının rəhbəri kimi parlamentdəki çıxışlarına əsaslanaraq onun məhz parlamentdəki fəaliyyət istiqamətlərinin təsnifatını verməkdir. Həmçinin M.Ə.Rəsulzadənin parlamentə qədərki fəaliyyətində onun Azərbaycanın dövlət quruculuğu üçün zəruri olan amilləri nəzərə almasını, bununla da AXC dövrü parlamentinin formalaşmasında göstərdiyi xidmətləri təhlil etməkdir.*

Açar sözlər: *Qafqaz, özünüdərk, M.Ə.Rəsulzadə, parlament, siyasi lider*

THE MAIN DIRECTIONS OF M.E.RASULZADEH’S ACTIVITY IN THE
PARLIAMENT OF THE AZERBAIJAN PEOPLE’S REPUBLIC

©2024

NAILA HUSEYNOVA*

*Institute of History and Ethnology n.a. A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: 0000-0002-4910-6717; naile-bayramova@rambler.ru

Abstract: *Depending on the socio-political situation of the time there was a great necessity for the establishment of the APR (ADR) parliament. As a socio-political figure of Azerbaijan, along with other political activities M.A.Rasulzadeh played an important role in the formation of the parliament. Our main goal in writing the article was to classify M.A.Rasulzadeh’s activities in the parliament based on his speeches in the parliament as the head of the “Musavat” party. It was also to analyze M.A.Rasulzadeh’s activities before the parliament, his consideration of the factors necessary for the state building of Azerbaijan, and thus the services he rendered in the formation of the parliament during the APR era.*

Keywords: *Caucasus, self-awareness, M.A.Rasulzade, parliamentarian, political leader*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ М.Э.РАСУЛЗАДЕ В
ПАРЛАМЕНТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

©2024

НАИЛЯ ГУСЕЙНОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-4910-6717; naile-bayramova@rambler.ru

Резюме: Целью статьи является показать и проанализировать некоторые аспекты парламентской деятельности и особую роль в становлении парламента выдающегося общественно-политического деятеля Азербайджана М.Э.Расулзаде, основываясь на его парламентских выступлениях в качестве руководителя партии «Мусават». Также учитывая в допарламентской деятельности М.Э.Расулзаде факты, важные для его создания государственности Азербайджана, и в связи с этим анализировать оказанную им помощь при формировании парламента в период АДР.

Ключевые слова: Кавказ, самосознание, М.А.Расулзаде, парламент, политический лидер

Giriş

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin (Cənubi Qafqaz) sonuncu iclası keçirildikdən sonra Seym öz fəaliyyətini dayandırır. Seymdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan nümayəndələrinin mayın 27-də fəvqəladə iclası keçirilir. İclas Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürərək, Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasını elan edir və Milli Şuranın sədri seçkisi keçirilir. İttihad partiyası istisna olmaqla, qalan təşkilatların səsverməsi nəticəsində Batumda konfransda türklərlə danışıqların aparılmasında iştirak etməsi səbəbindən iclasda faktiki iştirak edə bilməyən M.Ə.Rəsulzadə gizli səsvermə yolu ilə Milli Şuranın sədri seçildi. H.Ağayev və M.Seyidov Milli Şura sədrinin müavinləri seçildilər. Milli Şuranın F.Xoyskinin sədrliyi ilə doqquz nəfərdən ibarət İcraiyyə orqanı da yaradıldı. Həmin iclasda həmçinin ilk Azərbaycan hökumətinin yaradılması F.Xoyskiyə həvalə edildi. İlk Azərbaycan hökumətinin tərkibi də təsdiq edildi. Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclası keçirildi və həyata keçiriləcək tədbirlər müzakirə edildi. 1918-ci il iyunun 17-də Milli Şuranın sayca 7-ci iclasında iki qətnamə qəbul edildi. Birinci qətnaməyə görə qanunverici və icraedici hakimiyyətin səlahiyyətlərinin verildiyi yeni hökumətin Azərbaycanın dövlət istiqlalıyyətini və mövcud siyasi azadlıqları ləğv etmək, aqrar və digər mühüm inqilabi əhəmiyyətli qanunları dəyişdirmək kimi səlahiyyətləri olmadığı üçün¹ qanunverici orqanın yaradılmasına böyük zərurət olduğu bildirilirdi.

---

¹ Ziyad Əmrahov. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi – 100**. Bakı, 2018, s.24.

AXC Parlamentinin yaranması

Müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğu prosesində ən uğurlu addımlardan biri Azərbaycan Parlamentinin yaradılması idi.²

Müsəlman Şərqində ilk Demokratik parlamentli Respublika olan AXC-nin dövlət quruculuğunda belə bir orqanın yaranmasını xüsusilə dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti şərtləndirirdi. Lakin parlamentə seçkilərin keçirilməsi bir sıra çətinliklərlə bağlı idi, hətta seçkilərin 3-4 aya keçirilməsi belə praktiki olaraq mümkün olmayacağı barədə fikirlər səslənirdi.³ Parlamentə seçkilərin keçirilməsinin həm təşkilati, həm daxili siyasi, həm də xarici siyasi aspektləri var idi. Əhalinin siyahıyaalınmasını, yerli seçki komissiyaların təşkil edilməsi kimi mürəkkəb işlərin qısa zamanda – 6 ay müddətində (Müəssisələr Məclisinin çağırılmasına qədər) həyata keçirilməsi mümkün deyildi. 1918-ci il noyabrın 16-da Milli Şuranın iclasında Müəssisələr Məclisinin çağırılması mümkün olmadığından Milli Şura özünü parlament adlandırmağı qərara aldı. Milli Şura noyabrın 18-də M.Ə.Rəsulzadənin iştirakı ilə hazırlanmış parlamentə seçkilərin keçirilməsi haqqında müvafiq qanunu qəbul etdi.⁴

AXC parlamentinə seçkilər keçirilərkən hüquqi dövlət quruculuğu məqsədi ilə Xalq Cümhuriyyətində hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə riayət edildi. 11 fraksiyanın iştirak etdiyi çoxpartiyalı quruluşa malik parlamentdə hər fraksiya öz bəyannaməsi ilə çıxış etdi. Bu bəyannatlarla müəyyən məsələlərdə fikir ayrılıqları olsa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığı, milli-siyasi hüquqları qoruyub saxlamaq, Azərbaycan hökumətinin digər xalqlar və dövlətlərlə əlaqələrini möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu formalaşdırmaq, müxtəlif islahatlar aparmaq, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq kimi məsələlərdə ümumi bir məqsəd var idi. Parlament o dövrdə ölkə qarşısında duran əsas vəzifələrin həyata keçirilməsi və qanunvericilik bazasının yaradılması baxımından əhəmiyyətli işlər görür, gənc Azərbaycan dövlətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün var qüvvəsini sərf edirdi.

Parlament fəaliyyətə başladığı andan qəbul edilən qanunlar əsasən dövrün siyasi hadisələri ilə əlaqədar olaraq qəbul edilirdi. Yeni hökumətin yaradılması, milli ordunun formalaşması, bayrağın qəbul edilməsi, dövlət dilinin qəbul edilməsi, ümumi səfərbərlik haqqında, Dövlət Müdafiə Komitəsinin təşkili haqqında qanun və qərarların qəbul edilməsi ən ümdə məsələlərdən idi ki, parlamentdə bu istiqamətdə qanunların qəbul edilməsində Məhəmməd Əmin öz təklifləri ilə fərqlənmişdi.

---

² Nəsiman Yaqublu. **Cümhuriyyət qurucuları**. Bakı, 2018, s.18.

³ Камран Исмаилов. **Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)**. Баку, 2019, с.43.

⁴ Yənə orada, с.47.

M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdə fəaliyyəti

Azərbaycan Parlamentinin yaradılması istiqamətində M.Ə.Rəsulzadənin xidmətləri əvəzsizdir. Onun imzası ilə 1918-ci il noyabrın 29-da Azərbaycan və rus dillərində “Bütün Azərbaycan əhalisinə” müraciəti hazırlanır. Müraciətdə 1918-ci il dekabrın 3-dək Azərbaycan müsəlmanlarına məxsus olan Milli Şuranın 120 nəfərdən ibarət “Məclisi Məbusan” – parlament halına gətirilməsi məsələsi öz əksini tapır. Azlıqda qalan digər millətlərin də iştirak edəcəyi “Məclisi Məbusan” Müəssisələr Məclisinin açılışına qədər Azərbaycanın müqəddəratını, mənafeyini və hökumətin təşkilini müdafiə etməli idi.⁵

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hüquqi dövlət yaratmaq üçün hakimiyyətin qanunvericilik, icraedicilik və məhkəmə orqanlarına bölünməsi prinsipini də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti öz varlığı zamanı bütün fəaliyyətini daha çox ölkənin sosial-iqtisadi və maliyyə problemlərinin həllinə, ölkənin siyasi və ərazi toxunulmazlığını təmin etməyə, vətəndaşların hüquqlarını qorumaq, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarını möhkəmləndirmək, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün lazımı şərait yaratmaq, onun xarici ölkələr, ilk növbədə isə qeyd etdiyimiz kimi yaxın qonşuları ilə siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələri yaratmağa yönəlmişdir.⁶

Parlamentin açılış mərasimi 1918-ci il dekabrın 7-də saat 13:25-də baş tutdu.

Parlament cəmi 17 ay fəaliyyət göstərmiş, fəaliyyət göstərdiyi müddətdə 145 iclası keçirilmiş, 1918-ci il dekabrın 7-də ilk iclası, 1920-ci il aprelin 27-də isə son iclası keçirilmişdir. Öz fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdır ki, onların da 230-a yaxını təsdiq edilmişdir.⁷

Parlamentdə 120 deputatdan 39 nəfəri Müsavat partiyasını təmsil edirdi. Mart soyqırımında erməni daşnaklarının törətdikləri cinayətə baxmayaraq beynəlmiləçilik prinsiplərinə sadıq qalaraq parlamentdə 21 nəfər erməni deputatının seçilməsi də nəzərdə tutulurdu.⁸

Parlamentdə çoxluğu təşkil edən “Müsavat” və bitərəflər fraksiyası idi ki, onların da ümumi sayı 39 nəfər idi. Bu fraksiyaya M.Ə.Rəsulzadə başçılıq edirdi. M.Ə.Rəsulzadə parlamentin 130 iclasından 80-də çıxış etmişdir. O, 73

⁵ Nəsiman Yaqublu. **Cümhuriyyət qurucuları**. Bakı, 2018, s.18.

⁶ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament** (Stenoqrafik hesabatlar) I cild. Bakı, 1998, s.9.

⁷ Musa Qasımlı, Bahar Muradova, Vasif Qafarov. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi**. Bakı, 2018, s.161.

⁸ Ələddin Məlikov. **“AXC Parlamentinin təşkili və funksiyası. Qafqazda dövlətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr**. Beynəlxalq elmi konfrans. 23-24 may, 2019. Bakı, 1-ci kitab, s.216.

iclasda müzakirə edilən məsələlərlə bağlı maraqlı çıxışlar etmiş, təxminən 10 iclasda isə dəyərli təkliflər vermiş, qısa müdaxilələr etmişdir.⁹

İlk iclasda M.Ə.Rəsulzadə giriş nitqi ilə çıxış edərək Müsavat partiyasının bəyannaməsini elan etdi. Bəyannamədə Azərbaycan ideyasının parlamentdə təmsil olunan bütün millətlər tərəfindən qəbul edilməsi faktı səsəndirilir və bununla da onların üzərinə böyük bir məsuliyyət qoyulur. Rəsulzadə “Müsavat”ın bəyannaməsini təqdim etməklə əslində Rusiya imperiyasında yaşayan xalqların, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan xalqların da gələcəkdə siyasi mövcudluğunun istiqamətlərini müəyyən etmiş oldu. “Bizim nə Rusiyaya, nə də despotizm boyunduruğu altında yaşayan rus xalqına qarşı düşmənçilik mövqeyimiz yoxdur. Yaranmış vəziyyət bizə tərəddüd etmədən, dərhal qərar verməyi tələb edirdi ki, biz buna nail olmuşuq –deyə Rəsulzadə parlamentdəki ilk çıxışında Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsinin, Məclisi-Məbusanın yaranmasının düzgün və real addım olduğunu diqqətə çatdırır.¹⁰ Baş verən hadisələrin nəticələrini düzgün təhlil edən Rəsulzadə əvvəl Azərbaycana ərəzi muxtariyyətinin verilməsi fikrini dəstəkləyirdisə, mart soyqırımından sonra Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsini müsbət hadisə kimi dəyərləndirir və parlamentdə müstəqilliyin qorunub saxlanmasının beynəlxalq münasibətlərdən bilavasitə asılı olduğunu diqqətə çatdırır.¹¹ Nəzərə alsaq ki, parlamentin açılışı Bakıda ingilis komandanlığının yerləşdiyi bir zamanda baş verirdi, Rəsulzadə yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq I dünya müharibəsinin siyasi yekunlarını müzakirə edəcək beynəlxalq konfransda Azərbaycanın müstəqilliyinin hüquqi cəhətdən tanınması üçün parlamentin yaranmasını müstəqilliyin qarantı hesab edir.¹² Parlamentin ilk iclasında Rəsulzadə aqrar məsələyə də öz münasibətini bildirmiş və torpağın kəndlilərə verilməsini təklif etmişdi.¹³ Azərbaycan vətəndaşlarının sosial rifahının yaxşılaşdırılmasını vacib şərtlərdən hesab edən M.Ə.Rəsulzadə xəzinəyə, çara və çar nəslinə mənsub xanədan, həmçinin mülkədarlara məxsus bütün torpaqların pulsuz və əvəzsiz olaraq kəndlilərə verilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir.¹⁴ Mülkiyyət sahibinin əlində yalnız qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada torpaq mülkiyyəti ola bilərdi. Müəyyən olunmuş torpaq sahəsindən artıq olan torpağa sahiblik etmək qadağan edilirdi.¹⁵ “Fəhlə məsələsi”ndə də Rəsulzadə Müsavat partiyasının proqramı üzrə fəhlələr üçün 8 saatlıq iş günü və həftədə bir gün istirahətin verilməsini təklif edir. Qanunla müəyyən olunmuş iş günündən artıq işləmək qadağan edilirdi. 16 –

---

⁹ Nəsiman Yaqublu. **M.Ə.Rəsulzadə Ensiklopediyası**. Bakı, 2013, s.131-132.

¹⁰ Речь М.Э.Расулзаде. **ARPIİSSA: F.277**, siy.2, iş 93, v.2-4.

¹¹ Декларация Парламентской фракции Демократической партии федералистов «Мусават». **ARPIİSSA: F. 277**, siy.2, iş 93, v.11.

¹² Yenə orada, v.11.

¹³ Yenə orada, v.13.

¹⁴ Yenə orada, v.13.

¹⁵ Yenə orada, v.12; **Azərbaycan Respublikasının Parlamenti**. Bakı, 2008, s.26.

yaşdan 18 – yaşa qədər olanlar üçün 6 saatlıq iş günü təklif edilirdi.¹⁶ Hökumət tərəfindən müəssisələrdə fəhlələrin sanitar-gigiyena vəziyyəti təftiş edilməli, qanunvericiliyi pozan sahibkar məsuliyyətə cəlb edilməli idi.¹⁷

M.Ə.Rəsulzadə gərkəmli şəxsiyyət kimi hökumətin və parlamentin qəbul etdiyi demək olar ki, bütün qərarların müzakirəsində fəal iştirak etmişdi. Təsadüfi deyil ki, parlamentin açılışı münasibətilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən məhz M.Ə.Rəsulzadəyə təbrik teleqramları və məktubları ünvanlanırdı.¹⁸ Parlament iclaslarının Azərbaycan türkcəsində aparılmasına rəğmən M.Ə.Rəsulzadənin təklifi ilə parlamentdə təmsil olunan qeyri millətlərin nümayəndələrinin hər birinin öz dilində çıxış etmələri qəbul edilir. Parlamentin 1918-ci il dekabrın 30-da keçirilən 6-cı iclasında “Mən təklif edirəm ki, bundan sonra parlamentə gələn teleqraflar qabaqca türkcəyə tərcümə edilib oxunmalı və lazım gələrsə, rusca da oxunsun. Burası Azərbaycandır, lisani (dilimiz – N.H.) rəsmimiz türkdür, – deyərək Rəsulzadə parlamentdə qeyri millətlərin öz dillərində çıxış etmələri təklifini verməsinə baxmayaraq, daxil olan sənədlərin, teleqramların Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilərək iclaslarda müzakirə edilməsini israrla tələb edir.¹⁹ Hətta 1919-cu il iyunun 29-da parlamentin 6-cı iclasında parlamentə daxil olan rus dilində olan məktublarda rus dilində oxunmasına etiraz edərək iclası tərək etmişdi.²⁰

Dəfələrlə parlament iclaslarında dövrün siyasi vəziyyətinin çox ağır olduğunu diqqətə çatdıran Məhəmməd Əmin milli ordunun yaradılmasının, Bakı Dövlət Universitetinin açılmasının zəruri olduğunu bildirmiş, və bu istiqamətdə parlamentdə qərarlar qəbul edilmişdi. Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında qanun 1919-cu il sentyabrın 1-də qəbul edildi. 1919/20-ci tədris ili üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə 10-u İngiltərəyə, 23-ü İtaliyaya, 45-i Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Rusiyaya göndərilmək şərti ilə cəmi 100 tələbənin təhsil alması haqqında qətnamə də qəbul edilir.²¹

Bu baxımdan da M.Ə.Rəsulzadə hər hansı bir dövlət vəzifəsini tutmurdu. Lakin hökumətin və parlamentin fəaliyyətində oynadığı rol onun adının tarixə qızıl hərflərlə yazılmasına əsas verdi.

Rəsulzadə 1918-ci ilin iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstanbul beynəlxalq konfransına göndərilən səlahiyyətli nümayəndə heyətinə

¹⁶ Yenə orada, v.13; **Yenə orada**, s.26.

¹⁷ Yenə orada, v.12; **Azərbaycan Respublikasının Parlamenti**. Bakı, 2008, v.14.

¹⁸ Şirməmməd, Hüseynov “**Azərbaycan**” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920). I cild. Bakı, 2015, s.63-80.

¹⁹ Nəsiman Yaqublu. **M.Ə.Rəsulzadə Ensiklopediyası**, s.134.

²⁰ Kamran İsmayılov. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində fəaliyyəti. M.Ə.Rəsulzadənin 120 – illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar 2004-cü il). **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar. Xəzər Universiteti**. Bakı, 2005, s.136.

²¹ A.Z.İbrahimova. AXC-nin daxili siyasəti. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/5541/axc-nin-daxili-siyas%C9%99ti.html>

başçılıq etdiyi dövrdə də parlamentin formalaşmasında və gələcək qanunların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır. M.Hacınski, Ə.Topçubaşov, F.Xoyski dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində, xüsusilə də Azərbaycanın istiqlaliliy-
yətinin tanınması yolunda qarşıya çıxan biləcək hər hansı bir maneənin necə aradan qaldırmağın yollarını Məhəmməd Əmin ilə məsləhətləşirdilər.²²

Öz qətiyyəti və eyni zamanda ehtiyatlı davranışları ilə fərqlənən Rəsulzadə Bakı məsələsində də yeri gəldikdə sərt mövqə nümayiş etdirməklə məsələnin AXC-nin xeyrinə həll olunmasına çalışırdı. Rəsulzadənin siyasi aktivliyi hökumətin və parlamentin fəaliyyətinin stimullaşmasına böyük dəstək idi.

AXC parlamentində müzakirə obyektinə çevrilən Qarabağ problemi də ən həssas məsələ idi. Rəsulzadə Fətəli xan Xoyskiyə yazdığı məktubunda ABŞ Prezidenti V.Vilsonun sülh haqqında təkliflərindən sonra siyasi konyunkturanın kökündən dəyişdiyini və ermənilərin Qarabağa olan iddialarının yenidən artdığını bildirir.²³ Ərazi iddialarının səngimədiyi dövrdə M.Ə.Rəsulzadə ordunun toplanması üçün 20 yaşdan 25 – yaşa qədər ümumi səfərbərliyin elan edilməsi haqqında qanunun da qəbul edilməsini təxirəsalınmaz vəzifə hesab edir. Digər tərəfdən M.Ə.Rəsulzadənin İstanbuldan verdiyi məlumatlara görə xarici diplomatların, siyasətçilərin tez-tez ordunun yaradılması, təşkil edilməsi haqqında suallarla ona müraciət etdiklərini bildirir.²⁴ Bu məqsədlə o, həm də hərbi Nazirliyin yaradılmasını tövsiyə edirdi.

Qeyd edək ki, İstanbulda Azərbaycan nümayəndə heyətinə rəhbərlik edən M.Ə.Rəsulzadə o dövrdə Azərbaycan hökumətinin üzvləşdiyi tək cə siyasi deyil, həm də maliyyə – iqtisadi problemlərin həllində iştirak edirdi. Ölkənin maliyyə vəziyyətini səciyyələndirərək 1918-ci il iyulun 11-də baş nazir F.Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə məlumat verərək bildirir ki, hökumətin pula çox ehtiyacı var. Hökumət pul çatışmazlığı ərafəsindədir. Buna görə də Rəsulzadənin üzərinə Osmanlının Azərbaycan hökumətinə kredit verilməsinə nail olmaq, həmçinin İstanbulda ilk Azərbaycan əskinazının çap edilməsi işini təşkil etmək kimi məsul bir iş tapşırılır.²⁵

“Yalnız bunu demək istəyirəm ki, indiki zamanda buraxılan kağız paralar bəzi iqtisadi qanunlara məربut (bağlı – N.H.) deyil. Ortada bir də siyasiyyət (siyasət- N.H.) var” – deyən M.Ə.Rəsulzadə 1919-cu il may ayının 5-də parlamentin 33-cü iclasında Bakı bonunun dövrün tələbatını ödəyə bilməməsi qənaətinə gəlir.²⁶

---

²² Письмо от М.Г.Гаджинского. **ARPIIISSA**: F.277, siy.2, iş 7, v.41-44 arx.

²³ Азербайджанская Делегация в Константинополе, 1918 г. 13 июнь – 20 октябрь. Баку, Письмо Фатали хану. **ARPIIISSA**: F.277, siy.2, iş 8, v.55.

²⁴ Министру иностранных дел Мамед Хасан бей-эфенди. 1918, 19 июля. **ARDA**: F.894, siy.10, iş 154, v.4-5.

²⁵ Г.Представителю Мирный Делегации Азербайджанской Республикой в Константинополе. М.Э.Расулзаде. **ARPIIISSA**: F.277, siy. 2, iş 21, v.4.

²⁶ Nəsiman Yaqublu. **M.Ə.Rəsulzadə Ensiklopediyası**, s.136.

M.Ə.Rəsulzadəni narahat edən ən həssas məsələlərdən biri Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi idi. Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları, xüsusən Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Fətəli xan Xoyski Azərbaycanın tarixi ərazilərini bərpa etməsini, qonşu dövlətlərin özününküləşdirməyə çalışdığı torpaqların Azərbaycandan ayrılmasına imkan verilməməsini qətiyyətlə irəli sürür və buna danışıqlar vasitəsilə nail olunmasını təklif edirdilər. Həmçinin, sərhədlərlə bağlı hazırlanan və digər tərəfə təqdim edilməsi nəzərdə tutulan layihələrdə Azərbaycanın hüduqları içində qalan qəza və sancaqların bir-bir sayılmasını, dəqiq göstərilməsini zəruri hesab edirdilər. Azərbaycan Parlamentinin 2-ci iclasında (1918-ci il, 10 dekabr) çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə İrəvanla yanaşı, Tiflis quberniyasının bir hissəsinin də Azərbaycana məxsus olduğunu yazır, Borçalının türk və müsəlmanlarla məskunlaşmış hissəsinin Azərbaycandan ayrılmayacaq bir bütöv təşkil etdiyini, eyni zamanda, Zəngəzur, Qarabağ uyezdidin (qəzasının – N.H.) yenə Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi ondan ayrılmasının mümkün olmadığını bildirirdi.²⁷ Onun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan bu mübahisəli məsələləri daim demokratik mövqedən, qılınc ilə deyil, sülh ilə həll olunmasını hər zaman istəmiş, indi də istəyirdi. Məhəmməd Əmin bu münasibətləri gərginləşdirən əsas səbəb kimi ermənilərin torpaq iddiası olduğunu göstərir, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan və Borçalının Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu göstərir.²⁸

Ərazi məsələləri ilə bağlı 1919-cu il fevralın 25-də AXC-nin növbəti parlament iclasında erməni fraksiyasının nümayəndəsi A.Malxazyan yenidən Qarabağ məsələsini mübahisəli məsələ kimi nəzərə çatdırır və bildirir ki, xarici siyasətdə təcavüzkar qüvvələrə biz imkan verməyəcəyik ki, Azərbaycan Respublikası ilə qonşu dövlət (Ermənistanı nəzərdə tutaraq – N.H.) arasında mübahisəli məsələyə ədalətsiz yanaşsınlar. Bununla Qarabağ məsələsini parlament iclasında yenidən qabartmağa çalışan erməni nümayəndəsinin məqsədini yaxşı başa düşən M.Ə.Rəsulzadə ona cavab verərək bildirir ki, mübahisəli məsələ hesab etdiyiniz Qarabağ məsələsi artıq həll olunmuşdur.²⁹ Parlamentin 1919-cu il aprelin 14-də keçirilən 29-cu iclasında yenə Qarabağ məsələsi gündəmə gətiriləndə “Bizcə və hökumətcə Qarabağ məsələsi yoxdur. Necə ki, Bakı məsələsi yoxdur. Buna görə də Qarabağ ünvanı ilə vaqə olan hər növ təklifi rədd edirik” – deyərək M.Ə.Rəsulzadə³⁰ parlamentdə Qarabağ məsələsini gündəlik məsələ kimi müzakirə obyektinə çevirmək istəyən hər bir nümayəndəyə öz etirazını bildirir.

²⁷ Lətif Babayev. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ərazi-sərhəd məsələləri.** <https://525.az/news/194269-azerbaycan-xalq-cumhuriyyetidovrunde-erazi-serhed-meseleleriletif-sukuroglu.14.II.2025>.

²⁸ Kamran İsmayilov. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində fəaliyyəti. M.Ə.Rəsulzadənin 120 – illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar 2004-cü il). **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar. Xəzər Universiteti.** Bakı, 2005, s.133.

²⁹ «**Азербайджан**», 1919, №45, 18 февраля, с.2.

³⁰ Nəsiman Yaqublu. **M.Ə.Rəsulzadə Ensiklopediyası**, s.136.

AXC mövcud olduğu dövrdə ermənilərin Qarabağa olan iddialarından əl çəkmədiklərini mənbələr təsdiq edir. 1918-ci il iyulun 31-də Fətəli xan Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə yazdığı məktubda bildirir ki, əgər ermənilər Qarabağa olan iddialarından əl çəkmirlərsə, İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsindən imtina etmək lazım olacaq.³¹

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası, onun qorunub saxlanması AXC-nin müstəqilliyinin rəhni idi.

1919-cü il dekabrın 30-da AXC-nin parlament iclasında Əhməd bəy Ağayev ABŞ prezidenti V.Vilsonun “14 maddəsi”nə uyğun olaraq “azyaşlı xalqların hüquqlarının qorunması” şüarını səsləndirdikdə Məhəmməd Əmin öz münasibətini bildirir, Tomsonun təmsalında müttəfiqlərin Azərbaycanın beynəlxalq konfransda müstəqilliyinin və hüquqlarının qorunmasının təminatçısı olacağı vədini parlament iştirakçılarının nəzərinə çatdırır.³² M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdəki fəaliyyətində ən önəmli yerlərdən birini və əsasını nəinki Azərbaycana, keçmiş Rusiya imperiyasında yaşayan bütün müsəlman xalqlarına muxtariyyətin verilməsi tələbində yenə də ısrarlı olması idi.³³

Parlamentin ilk iclasında M.Ə.Rəsulzadə Müsavat partiyasının proqramına dair məruzəsində əsas məsələlərdən biri kimi aqrar məsələni də diqqətə çatdırmışdı.³⁴

Aqrar məsələnin parlamentin fəaliyyət göstərdiyi ilk dövrlərdə Müəssislər Məclisi çağırılana qədər təxirə salınması münasib bilinmişdi. Həmin müddətdə isə mülkədar torpaq sahibliyinin qorunub saxlanması məqsədəuyğun hesab edilmiş, toxunulmazlığının isə təmin edilməsi bəyan edilmişdi.³⁵ AXC dövründə kəndlilərin vəziyyətinin ağırlığı aqrar məsələnin yenidən parlamentdə müzakirə edilməsi tələbatını yaradır və 1919-cu il fevralın 4-də keçirilən iclasında yenidən aqrar məsələyə baxılaraq hümmətçi-menşevik Səməd bəy Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə aqrar komissiya yaradılır.

Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafı, milli kadrların yetişdirilməsi üçün xarici ölkələrin müxtəlif ali məktəblərində təhsil almaq üçün azərbaycanlı tələbələrini xaricə göndərməsi sahəsində də Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti və hökuməti mühüm işlər görmüşdür. Azərbaycan hökuməti tərəfindən yüz nəfər azərbaycanlı gənci xarici ali məktəblərdə təhsil almaq üçün dövlət hesabına xarici ölkələrə göndərmək haqqında hazırlanmış qanun layihəsi Parlamentdə geniş müzakirə edilərək qəbul olunur. Xaricə göndəriləcək tələbələrə seçmək üçün parlament üzvü kimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin də iştirak etdiyi xüsusi

---

³¹ Многоуважаемый Мамед-Эмин. **ARPIİSSA**: F.277, s.2, iş 7, v.23.

³² «**Азербайджан**», 1919, №1, 1 января, с.3.

³³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament (Stenoqrafik hesabatlar) I cild. Bakı, 1998, s.122.

³⁴ Декларация Парламентской фракции Демократической партии федералистов «Мусават». **ARPIİSSA**: F.277, с.2, iş 93, v.13.

³⁵ **Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921)**. Bakı, 2021, s.36.

komissiya yaradılır. (Digər komissiya üzvləri Mehdi bəy Hacinski, Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyov və Abdulla bəy Əfəndiyev – N.H.).³⁶

1919-cu il iyunun 19-da parlamentdə qanun layihəsi müzakirə olunan zaman Məhəmməd Əmin məscidlərdə, kilsələrdə və digər dini yerlərdə seçki təbliğatının aparılmasının dinin dövlətdən ayrılması ilə bağlı demokratik prinsipə zidd olduğunu qeyd edərək siyasi partiyalara məscidlərdən öz məqsədləri üçün istifadə etməsinin qadağan edilməsini də zəruri sayırdı.³⁷

Nəticə

M.Ə.Rəsulzadə AXC Parlamentində “Müsavət” fraksiyasına başçılıq edərək, digər istiqlalçı qüvvələrlə birlikdə Azərbaycanın milli və dövlət maraqlarına cavab verən qanunların qəbulunda həlledici rol oynamışdı. İstər parlamentin özünün formalaşmasında, istərsə də ərazi məsələlərindəki ziddiyyətli məqamlara aydınlıq gətirilməsində fəal iştirak etmişdi. Siyasi lider həmçinin, aqrar, fəhlə, ali təhsil, dil, ordu quruculuğu məsələlərinə dair qanunların qəbul edilməsində əhəmiyyətli dərəcədə təkliflər vermiş və həmin təkliflərin qanun şəklində qəbul edilməsinə nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament** (Stenoqrafik hesabatlar) I cild. Bakı, 1998.
2. Babayev, Lətif. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ərazi-sərhəd məsələləri. <https://525.az/news/194269-azerbaycan-xalq-cumhuriyyetidov-runde-erazi-serhed-meseleleri--letif-sukuroglu.14.II.2025>.
3. Əmrahov, Ziyad. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi – 100**. Bakı, 2018.
4. İbrahimova A.Z. AXC-nin daxili siyasəti. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/5541/axc-nin-daxili-siyas%C9%99ti.html>
5. İsmayılov, Kamran. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində fəaliyyəti. M.Ə.Rəsulzadənin 120 – illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar 2004-cü il). **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar. Xəzər Universiteti. Bakı, 2005**
6. Hüseynov, Şirməmmədov. “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920). I cild. Bakı, 2015.

³⁶ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)**. Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998, s.10.

³⁷ Kamran İsmayılov. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində fəaliyyəti. M.Ə.Rəsulzadənin 120 – illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar 2004-cü il). **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar. Xəzər Universiteti. Bakı, 2005, s.135.**

7. Məlikov Ələddin. “AXC Parlamentinin təşkili və funksiyası”. **Qafqazda dövlətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr**. Beynəlxalq elmi konfrans. 23-24 may, 2019. Bakı, 1-ci kitab.
8. **Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921)**. Bakı, 2021.
9. Qasımlı, Musa, Muradova Bahar, Qafarov Vasif. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi**. Bakı, 2018.
10. Yaqublu, Nəsiman. M.Ə.**Rəsulzadə Ensiklopediyası**. Bakı, 2013.
11. Yaqublu, Nəsiman. **Cümhuriyyət qurucuları**. Bakı, 2018.
12. «Азербайджан». 1919, №1, 1 января.
13. «Азербайджан». 1919, №45,18 февраля.
14. Азербайджанская Делегация в Константинополе, 1918 г., 13 июнь – 20 октябрь. Баку, Письмо Фатали хану. **ARPIİİSSA**: F.277, siy.2, iş 8.
15. Г.Представителю Мирный Делегации Азербайджанской Республикой в Константинополь М.Э.Расулзаде. **ARPIİİSSA**: F. 277, siy.2, iş 21.
16. Декларация Парламентской фракции Демократической партии федералистов «Мусават». **ARPIİİSSA**: F. 277, siy.2, iş 93.
17. Исмаилов, Камран. **Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)**. Баку, 2019, ст.43.
18. Министру Иностранных Дел Мамед Хасан бей Эфенди. 1918, 19 июля. **ARDA**: F.894, siy.10, iş 154.
19. Письмо от М.Г.Гаджинского. **ARPIİİSSA**: F.277, siy.2, iş 7.
20. Речь М.Э.Расулзаде. **ARPIİİSSA**: F.277, siy.2, iş 93.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Hüseynova Nailə Şafəddin qızı – Huseynova Naila Shafəddin – Doctor of tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Philosophy in History, associate professor. A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı
History and Ethnology., ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT: 94(479.24)

AZƏRBAYCANDA TÜRKÇÜLÜK MƏFKÜRƏSİNİN İNKİŞAFINDA
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ROLU

©2024

İRADƏ ƏLİYEVƏ*

*AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: [0000-0003-3162-0256](https://orcid.org/0000-0003-3162-0256); e-mail: aliyeva_irada@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.118>

Külasə: XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən hadisələr imperiya əsarətində olan xalqların milli azadlıq mübarizələrinin alovlanmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının inkişafı nəticəsində meydana gələn Azərbaycan türkçülük məfkurəsi öz inkişafının kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Milli liberallar, türkçülər, hətta marksistlər eyni vahid fikir ətrafında birləşmişdilər.

Türkçülük ideyalarının Azərbaycana Türkiyədən gəldiyi haqda yanlış fikir formalaşmışdır. Bunu əminliklə iddia etmək olmaz. Hər iki coğrafiyada bu məfkurənin inkişafı eyni davam etmişdir. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycan ümumtürk ideyasının əsas xətləri olan türkçülük, islamçılıq və qərbçilik ideyalarına həmçinin İstiqlalçılıq ideyası da əlavə olundu.

Demokratik Azərbaycan ideyasının lideri, banisi və ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi. M.Ə.Rəsulzadə və onun silahdaşları məhz milli Azərbaycan ideyası ətrafında birləşdi və fəaliyyətə başladı. Məhəmməd Əmin “bizlər türkük” ifadəsini işlədərək “türk millətçiliyi” dövrünün başladığını elan etdi.

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, türkçülük, turançılıq, milli ideologiya

THE ROLE OF MAMMAD EMİN RASULZADE IN THE
DEVELOPMENT OF TURKISM IDEOLOGY IN AZERBAIJAN

©2024

İRADA ALİEVƏ*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: [0000-0003-3162-0256](https://orcid.org/0000-0003-3162-0256); e-mail: aliyeva_irada@mail.ru

Abstract: The events that took place in the world at the beginning of the 20th century led to the rise of the national liberation struggle of the peoples under imperial control. The ideology of Azerbaijani Turkism, which arose as a result of the development of the national liberation movement in Azerbaijan, reached its apogee during this period. National liberals, Turkists and even Marxists were united by the same idea.

There is a misconception that the ideas of Turkism came to Azerbaijan from Turkey. This cannot be said for sure. The development of this ideology continued in both geographical regions. In addition, it should be noted that in the first decade of

the 20th century, the ideas of Turkism, Islamism and Westernism, which are the main lines of the pan-Turkic idea, were supplemented by the idea of independence. of Azerbaijan.

The leader, founder and ideologist of democratic Azerbaijan was M.E. Rasulzade. He and his associates began to develop the idea of an independent Azerbaijan. M.E.Rasulzade was the first to announce the beginning of the era of “Turkish nationalism”, using the term “We are Turks”.

Keywords: *M.A.Rasulzadeh, Turkism, Turanism, national ideology.*

РОЛЬ МАМЕД ЭМИНА РАСУЛЗАДЕ В РАЗВИТИИ ИДЕОЛОГИИ ТЮРКИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

©2024

ИРАДА АЛИЕВА*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: [0000-0003-3162-0256](https://orcid.org/0000-0003-3162-0256); e-mail aliyeva_irada@mail.ru

Резюме: *События, происходившие в мире в начале XX в., привели к подъему национально-освободительной борьбы народов, находящихся под имперским контролем. Идеология азербайджанского тюркизма, возникшая в результате развития национально-освободительного движения в Азербайджане, достигла своего апогея. Национал-либералы, тюркисты и даже марксисты были объединены одной и той же идеей.*

Существует такое мнение, что идеи тюркизма пришли в Азербайджан из Турции. Этого нельзя утверждать наверняка. Развитие этой идеологии продолжалось в обоих географических регионах. Кроме того, следует отметить, что в первом десятилетии XX века к идеям тюркизма, исламизма и вестернизма, являющимся основными линиями общетюркской идеи, добавилась еще и идея независимости. Азербайджан.

Лидером, основоположником и идеологом демократического Азербайджана был М.Э.Расулзаде. Он и его соратники начали разрабатывать идею независимого Азербайджана. М.Э.Расулзаде впервые объявил о начале эпохи «тюрецкого национализма», употребив термин «Мы тюрки».

Ключевые слова: *М.А.Расулзаде, тюркизм, туранизм, национальная идеология*

Giriş

1910-1920-ci illərdə milli sosial-demokratlar, milli liberallar, milli islamçılar və başqa milli ziyalılar əvvəlcə “Türkçülük”, daha sonra onun konkret ifadəsi olan “Azərbaycan Milli-Türk ideyası” ətrafında toplanmışlar. Azərbaycan milli-türk ide-

yasının əsas xətləri türkcülük, islamçılıq və qərbçilik (avropalaşmaq) idi ki, çox keçmədi ona istiqlalçılıq (müstəqil və milli Azərbaycan) da əlavə olundu.¹

XX əsrin əvvəllərində İmperiya daxilində yaşayan xalqların milli təfəkkür və özünüdərk ideyaları özünü geniş və dərin inkişaf mərhələsinə başlayır. Məhz bu dövrdə Şimali Azərbaycanda millətləşmə prosesi sürətlənərək milli hərəkatın tədricən ümmətçilikdən milliyyətçilik mərhələsinə keçməsinə şərait yaratdı ki, bu prosesdə aparıcı sima heç şübhəsiz M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.²

Azərbaycanda demokratik türkcülük, müstəqil və demokratik Azərbaycan ideyalarının əsas ideoloqu, banisi, Azərbaycan türklərinin lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) idi. Məhəmməd Əmin Müsavat ideologiyasına milli əsas gətirdi ki, bu da türk xalqlarının milli hüquqları uğrunda mübarizəyə istiqamətlənməsinə xidmət etdi.³ Dövrünün Azərbaycan türk ziyalıları arasında M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə, “ümmətçilik”dən “millətçiliy”ə üz tutaraq milli ideologiyanın əsas məqamlarını, prinsiplərini nəzəri cəhətdən hazırlamış, özündən sonrakı nəsillər üçün bir növ stolüstü kitabı halına gətirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə “islam millətçiliyi”nin yerinə yeni anlam kimi “türk millətçiliyi” fikrini irəli sürmüşdür. Bu fikirlərini ilk dəfə 1915-ci ildən işıq üzü görən “Açıq söz” qəzetində ifadə etmişdir. Belə ki, böyük mütəfəkkir ilk dəfə olaraq “Biz türkü!” deyərək, “müsəlman”, “tatar” əvəzinə “türk” sözünü işlətməmiş, “ümmət” və “ümmətçilik” dövrünün sona çatdığı, əvəzində isə “millət”, “türk millətçiliyi” dövrünün başladığını elan etmişdir.⁴

Zamanla marksizm ideologiyasından tamamilə uzaqlaşan Məhəmməd Əmin bu təlimin “etnos”, “milliyyət”, “millət”, “xalq” anlayışlar ilə bağlı müddəalarına qarşı çıxmışdır. M.Ə.Rəsulzadə 1914-cü ildə “Milli dirilik” əsərində yazırdı ki, əvvəllər “ümmət” ilə “millət” arasında fərq olmayıb, qövmiyyət və cinsiyyət cəhətlərini andıran “millət” kəlməsi həmkeş və həmdinlik cəhətinə aid olan “ümmət” kəlməsilə qarışmış və “millət-i-islam” təbiri məşhur olmuşdur. Məhəmməd Əmin “ümmət”ə dini, “millət”ə dil baxımından yanaşır və dili milliyyətin (millətin) varlığının əsas amili kimi verirdi.⁵ Bu mənada, o, “millət”ə belə bir tərif verir: “*Milli mədəniyyət və yaxud millət dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənəti-tarixiyyə və nəhayət, etiqadati-diniyyə birliklərinin məcmuyundan mütəşəkkil bir məhsuldur*”.⁶

1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetinin ilk sayında “Tutacağımız yol” məqaləsini nəşr etdirən Rəsulzadə ilk dəfə bu yazıda Azərbaycan Türklüyünün əsas prinsiplərini sadalamışdır. Milli ideyanın əsas ideali milliyyətdir ki, XX əsr milliyyət əsri olduğuna görə, Azərbaycan türkləri də bir milliyyət və millət olaraq meydana çıxmalıdır. Bu baxımdan Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində dünyanın xəritəsinin dəyişməsinin labüd olduğunu qeyd edən Rəsulzadəyə görə, dünya xəritəsinin alacağı

¹ Faiq Ələkbərli. *Azərbaycan türkcülüüyü məfkurəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə*. 2017? s.263.

² Kamran İsmayılov. *Tarih ve kimlik meselesi bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve milli devlet kuruculuğu*. 2024 (2), s.246.

³ Айдын Балаев. *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)*. Москва: Издательство «Флинта», 2009, с.31.

⁴ Məmməd Əmin Rəsulzadə. *Əsərləri (1903-1909)*. I cild. Bakı, Elm, 1992, s.52.

⁵ Məmməd Əmin Rəsulzadə. *Əsərləri (1909-1914)*. II cild. Bakı, Elm 2001, s.476.

⁶ *Yenə orada*, s.468

yeni şəklə vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəməti ilə bərabər, aşkar və qətiyyətlə peyda olmuş milliyyət məfkurələrinin də böyük təsiri var və olacaqdır. Məhz bu zaman Məhəmməd Əmin Rəsulzadə anladı ki, ortaq ideologiya hesab etdiyi “iranlılıq” üçün savaşa türkləri tarix boyu fəlakətə sürükləmişdir. Bu ideologiyadan qazananlar farsdilli xalqlar olmuşdur. 1915-1916-cı illərdən başlayaraq M.Ə.Rəsulzadə siyasi, mədəni, əxlaqi, etnik, adət-ənənə anamlarında İran və Turan anlayışlarını biri-birindən ayırmağa başladı.

Milli ideologiyamızın banisi hesab edirdi ki, təbii hüququ əlindən alınmış bir millət əbədi olaraq bu vəziyyətdə qalarsa, bir tərəfdən Avropa dövlətləri arasında daimi sülh əldə edilməyəcək, başqa tərəfdən onların öz vətəndaşları arasında ögeylik-doğmalığ olduğu üçün mütərəqqi və qüvvətli təşkilata çevrilə bilməyəcəklər: “İştə millətimizin bir qəzetçisi olmaq hesab ilə öhdəmizə düşən rəhbərlik vəzifəsinin ifası üçün tutacağımız yolun nöqtəyi-əzəmətinə (məramını) təşkil edəcək əsas – milliyyət əsasıdır”.⁷

“Halbuki bizim tərviç elədiyimiz əsas bütün milliyyətlər üçün bir dərəcə hürriyyət və müsavat tələb edir ki, bununla biz rus camaatının da salim düşünür qismilə heç bir ixtilafda bulunmuyoruz”⁸ deyən M.Ə.Rəsulzadə özünün müdafiə etdiyi millətçiliyin rus millətçiliyi olmadığını hər zaman vurğulayırdı. Belə ki, rus millətçiliyi yüzlərlə digər millətlərin mənafeyini heçə sayaraq, yalnız öz mənafeyini müdafiə edirdi, lakin Azərbaycan Türkcülüyünün mahiyyətini təşkil məqamlardan biri də, hər bir millətə öz mənafeyini müdafiə etmək hüququnun verilməsi idi. Bu məqamı önə çəkərək Məhəmməd Əmin hər millət üçün mənafeyini müdafiə etməyin vacibliyini önə çəkirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin dil, din və zaman-müasirlik düsturu

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, azad yaşayış, inkişaf etmək üçün hər hansı bir millətə bu üç amil lazımdır.

1) dil;

2) din;

3) zaman-müasirliyə istinad etmək məcburiyyəti.

Məhəmməd Əmin yazırdı ki, hər millətin dili onun birinci əsasıdır. “Dilçə – biz türkün, türklük milliyyətimizdir. Ona görə də müstəqil türk ədəbiyyatı, türk sənəti, türk tarixi və türk mədəniyyətinə malikiyyətimiz – məqsədimizdir. Parlaq bir türk mədəniyyəti isə ən müqəddəs qayeyi-amalımız, işıqlı yıldızımızdır”.⁹

Milli ədəbi dilin formalaşması problemi ilə tədqiqatının nəticəsində M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, əski Səlcuqlu-Türkiyə və Azərbaycan türkcəsi bir olmuş, ortadakı ayrılığı yaradan şey isə Azərbaycan ləhcəsinin daha çox Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər kimi türk dövlətlərinin idarəsi altında olması və məzhəb ayrılığı olmuşdur.

⁷ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (1915-1916)**. III cild. Bakı, 2012, s.172.

⁸ **Yenə orada**, s.173.

⁹ **Yenə orada**, s.172-173.

Burada bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda maarifçilik və mədəni türkcülükdən siyasi türkcülüyə keçid prosesinin əsas yaradıcısı görkəmli mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Belə ki, Əli bəy Hüseynzadə vətənimizdə dil və ədəbiyyatda türkcülük nəzəriyyəsini yayan, türk birliyi və Osmanlı imperiyasında mərkəzləşmiş turançılıq ideologiyasını yaradan ilk mütəfəkkirdir.¹⁰ Onun ideyaların M.Ə.Rəsulzadənin türkcülük nəzəriyyəsinə təsiri danılmazdır.

XX əsrin əvvəllərində məhz Ə.Hüseynzadənin başçılığı ilə “Füyuzat” Azərbaycan türk dilinin “qərbəşməsinə”, yəni osmanlaşdırılmasına çalışmışdır.¹¹ Rəsulzadə özü isə, Dil – ictimai bir amil”, “Yeni lisançılar və türkcülər”, və başqa məqalələrində bir tərəfdən türk ədəbi dilinin xalqın dili ilə bağlı olmasının vacibliyini qeyd etmiş, digər tərəfdən isə ortaq türkcənin yaranması təklifi ilə çıxış etmişdi.¹²

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, hər dilin bir milliyyəti, bir də beynəlmilliyəti vardır. O yazırdı: “*Biz türk olmaq hesabla dilimizin milliyyəti türkcədir. Müsəlman olduğumuz üçün beynəlmilliyətimiz islamdır*”.¹³ Türk dilinin məhəlli şivələrinin inkişafına qarşı çıxaraq, onun ortaq türk dilinə mane olduğunu hesab edən, Rəsulzadə ortaq türk dilini müdafiə etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətinin ilk illərində nəzəriyyə kimi qələmə alınan bu fikirlər, Azərbaycan Cümhuriyyət qurulduqdan sonra təhsil islahatlarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, Cümhuriyyət illərində natamam ali və ali məktəblərdə Türkiyə türkcəsinin qrammatikası əsasında ortaq türk dili tədris olunmuşdur.¹⁴ Həmçinin Müsavat Partiyasının ikinci qurultayında (1919) qəbul edilmiş proqramında da, M.Ə.Rəsulzadənin əsas təklifi ortaq türk birliyindən və ortaq türk dilindən, yəni “*İstanbul şivəsinin orta məktəblərdə keçilməsilə ali məktəblərdəki dərslərin ortaq ədəbi şivə saydığı İstanbul türkcəsilə oxudulması*”¹⁵ tələbi çıxış edilmişdir. Rəsulzadə və onun silahdaşları “milli və müstəqil Azərbaycan”, vahid türk dili, türk tarixi, türk ədəbiyyatı ilə bağlı nəzəri ideyalarını qurduqları milli dövlətdə, Azərbaycan Cümhuriyyətində reallaşdırma bildilər.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin düsturunun ikinci əsası dindir: “*Dincə – müsəlmanız. Hər bir din öz mütədəyyinləri (inanənləri) arasında məxsusi bir təməddün (yeniləşmə) vücuda gətirmişdir ki, bu mədəniyyət də bir beynəlmilləliyyət səbəbi təşkil edir. Müsəlman olduğumuz üçün biz türklər beynəlmilləliyyəti-islamiyyəyə daxiliz. Bütün islam millətlərilə şərikli bir əxlaqa, dini bir tarixə, müştərək bir yazıya, xülasə ortaq bir mədəniyyətə malikiz... Bu şəriklik islamiyyətə daxil olan zərərli təsirlərdən bizi mütəzərrir etdiyi kimi, bu yolda olacaq islahat feyzlərindən də bizi nəsibsiz qoymaz*”.¹⁶ Göründüyü kimi, Məhəmməd Əmin islam şərikliyi

¹⁰ İbrahim Yüksel İ. **Azərbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın. İstanbul, Acar yayımları.** 1988, s. 135.

¹¹ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqas türkləri.** İstanbul, Türk dünyası araşdırmaları vəqfi. 1993, s.50.

¹² Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (1909-1914).** II cild. Bakı, Elm 2001, s.286.

¹³ **Yenə orada,** s.287.

¹⁴ Məmməd, Əmin Rəsulzadə. **Qafqas türkləri,** s.83.

¹⁵ **Yenə orada,** s.77-78.

¹⁶ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (1915-1916).** III cild. Bakı, 2012, s.172.

məsələlərinə toxunaraq, məzhəb və bunun kimi digər zərərli amillərin ortaq tarixə, dinə malik olan millətlərin qardaşlığına təsir etməməli olduğu fikrini barizcə yazır.

Məhəmməd Əminin fikrincə, milliyyətin varlığının üçüncü əsası isə zaman-dır-müasirləşməkdir: *“Zamanca da – biz texnikanın, elm və fənnin möcüzələr yaradan bir dövründəyiz. Türk və müsəlman qalaraq müstəqilən yaşamaq istərsək mütləq əsrimizdəki elmlər, fənlər, hikmət və fəlsəfələrlə silahlanmalı, sözün bütün mənası ilə zamanə adamı olmalıyız”. Demək ki, sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli bir milliyyət vəücuduna çalışmaq istərsək ki, zaman bunu tələb ediyor – mütləq üç əsasa sarılmalıyız: türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək. İştə millətimizin ictimai həyatının islahı üçün üzərinə dayandığımız üç payeyi-mədəniyyət!”*¹⁷

Məhz özünün bu üç düsturuna əsaslanaraq M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan türkçülük ideyasını rəsmən irəli sürmüşdür. Bu yolda onun vahid hədəfi Azərbaycan türk istiqlalı idi. Bu yolda isə ən azından Azərbaycan türk muxtariyyətini yaratmaq idi.

1917-ci il fevral burjuva inqilabından sonra, yəni İmperiyanın süqutundan sonra Məhəmməd Əmin Azərbaycan türk muxtariyyətini, eləcə də Rusiya daxilindəki digər türk ellərinin avtonomiyası uğrunda mübarizəsi ideyasını nəinki irəli sürmüş, eyni zamanda onun reallaşması üçün bütün imkanlardan istifadə etmişdir. Keçmiş imperiya ərazisində yaşayan müsəlmanların gücünə inanaraq Moskvada 1917-ci il mayında keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanlarının I qurultayında milli-məhəlli muxtariyyət ideyasını dilə gətirərək, bu ideyanın federativ quruluş daxilində mümkünüyü müdafiə etmişdir.¹⁸ Bu milli-məhəlli muxtariyyət ideyası qurultay iştirakçılarının böyük əksəriyyəti tərəfindən bəyənilərək, qəbul edilmişdir.¹⁹

Bu barədə M.Məmmədzadənin fikri dövrün reallığını yaxşı əks etdirir: *“Rusiya əsiri türklər üçün mədəni millətçilik ideyalarını irəli sürən M.Ə.Rəsulzadənin sağdan sola hücumlara məruz qalan bu tezisi qısa müddət ərzində isbat edildi. Acı təcrübələr göstərdi ki, milli hüriyyət və milli istiqlala malik olmayan millətlərin milli varlıq və milli mədəniyyətlərini qoruyub inkişaf etdirmələri imkan xaricindədir”*²⁰

Bu ərəfələrdə Rəsulzadənin ölkəyə “Azərbaycan” adı ilə xitab etməsi təsadüfi deyildi. O, artıq türkçülüyn milli hədəfi olan türk dövlətinin yaranmasını bir xəyal kimi deyil, yerinə yetə biləcək tarixi hadisə kimi dəyərləndirirdi.

M.Ə.Rəsulzadə “milli və müstəqil Azərbaycan”ı nəzərdə tutaraq yazır: *“Bu yolla qafqazlı türk yazıçı və şairlərdən bir çoxunun ayrı-ayrı zamanlarda gizli olsa da, söylədikləri “istiqlal” ideyası I dünya savaşı illərində bilginlərin başında yaranaraq inqilab günlərində siyasi bir şüar şəklinə girir, daha uyğun bir gündə “tam istiqlal” şüarına keçmək yətnəyində bulunan siyasi bir proqram halını alır”*²¹

¹⁷ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (1915-1916)**. III cild. Bakı, 2012, s.172-173.

¹⁸ Nəsiman Yaqublu. **Cümhuriyyət qurucuları**. Bakı, Nurlar NPM, 2018, s. 14.

¹⁹ Faiq, Ələkbərov. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü**. Bakı, Elm, 2007. s.50.

²⁰ Mirzəbala Məmmədzadə. **Milli Azərbaycan hərəkəti**. Bakı, Nicat, 1992, s.8.

²¹ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.59.

Millətin və siyasi elitanın gücünə inanaraq, “milli və müstəqil Azərbaycan” ideyasının yalnız türkcülük ideyasını yetişdirən müsavətçilərin deyil, eyni zamanda siyasi seçimindən asılı olmayaraq islamçıların, sosialistlərin və ümumiyyətlə millətinin gələcəyini düşünən hər bir insanın bir məcrada birləşməsinə səbəb olacağına inanırdı. Türkcülük məfkurəsində birləşənlər ali məqsəd olaraq “Azərbaycan” adlandıracaqları müstəqil türk dövləti yaratmaq istəyirdilər. Məhəmməd Əmin bu haqda yazır: *“Cənubi-Şərqi Qafqaz torpaqlarının bütünlüklə Azərbaycan adı altında yaranan siyasi quruluşlarda olması sübutundan başqa Azərbaycan türklərinin yaşadıkları bir ölkə olduğu üçün buraya Azərbaycan deməkdə heç bir sınıtı görülməmişdir. Bu adın yeni Türk Cümhuriyyətinə verilməsində ən böyük turalqa sözsüz bu türklük olmuşdur”*.²²

Yaradılacaq dövlətin bir türk dövləti olması, onun dilinin və millətinin türk adı daşması kimi, Azərbaycan sözünün də türklüyü ifadə etməsi heç kəsdə şübhə doğurmamış və xalq tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilmişdir. Sadəcə olaraq, siyasi-ideoloji mənada Azərbaycan, Azərbaycan Cümhuriyyəti anlayışları yalnız türklüyü ifadə etməklə məhdudlaşmamış, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların (türk və türk olmayan) vətəni və dövləti kimi daha geniş mənada daşımışdır. Sosialistlərdən Aslan bəy Səfərkürlü parlamentdəki çıxışlarının birində bunu, belə ifadə etmişdi: *“Bu gün kiçik bir türk parlamenti açılıbdır. Bizim bu parlamentimiz gözlərdə bir ağ kimidir. Çox imperialistlər onu görmək belə istəmirlər. Cümhuriyyətimizə Türk Cümhuriyyəti deyil, Azərbaycan Cümhuriyyəti dedik ki, bütün vətəndaşlara ümumi bir vətən olsun”*.²³

M.Ə.Rəsulzadə və onun tərəfdəşləri türk dövlətinə Azərbaycan adı verməklə, onu türklüklə məhdudlaşdırmaq istəməmiş, millətçilik (türkcülük) və dövlətçiliyi (Azərbaycan) uzlaşdırmağa çalışmışlar. Bu artıq Azərbaycan türkcülüynün bir dövlətin rəsmi milli ideyasına çevrilməsi və öz mənasını daha da genişləndirməsi demək idi. Yəni Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranana qədər başlıca ideya etnik (türk dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycan ərazisində) türkcülük idisə, milli dövlət qurulduqdan və “türk” anlayışı millətin rəsmi şəkildə dilinə və adına çevrildikdən sonra, Azərbaycanla Türklük bir daha bütövləşmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə doğru göstərirdi ki, bu Cümhuriyyət Azərbaycan adlansa da əslində bir türk hökuməti, başqa sözlə kiçik Türkiyədir.²⁴ Yəni ölkənin hansı adla adlandırılmasından asılı olmayaraq əslində bu dövlət türk dövləti, türk hökumətidir. Ümumilikdə açıq şəkildə hiss olunur ki, Cümhuriyyət ideoloqları milli mənsubiyyəti, milli dili, milli mədəniyyəti, milli dövlətçiliyi Azərbaycan və türk ideyalarının vəhdəti şəklində təbliğ ediblər. Deməli, “Azərbaycan” anlayışı həm türkcülük, həm də dövlətçilik ideologiyası ilə bağlıdır. Məhəmməd Əmin

²² Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.64.

²³ Faiq Ələkbərov. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü**, s.50-52.

²⁴ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, s.10.

bu haqda yazır ki, Rusiyada yaşayan Qafqaz müsəlmanlarını türk, ölkələrini Azərbaycan kimi qəbul etdirmək qazanılmış bir dava idi. Onun fikrincə, Azərbaycan sözü artıq xalqın düşüncəsində də coğrafi mənadan ideoloji mənaya çevrilmişdir: *“Xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor”*.²⁵

“Milli (türk) və müstəqil Azərbaycan” ideyasının müəllifi olan M.Ə.Rəsulzadə, 1918-1920-ci illərdən etibarən “Azərbaycan məfkurəsi”, “Azərbaycan milli ideyası”, “Azərbaycan fikri”, “Azərbaycan milli məfkurəsi”, “Azərbaycan məfhumu” dedikdə, ilk növbədə türklüyü ifadə edən Azərbaycanı-Türk Azərbaycanı nəzərdə tutmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə yazır: *“Rus istibdadı pəncəsindən dağılmış xanlıqlar şəklində deyil, müttəhid və milli bir kütlə surətində nicat arayan Azərbaycan türklüyü bu istiqlalını tərtəmiş edəcək bayrağa əsri məfkurəsi ilə mütənasib bir mənə vermək istəyirdi. Bu mənəni də “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” məfhumlarında tapdı: bayrağı mavi, al (qırmızı) və yaşıl rəngli qumaşlardan düzəldirdi”*.²⁶

Burada vacib bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə və onunla türkçülük ideyalarının daşıyıcıları olan milli məfkurə nümayəndələri “Azərbaycan məfkurəsi” yalnız türklüyü ifadə etməmiş, bu ideyanı eyni zamanda Azərbaycandakı bütün siyasi qüvvələrin, xüsusilə bu coğrafiyada məskunlaşan milli azlıqların da əsas ideyasına çevrilə bilməmişdir. Öz çıxışlarından birində M.Ə.Rəsulzadə deyir ki, hər zaman Azərbaycan məfkurəsinin müdafiəçisi olanlar üçün böyük məqsədlərə nail olunmuşdur. Həm sağçılar, həm də solçular arasında ixtilafa-nəzər yoxdur. Cəmiyyətin zehində yalnız Azərbaycan istiqlalı fikri yer tutmuş, yerləşmişdir. Çünki üçrəngli o məğrur bayraq artıq siyasətən hamımızı birləşdirmişdir. Bu sözlərdəki qürur hissi M.Ə.Rəsulzadənin hələ XX əsrin əvvəllərindən etibarən əzmlə getdiyi Azərbaycan türkçülüyü yolundakı uğurundan qaynaqlanır.

Nəticə

M.Ə.Rəsulzadə siyasi, mədəni, əxlaqi, etnik, adət-ənənə anamlarda İran və Turan anlayışlarını biri-birindən ayırmışdır. M.Ə. Rəsulzadənin düşüncəsində Turan və Azərbaycan ideyaları vahidlik, eynilik təşkil edirdi. M.Ə.Rəsulzadə Turanın müstəqil Türk müttəfiq hökumətlərinin birliyi şəkilində meydana gələcəyinə inanırdı.

Bir millətin azad olub, inkişaf etməsi üçün dil, din və zaman-müasirlik kimi məfhumlara malik olması gərəkliyini deyən M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan türkçülüyü ideyasının yaxın hədəfi Azərbaycan türk muxtariyyəti, uzaq hədəfi isə Azərbaycan türk istiqlalı idi. M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla türkçülük

---

²⁵ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, s.95.

²⁶ Məmməd, Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri** (1903-1909). I cild. Bakı, Elm, 1992. s.8

məfkurəsinin davamçılarının milli-müstəqil dövləti “Azərbaycan” adlandıraraq millətçilik və dövlətçilik anlayışlarını uzlaşdırmaq istəmişlər.

Bununla onlar həm milli-demokratik cərəyanın əsasını təşkil edən türkçülük, islamçılıq, müasirləşmək və istiqlalçılıq ideyalarına sadıq qalmış, həm də türk millətlərinin birləşərək Türk Federasiyasını yaradacağı fikrini ifadə etmişdilər. Bu ideyanın perspektivinə inanaraq yeni yaranmış Cümhuriyyətin tədris ocaqlarında ümumi türk tarixi fənni tədris olunmuşdur.

Böyük mütəfəkkirin söyləri nəticəsində Azərbaycan siyasi baxımdan milli muxtariyyətdən milli istiqlala qədər mühüm inkişaf yolu keçmiş və Azərbaycan türkçülüğü Azərbaycan milli ideologiyasına qədər yüksələ bilmişdi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi türkçülük və turançılıqla bağlı fikirlərində də nəzakət və tolerantlıq hökm sürür, heç bir mütləq yanaşma və düşmənçilik yoxdur. Ən əsası isə bu tolerantlıq süni deyil, məsələlər təbii olaraq bir-birini tamamlayır. Rəsulzadənin fikrincə, Azərbaycanda türkçülüğü və turançılığı müdafiə edənlərin Qafqaz Konfederasiyası ideyası ilə mənfi münasibəti olmamalıdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə üçün “mən kiməm, millətim nədir?” sualına ikili cavab yox idi. O, gəncliyindən ömrünün sonuna kimi taleyinə yazılan türk kimliyi ilə bərişmiş, bu millətə olan inamı ona güc vermişdi. O, ömrü boyu mənsub olduğu millətə sadıq qalıb, onun problemlərinin həllinə, yüksəlməsinə çalışıb. Ən çətin şərtlər altında belə heç vaxt ümidini kəsməmiş, aşağılıq kompleksi yaşamamışdır. Rəsulzadənin millətçilik və milli yüksəliş anlayışı bu gün də aktualdır. Bu baxımdan Rəsulzadə türkçülüğün böyük ziyalılarından və ideallarından biri hesab olunur.

M.Ə.Rəsulzadə heç vaxt vətəni Azərbaycanı Türk Dünyasından ayırmamış və onu haqlı olaraq Turan coğrafiyasının ən həssas bölgələrindən biri hesab etmişdir. Eyni zamanda, o, illər öncə Azərbaycanın ictimai-türk inteqrasiyası prosesində mühüm rol oynayacağını yazmışdır. Turançılıq ideyasının dəyişən şəraitdə yeni təqdimatı – Yeni Turançılıq konsepsiyası Rəsulzadənin turançılığın şanlı ideoloqu olmasının sübutudur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Ələkbərov, Faiq. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü**. Bakı, Elm, 2007, 269 s.
2. Ələkbərli, Faiq. Azərbaycan Türkçülüğü məfkurəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **VII Uluslararası Türk sanatı. Tarixi və Folkloru Kongresi. 11-15 Nisan 2017-Bakü-Azerbaycan, 428 s.**
3. Yüksel, İbrahim İ. **Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın**. İstanbul, Acar yayınları. 1988, s.135.
4. İsmayılov, Kamran. **Tarih ve kimlik meselesi bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve milli devlet kuruculuğu**. Bengi. Dünya yürük araşdırmaları dergisi. Özel sayı. 2024 (2), s.237-262.
5. Rəsulzadə, Məmməd Əmin (1915-1916). III cild. Bakı, 2012.

6. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, 288 s.
7. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. **Əsərləri (1903-1909)**. I cild. Bakı, Elm, 1992.
8. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. **Əsərləri (1909-1914)**. Toplayanı və tərcümə edəni Ş.Hüseynov. Bakı, Şirvanəşr. II cild. 2001, 526 s.
9. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. **Qafqas türkləri**. İstanbul, Türk dünyası araşdırmaları vəqfi, 1993.
10. Məmmədzadə, Mirzəbala. **Milli Azərbaycan hərəkatı**. Bakı, Nicat, 1992, 246 s.
11. Yaqublu, Nəsiman. **Cümhuriyyət qurucuları**. Bakı, Nurlar NPM, 2018, 504 s.
12. Балаев, Айдын. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта», 2009, 288 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Əliyeva İradə Xəlid qızı – tarix üzrə Aliyeva İrad Xəlid – Doctor of fəlsəfə doktoru. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı. Philosophy in History, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology. ANAS. Azerbaijan, Baku.

UOT: 94(479.24)

M.Ə.RƏSULZADƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ İSTİQLAL MÜBARİZƏSİNİN
LİDERLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

©2024

SEVİNC RƏHİMOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-5449-6978; e-mail rehimova.74@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.128>

Xülasə: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixinin keşməkeşli və çətin bir dönməndə siyasi fəaliyyətə başlayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə görkəmli dövlət və ictimai xadim, böyük mütəfəkkir, siyasətçi və publisist, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından və ideoloqları biri idi. Məhəmməd Əmin XX əsrin əvvəllərindən müstəqillik elan olunana qədər olan dövrdə monarxiya quruluşuna qarşı çıxış edərək, milli özünüdərk problemlərini, insanların ana dilində təhsilin, söz, mətbuat azadlığının, habelə vətəndaşın vicdanının, əmlakının təmin edilməsinin vacibliyini vurğulayaraq ictimai-siyasi fəaliyyətə başlamışdır. 1918-ci il mayın 28-də M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycanın siyasi elitası Cümhuriyyətin yarandığını elan etdi. Rusiyada bolşevik inqilabından sonra bu yeni yaranmış dövlətin tarixi torpaqlarını və keçmiş sərhədlərini bərpa etmək üçün yeni mübarizə başladı. Məhəmməd Əmin ömrünün sonuna kimi öz ali məqsədinə, ideologiyasına sadıq qalmış, Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək uğrunda mübarizəsini davam etdirmişdir.

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli kimlik, istiqlal mübarizəsi

M.A.RASULZADE AS ONE OF THE LEADERS OF THE AZERBAIJAN
NATIONAL INDEPENDENCE STRUGGLE

©2024

SEVINDZH RAGIMOVA

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-5449-6978; e-mail: rehimova.74@mail.ru

Abstract: Mammad Emin Rasulzade, who began his political activity in a controversial and difficult period in the history of Azerbaijan at the beginning of the twentieth century, was an outstanding statesman and public figure, a great thinker, politician and publicist, one of the founders and ideologists of the Azerbaijan Democratic Republic. In the period under review, from the beginning of the 20th century until the declaration of independence, M.E.Rasulzade began his socio-political activity, speaking out against the monarchical system, highlighting the problems of national self-awareness, the importance of providing people with

education in their native language, freedom of speech, press, conscience, as well as the requirements for ensuring the inviolability of the person and property of citizens.

On May 28, 1918, the political elite of Azerbaijan, led by M.E. Rasulzade, announced the creation of the republic. After the Bolshevik coup in Russia, a new struggle began to restore the historical lands and former borders of this newly formed state. M.E. Rasulzade remained faithful to his highest goal, ideology until the end of his life and continued the struggle for the restoration of the independence of Azerbaijan.

Keywords: M.E.Rasulzade, Azerbaijan Democratic Republic, national identity, struggle for independence.

М.А.РАСУЛЗАДЕ КАК ОДИН ИЗ ЛИДЕРОВ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ НЕЗАВИСИМОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА

©2024

СЕВИНДЖ РАГИМОВА

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-5449-6978; e-mail: rehimova.74@mail.ru

Резюме: Мамед Эмин Расулзаде, начавший свою политическую деятельность в противоречивый и сложный период истории Азербайджана в начале XX века, был выдающимся государственным и общественным деятелем, великим мыслителем, политиком и публицистом, одним из основателей и идеологов Азербайджанской Демократической Республики.

В рассматриваемый период, с начала XX века до провозглашения независимости М.Э.Расулзаде начал свою общественно-политическую деятельность, выступая против монархического строя, освещая проблемы национального самосознания, важности предоставления народу образования на родном языке, свободы слова, печати, совести, а также требований обеспечения неприкосновенности личности и собственности граждан.

28 мая 1918 года политическая элита Азербайджана во главе с М.Э.Расулзаде объявила о создании республики. После большевистского переворота в России началась новая борьба за восстановление исторических земель и прежних границ этого новообразованного государства.

М.Э.Расулзаде до конца жизни остался верен своей высшей цели, идеологии и продолжил борьбу за восстановление независимости Азербайджана.

Ключевые слова: М.Э.Расулзаде, Азербайджанская Демократическая Республика, национальное самосознание, борьба за независимость.

Giriş

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında əvəzsiz fəaliyyəti olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadədən bəhs olunur. M.Ə.Rəsulzadə şəxsiyyəti, siyasi fəaliyyəti eyni zamanda elmi-bədii yaradıcılığı bir sıra tədqiqat-

ların obyektinə olmuşdur. Onun maarifçilik ideyaları, milli mənsubiyyət, milli kimlik haqqında düşüncələri hər zaman tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Zəngin irsi olan M.Ə.Rəsulzadə ideyalarının tədqiq edilməsi hər zaman aktual olaraq qalacaqdır. Bu məqalə də belə tədqiqat cəhdlərindən biridir.

Öz düşüncələri, sosial və siyasi görüşlərinin yalnız Azərbaycanın deyil, eyni zamanda Türk dünyasının tarixində özünəməxsus yeri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə müstəsna şəxsiyyətdir.

XX əsrin əvvəllərində öz xalqının həyatını təhsillə, çox vaxt isə kəskin tədbirlərlə yaxşılaşdırmağa çalışan milli ictimai-siyasi xadimlərin bütöv qalaktikası meydana çıxdı. Avtokratiya böhranı və bir sıra sosial-iqtisadi problemlər Rusiya İmperiyasının dağılmasına səbəb oldu, onun parçalarında müstəqil dövlət qurumları yarandı. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloqu və qurucusu oldu və onun süqutundan sonra da mühacirətdə də bu ideyanı müdafiə etməyə davam etdi.

M.Ə.Rəsulzadə siyasi fəaliyyətinin ilk illərində

Azərbaycan milli hərəkatının gələcək lideri və əslində müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji-siyasi əsaslarının yaradıcısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində din xadimi ailəsində anadan olub. Atası Axund Hacı Ələkbər Rəsulzadə din xadimi rütbəsinə baxmayaraq, mütərəqqi əqidəli bir insan idi və oğluna dünyəvi təhsil vermək qərarına gəldi. Məhəmməd Əmin ibtidai təhsilini ikinci “Rus-Müsəlman məktəbi”ndə almış, sonra təhsilini davam etdirmək üçün Bakı Texnikumuna daxil olmuşdur.¹ Ehtimal olunur ki, maliyyə səbəbindən təhsilini başa vura bilməyən sonrakı illərdə təhsilin əhəmiyyətini hər zaman vurğulayırdı.

Məhəmməd Əmin də öz dövrünün bir çox digər nümayəndələri kimi siyasətə meyli edir və siyasi karyerasının əvvəlində radikal sosialist hərəkatlarına rəğbət bəsləyirdi. Özünün də etiraf etdiyi kimi ilk növbədə, bu hərəkatların çar rejiminə qarşı son dərəcə barışmaz münasibəti onun diqqətini çəkmişdi. Çarizmə qarşı mübarizədə, sosialistlər ən etibarlı deyilsə də, ən münasib müttəfiq hesab olunurdular.²

XX əsrin əvvəllərində də digər müsəlman xalqları kimi azərbaycanlıların böyük əksəriyyətinin özünüdərkini açıq-aydın üstünlük təşkil etməsi fonunda milli dövlətçiliyin yaradılması istiqamətində aparılan işlər xüsusilə artır. Bu dövrdə azərbaycanlıların kimliyi milli hisslərdən çox, daha çox qlobal müsəlman birliyinin - ümmətin adət-ənənələrinə əsaslanırdı. Azərbaycanın siyasi elitasının ləyaqəti ondadır ki, onlar nisbətən qısa müddət ərzində nəinki milli siyasətin əsas prinsiplərini formalaşdırma bilmişlər.³

¹ Nəsiman Yaqublu. **Cümhuriyyət qurucuları**. Bakı, Nurlar NPM, 2018, s.11.

² Mirzəbala Məmmədzadə. **Milli Azərbaycan hərəkatı**. Bakı, Nicat, 1992, s.30.

³ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта». 2009, с.7.

Təbii ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması A.M.Topçubaşovun, F.Xoyskinin, N.Yusifbəylinin, Q.Ağayevin, Azərbaycan siyasi və ziyalı elitasının digər görkəmli nümayəndələrinin milli maraqlar naminə məqsədyönlü və fədakar fəaliyyətinin nəticəsi idi. Onların xidmətlərini heç bir şəkildə azaltmadan, hələ də etiraf etmək lazımdır ki, müsəlman Şərqiində ilk milli dövlətin yaradılmasında ən mühüm töhfə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən olmuşdur. Məhz o, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin nəzəri əsaslarını formalaşdırmış və onun praktiki həyata keçirilməsinə mühüm töhfə vermişdir.

XX əsrin əvvəllərində Bakı Rusiya imperiyasında müxtəlif siyasi qrupların nümayəndələrinin şiddətli mübarizədə toqquşduğu inqilabi hərəkatın əsas mərkəzlərindən biri idi. Bakı eyni zamanda Qafqaz müsəlmanlarının və ilk növbədə Azərbaycan türklərinin meydana gəlməkdə olan milli hərəkatının mərkəzi idi. Məhz ötən əsrin əvvəllərində Bakıda gedən siyasi döyüşlər, eləcə də burada cərəyan edən milli azadlıq mübarizəsi M.Ə.Rəsulzadə üçün siyasi məktəb rolunu oynadı.

Mövcud proseslərin təsiri ilə 1903-cü ildə “Azərbaycanın gənc inqilabçıları dərnəyi”ni yaratmışdır.⁴ Daha sonra 1904-cü ilin payızında M.Ə.Rəsulzadə Zaqafqaziyada ilk müsəlman sosial-demokrat təşkilatı olan “Hümmət”in əsas təşkilatçılarından biri oldu. Onun maarifçilik ideyaları siyasi fəaliyyətinin ilk illərindən özünü büruzə verirdi. 1903-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin səhifələrində dərc olunan “Bakıdan məktub” adlı ilk nəşrində M.Ə.Rəsulzadə Qafqazda yaşayan müsəlmanlara müraciət edərək kiçik yaşlardan uşaqların təhsilə, məktəbə yönləndirilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edir. Xalqın milli şüurunun, milli özünüdərkini və milli oyanışın əsas yolunun maariflənməkdən keçdiyini anlayırdı.

Lakin artıq ictimai-siyasi fəaliyyətinin ilkin mərhələsində M.Ə.Rəsulzadə təkcə təhsil problemləri ilə məhdudlaşmırdı. 1905-1907-ci illərdə baş vermiş inqilabi hadisələrin şahidi və bilavasitə iştirakçısı kimi M.Ə.Rəsulzadə azərbaycanlıların siyasi və mədəni inkişaf səviyyəsini qonşu xalqlarla müqayisə etmək və qiymətləndirmək imkanı əldə etmişdir. Müqayisə zamanı xalqın bu sahədə daha zəif və ümumi inkişafdən geri qaldığını müşahidə edərək öz narahatlığını dilə gətirmişdir. Eyni zamanda, Məhəmməd Əmin əmin idi ki, “fırtınaya tutulmuş gəmi üçün hədəfin olmaması bir xalqın tarixin dönüş nöqtələrində hərəkətsizliyi qədər ölümcüldür”⁵.

Həqiqətən də, 1905-1907-ci illər inqilabı zamanı azərbaycanlıların dəqiq milli məqsədi və proqramı yox idi, ona görə də bu istiqamətdə əməli fəaliyyət yox idi. Və bu inqilabi hadisələr zamanı yaranmış ilk Azərbaycan siyasi təşkilatları öz qarşılıqlarına azərbaycanlıların milli hüquqlarını təmin edən etnik

---

⁴ Ирада Багирова. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века.** Баку, 1997, с.30.

⁵ Мəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri. Toplayanı və tərcümə edəni Ş.Hüseynov.** Bakı, Şirvanəşr, II c. 2001, s.474.

birlik kimi deyil, Qafqazın bütün müsəlman əhalisinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq vəzifəsini qoydular.

M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatçısı olan A.Balayev bunu, Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-siyasi həyatında islamın hakim rolu ilə əlaqələndirirdi. Nəticədə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan etnik qrupu nisbətən aşağı səviyyədə etnosiyasi konsolidasiya ilə xarakterizə olunurdu, çünki dini və regional mənsubiyyət etnik eyniləşdirmədən daha güclü idi.⁶

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və türkçülük

İnqilabi hadisələr zamanı yaranan ilk Azərbaycan siyasi təşkilatları öz qarşılarına azərbaycanlıların milli hüquqlarını təmin edən etnik birlik kimi deyil, Qafqazın bütün müsəlman əhalisinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq vəzifəsini qoydular. Bu, Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-siyasi həyatında islamın hakim rolu ilə bağlı idi. Nəticədə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan etnik qrupu nisbətən aşağı səviyyədə etnosiyasi konsolidasiya ilə xarakterizə olunurdu, çünki dini və regional mənsubiyyət etnik eyniləşdirmədən daha güclü idi. Təbii ki, Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində türk kimliyinin ilk əlamətləri XIX əsrin sonlarında yaranıb. Maarifçilik və mədəni türkçülükdən siyasi türkçülüyə keçid Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. Bu faktı təsdiqləyən Yusuf Akçura yazırdı ki, “Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda türkçülüğü dil və ədəbiyyat sahəsindən siyasi nəzəriyyəyə yayan, türk birliyi və Osmanlı imperiyasında mərkəzləşmiş turançılıq ideologiyasını yaradan ilk mütəfəkkirdir”.⁷ Ə.Hüseynzadə türk özünüdərkinin ümumi müsəlman şüurunun pəncəsindən azad edilməsinə töhfə verməklə obyektiv olaraq müxtəlif türk xalqları arasında sırf milli kimliyin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Məhz bu dövrdə Şimali Azərbaycanda millətləşmə prosesi sürətlənərək milli hərəkatın tədricən ümmətçilikdən milliyətçilik mərhələsinə keçməsinə şərait yaratdı ki, bu prosesdə aparıcı sima heç şübhəsiz M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.⁸

Daha sonra bu ideyalar milliyətçi gənclərin düşüncələrinin inkişafı fonunda XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmağa başladı. Məhz milli azadlıq yollarının axtarışı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə dünyagörüşünün sonrakı təkamülünə təkan verən siyasi və ideoloji axtarışların əsas səbəbi idi. Rəsulzadə türkçülük və azərbaycançılıq ideyalarına doğru gedir və onun əsasına müstəqil Cümhuriyyətin yaradılmasının mümkün olacağına inanırdı.

⁶ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта». 2009, с.16.

⁷ İbrahim Yüksel İ. **Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın. İstanbul, Acar yayımları.** 1988, s.135.

⁸ Kamran İsmayılov. **Tarih ve kimlik meselesi bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve milli devlet kuruculuğu. Bengi. Dünya yürük araştırmaları dergisi. Özel sayı.** 2024 (2), s.246.

Türkçülük, millətçilik ideyalarını rəhbər tutan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun kimi mütərəqqi gənclər imperiya tərəfində təqiblərə məruz qaldılar. Artan siyasi reaksiya qarşısında Çar Rusiyası hökumətinin təqiblərindən qaçan M.Ə.Rəsulzadə 1908-ci ilin sonunda məcburən İrana mühacirət etdi. İranda da M.Ə.Rəsulzadə siyasi fəaliyyətini davam etdirərək şah rejiminə qarşı inqilabi hərəkatın fəal iştirakçısına çevrildi və Məşrutə hərəkatını dəstəklədi. 1910-cu ilin sentyabrında M.Ə.Rəsulzadə qrupla Avropada təhsil almış İran ziyalıları (S.Q.Tağızadə, Q.Nəvvab, S.Mirzə, S.M.Rza və b.) İran Demokratik Partiyasını yaradırlar. Elə həmin il İrane Nou (Yeni İran) qəzetini nəşr etməyə başladı və bununla da İranda Avropa tipli mətbuatın əsasını qoydu. Bundan əlavə, 1910-cu ildə Tehranın “Faros” nəşriyyatında onun “Mühafizəkar və ya mühafizəkar-sosialist partiyaların tənqidi” kitabı fars dilində nəşr edilmişdir. 1911-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində M.Ə-nin fars dilində daha bir kitabı nəşr olunur.⁹

İranda da siyasi fəaliyyətinə görə təqib olunan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1911-ci ilin mayında müsəlman ziyalıları arasından siyasi mühacirlərin cəmləşdiyi mərkəz olan İstanbula getməli olur. Burada çarizmin təqiblərində qaçmaq məcburiyyətində qalmış türkçülüyn ideoloji hərəkat kimi formalaşmasında mühüm rol oynamış azərbaycanlılar Ə.Hüseyn-zadə və Ə.Ağayev, tatar Y.Akçura və başqaları ilə sıx əməkdaşlığa başlayır. Adları çəkilən ideoloqların söyləri nəticəsində Türkiyədə türkçülük və turançılıq ideologiyasının davamçılarının dairəsini xeyli genişləndirmək mümkün oldu.

Məhz İstanbulda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi baxışlarının formalaşması prosesi başa çatmışdı. Türkçülük ideoloqları ilə ünsiyyət Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi dünyagörüşünün sonrakı təkamülündə dərin iz buraxmışdır. O, türk xalqlarının yaranma və inkişaf yolları problemləri, “türkləş, islamlaş, avropalaş” şüarını həyata keçirmə yolları ilə bağlı qızğın müzakirələrdə heç vaxt kənar müşahidəçi olmayıb.

Osmanlı İmperiyasının 1912-ci ildə Balkan müharibəsindəki uğursuzluğu xalqların milliyyətindən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vahid bir millətə “birləşməsi” doktrinasının – osmanlılığın son süqutuna səbəb oldu. Lakin eyni zamanda, bütün türk xalqlarının “vahid türk xalqı”nda birləşməsini nəzərdə tutan turançılıq ideyalarının təntənəsini xeyli sürətləndirdilər. Osmanlı türk xalqlarının qurtuluş və tərəqqi prosesinin bir növ lokomotivi olmaq iqtidarında deyil. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə “əsrələrin durğunluğu İstanbula kompleks sosial islahatlar həyata keçirməyə imkan vermədiyini və bu tarixi missiyanı isə “yeni Turanın ümidi gənc cəsur Azərbaycanın öz üzərinə götürdüyünü yazırdı.”¹⁰

Mühacirəti illərində siyasi və ideoloji görüşlərini daha da dərinlən inkişaf etdirən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə sonrakı illərdə Azərbaycan türklərinin

---

⁹ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта». 2009, с.25.

¹⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Siyavuşu**. Bakı, 1990, s.49.

milli-azadlıq mübarizəsi vəzifələri kontekstində siyasi türkçülük ideyalarını yaradıcılıqla yenidən işləyib hazırlamağı qarşısına məqsəd qoydu.

1913-1917-ci illər

İmperiyanın yubileyi münasibətilə amnistiyadan istifadə edən M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə məcburi mühacirətdən vətənə qayıdır. Vətənə qayıdıandan sonra o 1911-ci ilin oktyabrında Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Tağı Nağıyev və Abbasqulu Kazımzadə tərəfindən yaradılan Müsavat partiyasına daxil oldu və nisbətən qısa müddətdə bu siyasi təşkilatın əsas ideoloqu və rəhbəri oldu. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və dövründə yazdığı nəzəri əsərləri ilə M.Ə.Rəsulzadə Müsavat ideologiyasına milli əsas gətirdi və bu, son nəticədə partiyanın siyasi proqramının islam birliyindən azərbaycanlıların və digər türk xalqlarının milli hüquqları uğrunda mübarizəyə istiqamətlənməsinə xidmət etdi. Bu, təkcə Müsavatın deyil, bütün Azərbaycan milli hərəkatının siyasi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu.¹¹ Bu, təkcə Müsavatın deyil, bütün Azərbaycan milli hərəkatının siyasi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Məhəmməd Əmin hələ də Azərbaycan millətinin kimliyi ideyasını nəhayət qəbul edə bilməyib. Bu müddət ərzində M.Ə.Rəsulzadə kimi siyasi və intellektual elitanın digər nümayəndələri Azərbaycan vahid türk millətinə inteqrasiya ilə Azərbaycan türklərinin özünəməxsus milli kimliyini bərqərar etmək arasında çətin seçim qarşısında qaldı. Bu baxımdan təəccüblü deyil ki, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində M.Ə.Rəsulzadə orta q türk və Azərbaycan milli kimlikləri arasında qızıl orta axtarışında idi. Bunu onun Azərbaycan türklərinin xalq danışığı dili əsasında yeni ədəbi dilin formalaşdırılmasını təklif edən “Azəriçilər”lə “Osmançılar” arasında mətbuat səhifələrində dil problemlərinə dair qızğın mübahisədə tutduğu mövqe də təsdiq edir. Gələcəkdə yaradılması labüd olan müstəqil dövlətin əsas atributu olan dil məsələsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni düşündürən əsas problemlərdən biri idi.

M.Ə.Rəsulzadə ana dilinin inkişafını etnik birliklərin əsas elementlərindən biri sayırdı. Eyni zamanda o, Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasətində dil amilinin əhəmiyyətinə diqqət çəkirdi. Bu istiqamətdə əsas vəzifə, bundan ibarətdir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini xaricdən alınan borcların həddindən artıq hökmranlığından və ilk növbədə ərəbliklərdən, rusizmlərdən və farsizmlərdən təmizləmək idi. Üstəlik, M.Ə.Rəsulzadə xarici alınmaların milli dillə əvəzlənməsinin mənbəyinin “qədim uyğur və cığatay dilləri və Kazan və Orenburq tatarlarının dialektləri deyil, Azərbaycan türklərinin yerli dialektləri” olduğunu bildirirdi.¹²

¹¹ Айдын Балаев. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Москва: Издательство «Флинта», 2009, с.31.

¹² Айдын Балаев. Этнологические процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. Баку, 2005, с.60.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı imperiyaya daxil olan ölkələrdə sosial-iqtisadi, siyasi və milli problemləri daha da kəskinləşdirdi. Müharibənin Rusiya üçün nəticələri fəlakətli oldu. Çar hökuməti müharibə şəraitində tam acizliyini və ölkəni idarə edə bilmədiyini göstərdi. Çarizmin xarici və daxili siyasətindəki çoxsaylı uğursuzluqlar (cəbhədəki uğursuzluqlar, böyük insan itkiləri, iqtisadi dağıntılar, aclıq, milli zülmün artması və s. ilə müşayiət olunan) imperiyada cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən sistemli böhran 1917-ci ilin əvvəllərində özünün kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır.

Monarxiyanın devrilməsinin qaçılmaz olduğunu anlayan M.Ə.Rəsulzadə bu prosesdə milli amilin rolunu qeyd edərək yazırdı: *“Fevral inqilabı iki mühüm qüvvənin getdikcə artan təzyiqləri nəticəsində baş verdi: bir tərəfdən imkansız təbəqələr, digər tərəfdən isə əsarətdə olan xalqlar öz hüquqlarını tələb edirdilər”*¹³. Bu baxımdan inqilabın Rusiya imperiyasının bütün müstəmləkə ucqarlarında, o cümlədən Azərbaycanda böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılınması tamamilə təbiidir.

M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycanın milli qüvvələri yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək dövlət quruculuğu proseslərini sürətləndirməyi və dərinləşdirməyi qarşılıqlarına məqsəd qoydular.

1917-ci ilin fevralına qədər Azərbaycanın siyasi liderlərinin tələbləri mədəniyyətin və dilin azad inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması, milli hüquqi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması ilə məhdudlaşdırdırsa, artıq Fevral inqilabından sonra Rusiya imperiyasında etno-siyasi proseslərin güclənməsi şəraitində avtokratiyanın devrilməsi ilə azərbaycanlıları siyasi cəhətdən müstəqil və özünəməxsus bir xalq kimi formalaşdırmağa başladılar. Milli hərəkat proqramında milli öz müqəddəratını təyin etmə prinsipləri və Rusiya dövləti çərçivəsində Azərbaycana ərazi muxtariyyəti tələbinin elan edilməsi isə bunu sübut etdi.¹⁴

Məhəmməd Əmin Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə dövründə Azərbaycan türklərinin müstəqil bir xalq kimi tanınmasına tədricən, addım-addım yaxınlaşdı.

Azərbaycan milli hərəkatının ərazi muxtariyyəti formasında milli dövlətçiliyin yaradılmasını tələb edən ilk siyasi proqramı fevral inqilabından az sonra 1917-ci il aprelin 15-dən aprelin 20-dək Bakıda keçirilən I Ümumqafqaz Müsəlman Qurultayında tərtib edilərək təsdiqləndi. Bu qurultayda bir sıra nümayəndələr təmsil olunsalar da, heç şübhəsiz əsas qüvvə o vaxt Azərbaycan milli hərəkatının liderlərindən sayılan M.Ə.Rəsulzadə idi. Türk xalqlarının birliyinə gəlincə, M.Ə.Rəsulzadə “ümumi mədəni milli vəzifələri yerinə yetirmək üçün” gələcək muxtar vahidlərin nümayəndələrinin milli şurasını təşkil

---

¹³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı, Elm, 1990, s.28.

¹⁴ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта», 2009, с.49-50.

etməyi təklif etdi. Bununla da bir daha göstərdi ki, o, siyasi deyil, sırf türk xalqlarının mədəni birliyinin tərəfdarıdır.

Məhəmməd Əmin türk-müsəlman birliyini ilk növbədə bu xalqları müstəmləkə boyunduruğundan azad etmək kimi ümumi məqsədlər uğrunda birgə mübarizə kimi başa düşür, eyni zamanda onların hər birinin müstəqil milli varlıq hüququnu önə çəkirdi. Belə bir şəraitdə türk və müsəlman xalqlarının hərəkətinə sabitlik və daxili bütövlük verən bu ideya qaynaqlanmış blokun öz spesifik milli məqsədlərinin reallaşmasına doğru irəliləməsinə şərait yaratdı. Bununla bağlı Məhəmməd Əmin Azərbaycan millətinin kimliyi ideyasını nəzəri cəhətdən əsaslandırdı, Azərbaycan milli dövləti layihəsinin banisi oldu, həm də ümumrusiya səviyyəsində fəaliyyəti ilə Rusiyanın digər müsəlman və türk xalqları arasında dövlət quruculuğu proseslərinin inkişafına mühüm töhfə verdi. Həmin andan etibarən o, əslində ümumrusiya miqyasında siyasətçiyə çevrildi.

Azərbaycanın siyasi elitası konsepsiyada nəzərdə tutulan məqsədləri həyata keçirmək üçün kütlələri səfərbər etmək problemini də həll etməli idi. Eyni zamanda, M.Ə.Rəsulzadə anlayırdı ki, bu problemin həlli çoxsaylı çətinliklərlə, ilk növbədə, Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətinin siyasi şüurun hələ tam dərk olunmaması, eləcə də regionda fəaliyyət göstərən siyasi qüvvələrin milli dövlətçilik ideyasına son dərəcə düşmən münasibəti ilə bağlı idi. Sadalanan əngəllərə və çətinliklərə baxmayaraq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycanın gənc, mütərəqqi milliyətçiləri cümhuriyyətin elan olunması kimi tarixi missiyanı kulminasiya nöqtəsinə qədər gətirə bildilər.

Cümhuriyyətin elan olunması

1918-ci ilin 27 mayında M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. Bu zaman onun 34 yaşı vardı. Onun Azərbaycan Milli Məclisinin sədri seçilməsi, şübhəsiz ki, Azərbaycan türklərinin azadlıq mübarizəsində göstərdiyi danılmaz xidmətlərin nəticəsi idi. Nəzərə alsaq ki, müstəqillik elan edilən zaman Milli Şura Azərbaycanda dövlət hakimiyyətinin ali orqanı idi, Məhəmməd Əmin haqlı olaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk dövlət başçısı hesab olunur.¹⁵

1918-ci il mayın 28-də isə Milli Şuranın iclasında Azərbaycanın müstəqilliyinin dərhal elan edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. İclas iştirakçıları 24 səs, iki bitərəf olmaqla (S.M.Qənizadə və C.Axundov) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan edən “Azərbaycanın Müstəqillik Aktı”nın mətnini təsdiqlədilər. İstiqlal Bəyannaməsinə əsasən, Milli Şura ölkənin gələcək ali qanunverici orqanına çevrilməli olan Müəssislər Məclisi çağırılana qədər “bütün Azərbaycanın idarəçiliyinin başında” dayanırdı. Bu sənəd yeni dövlətin əsas yaşam prinsiplərini müstəqillik, insan hüquqlarına hörmət, milli, dini, sosial bərabərlik, dünyanın bütün dövlətləri və xalqları, o cümlədən qonşu xalqlarla dinc və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi

¹⁵ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта», 2009, с.105.

bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq kimi ümumbəşəri və demokratik ideyaları özündə ehtiva edirdi. İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil dövlət statusunu hüquqi cəhətdən möhkəmləndirdi.¹⁶

M.Ə.Rəsulzadə müstəqilliyin elan olunmasının yaratdığı xoşbəxtliyi belə ifadə edir: “XIX əsrin əvvəllərində 9 ayı xanlıq kimi Rusiyanın müstəmləkə boyunduruğuna düşmüş Azərbaycanın Birinci dünya müharibəsi nəticəsində süqut edən Rusiya imperiyasının xarabalıqları altından siyasi cəhətdən bütöv, vahid millət və dövlət kimi çıxmasından səmimi qəlbədən məmnunam”.¹⁷

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası mövcudluğunun ilkin dövründə təkcə ciddi xarici təhlükələrlə deyil, həm də daxili problemlərlə üzləşmişdi. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesi çox mürəkkəb və ağır vəziyyətdə davam edirdi. Ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakı şəhəri və Bakı qəzası milli dövlətçiliyə qarşı barışmaz mövqedə duran bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlində idi. Bolşevik-daşnak silahlı birləşmələrinin vəhşiliyindən bezmiş dinc Azərbaycan əhalisi ölkədə əmin-amanlığı və asayışı bərpa etməyə qadir olan hakimiyyətə can atırdı. Eyni zamanda, bir çox azərbaycanlılar ölkədə hökm sürən anarxiya və xaosu təkbəşinə dayandıra bilməyəcəklərini anladılar. Bu baxımdan onlar Osmanlı İmperiyasının köməyinə xüsusi ümid bəsləyirdilər. 1918-ci il iyunun əvvəllərində Nuri Paşanın başçılığı ilə 300 nəfər türk hərbi təlimatçısının Gəncəyə gəlməsi və nisbətən qısa müddətdə şəhərdə asayışı qaydaya salması türklərin Azərbaycan əhalisi arasında nüfuzunu və nüfuzunu daha da gücləndirdi. Bu məqamda da Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünü mahir diplomat kimi təsdiqlədi.

Nəticə

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan milli dövlətçilik formalaşdırılması ideyasının həyata keçirilməsinə mühüm töhfə vermiş nəzəriyyəçi alim, eyni zamanda yalnız nəzəriyyədə deyil, praktiki olaraq öz ideyalarını həyata keçirməyə nail olmuş lider idi. İdeoloji yenilik M.Ə.Rəsulzadə türkcülük ideyalarına arxalanaraq azərbaycançılığın tutarlı konseptual sistemini – Azərbaycan millətinin və dövlətçiliyinin yaradılması layihəsini işləyib hazırlamışdır. Azərbaycançılıq konsepsiyasının hazırlanması milli dövlətçiliyin yaradılması yolunda atılmış ilk addım idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. İbrahim, Yüksel İ. **Azərbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın. İstanbul, Acar yayımları.** 1988, 174 s.

---

¹⁶ Kamran İsmayılov. **Tarih ve kimlik meselesi bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve milli devlet kuruculuğu.** Bengi. *Dünya yürük araşdırmaları dergisi. Özel sayı.* 2024 (2), s.250.

¹⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri.** VI c. Bakı, 2013, s.19.

2. İsmayılov, Kamran. **Tarih ve kimlik meselesi bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve milli devlet kuruculuğu. Bengi. Dünya yürük araştırmaları dergisi. Özel sayı.** 2024 (2), s.237-262.
3. Məmmədzadə, Mirzəbala. **Milli Azərbaycan hərəkatı.** Bakı, Nicat, 1992, 246 s.
4. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti.** Bakı, Elm, 1990, 288 s.
5. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Siyavuşu.** Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990.
6. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. **Əsərləri (1900-1914-cü illər).** Toplayanı və tərcümə edəni Ş.Hüseynov. II cild. Bakı, Şirvanəşr, 2001. 526 s.
7. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsərləri.** IV cild. Bakı, Qanun, 2013, 456 s.
8. Yaqublu, Nəsiman. **Cümhuriyyət qurucuları.** Bakı, Nurlar NPM, 2018, 504 s.
9. Балаев, Айдын. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955).** Москва: Издательство «Флинта», 2009, 288 с.
10. Балаев, Айдын. **Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв.** Баку, Нурлан, 2005, 327 с.
11. Багирова, Ирада. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века.** Баку, 1997, 336 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Rəhimova Sevinc Sabir qızı – tarix Sevindzh Ragimova Sabir – Doctor of üzrə fəlsəfə doktoru. AMEA Philosophy on History, A.A.Bakikhanov A.A.Bakıxanov adına Tarix və Institute of History and Ethnology. Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, ANAS. Azerbaijan, Baku. Bakı.

UOT: 94(479.24)

M.Ə.RƏSULZADƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TARİXİNİN HƏLLEDİCİ MƏQAMLARINDA

©2024

NATIQ MƏMMƏDZADƏ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: [0009-0007-4236-4864](https://orcid.org/0009-0007-4236-4864); natigmamedzade@yandex.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.139>

Xülasə: Məqalədə təkcə Azərbaycanın deyil, bütün müsəlman Şərqi və türk dünyası tarixində ilk respublika dövləti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) ilk başçısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu dövlətin həyatında baş verən hadisələrdə mühüm rolu araşdırılır. Rəsulzadə Vətənə fədakar xidməti, müstəqil milli dövlət ideallarına, demokratik prinsiplərə müstəsna sadiqliyi ilə seçilirdi. Onun rəhbərliyi altında istər Milli Şuranın, istərsə də aparıcı partiya “Müsavat” və onun fraksiyasının qəbul etdiyi siyasi qərarlar müasir Azərbaycan dövlətinin qurulmasını təmin etdi. Mərkəzçi fiqur kimi çıxış edən Rəsulzadə “Müsavat” partiyası daxilindəki müxtəlif qanadlar arasında və ümumilikdə AXC-nin siyasi və partiya sistemində birləşdirici rol oynayırdı. Rəsulzadənin milli dövlət quruculuğunun əsası kimi milli həmrəylik ideyasını müdafiə etməsi də bu amillə bağlıdır. O, həm də milli dövlətin uğurunu onun sosial ədalətə və iqtisadi rifaha nail olmaq qabiliyyəti ilə şərtləndirirdi. Məqalədə Azərbaycanın böyük dövlət və siyasi xadimi, AXC-nin yaranmasında və müasir Azərbaycan dövlətinin təşəkkül tapmasında son dərəcə mühüm rol oynanmış Rəsulzadənin siyasi portretinin əsas xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rəsulzadə, Milli Şura, Müsavat, lider, mərkəzçi, dövlətçi, həmrəylik.

M.A.RASULZADEH ON THE MAIN MOMENTS OF THE HISTORY OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

©2024

NATIG MAMMADZADE*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: [0009-0007-4236-4864](https://orcid.org/0009-0007-4236-4864); natigmamedzade@yandex.com

Abstract: The article examines the important role of M.A.Rasulzadeh, the first head of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), which is the first republic in the history of not only Azerbaijan, but also the entire Muslim Eastern and Turkic world, in the events that took place in the life of this state. Rasulzadeh was chosen for selfless service to the Motherland, stability in the ideals of an independent national state, and democratic principles. Under his leadership, the political decisions made by both the National Council and the leading party “Musavat” and its faction

ensured the establishment of the modern Azerbaijani state. Acting as a centrist figure, Rasulzadeh played a unifying role between the various wings within the Musavat party and within the political and party system of the ADR in general. Rasulzadeh's defense of the idea of national solidarity as the basis of national state building is also related to this factor. He also conditioned the success of the nation-state on its ability to achieve social justice and economic prosperity.

The article reveals the main features of the political portrait of Rasulzadeh, a great statesman and political figure of Azerbaijan, who played an extremely important role in the creation of the ADR and the formation of the modern Azerbaijani state.

Keywords: Azerbaijan, Rasulzadeh, National Council, Musavat, leader, centrist, statist, solidarity

М.Э.РАСУЛЗАДЕ В КЛЮЧЕВЫЕ МОМЕНТЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

©2024

НАТИГ МАМЕДЗАДЕ*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: [0009-0007-4236-4864](https://orcid.org/0009-0007-4236-4864); natigmamedzade@yandex.com

Резюме: В статье рассматривается роль М.Э.Расулзаде – первого главы Азербайджанской Демократической Республики (АДР) – в ряде судьбоносных событий в жизни этого государства, которое явилось первым республиканским государством в истории не только Азербайджана, но и всего мусульманского Востока и тюркского мира. Расулзаде отличали бескорыстное служение Отечеству, исключительная преданность идеалам независимой национальной государственности и демократическим принципам. Принятые при его лидерстве, как в качестве председателя Национального Совета, так и руководителя ведущей партии – «Мусавата» – и ее парламентской фракции, политические решения позволили утвердить современную государственность Азербайджана.

Выступая в качестве центристского деятеля, Расулзаде играл объединяющую роль между различными флангами внутри партии «Мусават» и, в целом, в рамках политической и партийной системы АДР. С данным обстоятельством связано и отстаивание Расулзаде идеи общенациональной солидарности как основы здания национального государства. При этом саму успешность и состоятельность национального государства он обуславливал способностью обеспечить социальную справедливость и экономическое благоденствие.

В статье раскрываются основные штрихи политического портрета Расулзаде, позволяющие получить объективное представление о нем как видном государственном деятеле, одном из наиболее ярких азербайджанских

политиков, сыгравших исключительно важную роль в создании АДР и утверждении Азербайджана как нации-государства.

Ключевые слова: *Азербайджан, Расулзаде, Национальный Совет, «Мусават», лидер, центрист, этатист, солидарность.*

Введение

М.Э.Расулзаде – крупный государственный деятель Азербайджана, первый глава Азербайджанской Демократической Республики. В возрасте 34 лет Расулзаде был избран председателем Национального Совета, провозгласившего государственную независимость Азербайджана и ставшего, по сути, предпарламентом – первым высшим законодательным органом страны.

Национальный Совет Азербайджана был образован азербайджанской фракцией бывшего Закавказского Сейма 27 мая 1918 года, на следующий день после распада Закавказской Федеративной Республики. Избрание Расулзаде председателем произошло в заочной форме, поскольку сам он находился в это время на Батумской конференции, где шли переговоры с Османской империей. Сам этот факт – заочного избрания председателем Национального Совета – свидетельствовал о громадном авторитете Расулзаде в азербайджанском обществе, среди политических деятелей страны.

28 мая Национальный Совет объявил о создании Азербайджанской Демократической Республики, явившейся первым республиканским государством в тюркском мире и на всем мусульманском Востоке. Согласно «Декларации независимости», Национальный Совет стоял «во главе управления всем Азербайджаном» до созыва Учредительного собрания, которому предстояло стать будущим высшим законодательным органом страны. Таким образом, Расулзаде стал первым главой АДР – независимого азербайджанского государства современного типа.

Историческая роль Расулзаде со всей яркостью проявилась как в самом провозглашении АДР, так и в ключевые моменты ее хоть и непродолжительного, но столь значимого для судеб азербайджанского народа существования.

Основная часть

В дни «июньского кризиса»

Независимость Азербайджана была провозглашена в чрезвычайно сложных условиях, когда восточная часть страны – Баку и Бакинская губерния – находилась под властью Бакинского Совета народных комиссаров, являвшегося, по сути, большевико-дашнакским политическим режимом. Положение возглавляемого Расулзаде Национального Совета, а также правительства АДР, председателем которого был избран Фатали Хан

Хойский, отягощалось тем, что военные силы Бакинского Совета наступали на Гянджу, объявленную временной столицей Азербайджана. Как писал впоследствии Расулзаде, при создавшихся тогда условиях оставалась одна надежда – на Турцию, и эта братская страна призвана была вырвать Азербайджан из рук враждебных сил.¹

Спустя неделю после провозглашения АДР, 4 июня 1918 года, был подписан договор о дружбе между Османской империей и Азербайджанской Республикой. С азербайджанской стороны его подписали председатель Национального Совета М.Э.Расулзаде и министр иностранных дел Мамед Гасан Гаджинский. В важнейшем, четвертом, пункте договора указывалось, что в случае необходимости Османское правительство предоставит военную помощь Азербайджанской Республике в целях укрепления мира и спокойствия, обеспечения безопасности страны.² Это означало, что Азербайджан при поддержке Турции намерен положить конец произволу и насилию, чинимым Бакинским Советом и армянскими вооруженными формированиями над азербайджанским народом, и освободить Баку от вражеской власти.

Еще в конце мая в Гянджу прибыл турецкий штаб во главе с Нури пашой. Описывая это событие, Расулзаде отмечал, что Нури пашу приняли как «сошедшего с неба ангела-спасителя».³

Вступив на территорию Азербайджана в качестве союзной силы, обязавшейся оказать военную помощь братскому народу в освобождении Баку, османские войска решали в то же время и отвечающие интересам Османского государства важные геополитические задачи. Продолжалась Первая мировая война, и часть турецкой военно-политической элиты рассчитывала расширить по ее итогам сферу влияния Османской империи. Ключевое место в планах османских стратегов отводилось Азербайджану, в отношении которого сформировалось два подхода. Выразителем одного из них были министр юстиции Халил бек Ментеше и главнокомандующий Кавказским фронтом Вехиб паша, выступавшие за создание и сохранение азербайджанского государства, но с условием фактического контроля над ним со стороны Турции. Иного подхода к Азербайджану придерживалась влиятельная группа во главе с военным министром Энвером пашой, ратовавшим за присоединение Азербайджана к Османской империи.

Позиция Энвера паши находила немалую поддержку и среди общественно-политических деятелей Азербайджана. Часть их выступала против самой идеи независимого Азербайджана и требовала «илхага», то есть присоединения к Турции. «Илхагисты» пытались даже убедить турецкое военное командование в том, что Национальный Совет во главе с Расулзаде

---

¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı, 1990, s.37-38.

² *Азербайджанская Демократическая Республика, 1918-1920*. Баку, 1998, с.43.

³ Там же.

и подотчетное ему правительство Хойского не выражают чаяний азербайджанского народа.

Не удивительно, что руководство Азербайджана, переехав из Тифлиса в Гянджу 16 июня 1918 года, сразу столкнулось со сложнейшей проблемой. На кону стояло само дальнейшее существование азербайджанского государства, поскольку турецкое военное командование во главе с Нури пашой настаивало на роспуске Национального Совета, предупреждая, что, в противном случае, оказание военной помощи АДР будет прекращено.

Протестуя против такой позиции турецкого командования, азербайджанская делегация, в которую вошли Расулзаде, Хойский и Гаджинский, стала добиваться приема у Нури паши. Однако османский военачальник отказался принять лидеров АДР, направив их к своему советнику, стороннику «илхага» Ахмед беку Агаоглу (Агаеву). Ахмед бек – авторитетный азербайджанский политический деятель, мыслитель и просветитель – относился к числу сторонников «илхага», то есть присоединения Азербайджана к Турции. Поэтому он потребовал роспуска Национального Совета, отказа азербайджанских лидеров от идеи национального правительства. Однако Расулзаде и его соратники категорически отвергли это требование, исполнение которого означало бы прекращение существования азербайджанского государства. В результате была достигнута договоренность о роспуске Национального Совета, но с условием передачи его полномочий новому правительству АДР.

Согласие на роспуск временного высшего органа политической власти, коим являлся Национальный Совет, было существенной уступкой со стороны руководства Азербайджана и лично Расулзаде. Но она была сделана с учетом необходимости осуществления судьбоносной миссии – освобождения Баку и Бакинской губернии. Приняв османский ультиматум, руководство АДР во главе с Расулзаде, тем не менее, добилось сохранения права азербайджанского народа на создание собственного национального правительства. АДР продолжила свое существование, при этом сам Расулзаде не стал претендовать на пост главы правительства, а поддержал создание нового кабинета во главе с прежним премьер-министром.

17 июня 1918 года состоялось историческое заседание Национального Совета, на котором было принято решение о передаче всей полноты власти в Азербайджане новому правительству под председательством Хойского. Новое правительство, согласно решению Национального Совета, не вправе было «отменить государственной независимости и существующей политической свободы».⁴

Выступив на заседании Национального Совета с заключительным словом, Расулзаде заявил, что важной задачей правительства является не

---

⁴ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку, 1998, с.12.

допустить уничтожения только рожденного азербайджанского государства. Вместе с тем он признал, что приостановление деятельности Национального Совета является «отступлением демократии и определенным успехом реакционных сил».⁵

Последующий ход событий подтвердил, что решение Национального Совета было единственно верным в ситуации лета 1918 года. В дни «июньского кризиса» Расулзаде явил один из примеров бескорыстного служения Отечеству и его национально-государственным интересам. Он лишился поста председателя Национального Совета, но принятые при его лидерстве политические решения позволили отстоять государственную независимость Азербайджана.

При поддержке союзной Османской Турции азербайджанское государство освободило Баку, и уже в сентябре 1918 года в этот город – столицу Азербайджана – вступило правительство Хойского. Сам Расулзаде продолжил свою деятельность в качестве лидера крупнейшей партии – «Мусавата», а затем и депутата Азербайджанского Парламента. Парламент был сформирован на основе решения временно восстановленного в ноябре 1918 года под руководством Расулзаде Национального Совета.

Парламентский трибун

В ноябре 1918 года АДР вступила в новый этап своей деятельности. Поражение Османской Турции в мировой войне обернулось, в частности, выводом ее войск с территории Азербайджана. В регион, включая и Азербайджан, вошли силы победившей в войне Антанты – британские войска под командованием генерала Уильяма Томсона.

Возобновивший свою деятельность Национальный Совет Азербайджана на заседании 20 ноября 1918 года, состоявшемся под председательством Расулзаде, принял закон об образовании Азербайджанского Парламента – высшего законодательного органа власти.⁶

29 ноября Национальный Совет принял воззвание «Ко всем гражданам Азербайджана!». Сообщив о своем преобразовании в Парламент, состоящий из 120 членов, который до созыва Учредительного Собрания «организует правительство и защитит его интересы», Национальный Совет призвал «оставить в стороне вражду и разногласия, которые не дают нам ничего, кроме бедствия и нищеты». «История поставила всех нас перед необходимостью жить вместе. Давайте построим нашу жизнь на справедливых и гуманных основаниях, давайте будем любить и уважать друг друга, чтобы легко переносить естественные трудности новой жизни, невзирая на национальные и религиозные

---

⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, s.40.

⁶ *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920)*. Законодательные акты, с.13-16.

различия. Все граждане Азербайджана являются сыновьями одной Родины. Для совместного построения жизни и достижения своего счастья они должны протянуть друг другу руки и помочь друг другу», - говорилось в воззвании.⁷

7 декабря 1918 года состоялось торжественное открытие Парламента Азербайджана, в котором были представлены практически все существующие в стране национальные и политические группы. Расулзаде, выступив на первом заседании с обширной поздравительной речью, в частности, сказал: «На мою долю выпало великое счастье открыть заседание первого Азербайджанского Парламента, члены которого призваны служить делу осуществления идеи свободного и самостоятельного существования сынов своей Родины». Указав на то, что «Парламент наш до созыва Учредительного Собрания является временным», но, «тем не менее, являясь собранием азербайджанского народа, представленного в нем своими деятелями, способен выразить тот идеал, к которому стремится народ Азербайджана», Расулзаде призвал депутатов «ставить интересы Родины и благополучие народа выше партийных интересов».

«Азербайджан в недрах своих хранит священный огонь, служивший испокон веков путеводной звездой для народов, ищущих истину; пусть этот огонь воспламенится в сердцах азербайджанцев и образует факел, озаряющий тернистый путь к стремлению нашему – к свободе и лучшему будущему нашей Родины», – возгласил Расулзаде.⁸

По предложению руководимой Расулзаде фракции «Мусават» председателем Парламента был избран Али Мардан бек Топчибашев, а его первым заместителем – Гасан бек Агаев. На первом заседании парламента было принято также решение о формировании нового правительства во главе с Хойским.

Расулзаде как лидер крупнейшей политической силы и парламентской фракции, член двух парламентских комиссий – финансово-бюджетной и по созыву Учредительного Собрания – принимал самое активное участие в деятельности высшего законодательного органа, в обсуждении и принятии государственных решений по важнейшим вопросам развития страны.

Лидер «Мусавата»

В конце 1919 года во внутривнутрипартийной жизни «Мусавата» произошло важное событие, ставшее одновременно и показателем нарастания кризисных явлений в стране. 2-11 декабря состоялся II съезд этой крупнейшей азербайджанской партии. Значительная часть делегатов

---

⁷ Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР): Ф.895, оп.1, д.25, л.3-5.

⁸ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку, 1998, с.29-31.

выступила с серьезной критикой экономического курса партийного руководства, играющего важную роль в реализации политики правительства.

В центре внимания съезда были аграрный и рабочий вопросы. Многие ораторы выразили свое возмущение тем, что аграрная программа партии, ставшая частью правительственной декларации, не осуществлена ни по одному из пунктов. Один из идеологов левых мусаватистов Мирза Бала Мамедзаде заявил, что правительство, находящееся под влиянием мусаватистов, не выполнило данного в декларации обещания разрешить все конфликты между беками и крестьянами. Поскольку партия «Мусават» считала должным до окончательного разрешения аграрного вопроса оставить землю в руках беков, он потребовал хотя бы приостановить сбор податей беками с крестьян.⁹

Председатель Центрального Комитета «Мусавата» Расулзаде попытался отвести обвинения в адрес партийного руководства, отметив, что уж если правительство и парламент не смогли разрешить аграрный вопрос, то партия, ограниченная в своих средствах, тем более не могла этого добиться.¹⁰

Съезд, рассмотрев аграрную программу партии, вынес резолюцию, предусматривавшую безвозмездное отчуждение казенных, помещичьих, частно владельческих земель и распределение их среди крестьян. При этом принадлежавшие бывшим землевладельцам водокачки и моторы должны были быть оплачены за счет средств фонда, «образуемого путем обложения имущего класса подоходным налогом».¹¹

Что касается дебатов по рабочему вопросу, то они были вызваны содержащимся в отчетном докладе Расулзаде заявлением о том, что партия не является сторонницей национализации предприятий и ЦК уже сделал все возможное для оказания серьезной помощи правительству в проведении рабочей политики. Ответом на него стало, в частности, выступление Джавада Мелик-Еганова, напомнившего о той роли, которую рабочие сыграли в создании независимого азербайджанского государства и защите его территориальной целостности, и посетовавшего на то, что после всего этого они оказались далеко не в лучших условиях.¹²

При всей остроте развернувшихся обсуждений, выявлении глубоких противоречий между правым и левым флангами «Мусавата», съезд все же смог консолидировать наиболее активную часть азербайджанской национал-демократии по главному вопросу – вопросу укрепления независимой азербайджанской государственности. Все ораторы были единодушны во мнении, что для укрепления государства необходимо

---

⁹ «Азербайджан», 1919, 7 декабря.

¹⁰ «Азербайджан», 1919, 7 декабря.

¹¹ «Азербайджан», 1919, 10 декабря.

¹² «Азербайджан», 1919, 7 декабря.

улучшить социально-экономическое положение в стране и потребовали от руководства партии активизировать свою деятельность в этом направлении. В закреплении партийной позиции, включавшей в себя сочетание идей укрепления национальной государственности и разрешения насущных социально-экономических проблем, решающую роль сыграл сам председатель «Мусавата» – Расулзаде.

Один из лидеров партии «Мусават» – Насиб бек Усуббеков – с середины апреля 1919 года возглавлял правительство Азербайджана. В результате правительственного кризиса осенью того же года возникла необходимость формирования нового кабинета. 22 декабря 1919 года Усуббеков огласил программную декларацию нового Совета Министров – широкой коалиции с участием основных политических сил. В программе было заявлено о намерении правительства внести ряд изменений в осуществляемую в стране экономическую политику. Прежде всего, правительство намеревалось положить конец практике увеличения ввоза и ограничения вывоза, что стало одной из главных причин падения курса денег. Затем было выражено намерение прекратить многомиллионное субсидирование нефтепромышленников с целью обеспечения заработка рабочих, поскольку эта мера вынуждала использовать печатный станок, что также приводило к обесцениванию денег. Усуббеков заявил о решимости правительства провести радикальные преобразования в налоговой политике, а именно увеличить подоходный налог и прямые налоги, уничтожить все косвенные налоги, исключая лишь налоги на нефть, ее продукты, вино и табак, играющие большую роль в финансовом обеспечении республики. Серьезные изменения ожидалось и в социальной политике. Говоря о рабочем вопросе, премьер-министр заявил о целесообразности приостановления повышения ставок рабочим вследствие повышения цен и внедрения взамен этого практики выдач рабочим предметов первой необходимости, прежде всего хлеба, за дешевую цену. Менее однозначно Усуббеков высказался по самому больному вопросу социально-экономической жизни страны – аграрному вопросу. Подтвердив необходимость передачи земли крестьянам, он отнес на рассмотрение Парламента вопрос о ее немедленном осуществлении или откладывании до момента созыва Учредительного Собрания.¹³

Обсуждение правительственной декларации в стенах парламента выявило поддержку ее со стороны ведущих партийных фракций, которые, вместе с тем, не преминули отметить и факторы, вызывающие их несогласие. В частности, социалист Аслан бек Сафикюрдский, подчеркнув, что социалисты согласились вступить в широкую коалицию с учетом ответственности переживаемого времени, акцентировал особое внимание

---

¹³ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент, с.808-817.

на задачах предоставления свобод рабочим организациям и скорейшего разрешения аграрного вопроса в пользу крестьянства. Исходя из этого, представитель социалистов посетовал на то, что в декларации правительства не сказано о готовности стать на сторону крестьян в их спорах с помещиками.¹⁴

Председатель «Мусавата» Расулзаде, выступив в качестве «ответственного представителя ответственной в своих заявлениях государственной партии», выразил удовлетворенность в связи с тем, что после долгого политического кризиса образовалось настоящее коалиционное правительство. При этом он заявил о поддержке правительства со стороны возглавляемой им объединенной фракции «Мусавата» и беспартийных. Возражая Сафикюрдскому, Расулзаде подчеркнул, что достаточной гарантией поддержки крестьян со стороны правительства является приход в руководство Министерством земледелия представителя социалистов Ахмед бека Пепинова.¹⁵

Здесь необходимо более подробно остановиться на социальных взглядах Расулзаде, его представлениях о том, каким должно быть азербайджанское государство. Поскольку без этого трудно дать объективную характеристику Расулзаде как политического и государственного деятеля.

Центрист и солидарист

В целом, на мировоззрение Расулзаде значительное влияние оказали социал-демократические идеи. Не случайно, сама его политическая биография началась в начале XX века с активного участия в деятельности социал-демократической организации «Гуммет». Как не случайно и то, что крупнейшая азербайджанская партия, которую возглавил позже Расулзаде и которая шла в авангарде национально-освободительного и демократического движения азербайджанского народа, называлась «Мусават» («Равенство»), выражая, тем самым, ее приверженность одному из основополагающих принципов социализма.

Социально-экономические воззрения Расулзаде периода существования АДР также преимущественно были свойственны социал-демократии. Суть этих воззрений заключалась в приверженности преобразованию общества не революционным, а эволюционным путем. Выступая сторонником коренного разрешения социальных проблем, освобождения трудовых классов, улучшения материального положения рабочих и крестьян, Расулзаде отстаивал в то же время принципы общенародной солидарности. Его позиция совмещала в себе идеи

---

¹⁴ Там же, с.820, 823.

¹⁵ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент, с.821-823.

национального и социального освобождения. То есть Расулзаде социальное освобождение не видел вне освобождения национального, и не случайно он стал выразителем и главным идеологом национального солидаризма (*milli təsənüdçülük*). Он всегда ставил общественные интересы выше частных, исходил из приоритета общего дела, видя в этом залог удовлетворения интересов и чаяний каждого члена общества в отдельности.

Данный фактор нашел свое отражение и в деятельности руководимой Расулзаде партии «Мусават». Будучи ее лидером, он играл объединяющую роль во взаимоотношениях внутривнутрипартийных течений – правых и левых, консерваторов, либералов и социалистов. С этим связано и то, что сам Расулзаде выступал с центристских позиций.

Вся политическая деятельность Расулзаде в период существования АДР – в качестве первого главы государства, председателя Национального Совета, депутата Парламента, лидера партии и парламентской фракции «Мусават» – была подчинена достижению общенациональных целей. Проповедуемые им идеи общенациональной и общественной солидарности были возведены, по сути, на уровень государственной политики. Одним из ключевых проявлений этого было то, что и сама возглавляемая Расулзаде партия «Мусават» занимала центристскую позицию в политической и партийной системе АДР. Это сказывалось в сочетании, казалось бы, двух разнонаправленных процессов: в то время как правое крыло партии опиралось на торгово-промышленные и землевладельческие круги, ее левое крыло отстаивало интересы интеллигенции, государственных служащих, рабочих, крестьян, что во многом обусловило тесное сотрудничество «Мусавата» с силами социалистической ориентации (в том числе и при формировании правительственных коалиций).

Особо стоит остановиться на отношении Расулзаде к главной проблеме экономического развития АДР, в контексте которой перед властями стоял выбор одной из моделей – модели со свободной или же контролируемой государством экономикой. Правые политические силы, действовавшие на политической сцене АДР, прежде всего «Иттихад» и часть беспартийных демократов, являлись сторонниками свободной экономики, но обуславливали ее решительной борьбой против спекулятивной деятельности влиятельных торгово-промышленных кругов; они защищали принцип неприкосновенности частной собственности, недопустимости посягательства на нее со стороны государства. Левые силы, представленные во власти Социалистическим блоком, ратовали за утверждение государственного контроля над экономикой, пресечение какого бы то ни было давления капитала на власть. Аналогичное различие наблюдалось и в позициях правого и левого флангов «Мусавата». Сочетание же этих позиций воплотилось в деятельности центристского крыла «Мусавата», к которому принадлежал и Расулзаде. Вследствие этого, общий подход мусаватистов соединял в себе элементы государственного монополизма, либеральной экономики и социалистического регулирования.

Расулзаде, как и все другие ведущие политики АДР, был этатистом, последовательным государственным. И данное обстоятельство лишь обогащало проповедуемые им идеи национальной и общественной солидарности.

Позже, живя в вынужденной эмиграции, Расулзаде писал относительно солидаризма, что «поскольку мы отстаиваем государственную независимость, то для нас не может быть верным направление ни в сторону космополитического либерализма, ни в сторону коммунизма. По нашему мнению, единственная социальная система, которую следует отстаивать, это национальная солидарность».¹⁶

Считая недопустимым отделение друг от друга национально-освободительной борьбы и борьбы за социальные права, Расулзаде подчеркивал, что в обществе, в котором не обеспечены баланс интересов различных социальных групп и экономическое благоденствие, невозможно утверждение национальной власти.¹⁷

Таким образом, Расулзаде до конца оставался верным своему политическому мировоззрению, в котором соединялись идеи национальной и социальной свободы. Успешность и состоятельность национального государства он обуславливал способностью обеспечить социальную справедливость и экономическое благоденствие.

«Условие – достойно защищать нацию и государство»

Историческое значение личности Расулзаде проявилось и на заключительном этапе существования АДР.

К началу 1920 года, в ситуации, когда власти АДР столкнулись, с одной стороны, с усугублением тяжелого материального положения малоимущих слоев населения и обострением социальных и политических противоречий внутри страны, а с другой – с захватническими действиями дашнакской Армении и активизацией военно-политического давления со стороны большевистской России, перед Азербайджаном со всей очевидностью предстал один, исключительно претящий демократической направленности его руководства, выбор. Это был выбор между диктатурой социалистического или государственно-монополистического толка. К первой альтернативе склонялись левые политические силы, а ко второй – правый фланг «Мусавата» и беспартийные демократы. Парадоксально, но социалистический вариант, притом в самой радикальной его форме, претворения которой, в конце концов, добились большевики, был поддержан и самой крупной из правых организаций – партией «Иттихад», в

---

¹⁶ Məhəmməd, Əmin Rəsulzadə. "Milli təsanüd". "Azərbaycan", 1952, 1 mart; <https://milliyyet.info/sosiologiya/mehemmed-emin-resulzadenin-iqtisadi-dusunceleri>

¹⁷ Məhəmməd, Əmin Rəsulzadə. "Milli mübarizədə sosial şüarlar". Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyasının bülleteni, 1937, noyabr, Berlin; <https://milliyyet.info/sosiologiya/mehemmed-emin-resulzadenin-iqtisadi-dusunceleri/>

выборе которой ненависть к империалистическому Западу, обвиняемой ею в порабощении мусульманского мира, одержала вверх над классовыми интересами.

27 апреля 1920 года 11-я Красная армия Советской России вторглась на территорию Азербайджана. Вечером того же дня Парламент собрался на свое последнее, чрезвычайное, заседание, на котором был обсужден вопрос о большевистском ультиматуме по поводу сдачи власти. Расулзаде был в числе тех депутатов, которые категорически выступили против безоговорочной сдачи власти коммунистам.

«Наша фракция против поражения. Однако по настоянию многих и чтобы избежать гражданской войны, я согласен все права передать коммунистам, но с одним условием: достойно защищать нацию и государство. В противном случае мы возьмем свои права обратно», – заявил Расулзаде.¹⁸

В результате Парламент, осознавая бессмысленность сопротивления могущественной внешней силе и реальную угрозу большого кровопролития, согласился сдать власть, но на условии, прежде всего, сохранения полной независимости Азербайджана и того, что новое правительство примет решительные меры против всех внешних сил, преследующих цель подорвать независимость Азербайджана.

Заклучение

Таким образом, Расулзаде и все руководство АДР ушли с политической сцены с осознанием исполнения миссии стратегического значения: нация и государственность Азербайджана были сохранены!

Блистательную плеяду «отцов» – основателей АДР, несмотря на различия в их политических взглядах, объединяли глубокая любовь к Родине, служение делу ее свободы и демократического развития. Среди них особое место занимает первый глава республики – Мамед Эмин Расулзаде, неутомимый борец за независимость Азербайджана.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı, 1990.
2. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. “**Milli mübarizədə sosial şüarlar**”. **Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyasının bülleteni**, 1937, noyabr, Berlin; <https://milliyyet.info/sosiologiya/mehemmed-emin-resulzadenin-iqtisadi-dusunceleri/>
3. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. “Milli təsanüd”. “**Azərbaycan**”, 1952, 1 mart; <https://milliyyet.info/sosiologiya/mehemmed-emin-resulzadenin-iqtisadi-dusunceleri/>

---

¹⁸ Насиман, Ягублу. **Энциклопедия Мухаммеда Эмина Расулзаде**. Москва, 2015, с.128-129.

4. **Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920.** Баку, 1998.
5. **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты.** Баку, 1998.
6. **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент.** Баку, 1998.
7. «**Азербайджан**», 1919, 7 декабря.
8. «**Азербайджан**», 1919, 10 декабря.
9. **Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР).** Ф.895, оп.1, д.25.
10. Ягублу, Насиман. **Энциклопедия Мухаммеда Эмина Расулзаде.** Москва, 2015.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Məmmədzadə Natiq Nazim oğlu – Mammadzade Natig Nazim –Doctor of tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Philosophy in History, associate AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və professor. A.A.Bakikhanov Institute of Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, History and Ethnology, ANAS. Bakı. Azerbaijan, Baku.

AZƏRBAYCAN TARİXİ – HISTORY OF AZERBAIJAN

UOT: 94(479.24)

ANTİK MƏNBƏLƏR BİR SİTATIN İZİ İLƏ
M.Ö. VI YÜZİLLİK

©2024

RASİM SADIQ (SADIXOV)*

*Kaufmännisches-Schulungsinstitut KSI Bochum GmbH
ORCID ID: 0009-0009-1615-0445; e-mail: r.sadichov@yahoo.de
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.153>

Xülasə: Qədim dünya və orta əsrlər tarixi spesifik sahə olduğu üçün araşdırma sırasında fikirləri formalaşdıran mənbələrin dəfələrlə nəzərdən keçirilməsi çox önəmlidir ki, təkzibolunmaz nəticələr alınsın. Bir çox antik mənbələr artıq qeyb olmuş və ya köhnəlmiş dillərdə yazılmışdır deyə, həm orijinalarla tərcümələr, həm də müxtəlif dillərdə olan tərcümələr arasında böyük fərqlər diqqət çəkir.

Dillərin rəngarəng assosiasiyaları, morfoloji quruluş, orfoqrafiya və qrammatika qaydaları, həmçinin flektiv və iltisaf formalarının yaranma fərqləri, nitq hissələrinin bölünmə kriteriyaları, psixoloji-lingvistik, həmçinin mental-məntiqi uyğunsuzluqları səbəbindən antik Avropa müəlliflərinin qeyri-Avropa dillərinə tərcümələri keyfiyyətsiz alınır. Bundan başqa, bu işin, ən gec XVIII yüzillikdən başlayaraq, siyasi-millət maraqlar zəminində həyata keçirildiyi şübhəsizdir. Bu səbəbdən, bir neçə dilə hakim olsaq belə, fikirlərimizin səbəbləri sual doğurmasın deyə, tərcümələrdən istifadəyə ehtiyatla yanaşmalıyıq.

Antik mənbələr və onların öyrənilməsi mövzusunda mən orijinal dildə, ya da orijinal dilə yaxın bir neçə dildə oxuyub müqayisə etməklə istifadənin, yaxud da tarixi faktların daha çox yeni elmi-texniki üsullarla öyrənilməsinin tərəfdarıyam. İkinci üsul daha məhsuldar görünür, çünki bu əsnada, həm nəticələrin dəqiqliyi şübhədən kənar qalır, həm bu nəticələri dəyişmək, yaxud maraqlara görə şərh etmək mümkün olmur, həm də bu üsul yazılı antik mənbələrin əlçatmaz orijinallarından istifadəni ikinci plana çəkir deyə, tərcümə fərqləri kimi sıxıntılar ortadan qalxır.

Açar sözlər: tərcümələr; Herodot, Strabon, Anadolu, Lidilya, Stratanovski, german

ANCIENT SOURCES WITH A CITATION TRACE
6TH CENTURY B.C.

©2024

RASİM SADIQ (SADICHOV)*

*Kaufmännisches-Schulungsinstitut KSI Bochum GmbH
ORCID: 0009-0009-1615-0445; e-mail: r.sadichov@yahoo.de

Abstract: *The history of the ancient world and the Middle Ages covers a specific area. For this reason the importance to repeatedly check the sources that create the ideas during the research, in order to obtain irrefutable results, are significant. Since many ancient sources have disappeared or were written in obsolete languages, there are important differences between the originals and the translations.*

Translations of ancient European authors into non-European languages are of poor quality, caused by the varied associations of languages, morphological structure, spelling, grammatical rules and differences in the formation of inflectional forms, psychological-linguistic as well as mental-logical inconsistencies. Moreover, there is no doubt that since the 18th century this work was carried out with political and national interests. For this reason, even if we are fluent in several languages, we should approach the use of translations with caution.

With regard to ancient sources and their study, I am in favour of reading and comparing them in the original language or in several languages close to the original, or of studying historical facts with new scientific and technical methods.

The second method seems to be more precise, because at the same time the accuracy of the results remains beyond doubt, they cannot be changed or interpreted according to interests, and because this method takes into account the use of inaccessible originals of ancient written sources, difficulties such as translation differences are avoided.

Keywords: *translations, Herodotus, Strabo, Anatolia, Lydia, Stratanovsky, German*

ДРЕВНИЕ ИСТОЧНИКИ ПО СЛЕДУ ОДНОЙ ЦИТАТЫ ...
VI СТОЛЕТИЕ Д.Н.Э.

©2024

РАСИМ САДИГ (САДЫХОВ)*

*Kaufmännisches-Schulungsinstitut KSI Bochum GmbH
ORCID: 0009-0009-1615-0445; e-mail: r.sadichov@yahoo.de

Резюме: *Поскольку история древнего мира и история средних веков являются специфической областью изучения, для получения неопровержимых результатов важно в ходе исследований неоднократно перепроверять первоисточники, формирующие наши представления. Поскольку многие древние*

источники были написаны на уже устаревших языках, между оригиналами и переводами часто наблюдаются существенные различия.

Переводы древнеевропейских авторов на не европейские языки часто имеют неточности перевода из-за различий морфологических строений, орфографии, грамматических правил, а также различий в образовании флексивных форм, и несоответствий в речевых, психолого-лингвистических, а также мыслительно-логических концепций языков. При этом нет никаких сомнений, что, начиная с начала XVIII века, переводы велись в политически-национальных интересах. По этой причине, следует с большой осторожностью подходить к использованию переводов, чтобы обоснования мнений не вызывали вопросов и споров.

Что же касается изучения и понимания древних первоисточников, считается целесообразным читать их на языке оригинала, или читать и сравнивать переводы на нескольких других языках, близких к языку оригинала, или же изучать исторические факты новыми научно-техническими методами. Научно-технические методы представляются более продуктивными, поскольку при этом точность результатов остаётся вне всякого сомнения, и эти результаты не могут быть изменены или интерпретированы в соответствии с чьими-то интересами, а также, так как эти методы отодвигают использование первоисточников на второй план, то можно избежать таких трудностей, как различия в переводе.

Ключевые слова: *переводы, Геродот, Страбон, Анатолия, Лидия, Стратановский, герман*

Giriş

İmkansızlıq həyatın hər sahəsində fəsad doğuran haldır, həqiqəti peşəsindən, akademik səviyyəsindən, milli mənşəyindən, sosial statusundan asılı olmayaraq, hər bir insana yaxından tanışdır. Doğurduğu fəsadların müxtəlifliyi geniş səpgidə sadalana bilən bu hala elm aləmində də, əsasən, araşdırma gedişində böyük sıxılıqla rast gəlmək mümkündür.

Avstriya əsilli ingilis filosofu Karl Poper (Karl Raimund Popper, 1902-1994) çox qərribə görünən bir işə imza ataraq, araşdırma məfhumunu araşdırıb və aldığı nəticələri “*Araşdırmanın məntiqi*” (Logik der Forschung, Wien 1934) adlı kitabında açıqlayıb. Texniki və təbiət elmləri üçün nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, humanitar və ictimai elm sahələrindən olan araşdırmaçılar üçün də əhəmiyyət kəsb edən bu kitabla tanışlıq zəminində, hər zaman mövcud və tədqiqat prosesinin gedişinə bilavasitə təsir göstərə biləcək qədər yaxınlığımızda olan çoxsaylı fəlsəfi məfhumların nəzərimizdən qaçdığı qənaətinə gəlmək çətin olmur.

Aparduğım araşdırma göstərir ki, “elmi-İmkansızlıq” adlandırdığım bu “məfhumlar birliyi” araşdırma prosesini yanlış yönləndirmək, həmçinin sonda alınacaq nəticəni hələ mənbə seçimi ərəfəsində müəyyən etmək qüvvəsinə malik ola bilər. Bu problemin hərtərəfli fəlsəfi tədqiqindən aldığım nəticə belə səslənir: “*Elmi araşdırma zamanı yabançı dil, zaman və maddi-texniki imkan kasadlığından doğan mənbə əlçatmazlığı, əldə olan dar çərçivəli məlumatlar sistemi ilə kifayətlənmək məcburiyyəti yaradır ki, bu da, təbii olaraq, müqayisə etmək və məntiqi nəticə*

çıxarmaq imkanı vermədiyi üçün, əldə olan mənbə sahibinin elmi görüşlərinin ardınca getmək və qeyri-iradi olaraq, onun həmfikirinə çevrilmək məcburiyyəti deməkdir, həm də bu hal heç də həmişə doğru yolla irəliləmək anlamına gəlmir.

Gəldiyim nəticə onu da deməyə əsas verir ki, tarix yeniliklərlə təzələndikcə, dəyişdikcə, köhnə təsirlərdən ayrılı bilməyənlərdə lazımsızlıq, həm də bundan qaynaqlanaraq, elmi-vəsvəsə hissi doğur və yeni istiqamətdə inkişaf edən elmə paralel şəkildə inkişaf etməyə başlayır.

Amma bu, hələ o qədər də böyük sıxıntı deyil!

Ən böyük sıxıntı odur ki, belə paralel inkişafın düz mütənəşib gedişi sürətləndikcə, köhnədən qopa bilməyənlərdə özünüqoruma hissi yaranır və əvvəlki iki məfhumla proporsional inkişafa başlayır ki, bu da özlüyündə çox güclü və elmi üsullardan fərqli müqavimət istəyi və bacarığı yaradır, həm də bu vaxt böyük çoxluqla antik mənbələrin yarı-əfsanəvi və cavabsız suallar doğuran yazıları əvəzsiz silah rolunu oynayır, çünki antik mənbə müəlliflərinin fikirlərinin haradan gəldiyini və doğruluğunu zaman səbəbindən imtahan etmək mümkün olmadığı kimi, tarixşünaslığa hopmuş nüfuzları səbəbindən, əsərlərindəki yanlışlıqları, uyğunsuzluqları da elm aləminə təqdim edib, çoxsaylı alimlər ordusunu qarşıya almadan, qəbul etdirmək mümkün deyil!

Günümüzdə antik müəlliflərdən kor-koranə istifadə edən alimlər qəbul etmək istəmirlər ki, antik müəlliflər, tarixi hadisənin tədqiqatı ilə deyil, xülasəsini yazmaq, başqalarının xatirələrini, fikir və düşüncələrini kağıza köçürmüşlər. Həm də, əminəm ki, bunu qəbul etməyən tarixçilərin böyük hissəsi adı çəkilən müəllifləri tam oxumamış, yaxud çox böyük hissəsi tarixşünaslıqda ən zəif araşdırma metodu sayılan, müxtəlif milli-siyasi maraqlara görə meydana çıxmış tərcümələrdən oxumuş, bunların da çox böyük hissəsi, heç müvafiq tərcümənin tamamını belə oxumadan, bir-iki abzasla kifayətlənərək, fikir, fərziyyə, hətta iddia irəli sürməyə cürət etmişdir.

Tərcümələrə elmi-məntiqi yanaşma

Bir çox səbəblərdən günümüzdə əsərlərdən geniş istifadə olunan qədim dünya müəllifləri arasında Herodot (m.ö. 490/480-430/420) ilk yerlərdən birini tutur. Danışdığı dilin və yazı üslubunun bu gün istifadə olunmadığı Herodotun öyrənilməsi böyük diqqət, həmçinin təkcə tarix elmində deyil, coğrafiya, linqvistik, etnoqrafiya və sair bir neçə elm budağında dərin biliklərə və araşdırma qabiliyyətinə malik olmaq kimi xüsusiyyətlər tələb edir.

Belə məşəqqətli məşğuliyyətin asan həllini tapdığını düşünənlər Herodotun hər hansı bir tanış dilə olan tərcüməsindən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Lakin, orijinal yazıya müraciət etmək mümkün olmadığı halda, belə tərcümələrin səviyyəsi haqqında fikir yürütmək, ancaq lazım olan hissəni bir neçə başqa, həm də orijinal dilə yaxın dildə oxuyub müqayisə etdikdən sonra mümkündür.

Söhbət antik mənbələrin məlumatlarının dəqiqliyindən, müxtəlif dillərə tərcüməsindən və bu tərcümələrin həqiqəti əks etdirmə qabiliyyətindən getdikdə, qeyd etməliyəm ki, türk dünyasının ümumi sıxıntısı olan erməni məsələsində tərəf-müqabilərimiz böyük çoxluqla Herodot və Strabon kimi nüfuzlu müəlliflərə, həm də, daha çoxsaylı oxucu auditoriyası qazanmaq məqsədi ilə, əsasən, onların əsərlərinin tərcümələrinə istinad edirlər deyərək, bizim üçün bu yöndə ancaq iki yol açıq qalır:

✓ Biz, ya antik mənbələrin tərcümələrindən gətirilən istinadların ardınca gedib, onları təqdim edildiyi məzmununda qəbul edərək, öz maraqlarımıza uyğun şəkildə yenidən şərh etməli və bu yolda tərəf-müqabilərimiz kimi müxtəlif elmi və qeyri-elmi, həmçinin legitim və qeyri-legitim üsullara əl atmalıyıq;

✓ ya da ki, antik müəlliflərin əsərlərini özümüz, bugünkü dünya reallığının tələbləri zəminində yenidən, həmçinin milli-mənsubiyyətimizə yaraşan qüsuruz şəkildə tədqiq və tərcümə edərək, tərcümələri orijinallarla müqayisə edib dərinədən öyrənməli, təsbit olunduğu halda tərcümələrdəki, hətta orijinalardakı yanlışlıqları qeyd etməli və biza dəlil kimi göstərilən fikirlərin orijinala, ehtiyac olduğu halda həqiqətə uyğun, həmçinin tərəfsiz və real şərhinə çalışmalıyıq.

Aparduğum araşdırmalar göstərir ki, əsasən, keçmiş sosialist düşürgəsi tərcümələrindən asılı olan böyük tarixçilər ordusu *birinci*, nisbətən rahat yolu tutur, *ikinci*, daha məşəqqətli yolu getmək fikrində deyil. Çünki belə qərribə üsulla araşdırma sırasında yeni əsərlərlə tanış olmaq, tanış olanları yenidən öyrənmək məcburiyyəti yaranır ki, bu əsnada bəzən məzmun və məntiq, bəzənsə məna fərqi cavabsız suallar doğurur.

Buna səbəb müxtəlif dil ailələri arasındakı əlifba və qaydalar fərqi, tərcümə əsnasında tarixi şəxsiyyətlərin, sülalələrin adlarının, həmçinin etnonim və toponimlərin tərcümə edilən dilə uyğun dəyişdirilməsi, orijinal dildən silinmiş ifadələr kimi müşküllərdir ki, bunlara bir də tərcüməçilərin milli-mədəni-siyasi dəyərlərini əlavə etmək lazım gəlir. İlk baxışdan sıxıntılı görünməyən bu hal, nəticədə, yeni araşdırmaların qarşısını almaq, yaxud araşdırmanı yanlış istiqamətə yönəltmək gücünə malikdir ki, bunu oxuyacağımız məqalədə addım-addım təsvir etməyə çalışacağam.

Herodotdan Q.A. Stratanovskiye qədər

Qədim dünya tarixi mövzusunda keçmiş sosialist məkanı tarixçiləri, əsasən, ermənilərin dünyaya yayılmasını öyrənən alimlər tez-tez “rusdilli Herodot”u gündəmə gətirirlər. Bu səbəbdən, sözümə keçmiş sosialist düşürgəsi tarixçilərinin önəm verdiyi bir tərcümə ilə davam etmək istəyirəm.

Qeyd edirəm ki, haqqında tarixşünaslıqda müxtəlif, ziddiyyətli, bir-birini təkzib edən mülahizələr mövcud olan, bir çox dillərdə “tarixin atası”, orijinal mənbələrdə “tarixi qələmə almanın atası” adlandırılan Herodot 9 kitabdan ibarət, bir çox dillərdə “Tarix”, əslində “Tarixlər” adlanan əsəri ilə dünya tarixşünaslığına qiymətsiz iltifat göstərib. Hər kitab ayrıca adlandırılıb və fəsillər abzas şəklində nömrələnmişdir.

Bu gün tarixçilər, coğrafiyaçıları, etnoqraflar tərəfindən böyük həvəslə istifadə olunan “Tarixlər” əsərini 1964-cü ildə rus dilinə tərcümə edən (История, Ленинград 1972) sovet antik-dövr filoloqu, yunan və yeni latın dilli müəlliflərin tərcüməçisi Qeorqiy Stratanovski (Георгий Андреевич Стратановский, 1901-1986) olmuşdur.

Kitabın ümumi redaktəsi qədim Roma mütəxəssisi, professor Serqey Utçenko (Сергей Львович Утченко, 1908-1976), redaktəsi sovet filoloqu, rus ədəbi dili, qədim slavyan tərcümə yazıları və tərcümə ədəbiyyatı mütəxəssisi Nikita Meşerski

(Никита Александрович Мещёрский, 1906-1987) tərəfindən həyata keçirilmişdir.¹ Göründüyü kimi, bu üç şəxsin arasında təkcə Q.A.Stratanovski latın dili üzrə mütəxəssisi olmuşdur, o biri iki şəxs isə, tərcümə prosesinin keyfiyyətini deyil, hazır tərcümənin keyfiyyətini qiymətləndirə bilərdilər.

Q.A.Stratanovski “Tərcüməçidən” adlanan bölümüdə əsəri orijinaldan deyil, əsas mənbə olaraq, latın və qədim yunan dilləri, həmçinin yunan və Roma antik dövrünün filologiyası, dəsti-xətt, qrammatika, danışmaq və heca mütəxəssisi, danimarkalı Karl Hudenin (Kristian Karl [Carolus] Tulinius Hude, 1860-1936) “*Herodotun tarixləri Karolus Hude tərəfindən qısa və tənqidi qeydlərlə [açıqlandı]*” (Herodoti historiae recognovit brevis adnotatione critica instruxit Carolus Hude, Oxonii 1908) adlı əsərindən tərcümə etdiyini söyləyir.²

Bu yerdə qeyd etmək lazımdır ki, orijinaldan istifadə edilmədiyi halda, əsas mənbə kimi götürülən K.Hudenin kitabı, Herodotun fikirlərini mətn boyu şərh etməsi səbəbindən, tərcümə prosesinə yönəldici təsir göstərmək imkanına malikdir.

Öz dövrünün sayılan alimlərindən olan K.Hude Herodotun tərcüməsi ilə, yaxud “Tarixlər” əsərini yenidən yazmaq məşğul olmamışdır. O, əlyazmalar mütəxəssisi kimi, qədim müəlliflərin dəsti-xətti və yazı üslubu haqqında tənqidi əsərlər yazmışdır. Onun əsərlərindən Herodotun anlaşılması xeyli rahat olsa da, tərcümənin dəqiqliyi kölgədə qalır.

Q.A.Stratanovski tərcümədə yardımçı mənbələr olaraq, Fyodor Mişenko (Фёдор Герасимович Мищенко, 1848-1906), Teodor Braun (Theodor Braun, 1833-1911), həmçinin Avqust Hornefer (August Horneffer, 1875-1955), Fridrix Lanqe (Friedrich Heinrich Wilhelm Lange, 1786/1779-1854) və Con Povel kimi müəlliflərin əsərlərindən istifadə etdiyini bildirir. Bu müəlliflərin arasından XIX yüzilliyin birinci rübündə Herodotu tərcümə etmiş F.Lanqe bir neçə səbəbdən bizim üçün önəmlidir:

Birincisi, tərcümədə baş mənbənin, K.Hudenin dünyaya gəldiyi (1860) vaxt F. Lanqe artıq altı il (1854) idi ki, dünyasını dəyişmişdi, yəni F.Lanqe K.Hudedən təsirlənə bilməzdi, bu iş əksinə ola bilərdi, *ikincisi*, “Tarixlər”in F.Lanqe tərcüməsi yüksək səviyyəli sayılır və bu səbəbdən o, Avropa tarixşünaslığında “Herodotu tərcümə edən” kimi tanınır, *üçüncüsü*, Q.A.Stratanovski həm də F.Lanqenin tərcüməsi ilə işləmişdir və *dördüncüsü*, F.Lanqe ilə Q.A.Stratanovskinin tərcümələrinin tədqiqi göstərir ki, bir çox fəsilərdə mətnlər, həmçinin fikirlərin məntiqi inkişafı fərqlidir.

Belə çıxır ki, günümüzdə alimlər, siyasətçilər, həvəskar oxucular tərəfindən tez-tez müraciət olunan “Tarixlər” və onun rus dilinə tərcüməsi – “История” – Herodotdan Q.A.Stratanovskiyə qədər 2000 illik zaman kəsiyində çoxsaylı araşdırmaçı və tərcüməçilərin qələmindən çıxaraq, uzun və məşəqqətli yol keçən əsərdir.

Əminəm ki, bu əsnada, artıq ölü sayılan dildə yazılmış bu əsərin məlumatlarının müxtəlif tərcüməçilərin baxış bucağında dəyişik məna verəcəyi istisna edilə bilməz. Buna səbəb kimi hər bir müəllifin milliyyətini, dini və dünya görüşünü, dil bilgilərini, mentalitetini, qədim dünya ilə tanışlığını, sosial statusunu, siyasi-sosial-ictimai asılılığını, yaşadığı dövrü, dövləti və siyasi şəraiti göstərmək olar.

¹ Геродот. **История в девяти книгах**. Ленинград, 1972, с.3.

² Геродот. **История в девяти книгах**. Ленинград, 1972, с.500.

Bu yerdən mövzunu F.Lanqenin tərcümə etdiyi “Tarixlər”in 1824-cü il nəşri ilə davam etdirmək istəyirəm. Ondan öncə, antik dövrlər filoloqu Yohan Qoldhaqen (Johann Eustachius Goldhagen, 1701-1772) 1756-cı ildə əsəri alman dilinə tərcümə etmiş, həmin nüsxə 1911-ci ildə sənət tarixçisi, tərcüməçi Hans Flörke (Hanns Floerke, 1875-1944) tərəfindən təkmilləşdirilmişdir.

Bir mətn, iki fərqli tərcümə, iki müxtəlif nəticə

“Tarixlər” əsərində I kitabın (Klio) 28-ci fəslinin hadisələri antik mənbələrdə Halis (Halys, yunanca Ἁλυσ = Alys) adlandırılan, Türkiyə Cümhuriyyətinin ən uzun çayı olan (Sivas, Kayseri, Nevşehir, Kırşehir, Kırıkkale, Ankara, Çankırı, Çorum, Sinop, həmçinin Samsun illərindən keçən) Kızılırmak çayının qərb sahili boyu baş verir (Xəritə 1).

Əsərin rus dilli tərcüməsində Q.A.Stratanovski zaman keçdikcə kral Krözusun (rusca Krez, m.ö. 590-541) Halis çayının qərb sahilindəki bütün xalqları tabe etməyi bacardığını söyləyir və bütün yerdə qalanların – iki xalqdan başqa – artıq onun hakimiyyəti altında olduğunu deyərək, həmin xalqların siyahısını təqdim edir:

“28. Zaman keçdikcə, Krez Halisin bu tərəfindəki (qərb sahilində /RS), demək olar ki, bütün xalqları istila edə bildi, çünki yerdə qalanlar,¹ kilikiyalılar və² likiyalılardan başqa, Krezin hakimiyyəti altında idilər. Bu, həmin xalqların adlarıdır:³ lidiyalılar,⁴ frigiyalılar,⁵ misiyələr, ⁶ mariandinlər,⁷ xaliblər,⁸ paflaqonlar, ⁹frakiyalılar Finiya və Vifiyada,¹⁰ kariylər,¹¹ ionyalılar,¹² dorilər,¹³(a)eoliylər və ¹⁴pamfillər”,^{3*}

Aşağıdakı şəkildə gördüyünüz həmin mətnin Q.A. Stratanovskinin tərcüməsi olan “История” kitabındakı görünüşüdür:

28. С течением времени Крезу удалось подчинить почти все народности по сю сторону реки Галиса, потому что все остальные, кроме киликийцев и ликийцев, были подвластны Крезу. Вот имена этих народностей: лидийцы, фригийцы, мисийцы, мариандины, халибы, пафлагонцы, фракийцы в Финии и Вифинии, карийцы, ионяне, дорийцы, эолийцы и памфилы³².

Şəkil 1:

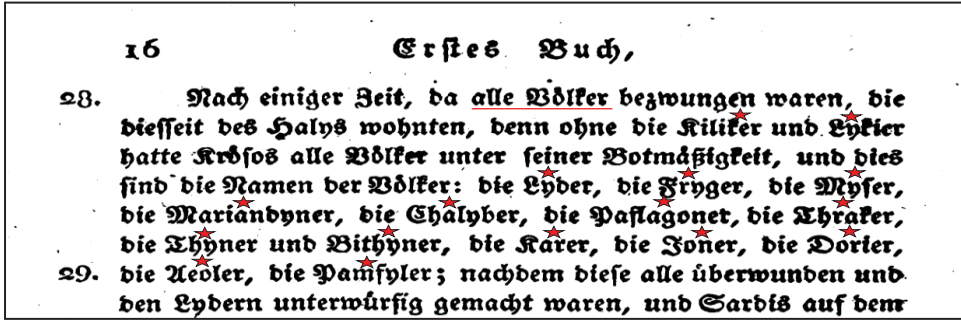
I kitabın 28-ci fəslində Q.A. Stratanovskinin tərcüməsində (RS)

Mətnə 2 müstəqil və 12 fəth edilmiş (cəmi 14) xalq, həmçinin frakiyalıların (trakiyalıların) məskunlaşdığı deyilən Finiya və Vifiyaya kimi iki toponim verilir. Bu

³ Bax: mənbə 1, s.18.

* Bu yerdən başlayaraq, orijinal mətnlərdə sıralama, işarələnmə, həmçinin orijinal xəritələrə əlavələr müəllifdəndir.

abzas Avropa dillərində fərqli səslənir. Aşağıdakı şəkildə F. Lanqenin tərcüməsinin orijinaldır, yerli xalqlar ulduzla işarələnmişdir:

Şəkil 2: I kitabın 28-ci fəslə F. Lanqenin tərcüməsində (RS)

Orijinal mətn azərbaycanca belə səslənir:

“Bir müddət sonra, Halisin bu tərəfində (qərb sahilində /RS) yaşayan bütün canavarlar istila edildiyi üçün, ¹kilikiyalılar və ²likiyalılar istisna olmaqla, Krözus bütün xalqları öz hakimiyyətinə tabe etdi, və bu, həmin xalqların adlarıdır: ³lidiyalılar, ⁴frigyalılar, ⁵misililər, ⁶mariaandınlar, ⁷k(x)aliblər, ⁸paflaqonlar, ⁹trakiyalılar, ¹⁰shünyalılar (yaxud: şiniyalılar – mənbələrdə: die Thyner = tünyalılar/RS) və ¹¹bitinyalılar, ¹²karyalılar, ¹³ionyalılar, ¹⁴dorilər, ¹⁵zeoliyalılar (mənbələrdə: (a) eoliyalılar/RS), ¹⁶pamfilyalılar”;⁴

Hər iki dildə olan mətnə, işarələdiyim məqamlardan başqa, hadisələr eyni şəkildə təsvir olunur. Xülasəsi qısa olduğu üçün, mətnin sonunda işarələdiyim hissədən başlamaq istədim.

Birinci maraqlı məqam

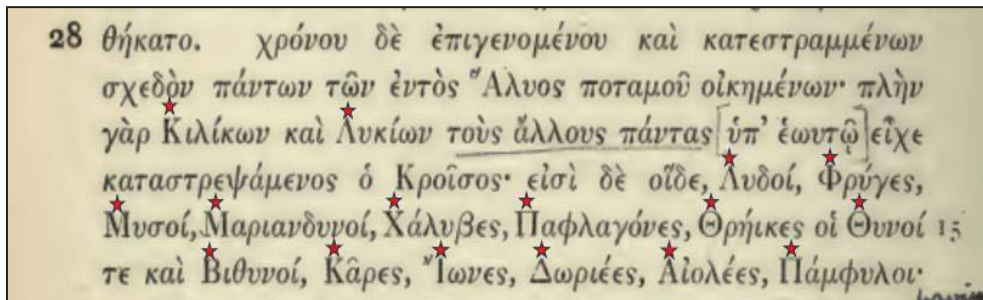
F.Lanqenin tərcüməsində Halys çayı sahilində 16 xalq istila edilir, Q.A.Stratanovski isə “die Shyner und Bithyner” kimi iki etnosu siyahıya salmayıb, bunun əvəzinə, hər iki etnonimi “Finiyada və Vifiniyada” (в Финии и Вифинии) deyərək, toponim kimi, frakiyalıların yaşayış məskəni olaraq (фракийцы в Финии и Вифинии) göstərmiş və bu coğrafiyadakı xalqların sayını 16-dan 14-ə endirib. *Bu bir!*

Məqsəd və səbəb dərin araşdırma mövzusu olsa da, buraxılmış belə səhv tərcümənin səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. *Bu iki!*

Üçüncüsü, Q.A. Stratanovskinin tərcümə prosesində rəhbər mənbə kimi qəbul etdiyi K.Hudenin məlum kitabında bu xalqların sayı, F.Lanqədə olduğu kimi, 16-dır.

⁴ Mətnin yazılışı müasir alman dilində belədir: Nach einiger Zeit, da alle Völker bezwungen waren, die diesseit des Halys wohnten, denn ohne die ¹Kiliker und ²Lykier hatte Kroisos alle Völker unter seiner Botmäßigkeit, und dies sind die Namen der Völker: die ³Lyder, die ⁴Fryger, die ⁵Myser, die ⁶Mariandynen, die ⁷Chalyber, die ⁸Paflagonen, die ⁹Thraker, die ¹⁰Shyner und ¹¹Bithyner, die ¹²Karer, die ¹³Ioner, die ¹⁴Dorier, die ¹⁵Zeoler, die ¹⁶Pamphyler;” / **Die Geschichten des Herodotos**, übersetzt von Friedrich Lange, Breslau 1824, Erstes Buch – 28, S. 16

Şəkilдə gördüyünüz K.Hudenin əsərində I kitabın 28-ci fəslidir. Mətdəki 16 ulduz işarəsi Herodotun, F.Lanqenin, həmçinin və K.Hudenin sadaladıqları etnonimlərdir.⁵

Şəkil 3: I kitab 28-ci fəsil K.Hudenin kitabında
(Toronto Universiteti, RS)

Q.A.Stratanovskinin məqsədi

Q.A.Stratanovski universitetdən sonra 1925-1936-cı illərdə SSRİ EA-nın nəşriyyatında elmi korrektor, sonradan Leningrad Dövlət Universitetində müəllim işləyib, 1941-ci ildə tarix üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir və 60-cı illərə qədər universitetlərdə müəllim, sonradan tərcüməçi olmuşdur.

Dövrünün orta səviyyəli elm adamlarından olan bu şəxsin tərcüməyi-halında iki maraqlı məqam diqqət çəkir. Belə ki, o, bolşevizm terrorunun tüğyan etdiyi zamanlarda iki dəfə vətən xaini kimi günahlandırılaraq həbs olunmuşdur və hər dəfəsində məhkəməyə çıxmamışdır.

Birinci dəfə, 1921-ci ildə bütün təcrid vaxtını Leningradın "Şpaler" müvəqqəti təcridxanasında tanınmış şairə Anna Axmatovanın (Анна Андреевна Ахматова Горенко-Гумилёва, 1889-1966) birinci əri, rus şairi, akmeizm məktəbinin yaradıcısı Nikolay Qumilyovla (Николай Степанович Гумилёв 1886-1921)⁶ bir hücrədə keçirən tələbə Q.A.Stratanovski qısa müddətdən sonra azadlığa buraxılır. O, azad edildikdən az sonra (24.08.1921)⁷ N.S.Qumilyov güllələnir, Q.A.Stratanovski isə universitetə geri dönüb təhsilini davam etdirməyi bacarır.

⁵ ρόνου δέ επιγενομένου και καεστραμμένων σχεδόν πάντων τών εντός ΑΑνος ποταμού οικημένων" πλήν ¹Κιλίκων και ²Λυκίων τούς άλλους πάντας ύπ' έωυτῶ Ίείχε καταστρεψάμενος ό Κροίσος" είσι δέ οίδε, ³Λυδοί, ⁴Φρύγες, ⁵Μυσοί, ⁶Μαρνανδουνοί, ⁷Χάλυβες, ⁸Παφλαγόνες, ⁹Θρήκες οί ¹⁰Θυνοί re και ¹¹Βιθυνοί, ¹²Κάρες, ¹³Ίωνες, ¹⁴Δωριέες, ¹⁵Αιολέες, ¹⁶Πάμφυλοι: καεστραμμένων δέ τούτων και προσεπικτωμένου Κροίσουεαι "Λυδοίσι, άπικνέονται ές Σάρδις άκμαζούσας πλούτω άλλοι / **Herodoti historiae recognovit brevique adnotatione critica instruxit Carolus Hude** / ΙΣΤΟΡΙΩΝ Α, 1-28, Oxonii, E Typographeo Clarendoniano Londini et Novi Eboraci Apud Humphedum / Milford, 1860. Kitab səhifələnməyib

⁶ D.ş.: Гумилёв, Николай Степанович.

⁷ D.ş.: **Открытый Список**: Гумилёв, Николай Степанович, 1886.

İkinci dəfə, 1938-1939-cu illər arasında yenə qısa müddətə təcrid olunan Q.A. Stratanovski azad edildikdən sonra, həm öz işinə geri dönməyi, həm də az müddət sonra (1941) elmi dərəcə almağı bacarır.⁸

Nəzərə alsaq ki, terror dövründə SSRİ-də repressiyalara məruz qalmış 655 müxtəlif səviyyəli elm adamından 191 nəfəri tarixçi alim olmuşdur⁹ və bunların heç biri Q.A.Stratanovski kimi şanslı olmamışdır, onun dövlət siyasətinə sadıq olduğu şübhə doğurmur. Mən Q.A.Stratanovski haqqında hər hansı bir ittiham irəli sürmək fikrində deyiləm, çünki, *birincisi*, bu, dərin araşdırma mövzusu, *ikincisi*, tutarlı sübutlar tələb edir, *üçüncüsü*, əgər sübutlar mövcuddursa, dərin NKVD arxivlərinə, *dördüncüsü*, onun başına gələn hər iki hadisənin sonrakı inkişafı taleyin “bəxt” adlanan şah əsəri ola bilər.

Lakin XX yüzilliyin 60-cı illərindən əvvəlki SSRİ dövrünə bələd olanlar razılaşarlar ki, o dövrdə iki dəfə vətən xaini kimi həbs olunmuş bir şəxs həbsdən sonra, nəinki dövlətin bərabər hüquqlu vətəndaşı olaraq qalması, hətta alimlik dərəcəsi alıb universitetlərdə dərs deməyi bacarıbsa, o zaman onun dövlət siyasətinə sədaqətini və fəaliyyətinin bundan qidalandığını inkar etmək olmaz. Bu səbəbdən, Q.A.Stratanovskinin tərcümələri sovet ideologiyası, sosializm realizmi, SSRİ-nin xarici siyasəti və KP-nın siyasi xəttinə sadıq olmalı idi. Bu araşdırmadan siyasət tarixçilərinin cavablandırılmalı olduğu bir sual doğur:

Nəyə görə Herodotun göstərdiyi iki etnonim Q.A.Stratanovski tərəfindən toponim kimi verilmişdir?

Beləliklə, Q.A.Stratanovskinin mövzu baisi sitatda hansı səbəbdən əsas və köməkçi mənbədə eyni kontekstdə verilən bir məlumatı tamam yanlış kontekstdə yazdığı naməlum qalır və cavabsız qalan şübhələr yeni, daha dərin araşdırmalara yol açır.

İkinci maraqlı məqam

✓ Maraqlı doğuran daha bir fakt mətnlərin birinci cümləsində işarələdiyim söz birləşmələrinin fərqi.

Rus dilli mətnədə olan “все народности” F.Lanqenin tərcüməsində, “alle Völker” (bütün xalqlar) kimi deyil, “alle Wölfer” kimi verilir. Müasir alman dilində qəti mənə daşıyan “wölfer” sözü yoxdur, bu sözə nadir hallarda işlədilən qədim soyad kimi rast gəlmək olur. Həmin soyadın alman dilində etimologiyası onun dörd yaranma səbəbini göstərir ki, bu səbəblərin hamısı “der Wolf” (canavar, qurd) sözünün cəm şəklini göstərən “die Wölfe” (canavarlar, qurdlar) ifadəsinə bağlıdır.

Beləliklə, F.Lanqeyə görə, Herodotun demək istədiyi *все народности* = bütün xalqları deyil, *alle Wölfer* = bütün canavarlar olub. Lakin Q.A.Stratanovski tərcümə əsnasında “canavarlar” yerinə “xalqlar” deməyə üstünlük vermişdir.

Bir ifadənin dedikləri

Bu yerdə, F.Lanqenin tərcüməsində Herodotun “canavarlar” deməklə nəyi nəzərdə tutduğu naməlum qalır deyə, bir qədər dərinədən araşdırmaya ehtiyac yaranır və nəticədə məlum olur ki, F.Lanqeyə görə, Herodot “Tarixlər” əsərinin doqquz

⁸ D.ş.: Стратановский, Георгий Андреевич.

⁹ D.ş.: Учёные, репрессированные в СССР.

kitabında “Wölfer” ifadəsini cəmi iki dəfə işlədib. *Birincini* bilirik: I kitabın 28-ci fəslı, *ikinci* dəfə həmin ifadə “Polymnia” adlanan VII kitabın 8-ci fəslində I Daranın oğlu I Kserksin fars əyanlarına müraciət etdiyi mətnə yer alır:

“*Çünkü, qədimlərdən eşitdiyimə görə, hökmranlığımızı Kir (Midiyanın son hökmdarı Astiaqın qız nəvəsi, fars əsilli II Kir, m.ö. 600-530/RS) vasitəsi ilə Ustyagesdən (Astyages/Astiaq: sonuncu Midiya çarı, h.i. m.ö. 585-550/RS) qoparıb midiyalılardan aldığımızdan bəri biz heç vaxt belə sakit olmamışıq; ... Kirin, Rambisesin (fars hökmdarı Kambises, h.i. m.ö. 529-522/RS) və atam Daranın nələri etdiklərini və hansı canavarları istila etdiklərini indi siz çox yaxşı bilirsiniz*”.¹⁰

Q.A.Stratanovski bu hissəni belə vermişdir:

“*О деяниях Кира, Камбиса и отца моего Дария и о том, какие они сделали завоевания, вы сами прекрасно знаете ...*”.¹¹

Göründüyü kimi, burada “canavar” sözü işlənmiş, “welche Wölfer sie bezwungen = *hansı canavarları istila etdikləri*” ifadəsi “какие они сделали завоевания = *hansı fəthlər etdilər*” söz birləşməsi ilə əvəz olunur.

Belə çıxır ki, Herodotun iki yerdə ən son məğlub olmuş hansısa insan qrupunu “canavarlar” adlandırması tərcümədə diqqətdən kənar qalmışdır. Maraqlı doğuran hal olduğu üçün, bunu bir qədər dərinlən araşdırmaq lazımdır.

Göründüyü kimi, Q.A.Stratanovski orijinal mətnə iki yerdə işlənən bir kəlməni başqa şəkildə tərcümə etmişdir. Burada böyük problem yoxdur, düşünənlərə demək istərdim ki, bu, dağın görünən tərəfidir, çünki, səbəbləri məlum olmasa da, sadə görünən bir səhvlə rus dilli mənbələrdən istifadə edən tarixçilər 1964-cü ildən bəri yanlış məlumatlandırılıb və bu mövzunun araşdırılması 60 il ertələnmişdir, bu da bir çox araşdırmanın nəticələrində özünü göstərmiş olmalıdır. Mövzunun davamında bu halın klassik nümunəsini nümayiş etdirməyə çalışacağam!

I kitabın 27-28-ci fəsilərində zaman, məkan və hadisələrin müqayisəsi göstərir ki, bu fəsillər bir-birinin davamı deyil və aralarında bir neçə uyğunsuzluq mövcuddur:

✓ 28-ci fəsil “*Nach einiger Zeit = bir müddət sonra*” ifadəsi ilə başlayır deyə, hadisələrin 27-ci fəsilə təsvir edilənlərlə fərqli zamanda baş verdiyi şübhəsizdir, həm də bu əsnada aradan keçən vaxtın müddəti bilinmir deyə, bunun çox uzun zaman kəsiyi ola biləcəyi istisna oluna bilməz. *Bu bir!*

✓ *İkincisi*, 27-ci fəsil Krözusun ada yunanlarına hücumu hazırlaşması ilə başlayır və Prieneli Biasın (Krözusla görüşü xronoloji cəhətdən mümkün olmayan

---

¹⁰ Denn wie ich von alten Leuten gehört, so sind wir niemals ruhig gewesen, seit wir diese unsere Herrschaft von den Medern bekommen durch den Kyros, der sie dem Ustyages entrissen; ... Was nun Kyros und Rambyes und mein Vater Dareios getan und welche Wölfer sie bezwungen, daß wisset ihr recht gut ... / **Die Geschichten des Herodotos**, übersetzt von Friedrich Lange, Breslau 1824, Siebtes Buch – 8, s.142.

¹¹ Ведь, как я слышал от старых людей, мы, персы, никогда еще не жили в мире с тех пор, как владычество перешло к нам от мидян и Кир одолел Астиага. Однако это также – воля божества, и все наши великие начинания и замыслы складываются ко благу. О деяниях Кира, Камбиса и отца моего Дария и о том, какие они сделали завоевания, вы сами прекрасно знаете и рассказывать вам не нужно / Геродот: **История в девяти книгах**. Ленинград 1972. Книга VII, Полигимния – 8, с.315.

Bias von Priene / Herodotda daha bir yanlış) məsləhətini dinləyərək ada sakinləri ilə sülh əldə etdiyinin təsviri ilə bitir, 28-ci fəsil isə Halys çayının ətraf xalqlarının istilasından sonra başlayır. Buradan irəli getdikdə, bir neçə uyğunsuzluq meydana çıxır:

a. 27-ci fəslin sonuna qədər Krözusun ionyalıları, (a)eoliləri və doriləri istila etdiyi bildirilir. 28-ci fəsildə isə bu xalqların sayı 16-ya yüksəlir ki, burada, aralarında “canavarlar” da olmaqla, daha 13 yerli xalqı istila etməyə lazım olan zaman naməlum qalır.

b. 27-ci fəsildə gəmi inşası təsvir edildiyindən Krözusun Anadolunun qərb sərhədlərində olduğu təsəvvürü yaranır, 28-ci fəsil isə Anadolunun mərkəzindəki xalqların istilası hadisələrinin təsvirindən başlayır.

c. Kızılırmak çayının Qərbi Anadolu sərhədlərinə ən yaxın nöqtəsi olan Kırıkkale şəhərindən Anadolunun qərb nöqtəsi, Çeşme yarımadasına qədər məsafənin 675 km olduğunu və Krözusun bu yolda 13 xalqı əsarət altına aldığı nəzərə alsaq, aradakı zaman kəsiyi aylarla deyil, illərlə ölçülməli olur, həmçinin bu zaman kəsiyi və baş vermiş hadisələr naməlum qalır.

d. Bundan başqa, Herodotun ilk əlyazmalarına əsaslanan alimlər, çox ehtiyatla “və bir çox başqa xalqlar” deyərək, bu dövrdə istila edilmiş xalqların siyahısını uzadırlar.

e. “A”-“d” bəndlərinə əsaslanarsam, “Wölfer” adlanan bir xalqın da istila olunmuşların siyahısına əlavə edilməsi istisna oluna bilməz və bu fərziyyənin iddiaya çevrilməsinin səbəblərindən biri həmin ifadənin əsərdə cəmi iki yerdə keçməsidir.

✓ *Üçüncüsü*, F.Lanqenin ilk dəfə Halys çayının qərb sahilində təsvir etdiyi “Wölfer”, ikinci dəfə qərb sərhədləri Halys çayının şərq sahilinə dirənən Midiya torpaqlarında görünür, yəni ki, bir-birindən altı kitab aralıda iki dəfə söylənən eyni kəlmənin coğrafi məkanı da üst-üstə düşür ki (Xəritə 2), artıq burada bir etnonimdən – söhbət getdiyini inkar etmək olmur.

Bəs kitabın axarında belə zaman və məkan uyğunsuzluğuna nə səbəb ola bilər? Qeyd etdiyim zaman kəsiyindəki hadisələrin kitabda texniki səbəblərdən silindiyi qəbul olunandır. Ən sadə üsulla irəliləsək, o zaman “Wölfer” etnosunun 27-28-ci fəsillərdə bir səbəbdən silindiyini, yaxud bu iki fəsil arasında mövcud olmuş başqa bir, yaxud bir neçə fəslin qeyb olduğunu qəbul edə bilərik. Bu iddiaya səbəb kimi göstərmək olar ki, *birincisi*, əslində, “Tarixlər” əsəri Herodot tərəfindən kitablara bölünməmişdir, bu iş ondan çox sonralar həyata keçirilmişdir, *ikincisi*, o zaman həmin əsər fəsillərə də bölünməyibmiş, bölünübmişsə də, ən azından bugünkü sıralama ilə deyil.

Bir çox avropalı tərəf müqabillərim, apardığım araşdırmalardan doğan məntiqi sualın cavabında, “Wölfer” ifadəsinin hər hansı bir xalqa müharibə dövründəki əzminə, dirəncinə, inadkarlığına və hətta vəhşiliyinə görə verilə biləcəyini iddia edirlər. Lakin bu zəmində meydana çıxan iki cavabsız sualla məsləkdaşlarımların iddiaları fiaskoya uğrayır:

1. Necə olur ki, əsərə müharibə mövzusu ilə başlayan, əsər boyu Şimali-Afrikadan Xəzər sahillərinə qədər coğrafiyada çoxsaylı istilalardan, müharibələrdən, üsyanlardan danışan Herodot, ancaq Halys çayının sol sahilində və sağ sahilindən şərqə tərəf olan coğrafiyada, *birinci dəfə*, Anadoludakı xalqlar arasında sonuncu məğlub olan, *ikinci dəfə*, məğlub edilməsi şərəf sayılan düşmən üçün “Wölfer”

ifadəsini işlədir? Əgər bu söz Herodotun leksikonunda sifət kimi mövcud olubsa, o zaman onun müharibələrə həsr olunmuş təxminən 1000 səhifəlik əsərdə cəmi iki dəfə işlədilməsi məntiqli sığır.

2. “Wölfer” ifadəsi, alman dilində məna kəsb etməsə də, “Wolf = canavar” isminə bağlıdır. Buradan daha bir sual doğur:

Hansı səbəbdən, kökünün “canavar” sözündən gəldiyinə baxmayaraq, alman dilində heç bir qəti məna kəsb etməyən “Wölfer” ifadəsindən başqa, Herodot əsərin daha səkiz yerində, tək və cəm halda “canavar” kəlməsini alman dilinin qaydalarına əsasən işlədir?¹²

Belə çıxır ki, Herodotun “Wölfer” ifadəsi “canavar = canavarlar” kimi qəti mənası olan “Wolf = Wölfe” sözlərindən fərqli məna daşmalıdır. Aydın məsələdir ki, Krözus Halys çayı ətrafında, heyvan sürülərini deyil, insanları istila etmişdi, bu səbəbdən də, Herodot “Wölfer” deyəndə bir insan toplumunu nəzərdə tutub. Şübhələrdən biryolluq arınmaq üçün, qısaca “Wölfer” soyadının etimologiyasına toxunmaq istəyirəm.

“Alman soyadları lüğəti” bu sözün dörd yaranma səbəbini göstərərək, əsas mənada “*Wolfer*” kişi adından, həmçinin “*Wolf*” və “*Heer*” (cənab, sahib) sözlərinin birləşməsindən, müstəsna hallarda, canavarların dəqiq, yaxud təxmini yaşayış yerinin işarəsi kimi meydana gəldiyini söyləyir.¹³ “Wölfer” kəlməsi günümüzdə soyadı formasında gəlib çatmışdır və Halys çayı sahilində istila olunanlar insanlardır deyə, bu ifadənin etnonim olması iddiası möhkəmlənir və bu əsnada yeni bir sual doğur:

Bu hansı xalqdır, bu etnonim kimlərə aid edilə bilər?

Sualın ağırlığı Herodot tərəfindən həmin xalqın dəqiq yaşayış məskəninə verilməməsindədir. (Xəritə 2)

Xəritədən görüldüyü kimi, Kızılırmak çayı Anadolunun mərkəzində yarım-dairə şəklində uzanıb gedir. O dövrdə Lidiya dövlətinin qərb sərhədlərini müəyyən etdiyi üçün Kızılırmak çayının sol sahilinin “Wölfer” adlanan xalqın yaşayış məskəni olduğu başa düşülür. Bu ərazi Qara dənizdən təxminən Kayseri şəhərinə qədər uzanan böyük coğrafiyanı əhatə edir və Herodotun siyahısında yer alan xalqların arasında “canavar” kimi təqdim ediləcək etnonimə rast gəlinmir deyə, dəqiq fikir yürütmək çətinidir, lakin “Wölfer” kəlməsinin daha çox, aralarında Herodotun sadaladığı xalqların bəzilərinin də ola biləcəyi, bir neçə etnosun birləşdiyi və Krözusa qarşı mübarizə apardığı bir etnik-qruplar birliyinə aid edilməsi qəbul olunandır.

Tarix boyu belə ittifaqlar uzunömürlü olduqları kimi, müharibə, xəstəlik, yaxud təbii fəlakət dövründə, böyük çoxluqla qısamüddətli olurdular deyə, onlardan geriyə tarixi izlərin qalmaması, yaxud da, Herodot söyləyən qədər qalması təəccüblü deyil. Belə birləşmələr, əsasən, etnik (məsələn, “qaraçı” adı altında sinti, roma, yediş

¹² **Bax:** II kitab, s.158/187/187: Misir mövzusunda heyvan mənasında; IV kitab, s.357/376/376: heyvan mənasında, təşbeh və ya bənzətmə formasında; IX kitab, s.366/366: heyvan mənasında / **Die Geschichten des Herodotos**, übersetzt von Friedrich Lange, Breslau 1824

¹³ D.ş.: SRF – **Der gute Wolf** / Isabella Sedivy: Indigene sehen den Wolf als Vorbild und zärtliches Wesen / Donnerstag, 27.08.2020

birliyi), dini (məsələn, “yəhudi” adı altında 12 qəbilənin birliyi) və coğrafi (məsələn, Assuriyaya qarşı Midiya-Babil ittifaqı) zəmində yaranırdılar ki, adlandırılmaları müxtəlif məfhumlara əsasən həyata keçirilirdi. Belə məfhumların arasında hər hansı bir etnik qrupun yaşadığı coğrafiyada, dövlətdə, şəhərdə, malik olduğu bayraqda, gerbdə, pulda, şahların, sultanların, kralların nəsilələrinin adında, etnik qrupların dinində, əfsanələrinə olan fərqləndirmə nişanları yer alır.

“Wölfer” ifadəsinin “canavar” sözünə bağlılığı göstərir ki, mövzu bəisi etnik-qrupun fərqləndirmə işarəsi “canavar” olmalıdır. Belə işarələrə canavarın başı, quyruğu, pəncəsi, dərisi, çənəsi, dişi, hətta qulağı aid edilə bilər, çünki o dövrdə heyvan simvolla etnik-qruplar müvafiq heyvanın korlanmayan əzalarını simvol kimi daşıyırdılar ki, bunlara ibtidai insanların fəvqəltəbii qüvvə kimi qəbul etdikləri fetişlər kimi baxılmalıdır.

Ovla keçinən bir çox xalqlar canavarı insanla bərabər hüquqlu, güclü rəqib kimi görüblər, onun dözümlülüyünə, bacarığına, ov qabiliyyətinə, daxili nizam və ailə münasibətləri qaydalarına həsəd aparıblar, yəni ki, bu heyvanın insanlar arasında özünəməxsus nüfuzu olub. Bu mövzuda daha irəli getmiş üç xalq fərqlənir, həm də nə hikmətdirsə, Şimali Amerika, Avropa və Asiya olmaqla, hər biri bir kontinentdən.

İlk öncə, canavarlara münasibətdə o biri iki xalqdan fərqlənən, Şimali Amerikanın indigen tayfalarını qeyd etmək lazımdır. İndigenlər canavarı çayların və göllərin qoruyucusu olaraq qəbul edir, onun xəstə heyvanları yeyərək, vəhşi heyvan populyasiyasının sağlam artım prosesinə səbəb olduğunu irəli sürürlər və bu xalq canavarlarının yaşam tərzinin insanlar üçün ailə münasibətlərində nümunə ola biləcəyinə inanır¹⁴.

Avropaya gəldikdə dəmir dövrünün kelt-german tayfalarını göstərmək olar ki, bu etnik-qrupların savaşıları özlərini canavarlarla eyniləşdirirmişlər və buradan da “Wolf” sözü ilə birbaşa əlaqəli Adolf, Wolfgang, Wolfhard kimi kişi adları meydana gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, canavarların müxtəlif əzaları alman xalq təbabətində müalicəvi əhəmiyyətə malik dərman kimi qiymətləndirilmiş¹⁵.

Asiya qitəsində “canavar” simvolu ilə tanınan xalqlar dedikdə, ilk öncə türklər yada düşür. Bunun səbəbi türk mifologiyasında “boz qurd” hadisəsidir. Əfsanəyə görə, “Asena” adlı dişi qurdun düşmən təqibindən qaçan son bir neçə türkə yol göstərməsi türklərin tamamilə məhv edilməsinin qarşısını alıb, bundan sonra “boz qurd” türkçülüğün simvoluna çevirib, həm də min illərdir ki, bu, belə davam edir.

Bu qədər! Başqa, qurd timsalına belə dərindən bağlı olan xalq tapmaq mümkün deyil deyə, adını çəkdiyim üç xalqın mövzumuzla nə qədər əlaqəli ola biləcəyini araşdırmaq lazımdır.

İndigenləri Şimali Amerika köklü olmaları səbəbindən həmən siyahıdan silmək olur, baxmayaraq ki, hindlilərin nə zamansa Orta Asiya və Uzaq Şərq üzərindən keçib Amerika qitəsinə gəldikləri mövzusu təzə deyil, həm də günümüzdə öz aktuallığını yenidən qazanmaq üzrədir. Diqqət edin, Orta Asiya və Uzaq Şərqdən

¹⁴ **Bax:** mənəbə 13.

¹⁵ D.ş.: Hans Marcus Thomsen: **Wolf: Bei den Germanen war das Raubtier hochangesehen.** In: welt.de. 25. November 2004, abgerufen am 7. Oktober 2018.

Amerika qitəsinə gəliblər, demədim, bu coğrafiyalar üzərindən keçərək Amerika qitəsinə gəliblər, dedim və bu, başqa bir geniş araşdırma mövzudur deyə, burada araşdırmaya açıq bir fərziyyə ilə çıxış etdim.

Yerdə qalır almanlar və türklər, həm də burada məsələ bir qədər qarışıq.

“Wölfer” türklərdimi?

Mən “hay-armen” mövzusunda türklərin Anadolu tarixinin Malazgirt döyüşündən (26.08.1071) çox əvvəl, ən azı 10000 ilə dayandığını tutarlı dəlillərlə sübuta yetirmişəm, həm də bu işdə, türk dilli mənbələrin qeyri-səmimi ola biləcəyini nəzərə alaraq, avstriyalı tarixçi, professor Erix Fayql (Erich Feigl, 1931-2007) kimi alimlərlə bərabər, “Çatalhöyük” abidəsindən (Türkiyə Cümhuriyyəti, Konya ili) alınmış 800 insan sümüyünün DNK analizi kimi elmi-texniki üsullarla həyata keçirilən araşdırmalara da müraciət etmişəm. 1994-cü ildə Amerikanın Stanford Universitetində genetika professoru Luici Sforzanın (Luigi Luca Cavalli-Sforza, 1922-2018) təqdim etdiyi həmin DNK-analizinin hesabatından analiz olunan sümüklərin 40%-inin Türk və Orta Asiya irqinə aid olduğu görünür, 40% Y-DNA xromosom haploqruplarının paylanması isə belədir: 24% R1b, 14% R1a, 1% J, 1% O162.¹⁶

Anadolundakı arxeoloji qazıntılarda şəxsən iştirak etmiş E. Fayqlın türklərin Anadolu tarixinə xitabən fikirləri “tarixşünaslığın ana xətti”ndə qlobal dəyişikliklərin qaçılmaz olduğunu göstərir:

“Bu torpaqlar sizindir. Siz Malazgirt savaşından bu yana deyil, 10000 ildir bu torpaqlardasınız¹⁷.”

Son dövrdə “Göbəkli Təpə” abidəsinin (ilk və yeni daş – neolit – dövrü) tədqiqindən çıxan ilkin nəticələr də diqqətəlayiqdir, çünki, hələ tam tədqiq olunmadığı üçün köklərinin hara gedib-çixacağı bəlli olmasa da, burada da qədim dövrlər (9000-11000 il əvvəl) türk milli-mədəniyyətinin atributları bir-bir aşkar olmağa başlayır.¹⁸

Lakin “Çatalhöyük” və “Göbəkli Təpə”nin (Xəritə 3) Kızılırmak çayının qərb sahilinə uzaq olması (Galatiya – Xəritə 4) və o dövrdə bu coğrafiyada türklərin məskunlaşdığını sübut etmək üçün məlumat azlığı səbəbindən, Herodotun türkləri “Wölfer” adlandırdığını inkar etmək qolaydır deyə, indigenlər kimi onları da siyahıdan çıxarmağa əsasım var.

“Wölfer” almanlardımı?

“Wölfer” adlananların almanlar olması ağlabatandır, amma bunu sübut etmək üçün bir neçə məfhum bir araya gəlməlidir.

---

¹⁶ D.ş.: Osman Çataloluk: **Anadolu Türk Tarihi. İşin genetik tərəfi**. Bülent Pakman, Pakman World, Haziran 2012.

¹⁷ Erich Feigl: **Anadolu Türk Tarihi, Çatalhöyük**. Bax: mənbə 16.

¹⁸ D.ş.: Prehistorik İstasyon, Nimet Akman: **Anadolu'da neolitik bir kent Çatalhöyük** (wordpress.com). 12 Kasım 2020. Çatalhöyük'ün Türkiye Haritası üzerindeki konumu ve neolitik döneme tarihlenen diğer yerleşmeler.

1. “German” etnosunun almanların ilk əcdadları olduğu iddiası aradan qalxmaq üzrədir, çünki m.ö. IX yüzillikdə oturaq həyata keçmə ərafəsində olan germanların Mərkəzi Reyn (Mittelrhein) hövzəsində izlərinə rast gəlinmir.

2. Əksinə, germanların bu dövrdə Skandinaviya yarımadasında, Elba (Elbe), Oder, Veixel (Weichsel) çaylarının hövzəsində, bugünkü Polşa, Macarıstan, Rumıniya və Qərbi Rusiya ərazilərində məskunlaşdıqlarına aid sübutlar mövcuddur.

Bu yolla irəliləsək, daha bir neçə fakta diqqət etməliyik:

a. Şərqi Fransadan Avstriyaya və Britaniya adalarından Alp dağlarına qədər coğrafiyadakı Kelt-mədəniyyətini, əsasən, onun m.ö 800-450-ci illər arasındakı Halştat-mədəniyyəti (Hallstatt-Kultur) dövrünü unutmaq olmaz.

b. Bundan başqa, arxeoloji qazıntılar əsasında, Avropa qitəsində qərbdə İngiltərənin cənub-şərqindən, Fransadan və İspaniyanın şimalından tutmuş, şərqdə Qərbi Macarıstan, Sloveniya və Xorvatiyanın şimalına qədər, cənubda İtaliyanın şimalından başlayaraq, alman mərkəzi (alçaq) dağ silsiləsinin şimalına qədər və bütün Balkanlar boyu Kelt-mədəniyyətinin antik izlərinə rast gəldiyini və germanların məskunlaşdığı yerlərin bu mədəniyyətin əhatə etdiyi ərazilərə düşdüyünü qeyd etmək lazımdır.¹⁹

c. Kelt mədəniyyəti izlərinin aşkar edildiyi ən uzaq nöqtə Anadolu (Türkiyə Cümhuriyyəti, Ankara və Eskişehir illərini əhatə edən Galatiya bölgəsi) coğrafiyasına düşür (Xəritə 4).

Xəritədən görüldüyü kimi, Halys çayı germanların yaşayış məskəni Galatiani bölüb keçir, yəni Krözusun son istila etdiyi, Herodotun (F.Lanqenin) “Wölfer” adlandırdığı etnosun yaşadığı bölgədə germanların məskunlaşdığı təkzibolunmaz fakta çevrilir.

d. Kelt dilinin Hind-Avropa dil ailəsinə aid olduğundan irəli getsək, almanlarla keltlərin dil cəhətdən əlaqəsinin qısa təsnifatına nəzər salmalıyıq:

✓ Kelt-dilləri qrupuna baxsaq, böyük çoxluqla (61%) german dilli xalqlar irəli çıxır.²⁰ Bu qrupun qərbi, şimali və şərq-german dili qruplarına ayrıldığı faktından irəli getsək, görürük ki, afrikans, alman, idiş, ingilis, Lüksemburq və Niderland dili qərbi-german dil qrupuna daxildir.²¹ Bu qrupda 180 milyon insan alman dilində danışır deyə, alman dili həmin siyahıda ikinci yerdə durur.

Görünən odur ki, almanların əcdadlarının əsas qollarından sayılan germanlar Kelt-mədəniyyətinə aid coğrafiyada yaşayıblar və kətlərlə coğrafi, dil və mədəniyyət baxımından qohumluq bağlarına malik olublar. Mənim sübut etməyə çalışdığım bu qədər!

Sözümü nəyə gətirmək istəyirəm?

¹⁹ D.ş.: Thema Geschichte – Altertümer. Andreas Pecht: **Völkerwanderungen – Migration als historischer Normalfall**. 5. Expansion der Kelten-Kultur im 1. Jahrtausend vor Christus. 2016-10-08. Vortrag. <https://pecht.info/klassik/texte/2016/20161008a.html>

²⁰ Robert William Elsie: **The Position of Brittonic**. A Synchronic and Diachronic Analysis of Genetic Relationships in the Basic Vocabulary of Brittonic Celtic. Dissertationsschrift, Universität Bonn 1978, Bonn 1979, s.166.

²¹ Krahe Hans [Verfasser], Seebold, Elmar: **Historische Laut- und Formenlehre des Gotischen: zugleich eine Einführung in die germanische Sprachwissenschaft**. Hrsg.: Hans Krahe. 2. Auflage. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1967.

Tarixşünaslıqda m.ö. V yüzillik “böyük kelt-miqrasiyası” dövrü kimi xarakterizə olunursa da, Kelt-mədəniyyəti xalqlarının bundan öncə yeni yaşayış məskənləri aramaq məqsədi ilə miqrasiya etdiyini inkar etmək olmaz.

Əvvəlki araşdırmalarımda “hayların Anadolunu mədəni istilasını” mövzusunda “silsilə köçlər” nəzəriyyəsinə təqdim etmiş, həm də bir etnos tərəfindən müəyyən coğrafiyanın mədəni zəbtinin bir neçə onillik, hətta yüz ilə qədər davam edə biləcəyini söyləmişəm. Yuxarıda saydığım coğrafi-milli-mədəni-arxeoloji şərtlərdən çıxan nəticə göstərir ki, Krözusun dövründə Halys çayı hövzəsində istila edilən “Wölfer” etnosunun bugünkü almanların əcdadları, Kelt-miqrasiyası zəminində Kiçik Asiyaya yerləşmiş germanlar olduğu istisna edilə bilməz.

Beləliklə, Krözusun istilasına qarşı sona qədər müqavimət göstərən “Wölfer” deyilən toplumun Halis çayı boyu məskunlaşmış german etnosu olduğunu iddia edə bildiyim halda, çox ehtiyatla bu etnonim altında türklərdən, bugünkü almanların əcdadlarından və bir çox başqa etnik qrupların nümayəndələrindən ibarət bir konfederasiyanın hərəkət edə biləcəyi fərziyyəsini də irəli sürməyə cəsarət edirəm, həm də bu mövzu bir məqalədə araşdırıla biləcək qədər bəsit deyil deyə, burada yeni araşdırmalara bir yol açmış oluram!

Nəticə alındı!

Lakin aldığım birmənalı nəticənin təkzibolunmazlığına əmin olmaq üçün onu başqa mənbələrdə yoxlamaq məcburiyyətindəyəm.

F.Lanqenin dedikləri başqa mənbələrdə

Aldığım nəticə Anadoluya həvəsli almanlar üçün əsil fürsət, asılı olmayan tarixçilər üçün gözlənilməzdir. Bu səbəbdən tərəf müqabillərim iki qola ayrılacaq deyə, I kitabın 28-ci və VII kitabın 8-ci fəsilələrinin başqa dillərə tərcümələrdə necə əks edildiyini öyrənmək qaçılmazdır.

İlk öncə, K.Hudenin I kitabında yunanca olan 28-ci fəslə (Şəkil 3) bir də nəzər salaq. Sitatda “... *πλην Κιλίκων και Λυκίων τούς άλλους πάντας υπ’ έωταψ̄ Τειχε...*”²² cümləsi “... *kilikiyalılardan və likiyalılardan savayı bütün başqaları ...*” kimi tərcümə olunur və yunanca “λύκος” (lykos = canavar) ifadəsinə rast gəlinmir. Göründüyü kimi, Toronto Universitetinin kitabxanasındaki orijinal kitabda kimsə “*τούς άλλους πάντας = bütün başqaları*” söz birləşməsinin altından qələmlə xətt çəkib. Bu fakt özlüyündə həmin mövzunun təkcə bizim maraq dairəmizdə olmadığına bir işarədir.

Sitatın rusca tərcüməsində “*Krez, demək olar ki, bütün xalqlara qələbə çaldı*”²³ cümləsi (Şəkil 1) eyni mənanı verdiyi üçün, almanca tərcüməsinin 1756-cı il nəşrinə nəzər salıram və burada da “Wolf = canavar” ifadəsinə rast gəlmirəm:

“*Krözus bir-birinin ardınca Halys çayının, demək olar ki, bütün əhalisinə, kilikiyalılardan və likiyalılardan başqa, qalib gəldi*”²⁴.

---

²² **Herodoti historiae recognovit brevique adnotatione critica instruxit Carolus Hude,** ΙΣΤΟΡΙΩΝ Α, I-28. Oxonii, E Typographeo Clarendoniano Londini et Novi Eboraci Apud Humphedum Milford, 1860. Kitab səhifələnməyib.

²³ Крезу удалось подчинить почти все народности по сию сторону реки Галиса / Вах: mənbə 3.

Fransızca tərcümədə də “loup = canavar” ifadəsi yer almır: “XXVIII. Zaman keçdikcə Halys çayının ətrafında yaşayan bütün xalqlar hamısı və ya, demək olar ki, hamısı tabe oldu”.²⁵

Belə çıxır ki, bu qədər tərcüməçidən təkcə F.Lanqe əsərdə “canavar” sözünə, yaxud bu mənanı verən ifadəyə rast gəlib, çünki onun VII kitabın 8-ci fəslində işlətdiyi “Wölfer” ifadəsinə də başqa tərcümələrdə rast gəlinmir.

Rusca mətnə: “О деяниях Кира, Камбиса и отца моего Дария и о том, какие они сделали завоевания,²⁶ = onlar nə fəthlər etdilər”, almancada (1756-cı il nəşri): “Was Cyrus, Kambyses und mein Vater Dareios an Völkern überwältigt und sich untertan gemacht haben²⁷ = hansı xalqlara qalib gəldiyini, fransızca (1860-cı il nəşri): “Ce qu'ont fait Gyruş et Cambyse et Darius mon père, les nations qu'ils ont ajoutées à notre empire²⁸ = bizim dövlətimizə bağladıqları millətlər” deyilərək eyni kontekstdə çıxış edilir.

Herodot və “Tarixlər”

Əlbəttə ki, dünya tarixşünaslığına əvəzsiz töhfələr verən tarixçilər bu işə ilk başlayanlardır. Amma bu səbəbdən onları qüsursuz qəbul etmək də düzgün davranış sayılmaz. Bundan əvvəlki abzasla bu mövzunu bitirmək lazım gəlirdi, amma K. Hudenin bir fikrini oxucu ilə bölüşmədən mövzudan ayrılmaq istəmədim:

“Əgər biz ən yaxşı kitabları müşayiət etsək, təbii ki, onlar bir-birindən o qədər də fərqlənmir, lakin hiperionizm (məntiq və analiz əsasında inkişaf edən evolyusiya sistemi/RS) və attisizm (m.ö. I yüzillikdə Yunanıstanda başlamış “Ritorika” hərəkatı/RS) sahəsində (önəmli fərqlər var – cümlənin məntiqi davamı/RS). Biz onları (bu sahədəki fərqləri, Herodotun uyğunsuzluqlarını/RS) aradan qaldıra bilmərik, ya onlar qəsdən gətirilib, ya da kitabxanaçıların köməyi ilə mətnlərə daxil edilib (məsələn, 1405/1635-ci illərdə Misirdə peyda olmuş hissələr kimi/RS); amma sual (cavabsız/RS) qalır. Sual, bu problemi necə həll etmək, (yalnız bu sual) deyil, Herodotun yazılarına əmin olmaq olarmı(sual/ RS)dır”.²⁹

²⁴ Krösus hatte nach und nach fast alle Bewohner des Halys, außer den Ciliciern und Lyciern, besiegt / **Des Herodotus neun Bücher der Geschichte**: Johann Eustachius Goldhagen. Lemgo, Meyerische Buchhandlung, 1756, s.14.

²⁵ XXVIII. Dans la suite des temps, les nations que ceint l'Halis étaient toutes, ou presque toutes, subjuguées. **Histories d'Herodote**, Traduction nouvelle avec une introduction et des notes par P.Giguët / Paris librairie de L. Hachette et Cie rue Pierre-Sarrazin, No14, 1860, s.10.

²⁶ Геродот: **История в девяти книгах**, VII книга: Полигимния 8. Ленинград, 1972, с.315.

²⁷ **Des Herodotus neun Bücher der Geschichte**: Johann Eustachius Goldhagen. Lemgo, Meyerische Buchhandlung, 1756, s.517.

²⁸ **Histories d'Herodote**, Traduction nouvelle avec une introduction et des notes par P.Giguët / Paris librairie de L. Hachette et Cie rue Pierre-Sarrazin, No14, 1860, s.382.

²⁹ Natürlich unterscheiden sich die Beweise der Bücher, wenn wir den besten folgen, nicht so sehr voneinander, noch die sogenannten Hyperionismen und Attizismen. Wir können sie nicht beseitigen, entweder wurden sie absichtlich eingeführt oder sie haben sich mit Hilfe der Bibliothekare eingeschlichen (z.B. die 1405 und 1635 in Ägypten gefundenen

Son cümlənin məntiqi mənası “qarşımızdakı sual, bu problemi necə həll etmək deyil, Herodotun yazılarına əmin olub-olmamaqdır” kimi səslənir.

Herodotun öz müasirləri və yeni dövr alimlərinin fikirləri baxımından araşdırılması kifayətdir ki, “Tarixlər” əsəri haqqında yuxarıda deyilənlər öz sübutunu tapsın. Onun Plutarxın (Plutarchus, m.s.45-125) “Herodotun mənfə xarakteri haqqında” (De malignitate Herodoti, 1992) əsərində “yalançı”, alman klassik filoloqu Detlev Fehlingin (Jürgen Detlev Fehling, 1929-2008) “uydurma əhvalatlar, quraşdırma səyahətlər müəllifi”,³⁰ antik yunan tarixçisi Ktesiasın (Ktesias von Knidos, m.ö. V-IV yüzilliklər) “tarixi hadisələri dəyişən”³¹ kimi qiymətləndirilməsi faktlarından irəli getdikdə, Herodotun dərin araşdırmalara ehtiyac duyduğu irəli çıxır və tanınmış mütəfəkkirlər tərəfindən tənqid edilməsi, onun yazılarını müxtəlif məqsədlərlə manipulyasiya etmək həvəsinin haradan gəldiyinə işarə edir.

F.Lanqenin məqsədi

Alınan nəticə F.Lanqeden başqa heç bir tərcüməçinin məlum iki sitatda “canavar” ifadəsini işlətmədiyini göstərir və bunun səbəbi qaranlıq qalır deyə, Q.A.Stratanovski kimi, F.Lanqenin şəxsiyyətinə də nəzər salmaq lazım gəlir.

Fridrix Haynrix Vilhelm Lanqe klassik filologiya üzrə müəllim, məxfi hökumət və məktəb şurasının sədri və Herodotun tərcüməçisi kimi tanınır. Q.A.Stratanovski kimi, onun tərcümeyi-halında da maraqlı məqamlar var.

Belə ki, F.Lanqe alman tarixinin ziddiyyətli şəxsiyyətlərindən olan, “*Xaricdən xilaskar gözləyən hər bir almana utanc, səfalət, lənət, məhvə gediş və ölüm*”!³² şüarının müəllifi, millətçi yazıçı, siyasətçi və antisemit, alman gəncliyini Napoleon istilasına qarşı ayağa qaldırmış, 1848-ci ildən Frankfurt Milli Yığıncağının sədri, “Birləşmiş Almaniya” ideyasının sahibi,³³ 1937-ci ildə millətçi-sosializmin müjdəçisi adlandırılmış Fridrix Ludviq Yanın (Friedrich Ludwig Christoph Jahn, 1778-1852)³⁴ azsaylı dostluq çevrəsinə daxil olan insanlardan biridir.

O, fransız istilasına qarşı qurulmuş “Alman Birliyi” (Deutscher Bund, Geheimbund, 1810) adlı məxfi təşkilatın qurucularından biri, Prussiya Məxfi Dövlət idarəsinin rəisi və Berlinin ilk Polis rəisi Yustus Qrunerin (Karl Justus von Gruner, 1777-1820) katibi, yaratdığı casus-şəbəkəsi vasitəsi ilə Napoleon qoşunlarının

---

Teile/RS); aber die Frage bleibt. Die Frage, wie das Problem zu lösen ist, ist nicht nur die Frage, ob Herodot schriftlich sicher ist / **Herodoti historiae recognovit brevis adnotatione critica instruxit Carolus Hude.** ΙΣΤΟΡΙΩΝ Α, VII-8. Oxonii, Milford, 1908. S.VIII-IX

³⁰ D.ş.: H-Net-Reviews: Detlev Fehling: **Die Quellen von Herodot**, Dezember 2011. <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=34851>

³¹ D.ş.: Reinhold Bichler (Innsbruck): **Ktesias „korrigiert“ Herodot. Zur literarischen Einschätzung der Persika**

³² Hans-Joachim Bartmuß, Josef Ulfkotte: **Nach dem Turnverbot: „Turnvater“ Jahn zwischen 1819 und 1852.** Köln, Wien, Weimar 2011, s.78 ff.

³³ **Burschenschaften. Zu Jena auf der Tanne**, von Peter-Philipp Schmitt, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung. 13. Juni 2015.

³⁴ Vgl. Fritz Eckardt: **Die turnerische Bewegung von 1848/49**, Frankfurt 1925, s.63 f. Wellner, s.25.

hərəkətini izləyə bilən yeganə məmur olub. F.Lanqenin gücünü təkcə o faktla qeyd etmək olar ki, o, 1812-ci ildə polis katibi Karl Andreae və Yustus Gruner ilə birlikdə Praqada fransızlar tərəfindən həbs olunmuş, lakin Berlin şəhərinə göndərildiyindən az sonra yenidən azadlığa buraxılmışdır.³⁵

F.Lanqe XIX yüzilliyin “Böyük Almaniya” ideyasına sadıq olan azsaylı insanlardandır deyər, milli-siyasi görüşlərinin yaradıcılığına təsir göstərməsi qaçılmazdır. Onun haqqında dediklərimi tərcümə tədqiqatçıları Josefine Kitzbixler (Josefine Kitzbichler, 1950) və Ulrike Stefanın (Ulrike C.A.Stephan, ö.t. 2018) “*Qədim ədəbiyyatın tərcümə təcrübəsinə dair tədqiqatlar*” (Studien zur Praxis der Übersetzung antiker Literatur, Berlin 2016) adlı əsərdə gəldikləri nəticə ilə bitirmək istəyirəm:

“*Öz tərcüməsi ilə Lanqe Herodot tərəfindən təsvir edilmiş fars müharibələrindən almanların fransız hökumranlığından hərbi yolla azad olması yolunda bir nümunə kimi istifadə etmək istəyirdi*”.³⁶

Maraqlıdır ki, “böyük Almaniya” ideyasına sadıq qalan F.Lanqe XIX yüzilliyin birinci rübündə (1824) etdiyi təxminən 1000 səhifəlik əsərin tərcüməsində iki yerdə böyük müvəffəqiyyətlə (çox güman ki, dəyişib) işlətdiyi bir ifadənin sehri ilə, XXI yüzilliyin birinci rübündə (2024), yəni 200 il sonra, Rasim Sadiqi oxuduğunuz məqalənin axarında apardığı araşdırmada onun istədiyi fikrə gəlməyə və antik dövrlərdə almanların Anadoluda məskunlaşdığı iddiasını irəli sürməyə, bir sözlə, Anadoluda alman boşluğunu doldurmağa, məcbur etdi. Tarixşünaslıqda bu hala “ortaya atılmış araşdırma zəhəri” deyilir!

Nəticə

Görünən odur ki, F.Lanqenin və Q.A.Stratanovskinin bioqrafiyalarında bir çox oxşar mərhələlər mövcuddur. Bunlardan ən əsası hər iki müəllifin dəfələrlə “dövlət xaini” kimi suçlanaraq həbs edilməsi və həməən sonra azad olunmasıdır ki, bu da hər ikisinin dövlət tərəfindən himayə edildiyinə və dövlətin milli-siyasi xəttinə sadıq qaldığına işarədir.

Lakin bu iki şəxsin yaradıcılığına müasir dövrdə göstərilən münasibət əsaslı şəkildə fərqlidir. Belə ki, Avropa tarixçiləri tərəfindən F.Lanqenin tərcüməçilik fəaliyyəti, siyasi və milli görüşləri zəminindəki elmi yanlışlıqları hərtərəfli tədqiq edildiyi və “Wölfer” ifadəsi ətrafında olduğu kimi, bu məfhumların onun tərcüməçilik fəaliyyətinə təsir göstərdiyi nəticəsinə gəldiyi halda, Q.A.Stratanovski hələ də Herodotun rus dilinə, demək olar ki, yeganə tərcüməçisi olaraq qalır və etdiyi tərcümələr elmi dairələr tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul olunur.

Bu məqalənin axarında alınan nəticələrdən bir həqiqət hasil olur:

³⁵ Karl von Weber: **Zur Geschichte der geheimen Verbindungen in Deutschland**. In ders.: Aus vier Jahrhunderten, Bd. 1, s.362/369.

³⁶ Mit seiner Übersetzung wollte Lange die von Herodot geschilderten Perserkriege als Muster für die kriegerische Befreiung der Deutschen von der französischen Vorherrschaft aufstellen. Johann Martin Thesz: **Prosastile und Übersetzungsstrategien**. Zur Geschichte und zum Verhältnis deutscher Thukydidés und Herodot Übersetzungen. In: Josefine Kitzbichler, Ulrike C.A.Stephan (Hrsg.): **Studien zur Praxis der Übersetzung antiker Literatur**. De Gruyter, Berlin 2016, s.77.

Eyni sitatın müxtəlif dillərdə olan tərcümələrindən alınan müxtəlif mənalara deməyə əsas verir ki, araşdırma prosesində bir sitatdan hasil olan ehtimallar, fərziyyələr və iddialar sırf bir tərcümədən istifadə etməklə həyata keçirsə, alınan nəticələrin dəqiqliyi şübhə doğurandır.

Aydın məsələdir ki, kimsə bütün dilləri bilmək qabiliyyətində və məcburiyyətində deyildir, bu səbəbdən də tərcümə olunmuş mənbələrdən orijinala yaxın bir neçə dildə müqayisəli şəkildə istifadə edilməsi məqsəduyğundur və yuxarıda sadaladığım çoxsaylı səbəblər zəminində, araşdırma sırasında tərcümədən istifadə zamanı mövzu bəzi mətnin orijinalının, ən azından, mənbələr bölümündə verilməsi təqdirəlayiqdir ki, müəllif özü orijinal dilə hakim olmasa da, həmin dilə hakim olan oxuculara müqayisə etmək imkanı versin.

Gördüyünüz kimi, üç sətirlik bir sitatda iki bir-birindən fərqli dünya görüşlü, siyasi meyilli, milli mənsubiyyətli tərcüməçinin verdiyi iki tərcümə yanlışlığı ilə yola çıxaraq apardığım araşdırmanın sonunda, birinci yolda heç bir nəticəyə gəlmədən, tədqiqatı, daha dərinə aparılması tövsiyəsi ilə, dayandırmaq məcburiyyətində qaldım, ikinci yolda isə, ya həqiqəti ortaya çıxarmağa müvəffəq oldum, ya da, 200 illik bir oyunun iştirakçısına çevrildim, deyə bilərəm.

Əsaslı surətdə araşdırılmadan qəbul olunmuş tərcümələrlə keçilən məşəqqətli yollar belədir!

XƏRİTƏLƏR

Xəritə 1: Kızılırmak çayı
D.ş.: CoğrafiyaHarita: Türkiye Sular Coğrafiyası haritaları
Türkiyenin Akarsular ve Göller Haritası 1

Xəritə 2: Midiya-Lidiya sərhədi – ulduz işarəsi
Xəritə 3. D.ş.: Szajci – Quelle: Median Empire-hu.svg, 7. März 2012
https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Median_Empire-hu.svg, CC BY-SA 3.0

Xəritə 3: Çatalhöyük, Göbekli Təpə və Galatiya (Ankara və Eskişehir)
D.ş.: AKŞAM: Türkiyə Haritası, 15 Mart 2022

Xəritə 4: Anadolu, Galatiya
D.ş.: Galatien, Kleinasien in der Antike, gemeinfrei

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Геродот. **История в девяти книгах**. Ленинград, 1972.
2. **Die Geschichten des Herodotos**, übersetzt von Friedrich Lange, Breslau, 1824.
3. **Herodoti historiae recognovit brevique adnotatione critica instruxit Carolus Hude**. ΙΣΤΟΡΙΩΝ Α, Oxonii, Milford, 1860.
4. **Der gute Wolf**: Isabella Sedivy: Indigene sehen den Wolf als Vorbild und zärtliches Wesen. Donnerstag, 27.08.2020.
5. Thomsen, Hans Marcus: **Wolf: Bei den Germanen war das Raubtier hochangesehen**. November, 2004.
6. Erich, Feigl: **Anadolu Türk Tarihi, Çatalhöyük**. Bülent Pakman. Pakman World, Haziran 2012.
7. Akman, Nimet. **Anadolu'da neolitik bir kent Çatalhöyük**. 12 Kasım 2020.
8. Pecht, Andreas. **Völkerwanderungen – Migration als historischer Normalfall**. 5. Expansion der Kelten-Kultur im 1. Jahrtausend vor Christus. 2016.10.08
9. Elsie, Robert William. **The Position of Brittonic**. Bonn, 1979,
10. Krahe, Hans., Seebold, Elmar: **Historische Laut-und Formenlehre des Gotischen: zugleich eine Einführung in die germanische Sprachwissenschaft**, Heidelberg, 1967.
11. **Des Herodotus neun Bücher der Geschichte**: Johann Eustachius Goldhagen. Lemgo, Meyerische Buchhandlung, 1756.
12. **Histories d'Herodote**. Paris, 1860.
13. Fehling, Detlev. **Die Quellen von Herodot**, Dezember, 2011.
14. Bichler (Innsbruck), Reinhold. **Ktesias "korrigiert" Herodot. Zur literarischen Einschätzung der Persika**
15. Hans-Joachim Bartmuß, Josef Ulfkotte: **Nach dem Turnverbot: "Turnvater" Jahn zwischen 1819 und 1852**. Weimar, 2011.
16. **Burschenschaften. Zu Jena auf der Tanne**, von Peter-Philipp Schmitt, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 13. Juni 2015.
17. Eckardt, Fritz. **Die turnerische Bewegung von 1848/49**. Frankfurt, 1925.
18. Karl von Weber: **Zur Geschichte der geheimen Verbindungen in Deutschland**. In ders.: Aus vier Jahrhunderten
19. Kitzbichler, Josefine, Ulrike C.A.Stephan (Hrsg.): **Studien zur Praxis der Übersetzung antiker Literatur**. De Gruyter, Berlin, 2016.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Sadixov Rasim Nəhməd oğlu (Rasim Sadiq).Kaufmännisches Schulungsinstitut KSI Bochum GmbH, linqvistika üzrə dosent. Almaniya, Bochum.

Sadikhov Rasim Nehmed oglu (Rasim Sadiq). Associate professor of linguistics at the Kaufmännisches Schulungsinstitut KSI Bochum GmbH. Germany, Bochum.

UOT: 94(479.24)

ARŞAKİLƏR DÖVRÜNDƏ ALBANIYA (QAFQAZ) DÖVLƏTİNİN HUN TAYFA İTTİFAQI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

©2024

JALƏ ƏHMƏDOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-8395-099x; e-mail: jalechmedova1989@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.177>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın ərazisində mövcud olmuş qədim Albaniyanın (Qafqaz) erkən orta əsrlər dövründəki siyasi vəziyyətindən, şimal qonşuları hunlarla olan münasibətindən bəhs olunur. Albaniyada uzun müddət hakimiyyətdə olmuş Arşakilər sülaləsinin Sasanilərlə qarşıdurması və bu mübarizədə hunların tutduğu mövqe ətraflı şərh olunmuşdur. Əsasən IV əsrdən başlayıb VII əsrə qədər davam edən “Xalqların böyük köçü” o dövr üçün dünyanın siyasi xəritəsində çox böyük dəyişikliklər yaratmışdır. Bu dəyişikliklər Cənubi Qafqaz ölkələrindən də yan keçməmiş, hunlar Sasanilər və Alban Arşakiləri arasında gedən mübarizənin ən önəmli faktoruna çevrilmişdir. 462-ci ildə hailandur hunlarının Albaniya ərazisinə ən böyük axını nəticəsində onların bir qismi bu ərazidə məskunlaşmış və yerli əhalinin etnik tərkibinə mühüm təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Alban Arşakiləri, hunlar, Sasanilər, xalqların köçü

RELATIONS OF THE ALBANIAN (CAUCASIAN) STATE WITH THE HUN TRIBES UNDER THE RULE OF THE ARSHAKIDS

©2024

JALE AHMADOVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-8395-099x; e-mail: jalechmedova1989@mail.ru

Abstract: This article delves into the political dynamics of ancient Albania (Caucasus), situated within the territory of present-day Azerbaijan, during the early Middle Ages, particularly focusing on its relationship with its northern neighbors, the Huns. It elucidates the dominance of the Arsacid dynasty in Albania and their conflicts with the Sassanids, along with the pivotal role of the Huns in this geopolitical struggle. The epoch of the Great Migration of Peoples, spanning from the 4th to the 7th century AD, brought about significant transformations in the global political landscape, impacting the countries of the South Caucasus, with the Huns emerging as key players in the power dynamics between the Sassanids and the Albanian Arsacids. The substantial influx of Hailandur Huns into Albania in 462 AD resulted in the settlement of a portion of their population in the region, exerting a notable influence on the indigenous populace.

Keywords: *Albanian Arshacids, Huns, Sassanians, migration of peoples*

ОТНОШЕНИЯ АЛБАНСКОГО (КАВКАЗ) ГОСУДАРСТВА С ГУННСКИМИ ПЛЕМЕНАМИ В ПРАВЛЕНИЕ АРШАКИДОВ

©2024

ЖАЛЕ АХМЕДОВА*

*Институт Истории и Этнологии им.А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-8395-099x; e-mail: jaleahmedova1989@mail.ru

Резюме: *В представленной статье повествуется о политической ситуации в Албании (Кавказской) – древнем государстве на территории Азербайджана, в период раннего средневековья, а также его взаимоотношениях с северными соседями – гуннами. Подробно исследуется долгое время правившая в Албании династия Аршакидов, ее противостояние с Сасанидами и роль гуннов в этой борьбе. Великое переселение народов, начавшееся с IV века и продолжавшееся по VII век, привело к большим изменениям на политической карте мира для этого в этот период. Эти изменения не обошли стороной страны Южного Кавказа, и гунны стали важнейшими факторами в борьбе между Сасанидами и Албанскими Аршакидами. В результате крупнейшего притока хайландурских гуннов на территорию Албании в 462 г., часть из них поселилась в этой местности и оказала значительное влияние на этнический состав местного населения.*

Ключевые слова: *Албанские Аршакиды, гунны, Сасаниды, переселение народов*

Giriş

Məqələdə Qafqaz Albaniyasında uzun müddət hakimiyyətdə olmuş Arşakilər sülaləsi və onların şimal qonşuları qədim türk tayfası hesab olunan hunlarla qarşılıqlı əlaqələri, hunların Albaniya ərazisinə axını və nəticələri haqqında məlumat verilmişdir. Hunların gəlişinə qədər və ondan sonrakı dövrlərdə Cənubi Qafqazın ən qədim dövlətlərindən biri olan Albaniyanı etnik tərkibinə görə bölgənin ən mürəkkəb ərazisi hesab etmək olar. E.ə. I əsrdə yaşamış görkəmli yunan tarixçisi və coğrafiyaçısı Strabon (təqr. e.ə. 63 – eramızın 24) “Coğrafiya” əsərində Albaniya haqqında məlumat vermiş və bu ərazidə 26 müxtəlif dildə danışan tayfaların olduğunu qeyd etmişdir.¹ Erkən orta əsrlərdə Şimali və Cənubi Qafqazda baş vermiş proseslər, Sasanilər imperiyasının yaranması və qonşu ölkələrə hərbi müdaxiləsi burada mövcud olan dövlətlərin etnik tərkibinə də təsir göstərmişdir. Qafqazda cərəyan edən hadisələrlə paralel şəkildə irəliləyən Mərkəzi Asiyadan başlanmış

¹ Страбон. **География в 17 книгах.** Перевод, предисловие и комментарии Г.А.Страгановского. Москва: Изд-во Наука, 1964, с. (14, XI,4,6).

“Xalqların böyük köçü”nün təsirləri Qafqaz Albaniyasından da yan keçməmişdir. Bu köç nəticəsində Qafqazın şimalında məskunlaşmış Haylandur hunları Sasanilər ilə Cənubi Qafqaz dövlətləri arasındakı siyasi çaxnaşmadan istifadə edərək tez-tez Albaniya və digər Qafqaz dövlətlərinin ərazisinə daxil olmuş gah Albaniya, gah da Sasanilər tərəfindən döyüşlərdə iştirak etmişlər. Siyasi mövqelərini əsasən iqtisadi səbəblərə görə müəyyənləşdirən bu türk tayfası müharibələrin gedişində Azərbaycanın qədim ərazilərində məskunlaşmış və xalqın etnik tərkibinin formalaşmasına töhfəsini vermişdir.

Hun axınlarının səbəbləri

Asiya və Avropa arasında körpü rolunu oynayan Cənubi Qafqaz burada yaşayan müxtəlif xalqların etnik mənsubiyyətinə görə dünyanın olduqca maraqlı ərazilərindən biridir. Bu səbəbdən yerli xalqlarla birgə bu ərazilərə sonradan köç etmiş xalqların da etnik tərkibi, həyat tərzini və məskunlaşdıqları areal həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olub. Tarix səhnəsinə e.ə. I minilliyin ortalarında Mərkəzi Asiyada çıxan hunlar “Xalqların böyük köçü” dövründə güclü bir axınla qərbə və cənuba doğru yayılmağa başladılar. Bu uzunmüddətli köç eramızın IV əsrində başlamış VII əsrinə qədər davam etmişdir. Əlbəttə ki, bu köçlərin baş verməsi üçün çox ciddi səbəblər var idi. Birincisi, iqtisadi səbəb: fəthlər yolu ilə heç nə əldə edə bilməyəndə əhali arasında ərzaq sıxıntısı başlamış, nəticədə fərdi və toplu şəkildə başlayan köçlər daha sonra kütləvi hal almışdır. İkincisi, iqlim dəyişikliyi, xüsusilə də quraqlıq səbəbindən sürülərini bəsləmək üçün yeni otlaqların axtarışındadır. Üçüncüsü, siyasi səbəblər: özlərindən qüvvətli olan bəzi böyük dövlətlərin təzyiqləri və onları hakimiyyətləri altına almaq istəkləri nəticəsində bəzi türk tayfaları yerlərində qalarkən, digərləri azadlıq istəyi ilə yeni ərazilərə köç etməyə başlamışlar.²

Xalqların böyük köçü dövründə Altay və Çin sərhədlərindən hərəkət edən hun, avar və digər türk tayfaları da Qafqazdan keçərək Avropaya üz tutmuşdular. Mənbələrdə 395-ci ildə Dunay sahillərindən Cənubi Qafqaza gələn, oradan da Ön Asiyaya hərəkət edən hun tayfalarının ən böyük axını haqqında çoxsaylı məlumatlar vardır.³ Lakin bu hunların və Mərkəzi Asiyanın digər xalqlarının Qafqaza ilk gəlişi deyildi. Eramızın II əsrində Albaniyanın şimal qonşularını sayan Dionisi Perieget Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca iskit, hun və kaspilərdən bəhs edir. “Kounai” və “Phauni” şəkildə qərb mənbələrində qarşımıza çıxan hunların məskunlaşdığı yer aydın bir şəkildə Xəzərin qərb sahilləri göstərilir.⁴ Digər bir antik müəllif Ptolemey isə I əsrin sonu II əsrin əvvəllərində hunların Qara dəniz və Don çayı sahillərində “bastezirlərlə roksolonlar arasında yerləşdikləri göstərilir.⁵ Hunların Cənubi

² Akçora Ergünöz. Türk tarixində göçlər və önəmli sonuqları, **Bilig-2, yaz-1996**, s.242.

³ Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, – 1993, с.36.

⁴ Üren Umüt. Kafkasyada Hunlar. **Yeni Türkiyə 72, Kafkaslar özel sayı, Temmuz-aralık-2015**, s.191-192.

⁵ В.В.Латышев. **Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе**, Том I. Греческие писатели. Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук-

Qafqaza və Albaniya ərazisinə ilk dəfə gəlişi eramızın 227-ci ilinə aid edilir. Yusif Cəfərov Aqafangelin fikirlərinə əsaslanaraq “Hunlar və Azərbaycan” kitabında göstərir ki, Arşakilər sülaləsindən olan Xosrov şah sonuncu Parfiya çarı V Artabanın ölümündən və İranda yeni sülalə olan Sasanilərin rəhbəri Ərdəşir tərəfindən hakimiyyəti ələ keçirildikdən sonrakı il, yəni 225-ci ildə albanların və iberiyalıların qoşunlarını topladı, Dəryal və Çora (Dərbənd) qapılarını açdı və fars torpağına hücum etmək üçün hun ordularına rəhbərlik etdi.⁶ Buradan məlum olur ki, hunların Cənubi Qafqaza gəlişi III əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Bununla belə hunların Cənubi Qafqazda başlıca etnik qüvvəyə çevrilməsi və Qafqaza kütləvi axını IV əsrin ortalarına aiddir. Qədim alban mənbəyi olan Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” kitabında da hunların adı şimaldan Azərbaycan ərazisinə hücum edən tayfaların siyahısında dəfələrlə çəkilir.⁷ Bu bölgədə hun hökmranlığı genişləndikcə bölgənin etno-siyasi vəziyyəti də dəyişməyə başladı.

Qafqazın qədim xalqlarından biri olan alanlar haqqında mənbələrin verdiyi məlumatlar 335-ci ildən etibarən tədricən azalmağa başlayır. Alanların bir qisminin yox olmasının, bir qisminin isə qərbə doğru köç etməsinin əsas səbəbi isə hunların Balamirin rəhbərliyi altında İdil (Volqa) çayını keçərək alan torpaqlarına hücum etmələri idi.⁸ Alanları ağır məğlubiyyətə uğradan hunlar buradan Cənubi Qafqaza doğru hərəkət etdilər.

Bu köçlərin əhatə etdiyi əsrlərdə Azərbaycanın qədim ərazisində mövcud dövlət Albaniya (Qafqaz) idi. Albaniyada hakimiyyətə isə Parfiya Arşakilər sülaləsinin bir qolu olan Arşakilər sülaləsi rəhbərlik edirdi. Sülalənin Qafqaz Albaniyasında taxta çıxma tarixi ilə bağlı fikirlər isə mübahisəlidir. K.Treverin fikrincə, I Vaçaqan tərəfindən təmsil olunan Arşakilər xanədanının bir qolu eramızın I əsrində hökmranlıq etməyə başlamışdır.⁹ Alban Arşaki hökmdarlarının Albaniyada hakimiyyətə gəlməsinin I əsrə aid edilməsi mənbələrdə göstərilən tarixi faktlarla deyil, onların bu dövrdə Ermənistan və İberiyada hakimiyyətlərinin qurulması faktına əsaslanır.¹⁰

Alban Arşakiləri haqqında elmdə M.Brossenin mülahizəsinə əsaslanan belə bir fikir mövcuddur ki, bu sülalənin alban qolu IV yüzillikdə bərqərar olmuş və onun əsası Kalankatuklunun yazdığı kimi I Cəsur Vaçaqan tərəfindən yox, Sanatrük

1890, c.231; Üren Umut. Kafkasyada Hunlar. **Yeni Türkiyə 72, Kafkaslar özel sayısı, Temmuz-aralık-2015**, s.191.

⁶ Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку Азербайджанское Государственное Издательство, 1993, 108 с.13.

⁷ Musa Kalankatuklu. **Albaniya tarixi**. Mixitar Qoş **Alban salnaməsi**. Bakı-Elm-1993, Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur, s.30-34.

⁸ Üren Umut. Kafkasyada Hunlar. **Yeni Türkiyə 72**. Kafkaslar özel sayısı, Temmuz-aralık-2015, s.190.

⁹ Fəridə Məmmədova. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, II, s.163.

¹⁰ Murtazali Gadjeiev. **The chronology of the Arsacid Albanians. From Albania to Arran (The East Caucasus between the Ancient and Islamic worlds (c.a. 330 BCE-1000 CE)**, editet by Robert G.Hoyland, Gorgias Press-2020, p.30.

tərəfindən IV əsrdə qoyulmuşdur.¹¹ Hər halda hunların və digər şimal tayfalarının Cənubi Qafqaza müdaxilə etdikləri zaman ərzində Albaniyada Arşakilər hökmranlıq edirdilər.

Hunların qədim Azərbaycan ərazilərinə ikinci ən böyük axınları III əsrin sonları IV əsrin əvvəllərində baş verir. IV əsrin ikinci yarısındakı hadisələri qələmə alan Favstos Buzandın əsərində “Maskut padşahı Sanesanın bərk qəzəblənərək qoşunlarının hamısını – hunları, paxlan, tavasparları, xəçmataları, ijmaxları, qotları, qluarları, quqarları, şiçbləri, gilbləri, yegersvanları və saysız-hesabsız köçəri tayfaları toplayaraq Kür çayını keçməsindən” bəhs olunur.¹² Bəzi qaynaqlarda (F.Buzand) Sanesan kimi göstərilən Maskut padşahı Musa Kalankatuklunun kitabında isə həm Sanatruk, həm də Sanesan kimi göstərilir. K.V.Treverin tədqiqatlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, Sanesanla Sanatruk eyni tarixi şəxsiyyətdir və Arşakilərin massaget qolunun nümayəndəsidir.¹³ 337-ci ildə Maskut şahı Sanesanın rəhbərliyi ilə arasında hun tayfalarının da olduğu birləşmiş ordu Valarşapatı ələ keçirdi. Musa Kalankatuklu kitabının XII fəslində yazır ki, “Sanatruk əlverişli məqam seçərək Şapurun əmri ilə 30 minlik alban ordusunu toplayıb Ərməniyyənin mərkəzinə basqın edir”.¹⁴ Favstos Buzandın məlumatına əsasən, IV əsrin 30-cu illərinin sonunda Ərməniyyəyə edilən bu yürüşlərin nəticəsində Sanatrukun qoşunları tutduğu ərazilərdən qovulur və Roma imperiyasının orduları ilə döyüşlərin birində Sanatruk öldürülür. Daha sonra Favstos Buzand öz əsərində Ərməniyyə şahı Arşakin (345-367) II Şapurla (309-379) mübarizəsini təsvir edərkən yenidən hunların adını çəkir. O yazır ki, sərkərdə Vasaq hunları və alanları köməyə çağıraraq farslara qarşı hərəkətə keçdilər.¹⁵

Cənubi Qafqazda baş vermiş müharibələr və hunlar

V əsrdə yaşamış tarixçilərin məlumatlarından aydın olur ki, II əsrin əvvəllərindən Xəzərin qərbində məskunlaşmış hunlar Sasanilərin və Cənubi Qafqazda mövcud olmuş dövlətlərin siyasi həyatında baş vermiş dəyişikliklərdə mühüm rol oynamışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, hunların Azərbaycan torpaqlarına doğru üz tutması bir sıra iqtisadi və siyasi amillərlə bağlı idi. Onların Azərbaycan istiqamətində yönləndirilməsində III-IV əsrlərdə Sasanilərlə, onların əsas rəqibi olan romalılar arasında davam edən uzunmüddətli münaqişə də az rol oynamamışdır.¹⁶

---

¹¹ Fəridə Məmmədova. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s.161.

¹² Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку Азербайджанское Государственное Издательство, 1993, с.172.

¹³ Fəridə Məmmədova. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s.164-165.

¹⁴ Musa Kalankatuklu. **“Albaniya tarixi**. Mixitar Qoş. **“Alban salnaməsi”**. Bakı-Elm-1993, Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur, s.26-27.

¹⁵ Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1993, с.20-21.

¹⁶ Ramil Ağayev. **“Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi”**. Bakı, Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, 2017, s.77-78.

Çünki bu dövlətlər bir-biri ilə mübarizədə tez-tez hunların və şimal xalqlarının köməyinə ehtiyac duyurdular.

Tarixçi Elişenin əsərində Haylandur hunlarının adı ilk dəfə Şah II Yezdəgirdin (438-457) kuşanlara qarşı yürüş xəbərindən sonra çəkilir, “və haylandurlar Çora sərhəd qapısından keçməyi dayandırdılar. Onun (Yezdəgirdin) ölkəsi sülh içində yaşamağa başladı”.¹⁷

“Çora sərhəd qalası”ndan (Dərbənd) haylandur hunları tez-tez hücum etmək məqsədilə istifadə edirdilər¹⁸ və buradan belə aydın olur ki, Çora Albaniyanın şimal-şərq sərhədi idi. Buna görə Sasanilər strateji cəhətdən Albaniya ərazisinə və onun sərhədlərinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Bu hücumların qarşısını almaq üçün Dərbənd ərazisində torpaq sədlər tikilməyə başlandı. Daha sonra II Yezdəgird dövründə daşlardan nəhəng divarlar çəkilməyə başlandı. Bu səddin çəkilməsi zamanı yerli əhalinin üzərinə böyük yük düşürdü. Musa Kalanakatuklu “Alban tarixi” kitabında bu cür təsvir edirdi: “İran şahları Qafqaz dağları ilə böyük Şərqdənizi (Xəzər) arasında böyük binanı tikmək üçün memarlar toplamaq, müxtəlif materiallar axtarmaqla ölkəmizi taqətdən salmışdılar”.¹⁹ Fəridə Məmmədova erməni tarixçisi Elişeyə istinadən yazır ki, II Yezdəgird (438-457) Cənubi Qafqaz dövlətlərinin müqavimətini zəiflətmək üçün onların silahlı qüvvələrini səfərbərliyə aldı, onları şimal-şərqdə məskunlaşan hunlarla müharibəyə cəlb etdi.²⁰ Vergilərin ağırlığı, əhalinin iqtisadi və sosial vəziyyətinin pisləşməsi, II Yezdəgirdin dini siyasəti Qafqaz xalqlarının üsyanına səbəb oldu. Bu üsyanların ən güclüsü albanların üsyanı idi. Paytakaranda Sasanilərin çoxlu silahlı qüvvələri vardı. Hun yürüşündən qayıtmış 10 minlik süvari ordu Çolada məskən salmışdı.²¹ 450-ci ildə alban knyazlarının qış iqamətgahı Xalxal yaxınlığında baş vermiş döyüş Sasanilərin tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Qafqaz xalqlarından ibarət birləşmiş ordular Hun qapılarına doğru birgə yürüşə başladılar. Burada məqsəd Şimali Qafqazda hunların ölkəsinə gedib, Sasanilərə qarşı ittifaq yaratmaq idi. Hunlar müttəfiq olmağa razılıq verdilər. Lakin Orta Asiyadan eftalitlərlə müharibədən məğlub şəkildə qayıtmış II Yezdəgird bütün ordusunu toplayaraq 451-ci ilin iyunun 2-də Avarayr düzündə üsyançıları ağır məğlubiyyətə uğratdı.²²

¹⁷ Elishe. “**History of Vardan and the Armenian war**”, translation and commentary by Robert W.Thomson, Harvard University Press Cambridge Massachusetts London, England-1982, p.192; Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, – 1993, с.38-39.

¹⁸ Elishe. “**History of Vardan and the Armenian war**”, translation and commentary by Robert W.Thomson, Harvard University Press Cambridge Massachusetts London, England-1982, p.142, 192, 242.

¹⁹ Movses Dasxuranci. **The History of the Caucasian Albanians**, translated by C.J.F.Dowsett, London Oxford University. Press New York-Toronto-1961, p.83.

²⁰ Fəridə Məmmədova. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 260 s.180.

²¹ Fəridə Məmmədova. **Yenə orada**, s.181.

²² Fəridə Məmmədova. **Yenə orada**, s.182.

Elişe hunların adını sonuncu dəfə alban hökmdarı II Vaçenin üsyanı ilə əlaqədar çəkir.²³ II Yezdəgirdin ölümündən sonra onun dövlətində daxili mübarizə başladı.²⁴ Qardaşını məğlub etdikdən sonra Firuz (459-484) hakimiyyətə gəldi. Bu zaman Albaniyada (Qafqaz) 444-cü ildə hakimiyyətə gəlmiş Arşakilər sülaləsindən olan Asuagenin oğlu II Vaçe hökmranlıq edirdi.²⁵ Kalankatuklunun məlumatına görə, II Vaçe şah Firuzun əmri ilə Firuzabad (Bərdə) şəhərini inşa etdirdi və paytaxtı bura köçürdü.²⁶ Paytaxtın Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsinin səbəbi şimaldan türkdilli tayfaların tez-tez baş verən hücumları ilə əlaqədar idi. Firuzun (459-484) hakimiyyətə gəlməsi ilə Sasanilər imperiyasında sabitlik yaransa da Albaniyada bu baş vermədi.

457-ci ildə II Yezdəgirdin ölümü ilə Sasanilərə qarşı Cənubi Qafqaz dövlətlərində də üsyanlar başladı. Dayısı II Yezdəgirdin təzyiqi ilə zərdüştliyi qəbul etmiş II Vaçe, anası və həyat yoldaşı yenidən xristianlıq dinini qəbul etdi və Sasanilərə qarşı üsyan qaldırdı. Çar II Vaçenin rəhbərliyi etdiyi bu üsyan 457-ci ildə başlamış, 463-cü ilə qədər davam etmişdir. Üsyanın səbəbləri iqtisadi, siyasi, mədəni və ideoloji zülm idi. Sasani hökmdarlarının xristianlıq dininə qarşı apardığı siyasət II Vaçenin və Albaniyada xristianlığı qəbul etmiş əhəlinin ciddi etirazları ilə nəticələndi. Elişe Vaçenin zərdüştlikdən imtina etməsini yalnız dini səbəblərlə izah etmir, bunun həm də artan xalq qəzəbi və digər siyasi səbəblərdən olduğunu vurğulayır.²⁷

459-cu ildə Vaçe Çora (Dərbənd) keçid qapısını açdı və hunları, daha sonra 11 dağ tayfalarının hökmdarlarını ölkəyə buraxdı. Elişenin qeydlərində II Vaçenin Çora qapılarını açması və şimal tayfalarını köməyə çağırması haqqında qeydlər var. Şimal tayfalarının köməyi ilə albanlar Sasani qoşunlarını məğlub etdilər. Bu zaman şah Peroz danışıqlar aparmağa cəhd etdi. Lakin cəhdlərin faydasız olduğunu anlayan şah haylandur hunlarını köməyə çağırırdı. Onda Firuz böyük miqdarda var-dövlət vəd etməklə onoqur hunlarını köməyə çağırırdı və onlar Alan keçidi (Dəryal) vasitəsilə Albaniyaya soxuldular. Elişe yazır ki, “onu nə zorla, nə də xeyirxah rəftarla barışdırma bilmədiklərini gördükdə, haylandurların ölkəsinə çoxlu xəzinə apardılar, Alan keçidini açdılar, çoxsaylı hun qoşununu keçid vasitəsilə gətirdilər və bir il Albaniya

---

²³ Elishe. **History of Vardan and the Armenian war**, translation and commentary by Robert W.Thomson, Harvard University Press Cambridge Massachusetts London, England-1982, p.242; Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, – 1993, с.40.

²⁴ Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1993, с.40.

²⁵ Fəridə Məmmədova. “**Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**”, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1993, s.179-180.

²⁶ Musa Kalankatuklu. **Albaniya tarixi**. Mixitar Qoş, **Alban salnaməsi**. Bakı-Elm-1993, Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur, 269 s.19.

²⁷ Камилла Тревер Васильевна. **Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в.до н.э. – VII в.н.э.)**. Москва-Ленинград Издательство, Академии Наук СССР. – 1959, с.215.

kralı ilə müharibə etdilər”.²⁸ Bu hücum Zəkəriya Ritor tərəfindən izah edildiyi kimi birbaşa Sasanilərə qarşı edilmiş bir hücum deyildi. Farsların istəyi ilə Albaniyadakı üsyanı yatırılması məqsədilə bir yürüş idi.²⁹ Hunlar 462-ci ildə isə albanlara qarşı uzun sürən müharibəyə başladılar.³⁰ Onoqurlar düz bir il alban hökmdarlarına qarşı döyüşdülər. Vaçenin ordusu azalıb dağılsa da, onu məğlub etmək mümkün olmadı.³¹ “Lakin bu müharibə İran şahının muzdlu əsgərləri olan onoqurlara da bədbəxtlik gətirdi. Onların bir hissəsi vuruşmalarda, digər hissəsi isə xəstəlikdən qırıldı. Albaniyada 457-ci ildə başlayan bu üsyan yalnız 463-cü ildə yatırıldı”.³² Sasani şahı Perozun Albaniyaya qarşı yürüşü haqqında Musa Kalankatlu yazır ki, Sasani şahı Aluandriyaya böyük xəzinələr göndərməyi əmr etdi, alan qapılarını açdı, hunlardan ibarət böyük ordu topladı.³³ Elişə də öz qeydlərində haylandurlardan və Alban qapılarının açılmasından yazır. Burada qeyd edilən Aluandriya hunların çar ordusunun yerləşdiyi ərazidən başqa bir yer deyildi. Bu halda şah Perozun açdırdığı qapı Alan (Dəryal) qapısı olmalı idi. Alanlar və hunlar keçiddən keçidilər və çoxlu sayda şimal qoşunları Albaniyaya axın etdi. Nəzərə alsaq ki, albanlarla Sasanilərin mübarizəsi bir neçə il davam etdi, bu mübarizədə alanların və hunların iştirakı mümkündür. Haylandur hunları və digər şimal tayfaları albanlarla uzunmüddətli mübarizə apardı və onları təslim olmağa məcbur etdi.³⁴ Trever daha sonra yazır ki, İ.Markvart Elişenin V əsrin I yarısından hücumu keçən Qafqaz hunlarını haylandur adlandırmasına inanmaqda haqlıdır. İ.Markvart əlavə edir ki, Elişenin məlumatlarının Panili Priskinin 8-ci fraqmenti ilə müqayisəsi bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hunların əsas qoşunu haylandurlar adlanırmış. Ancaq “Aluandriya” adını hələ dəqiq izah etmək mümkün deyil. Əgər bu alanların ölkəsi hesab edilmirsə, İ.Markvartın hesab etdiyi kimi haylandur hunlarının məskunlaşdığı ərazinin təhrif olunmuş toponimik adıdır.³⁵

Nəticə

K.Treverin də qeydlərindən bu qənaətə gəlmək olur ki, Qafqazın şimal hissəsində məskunlaşan haylandur hunları gah Sasanilər, gah da Alban çarlarının

²⁸ Elishe. **History of Vardan and the Armenian war**, translation and commentary by Robert W.Thomson, Harvard University Press Cambridge Massachusetts London, England-1982, p.242.

²⁹ Marget Biro. **Hunların Kafkasyadakı varlığı**. çeviri: Savaş Eğilmez, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 22, Erzurum-2003, c.225.

³⁰ Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство. –1993, с.64.

³¹ Musa Kalankatuklu. **Albaniya tarixi**. Mixitar Qoş. **Alban salnaməsi**. Bakı. Elm, 1993, Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur, s.41.

³² Fəridə Məmmədova. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –1993, s.183.

³³ Musa Kalankatuklu. **Yenə orada**, s.41.

³⁴ Камилла Тревер Васильевна. **Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в.до н.э. – VII в.н.э.)**. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, – 1959, с.214.

³⁵ **Yenə orada**, с.214-215.

tərəfində vuruşaraq uzun müddət Azərbaycanın qədim ərazilərində yaşamışlar. Hunların bu ərazilərdə yaşadığına və məskunlaşdığına dair kifayət qədər həm arxeoloji, həm də etnoqrafik materiallar və sübutlar var. Azərbaycan türklərinin soykökünü araşdıran Qiyasəddin Qeybullayev də hunların Azərbaycanda erkən orta əsrlərdən məskən salmasını Azərbaycandakı tarixi abidələrin və yer adlarının toponimik təhlili ilə izah edir: “Eranın ilk əsrlərində Albaniyaya Şimali Qafqazdan hun tayfaları gəlmişlər. Artıq V əsrə aid qədim mənbələrinə Albaniyada Hun qalasının adı çəkilir. Bu qalanın əzəmətli xarabalıqları Torpaqqala adı ilə Tovuz rayonunun ərazisində, Kürün sağ sahilində indiyədək qalmaqdadır. Hun etnonimi Qarabağda orta əsrlərdə Xanabad (Hunabad adının təhrifidir). Bəzilərinin onu Qarabağ xanları ilə əlaqələndirmələri səhvdir, çünki Hunabad şəklində bu yaşayış məntəqəsi 1727-ci ildən məlumdur, o vaxt Qarabağ xanlığı hələ yaranmamışdı) və Hunaşin (Qarabağ düzünün bir hissəsinin adı) toponimlərində qalmaqdadır”.³⁶

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq yaşadıkları Şimali Qafqazdan cənuba doğru tez-tez həm hərbi, həm də iqtisadi səbəblərə görə axın edən hunlar yerli əhali ilə qaynayıb-qarıxmış və Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Ağayev, Ramil. **Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi**. Bakı, Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, – 2017, 341 s.
2. Bünyadov, Ziya. **Azərbaycan VII-IX əsrlərdə**. Bakı, Elm-1989, 392 s.
3. Məmmədova, Fəridə. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1993, 260 s.
4. Kalankatuklu, Musa. **Albaniya tarixi**, Mixitar Qoş. **Alban salnaməsi**. Bakı, Elm-1993. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur, 269 s.
5. Qeybullayev, Qiyasəddin. **Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən**. Bakı, Azər nəşr, 1994, 248 s.
6. Akçora, Ergünöz. **Türk tarixində göçlər və önəmli sonuçları**, Bilig-2, yaz-1996.
7. Biro Marget. **Hunların Kafkasyadakı varlığı**. Çeviri: Savaş Eğilmez, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 22, Erzurum-2003.
8. Üren, Umut. Kafkasyada Hunlar. **Yeni Türkiye 72**, Kafkaslar özel sayısı, Temmuz-aralık-2015, 192 s.
9. Elishe. **History of Vardan and the Armenian war**, translation and commentary by Robert W.Thomson, Harvard University Press Cambridge Massachusetts London, England-1982, 353 p.
10. Gadjiev, Murtazali. **The choronology of the Arsacid Albanians**. From Albania to Arran (The East Caucasus between the Ancient and Islamic worlds (c.a. 330 BCE-1000 CE), editet by Robert G.Hoyland, Gorgias Press-2020, 389 p.
11. Dasxuranci, Movses. **The History of the Caucasian Albanians**, translated by C.J.F.Dowsett, London Oxford University, Press New York-Toronto-1961.

---

³⁶ Qiyasəddin Qeybullayev. **Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən**. Bakı, Azər nəşr, – 1994, s.153.

12. Джафаров, Юсиф. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, – 1993, 108 с.
13. Латышев В.В. **Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе.**, Том I. Греческие писатели. Санкт-Петербург. Типография императорской Академии Наук-1890.
14. Страбон. **География в 17 книгах**. Перевод, предисловие и комментарии Г.А.Страгановского. Москва: Изд-во Наука, 1964, 943 с.
15. Тревер, Васильевна Камилла. **Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в.до н.э. – VII в.н.э.)**. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, – 1959, 353 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT
AUTHOR

Əhmədova Jalə Akif qızı – kiçik elmi işçi, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Ahmadova Jala Akif – junior research assistant, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku.

UOT: 94(479.24)

МЕСТО АЗЕРБАЙДЖАНА В РОССИЙСКО-ОСМАНСКИХ
ОТНОШЕНИЯХ В XVIII – НАЧ. XIX В. (СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД)

©2024

МАРЗИЯ ИСКЕНДЕРОВА*

* Институт истории и этнологии им.А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-1545-9434; e-mail:marziya.i53@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.187>

Резюме: *Являвшийся одним из судьбоносных ключевых этапов в истории Азербайджана период XVIII – нач. XIX вв. всегда находился и находится в центре внимания исследователей. Данная статья посвящена изучению в современной историографии перипетий российско-османского соперничества в Азербайджане в XVIII – нач. XIX вв. В работах современных авторов наблюдается отказ от сложившихся в советский период концепций об освободительной миссии России и появление суждений о том, что и Россия, и Османское государство руководствовались лишь собственными интересами. Современные исследователи определяют первостепенную важность экономического и геостратегического места Азербайджана в амбициозных планах России и Османского государства в период, обоснованно освещают методы реализации политики указанных государств, детально рассматривают влияние религиозного фактора. наблюдается влияние религиозного фактора.*

Современные исследователи определяют первостепенную важность экономического и геостратегического положения Азербайджана в амбициозных планах России и Османской империи в указанный период, обоснованно освещают методы реализации политики этих государств, подробно

В работах современных авторов прослеживается мысль, что российско-османские притязания на эту территорию являлись препятствием на пути образования единого государства в Азербайджане.

В азербайджанской историографии имеется целый ряд работ современных авторов, в которых содержится новый подход к осмыслению ряда вопросов данной проблемы, объективные суждения о российско-османском соперничестве в Азербайджане в XVIII – нач. XIX вв.

Вместе с тем, некоторые субъективные российские авторы с позиции предвзятости признают захватническую политику лишь Османского государства и делают акцент на использование общности веры в борьбе против России.

Турецкие же исследователи, оправдывая агрессивность российско-османского противостояния, рассматривают кавказскую проблему в целом исключительно под углом зрения планов царизма.

Ключевые слова: *Османское государство, российско-османское противостояние, христианский фактор, Стамбульский договор, азербайджанские ханства*

XVIII-XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN RUSİYA-OSMANLI MÜNƏSİBƏTLƏRİNDƏ YERİ (MÜASİR BAXIŞ)

©2024

MƏRZİYƏ İSKƏNDƏROVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-1545-9434; e-mail:marziya.i53@mail.ru

Xülasə: XVIII-XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin taleyüklü əsas mərhələlərindən biri olmuşdur. Məhz buna görə həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur və olur. Bu məqalə XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Rusiya-Osmanlı rəqabətinin təlatümlərinin müasir tarixşünaslıqda öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Müasir müəlliflərin əsərlərində Rusiyanın qurtuluş missiyası və həm Rusiya, həm də Osmanlı dövlətinin yalnız öz maraqlarını rəhbər tutduğuna dair mülahizələrin ortaya çıxması ilə bağlı sovet dövründə formalaşmış konsepsiyaların rədd edilməsi müşahidə olunur. Müasir tədqiqatçılar Rusiyanın və Osmanlı dövlətinin bu dövrdəki iddialı planlarında Azərbaycanın iqtisadi və geostrateji yerinin əsas əhəmiyyətini müəyyənləşdirir, bu dövlətlərin siyasətinin həyata keçirilməsi üsullarını əsaslı şəkildə işıqlandırır, dini amilin təsirini ətraflı müşahidə edirlər.

Müasir müəlliflərin əsərlərində bu əraziyə Rusiya-Osmanlı iddialarının Azərbaycanda vahid dövlətin yaranmasına maneə olduğu qənaətinə gəlir.

Azərbaycan tarixşünaslığında bu problemin bir sıra məsələlərinin dərk edilməsinə yeni yanaşmanı, XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Rusiya-Osmanlı rəqabəti haqqında obyektiv mühakimələri özündə əks etdirən bir sıra müasir müəlliflərin əsərləri vardır.

Eyni zamanda, bəzi subyektiv rus müəllifləri qərəzli mövqedən çıxış edərək, yalnız Osmanlı dövlətinin təcavüzkar siyasətini tanıyır və Rusiyaya qarşı mübarizədə din birliyindən istifadəni vurğulayırlar.

Türk tədqiqatçıları Rusiya-Osmanlı qarşudurmasının aqressivliyinə haqq qazandıraraq, Qafqaz problemini bütövlükdə müstəsna olaraq, yalnız çarizmin planları rəqəmsindən götürürlər.

Açar sözlər: Osmanlı dövləti, Rusiya-Osmanlı qarşudurması, xristian amili, İstanbul müqaviləsi, Azərbaycan xanlıqları

THE PLACE OF AZERBAIJAN IN RUSSIAN-OTTOMAN RELATIONS IN THE 18th AND EARLY 19th CENTURIES (MODERN VIEW)

©2024

MARZİYA İSKENDEROVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology ANAS
ORCID: 0000-0002-1545-9434; e-mail:marziya.i53@mail.ru

Abstract: The period of the 18th – early 19th centuries was one of the fateful key stages in the history of Azerbaijan. Has always been and is in the center of attention of researchers. This article is devoted to the study in modern historio-

graphy of the vicissitudes of Russian-Ottoman rivalry in Azerbaijan in the 18th and early centuries.

In the works of modern authors, there is a rejection of the concepts that developed during the Soviet period about the liberation mission of Russia and the emergence of judgments that both Russia and the Ottoman state were guided only by their own interests. Modern researchers determine the primary importance of the economic and geostrategic place of Azerbaijan in the ambitious plans of Russia and the Ottoman state in this period, reasonably highlight the methods of implementing the policies of these states, and observe in detail the influence of the religious factor. The works of modern authors suggest that Russian-Ottoman claims to this territory were an obstacle to the formation of a single state in Azerbaijan. On the way to the formation of a unified state in Azerbaijan.

In Azerbaijani historiography there are a number of works by modern authors, which contain a new approach to understanding a number of issues of this problem, objective judgments about Russian-Ottoman rivalry in Azerbaijan in the 18th and early 18th centuries.

At the same time, some subjective Russian authors, from a position of bias, recognize the aggressive policy of only the Ottoman state and emphasize the use of a community of faith in the fight against Russia.

Turkish researchers, justifying the aggressiveness of the Russian-Ottoman confrontation, consider the Caucasian problem as a whole exclusively from the angle of the plans of tsarism.

Keywords: *Ottoman state, Russian-Ottoman confrontation, Christian factor, Treaty of Istanbul, Azerbaijani khanates*

Введение

На сегодняшний день отношения в сложившемся треугольнике Азербайджан-Россия-Турция являются примером сбалансированной политики современной системы межгосударственных отношений. Вместе с тем Южный Кавказ является регионом, где переплетаются геополитические интересы мировых сил. В связи с этим, изучение исторических корней этих взаимосвязей, где период XVIII – нач. XIX вв. будучи одним из наиболее сложных, имеет особую актуальность. Происходившие именно в тот период исторические события и явления носили судьбоносный характер для азербайджанского народа. Они были связаны как с ярко выраженной демонстрацией политической и экономической заинтересованности крупных держав, в частности России и Османского государства в таком «лакомом куске» как Азербайджан, так и с реализацией здесь своих амбиций. Азербайджан, являвшийся мостом между Востоком и Западом, обладал богатыми природными ресурсами, выгодным геостратегическим положением, привлекал внимание крупных держав, являлся важным объектом их притязаний.

Вопросы, связанные с российско-османским соперничеством в Азербайджане в изучаемый период, являлись предметом пристального интереса нескольких поколений. Однако в советской историографии эти вопросы рассматривались субъективно, с учетом конъюнктурных требований. В пост-

советский период появилась необходимость в повторном анализе данной темы. В работах современных исследователей содержится новый подход к осмыслению ряда вопросов данной проблемы, их объективные и справедливые суждения о российско-османском соперничестве в Азербайджане в указанный период не только дают полное представление, но и позволяют восполнить определенный пробел в азербайджанской исторической науке. Появление новых работ обусловило необходимость историографического изучения названной темы, тем более, что такой историографический анализ не был еще методом специального комплексного расследования.

С распадом СССР, в условиях отсутствия «железного занавеса» доступными стали турецкие архивы. Без давления конъюнктурных требований советского периода отпала необходимость сознательного ухода от изучения некоторых вопросов, односторонней оценки российско-османских отношений в указанном регионе. В научный оборот было введено большое количество новых архивных материалов. К тому же историки получили возможность объективного и критического подхода к используемому материалу с целью раскрытия реальной истории российско-османского соперничества в регионе в XVIII – нач. XIX вв.

Следует отметить, что в настоящей статье для историографического обзора избраны наиболее значительные в концептуальном отношении труды. Диапазон используемой литературы и глубина изложения темы позволили подвергнуть историографической обработке такие решаемые авторами задачи, как цель и направления политики России и Османского государства в Азербайджане, место Азербайджана в стратегических планах России и Османского государства, этапы развития российско-османского противостояния в Азербайджане, влияние позиций местных правителей на политику противоборствующих сторон, и т.д. Вместе с тем, многоплановость и многосюжетность избранной темы, а также ограниченность рамок настоящей статьи не позволили охватить вопросы, связанные с военными аспектами, с подстрекательской деятельностью западноевропейских стран, в первую очередь Англии, Франции и др.

Вопросы российско-османского противоборства в Азербайджане в XVIII-начале XIX вв. в азербайджанской историографии

Среди рассматриваемых работ следует особо выделить труды азербайджанских исследователей. В них наблюдается насыщенность фактическим материалом, а также широкое использование новейших достижений отечественной и зарубежной историографии.

Одним из первых азербайджанских ученых, скрупулезно исследовавшим в постсоветский период мотивы российско-османского соперничества в Азербайджане в XVIII – нач. XIX вв. является Т.Мустафазаде,¹ посвятивший

---

¹ Tofiq Mustafazadə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi öçerklər). Bakı, 2021; Tofiq Mustafazadə. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri (XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində). Bakı, 2013; Tofiq

этой проблеме специальные монографии.²

Т.Мустафазаде справедливо определяет вмешательство таких крупных держав как Россия и Османское государство одним из основных мотивов безуспешности освобождения Азербайджана от сефевидского гнета в первой трети XVIII в. Эти внешние силы стремились воспользоваться образовавшейся, по словам автора, слабостью центральной власти в данном регионе и урвать себе как можно больший «кусок» стратегически важной территории Азербайджана.³

Идентичный подход наблюдается и в других работах азербайджанских исследователей. Именно Османское государство указывается как фактор, служивший мотивом для инициирования и ускорения реализации одной из основных задач внешней политики России утвердиться в бассейне Каспийского моря.⁴ А историк Г.Наджафли, считая Османское государство сильным соперником России, объективно представляет Северную войну со Швецией фактором, препятствующим непосредственному столкновению Петра I с этим государством.⁵

В работах азербайджанских авторов содержится детальное освещение природных богатств Азербайджана, его значения как выгодного рынка сбыта. Азербайджанские исследователи также отмечают желание Османского государства восполнить за счет азербайджанских земель потерю ряда территорий в Европе. Кроме того, Османская империя рассматривала территорию Азербайджана как плацдарм в предстоящей борьбе против России.⁶

Следует отметить, что в рассматриваемых работах азербайджанских историков российско-османское противостояние верно показано той красной линией, проходившей через всю политику российского правительства, и опи-

---

Mustafazadə. **Quba xanlığı**. Bakı, 2005; Tofiq Mustafazadə. **Qarabağ xanlığı və onun beynəlxalq əlaqələri**. Bakı, 2013.

² Тoфиг Мустафазаде. **Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.** Баку, 1993; Tofiq Mustafazadə. **XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri**. Bakı 2002.

³ Tofiq Mustafazadə. **XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri**... , s.18, Тoфиг Мустафазаде. **Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.** Баку ... , с.18-23, 38; Tofiq Mustafazadə. **XVIII-XIX əsrin əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri**... , s.24, 30.

⁴ Гусейн Рагимли. **Азербайджанские ханства в дипломатических отношениях Турции, России и Ирана** (во второй половине во второй половине XVIII – начале XIX века). Баку, 2018, с.50, с.199-200; Гюнтекин Наджафли. **Азербайджан в XVIII-XIX веках**. Бишкек, 2010, с.88, 89, 93.

⁵ Гюнтекин Наджафли. **Азербайджан в XVIII-XIX веках**. Бишкек, 2010... , с.70.

⁶ Tofiq Mustafazadə. **XVIII yüzillik– XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri**... , s.18-19; Tofiq Mustafazadə. **XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri**, s.27; Гусейн Рагимли. **Азербайджанские ханства в дипломатических отношениях Турции, России и Ирана**... с.48-49; Гюнтекин Наджафли. **Азербайджан в XVIII-XIX веках**. Бишкек, 2010, с.88; Elnur Hüseynov. **Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə**. Bakı, 2013, s.42.

ределяющей вектор его действий. Исследователь М.Сулейманов отмечает, что «...желание Османского государства совершить поход на Кавказ способствовало проведению еще более активной подготовительной кампании России». ⁷ Этот же автор и Т.Мустафазаде рассматривают обострение отношений между Россией и Османским государством последствием именно начала прикаспийского похода Петра I. ⁸ А прослеживаемые в работах события, в частности, указ Петра I о взятии Баку, подписание известного Петербургского договора (1723),* маскировка Россией подлинные цели, а также враждебная реакция османского двора, и др. – все это подтверждает значение территории Азербайджана в российско-османском противостоянии в указанный период. Особо следует отметить стремление России не допустить получения Османским государством выхода в Каспийское море. ⁹

Авторы особое внимание уделяют рассмотрению тандема России с христианским населением Гарабага, в частности с гарабагскими меликами. В то же время отмечается, что религиозная общность осман и большей части населения Северного Азербайджана являлась естественным орудием для реализации намеченных планов Османского государства в данном регионе. ¹⁰

В упоминаемой работе Г.Наджафли, раскрывая изощренность применяемых Петром I методов и способов антиосманской политики, уделяется внимание такому кощунственному процессу как выселение местного азербайджанского населения и заселения их земель христианами – армянами. Этот «удобный вариант», как пишет автор, включал недопущение Османского государства в указанный регион. ¹¹ Более того, использование армянского фактора Г.Наджафли справедливо относит к составной части восточной политики России. ¹²

В работах приведена детальная разборка перипетий, связанных с известным Истанбульским договором* как одним из методов разрешения российско-османского сотрудничества в регионе в указанный период. обстоятельное изучение этих материалов позволило показать роль азербайджанских земель в

---

⁷ Mehman Süleymanov. **Nadir shah**. Tehran, 2010.

⁸ Тофиг Мустафазаде. **Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку...**, с.38; Mehman Süleymanov. **Nadir shah**. Tehran, 2010, s.95.

* Петербургский договор был подписан 12 сентября 1723 г. между посланником Сефевидского государства Исмаил беем и Россией. Он не был ратифицирован шахом Тахмасибом II.

⁹ Тофиг Мустафазаде. **XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri**. Bakı 2002, ss.44, 50,51-52; Тофиг Мустафазаде. **Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку ...**, с.50-59; Mehman Süleymanov. **Nadir shah**. Tehran, s.101.

¹⁰ Тофиг Мустафазаде. **Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку...**, с.38, 65.

¹¹ Гюнтекин Наджафли. **Азербайджан в XVIII-XIX веках**. Бишкек, 2010..., с.94-95.

¹² Там же., s.104.

* Стамбульский договор был подписан 24 июня 1724 года между Россией и Османским государством.

указанном противоборстве и раскрыть мотивы российско-османского соперничества в Азербайджане.¹³ Вывод Мустафазаде о захватническом и несправедливом характере этого договора, основываясь на разделе территории Азербайджана между Россией и Османским государством, не противоречит определению авторами значимости Истанбульского договора для азербайджанского народа, заключавшейся во временном устранении угрозы войны между указанными государствами на территории Азербайджана.¹⁴ Вместе с тем, отрицательная оценка Истанбульского договора обосновывается попираанием прав азербайджанского народа, а интерпретация непрочности этого договора, верно связывается с тем, что российско-османское противостояние в Азербайджане не прекращалось, а всего лишь смягчалось.¹⁵

В рассматриваемых работах новые оттенки российско-османского противостояния в Азербайджане появляются с возрождением владений Сефевидского государства, включая и азербайджанские земли с выдвиганием на исторической арене военачальника Надир хана (30-е и XVIII в.), объявившего себя шахом в 1736 г. Подтверждением служит разбирательство всех перипетий, связанных с подписанием Рештского* и Гянджинского договоров,** отразивших неизбежность выхода России из прикаспийских провинций, однако лишь при условии недопущения османов в Прикаспий.¹⁶

В работах азербайджанских историков подчеркивается закономерность союзничества российского правительства с Надиром в деле вывода османов из азербайджанских земель.¹⁷

В рассматриваемых работах, в том числе специально посвященных деятельности Надир-шаха,¹⁸ наблюдается общность взглядов на антиосман-

---

¹³ Tofiq Mustafazadə. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı 2002, s.54-62; Тофиг Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, с.72-75; Mehman Süleymanov. Nadir şah. Tehran, s.109-112.

¹⁴ Tofiq, Mustafazadə. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı 2002, s.62; Elnur Hüseynov. Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə, s.44.

¹⁵ Тофиг Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку..., с.83-84; Tofiq Mustafazadə. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı 2002..., s.63.

* Согласно Рештскому договору, подписанному 21 января 1732 г., прикаспийские провинции южнее р. Куры были возвращены Сефевидскому государству.

** Согласно условиям Гянджинского договора, подписанного 10 марта 1735 г. между Россией и Надиром. Баку и Дербент, возвращались Сефевидскому государству.

¹⁶ Тофиг Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку..., с.105-106; Tofiq Mustafazadə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər)...., s.45-46, 49.

¹⁷ Тофиг Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку....., с.181-185; Tofiq Mustafazadə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər), s.49; Elnur Hüseynov. Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə. Bakı, 2013, s.76.

¹⁸ Tofiq Mustafazadə. XVIII əsrin II rübündə Xəzəryanı regionda beynəlxalq münasibətlər və

скую направленность вышеотмеченных договоров, на высокую значимость для России территории Азербайджана, особенно прикаспийских провинций, отмечается успешность политики России в ее соперничестве с Османским государством в указанный период, так как цель была достигнута – османы не получили выход в Каспийское море.¹⁹

Объективность и анализ причинно-следственных связей явились характерными чертами освещения азербайджанскими исследователями последовательности и преемственности российско-османского противостояния в Азербайджане и во II половине XVIII в., когда на его территории существовали до 20-ти государственных образований – ханств. Авторы рассматривают влияние феодальной раздробленности Азербайджана, сопровождавшейся постоянными междоусобицами среди ханов на российско-османское соперничество в данном регионе.²⁰ Так, упоминаемый историк Т.Мустафазаде оправдывает обращения азербайджанских правителей к Османскому государству. В работах справедливо рассматривают раздробленность, как один из основных факторов, облегчавших реализацию планов России по овладению Южным Кавказом.²¹

Упоминаемый исследователь Г.Рагимли считает, что отсутствие централизованного государства в Азербайджане порождало «жесткую конкурентную борьбу между Россией, Турцией и ...воодушевлявшего их силовыми методами, так и путем привлечения на свою сторону местных правителей установить свое господство на Южном Кавказе».²² Российско-османское противоборство расценивалось в целом как доминирующий фактор в международных отношениях в указанный период.²³

Авторы особое внимание уделили призывам Османского государства к азербайджанским ханам прекратить феодальные передраги, объединиться и противодействовать двойственной политике картли-кахетинского Ираклия II, известного своими гегемонистскими амбициями в отношении азербайджан-

Nadir şah Əfşarın diplomatiyası. Bakı, 2022; Mehman Süleymanov. **Nadir şah**. Tehran, 2010; Elnur Hüseynov. **Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə...**

¹⁹ Тофиг Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, с.196; Mehman Süleymanov. **Nadir şah**. Tehran, 2010, s.268-269; Elnur Hüseynov. **Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə...**s.78.

²⁰ Tofiq Mustafazadə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi öçerklər)...., s.111; Həsənbala Sadıqov. **Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829)**. Bakı, 2004, s.30, 32-33, 38-39; и др.

²¹ Tofiq Mustafazadə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi öçerklər)...., s.111; Güntəkin Nəcəfli. **Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)**. Bakı, 2002, s.69-70; Тофиг, Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку..., с.140.

²² Гусейн Рагимли. **Азербайджанские ханства в дипломатических отношениях Турции, России и Ирана** (во второй половине во второй половине XVIII – начале XIX века). Баку, 2018, с.65.

²³ Гюнтекин Наджафли. **Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)**. Bakı, 2002, с.138.

ских земель.²⁴

Азербайджанские исследователи глубоко изучают не только цель и задачи политики России и Османского государства в Азербайджане в указанный период, но и ее методы и средства, позволяющие определить этапы российско-османского соперничества в данном регионе, так его степень. При этом, узловыми событиями рассматриваются две российско-османские войны (1768-1774, 1787-1791 гг.). Изучаемая авторами позиция Османского государства и России накануне и в ходе этих войн открывает методы привлечения Османским государством азербайджанских правителей на свою сторону с целью поднять их против России, а также действия российских правящих кругов, направленные на отвлечение этих ханов от поддержки Османского государства.²⁵ Приверженность Османского государства к сохранению отношений с азербайджанскими ханами подтверждается и тем фактом, что султан отправлял им дары и деньги.²⁶ Некоторые авторы связывают отсутствие военной помощи со стороны османов с недостаточностью реакции азербайджанских правителей на их антироссийские призывы, а также осторожной политикой Османского государства в отношении России, объяснявшейся подписанием Кучук-Кайнарджийского* и Ясского** мирных договоров.²⁷ Однако, Г.Рагимли отмечает определенные усилия султанского двора, направленные на консолидацию антироссийских сил в Южном Кавказе, в первую очередь, в Азербайджане.²⁸

Авторы отмечают, что и Россия избегала обострения отношений с Османским государством после победы над османами. Так, исследователь Г.Наджафли указывает на то, что поддержка османскими властями азербайджанских правителей вынуждала Россию считаться с влиянием здесь Осман-

---

²⁴ Güntəkin Nəcəfli. *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)*. Bakı, 2002..., s.29; Həsənbala Sadıqov. *Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787-1829-cü illər)*. Bakı, 1001, s.37, 38.

²⁵ Güntəkin Nəcəfli. *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)*. Bakı, 2002, s.35, 36; Tofiq Mustafazadə. *XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər)*, s.92-93.

²⁶ Tofiq Mustafazadə. *XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər)*, s.92-93; Güntəkin Nəcəfli. *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)*. Bakı, 2002..., s.64-67; Həsənbala Sadıqov. *Yenə orada*, s.38, 39.

* Кучук-Кайнарджийский договор был подписан 21 июля 1774 г. между Россией и Османским государством в результате войны 1768-1774 гг.

** Ясский договор был подписан 29 января 1792 г. между Россией и Османским государством в результате войны 1787-1791 гг.

²⁷ Tofiq Mustafazadə. *XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər)*..., ss.92, 102; Гусейн Рагимли. *Азербайджанские ханства в дипломатических отношениях Турции, России и Ирана (во второй половине во второй половине XVIII – начале XIX века)*. Баку, 2018, с.142; Güntəkin Nəcəfli. *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)*. Bakı, 2002, s.64-67.

²⁸ Гусейн Рагимли. Там же., с.146-147.

ского государства.²⁹ Их соперничество за привлечение на свою сторону ханов рассмотрено в результате разбирательства вопроса о негативной реакции Османского государства на оказание помощи со стороны России Фатали-хану Губинскому (1775 г.) – одному из влиятельных правителей Южного Кавказа, известного своей объединительной деятельностью в Азербайджане.³⁰

Индикатором при раскрытии позиции азербайджанских правителей в российско-османском соперничестве в работах справедливо и неслучайно представляется известный Георгиевский договор (1783 г.) о принятии Картли-Кахетинского царства под покровительство России, после чего опасавшееся гегемонии Грузии азербайджанские правители расширили связи с Османским государством.³¹

Однако, альянс против Российской империи не был создан, по мнению автора, из-за отсутствия действенной военной помощи ханам со стороны Османского государства, ограничившегося лишь пустыми обещаниями, дарами и денежными поставками.³²

Глубоко исследованная прослеживаемая и объективно представленная в работах политика лавирования большинства азербайджанских правителей между Россией и Османским государством и, в частности, маневренная политика Фатали-хана Губинского и Ибрагимхалил хана Гарабагского являются ярким свидетельством не только независимой политики азербайджанских правителей, но и их роли в российско-османском противоборстве в указанный период.³³ Тем временем Россия проводила двойственную политику в отношениях с Ибрагимхалил ханом Гарабагским. В антиосманской и захватнической политике в регионе особая роль отводилась христианскому фактору, предпринимались попытки создания антимусульманской коалиции армян, грузин и гарабагских меликов.³⁴

---

²⁹ Гюнтекин Наджафли. Азербайджан..., с.198.

³⁰ Tofiq Mustafazadə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər)...., s.88, 90, 107; Tofiq Mustafazadə, Azərbaycan-Rusiya..., s.109-110; Tofiq Mustafazadə. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı 2002..., s.160-163, 166; Гусейн Рагимли. Там же., с.143.

³¹ Tofiq Mustafazadə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər)...., s.93-94, 96; Güntəkin Nəcəfli. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı, 2002..., s.71, 76.

³² Гусейн Рагимли. Там же., с.152-153, 173, 174-175, 176, 179; Güntəkin Nəcəfli. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı, 2002..., s.71.

³³ Tofiq Mustafazadə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər)...., s.101; Гусейн Рагимли. Азербайджанские ханства в дипломатических отношениях Турции, России и Ирана (во второй половине во второй половине XVIII – начале XIX века). Баку, 2018, с.50., с.164-165, 167-168; Güntəkin Nəcəfli. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı, 2002..., s.54, 59-61, 62-63.

³⁴ Tofiq Mustafazadə. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər)...., s.103, 115-116; Tofiq Mustafazadə, Azərbaycan-

Исследователь Г.Садыхов рассматривает союзнические отношения христиан с Россией на основании действий христиан в регионе в указанный период, направленных на освобождение от «мусульман» с помощью России.³⁵

При рассмотрении планов по созданию в регионе буферных христианских государств для использования их в российско-османском противоборстве, авторы раскрывают их значение в качестве щита в Южном Кавказе против османских войск, а также средства, препятствующего связям азербайджанских ханств с Османским государством.³⁶

К средствам осуществляемой Россией политики в регионе авторы справедливо относят натравливание азербайджанских ханов друг против друга, т.е. применение принципа «разделяй и властвуй», поощрение наградами и должностями, а также маскировку подлинных целей в Азербайджане как и во всем Южнокавказском регионе, заявлениями о «миролюбивой политике России».³⁷

В свою очередь, исследователь Г.Садыхов, посвятивший работы проблеме российско-османского соперничества в Азербайджане во II половине XVIII – нач. XIX вв., проследил российскую ориентацию у некоторых азербайджанских правителей, проявившуюся в их обращениях к России, и пришел к выводу о том, что это явилось результатом влияния агитации России в Азербайджане в указанный период.³⁸

Авторы также отмечают, что проводя осторожную политику в отношении огромной Российской империи, азербайджанские ханства больше склонялись к этнически и религиозно единому Османскому государству.³⁹

Авторы показывают преемственность российско-османского соперничества в Азербайджане и в конце XVIII века, хотя оно и имеет в это время несколько иные формы, что связано с нашествиями Ага Мухаммеда Гаджара. Именно в этот период прослеживается российский фактор в безрезультатном обращении азербайджанских ханств за помощью к Османскому государству и в отношениях последнего с Ага Мухаммедом Гаджаром.⁴⁰

Rusiya..., s.291; Güntəkin Nəcəfli. **Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)**. Bakı, 2002..., s.58, 59-61, 84.

³⁵ Həsənbala Sadiqov. Rusiya-Türkiyə, s.19.

³⁶ Гусейн Рагимли. Там же., с.148-149, 151, 152-153; Güntəkin Nəcəfli. Azərbaycan..., s.47; Тофиq Мустафазadə. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, с.141-142, 153, 160.

³⁷ Тофиq Мустафазadə. Azərbaycan-Rusiya, s.125, 142; 153-155; Güntəkin Nəcəfli. **Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)**. Bakı, 2002, s.25, 67; Həsənbala Sadiqov. **Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829)**. Bakı, 2004..., s.85-86.

³⁸ Həsənbala Sadiqov. Rusiya-Türkiyə..., s.38, 42; Həsənbala, Sadiqov. **Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829)**. Bakı, 2004, s.280.

³⁹ Тофиq Мустафазadə. **XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri**. Bakı 2002..., s.217.

⁴⁰ Тофиq Мустафазadə. **XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi öçerklər)**..., s.104-105; Тофиq Мустафазadə. **XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri**. Bakı 2002..., s.234, 243, 247; Həsənbala Sadiqov. Rusiya-Türkiyə..., s.39, 40, 71.

Изучение данного вопроса показало, что в своей политике на Южном Кавказе Османское государство руководствовалось собственными интересами. Азербайджану отводилось особое место в планах как России, так и Османского государства. Авторы рассматривают вступление в 1796 г. российских войск во главе с В.Зубовым на территорию Азербайджана, в ряду прочего, еще и как следствие бездействия Османского государства.⁴¹ При рассмотрении же вопроса о беспощадных действиях российского командования в период похода Зубова против антироссийски настроенных азербайджанских и дагестанских феодалов, в работе Г.Садыхова обоснованно показано, что эти действия совершались с оглядкой на Османское государство.⁴²

Вместе с тем, авторы отмечают и вынужденно наблюдательную позицию Османского государства при реализации Россией своей экспансионной политики в Азербайджане в начале XIX в.⁴³

Кстати, Г.Наджафли подробно проанализировала результаты российско-османского противоборства. Автор приходит к выводу о несостоятельности усилий России создать стойкий плацдарм против Османского государства.⁴⁴

Как пишет Г.Наджафли, о присутствии османского фактора говорит вывод, «...в конце XVIII в. правительство Екатерины II старалось овладеть экономически и стратегически выгодными землями Азербайджана и чтобы «в случае войны с Турцией «мусульмане» были на ее стороне».⁴⁵ Более того, именно наблюдательная позиция Османского государства, по мнению Наджафли, ввиду его ослабления подготовило почву для завоевания Россией североазербайджанских ханств и раздела этих азербайджанских земель между Россией и Гаджарским Ираном в нач. XIX в.⁴⁶ Констатируя же отказ Османского государства от всех своих прав на Южный Кавказ в результате проигрыша в войнах с Россией (1806-1812, 1828-1829 гг.), Т.Мустафазаде высказал мысль о том, что Османское государство не смирилось с завоеванием Азербайджана Россией.⁴⁷

Особый интерес представляет вопрос о влиянии итогов российско-гаджарской войны на российско-османское противостояние, рассмотренный в работе Г.Садыхова. Так, подчеркнув значимость Гюлистанского договора* ав-

---

⁴¹ Güntəkin Nəcəfli. *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)*. Bakı, 2002..., s.106-107.

⁴² Həsənbala Sadiqov. *Rusiya-Türkiyə...*, s.42-44.

⁴³ Tofiq Mustafazadə. *XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri*. Bakı 2002..., s.257-258, 262, 263-264; Güntəkin Nəcəfli. *Azərbaycan...*, s.106-107.

⁴⁴ Гюнтекин Наджафли. *Азербайджан...*, с.19.

⁴⁵ Güntəkin, Nəcəfli. *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)*. Bakı, 2002..., s.102.

⁴⁶ Güntəkin Nəcəfli. *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)*. Bakı, 2002..., s.106-107; Гюнтекин Наджафли. *Азербайджан...*, s.143.

⁴⁷ Tofiq Mustafazadə. *XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri*. Bakı 2002..., ss.257-258, 262, 263-264.

* Гюлистанский договор был подписан в 1813 г. между Россией и Гаджарским Ираном

тор особо отметил тот факт, что Россия получила стратегическую базу на Кавказе против потенциального противника – Османской Турции.⁴⁸

Важным и интересным в той же работе Садыхова является косвенно касающийся темы настоящей статьи вопрос о переселенческой политике царизма. В частности, автор акцентирует внимание на значимости Адрианопольского договора, завершившего российско-османскую войну (1828-1829 гг.), в вопросе о переселении царизмом из Османской Турции христиан, особенно армян в Азербайджан. Автор указывает конкретное число переселенцев (40 тыс.) в завоеванные Россией территории Нахчыванского, Иреванского и Гарабагского ханств.⁴⁹ В свою очередь, обращается внимание на то, что заинтересованная в увеличении числа армян Россия всячески способствовала созданию условий для выселения изгнанных азербайджанцев, мусульман в Анатолию.⁵⁰

И хотя данный вопрос находится вне темы этой статьи, хотелось бы отметить, что рассмотренную в работах Г.Садыхова переселенческую политику царизма можно считать своего рода кульминационной точкой российско-османского соперничества в Азербайджане в указанный период.

Российско-османское соперничество в Азербайджане в XVIII – начале XIX вв. в интерпретации российских исследователей

Российско-османское противоборство на Кавказе в целом, и в Азербайджане – в частности, естественно, является темой исследований и российских авторов. Мотивы указанного противостояния затронуты в работах, посвященных отражению прикаспийского похода Петра I. Так, в книге И.Курукина прикаспийский поход представлен «масштабной попыткой реализации имперских задач внешней политики царизма, заключавшихся в выходе к южным морям и обеспечении безопасности южных границ», автор верно раскрывает значимость региона с точки зрения «поворота «шелкового потока» от Алеппо и Смирны на Волгу...», в стремлении России установить торговлю с Индией.⁵¹ В таком ракурсе преподносят этот вопрос и другие исследователи. Они признают богатство природных ресурсов, выгодное географическое и стратегическое положение главным, из-за чего скрещивались здесь интересы России и Османского государства и определяющим в их борьбе за утверждение на Каспии.⁵² А исследователь Б.Ханарсланова верно пишет, что «именно эти гео-

---

в результате войны между ними 1804-1813 гг.

⁴⁸ Həsənbala Sadiqov. *Rusiya-Türkiyə...*, s.111-112.

⁴⁹ Həsənbala Sadiqov. **Yenə orada..**, s.173.

⁵⁰ Həsənbala Sadiqov. **Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829). Bakı, 2004, ...** s.343.

⁵¹ Игорь Курукин. **Персидский поход Петра Великого.** Низовой корпус на берегах Каспия (1722-1735). Москва, 2010, с.32.

⁵² Назим Магомедов. **Международные отношения на северо-восточном Кавказе в XVIII – в первой трети XIX в. Махачкала 2019;** с.81; Иван Бочарников, **Кавказ в истории России,** Москва, 2022, с.3; Омер Коджаман. **Южный Кавказ и политика Турции и России в постсоветский период.** Москва, 2004, с. 24; Патимат

политические свойства Азербайджана оставались постоянно действующими факторами, катализаторами главных решающих событий» в изучаемый период, в том числе и российско-османского противоборства.⁵³

Авторы обоснованно считают, что кризис центральной власти в Сефевидском государстве был использован как Российским, так и Османским государствами для реализации их кавказской политики, в том числе в Азербайджане.⁵⁴ Последнее находит свое конкретное выражение в позиции И.Курукина, по мнению которого распад Сефевидской империи наряду с угрозой захвата прикаспийских земель со стороны османов, относится к конъюнктурным факторам, ускорившим претворение в жизнь решения в начале прикаспийского похода.⁵⁵ Османское государство представляется единственной силой, способной перекрыть доступ России к южным морям, с целью овладеть проходящими отсюда путями, связывавшими Европу с Востоком. Этим и обусловлено мнение, что начало Петром I прикаспийского похода предусматривало предотвращение вторжения османов в Прикаспий. Катализатором российского наступления, по мнению авторов, явились обращения османских правящих кругов к местным правителям с призывами о принятии османского господства.⁵⁶ В работах Н.Сотавова отношение османских властей к руководителю восстания в Ширване Гаджи Давуду представлено, как использование османами религиозного антагонизма суннитов с шиитами.⁵⁷ Более того, выдвигается и такое мнение, что Петр I предполагал создать армяно-грузинское государство как военно-политический буфер, который мог бы «обеспечить со стороны Турции неуязвимость Закавказья и российских владений Прикаспья».⁵⁸

Вместе с тем, оправдывая захватнический характер прикаспийского

Ибрагимова, Арсен Муртазаев. Противоборство России, Ирана и Османской империи на Северном Кавказе в 30-40-е гг. XVIII-в. Современная научная мысль, №3. Москва, 2020, с.18; и др.

⁵³ Бурлият Ханарсланова. **Дагестан и Ширван в русско-иранских, русско-турецких и ирано-турецких отношениях в период вхождения в состав России (1722-1735)**, Известия Российского педагогического университета им. А.И.Герцена, вып.1. №74, Санкт-Петербург, 2008, с.515.

⁵⁴ Надирпаша Сотавов, **Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII-в.** Москва, 1991, с.53-54; Назим Магомедов. **Международные отношения...**, с.81; Бурлият Ханарсланова. **Там же**, с.516, и др.

⁵⁵ Игорь Курукин. **Персидский поход...**, с.45, 49, 53.

⁵⁶ Игорь Курукин. **Персидский поход Петра Великого.** Низовой корпус на берегах Каспия (1722-1735). Москва, 2010, с.46; Надирпаша Сотавов. **Северный Кавказ...**, с.55-58; История внешней политики России, XVIII-век (от. Северной войны до войн России против Наполеона). Под ред. Г.А.Санина. Москва, 1998, с. 49-50, 151.

⁵⁷ Надирпаша Сотавов. **Yenə orada**, с.53-64; Надирпаша Сотавов. Крах «Грозы Вселенной» в Дагестане, Махачкала 2013. с. 88; Демир Шакир. Дагестан в кавказской политике Порты во второй четверти, XVIII в: особенности реализации и ее результаты, **Вестник Дагестанского государственного университета.** Серия 2; Гуманитарные науки, вып. 4. Махачкала, 2012, с.15,16; и др.

⁵⁸ История внешней политики..., с.53.

похода Петра I присоединением экономически и политически важных для России прикаспийских провинций, ряд авторов считают его оборонительным, а стремление Османского государства к западному побережью Каспия расценивают как экспансионистское движение.⁵⁹

Безусловно, в связи с изучением настоящей темы, важным значением имеет позиция российских авторов в отношении Истанбульского договора,* считавшегося венцом политики удерживания Россией османов. Истанбульский договор рассматривается как итог российско-османского противоборства в указанном регионе в этот период, предотвративший опасность военного столкновения между Российским и Османским государствами.⁶⁰

Вместе с тем, разбирая результаты этого договора многие российские исследователи сознательно или бессознательно допускают ошибку, утверждая, что к Османскому государству отошла несуществующая Армения, в то время как это были азербайджанские земли.⁶¹

Н.Сотавов связывает Истанбульский договор с началом нового этапа в соперничестве России и Османского государства. С подписанием этого договора открылись перспективы для реализации стратегических целей обеих сторон в регионе в ущерб интересам народов региона.⁶²

Вместе с тем, Н.Сотавов как и большинство российских исследователей, приписывает кавказским народам пророссийскую ориентацию.

Российские авторы солидарны во мнении по поводу характеристики компромиссного характера Истанбульского договора, усилившего геополитические позиции в данном регионе как России, так и Османского государства.⁶³ Обстоятельный разбор условий договора позволяет убедиться в значимости Азербайджана в кавказской политике обоих государств.⁶⁴

Поскольку почти во всех работах прослеживается мысль о пророссийской ориентации кавказских народов действия России в регионе преподносятся в мягких тонах, в оправдательном формате, а политика Османской империи

---

⁵⁹ История внешней политики..., с.24; Назим Магомедов. Международные отношения..., с.91; Иван Бочарников. Там же., с.21.

* В некоторых работах Стамбульский договор дается как Константинопольский

⁶⁰ Игорь Курукин. **Персидский поход**..., с.114-115, 129.

⁶¹ Игорь Курукин. **Үенә огада.**, с.112, 113; Надирпаша Сотавов. Крах..., с.92; Омер Коджаман. **Там же**, с.24, и др.

⁶² Надирпаша Сотавов. **Северный Кавказ**..., сс.64, 67, 68; Надирпаша Сотавов. Крах..., с. 92-93.

⁶³ Шарафуддин Магарамов. **Российско-османские отношения на Восточном Кавказе в 20-30-е гг. и XVIII-в.**, Acta Historia; труды по историческим и обществоведческим наукам. Т.3, №1. Махачкала, 2020, с.24-25; Бурлият Ханарсланова. Дагестан и Ширван в русско-иранских, русско-турецких и ирано-турецких отношениях в период вхождения в состав России (1722-1735), Известия Российского педагогического университета им. А.И.Герцена, вып.1. №74, Санкт-Петербург, 2008, с.517.

⁶⁴ Бурлият Ханарсланова. Там же., с.517.

расценивалась как захватническая, экспансионистская.⁶⁵

В «Истории внешней политики России» при оценке Истанбульского договора особо подчеркивается, что «земли христианских народов переходили под власть султана», совершенно не смущаясь тем, что Гянджа, Иреван и Нахчыван, а также земли Южного Азербайджана, куда продвинулись османские войска, представляются территориями проживания исключительно христианских народов, вовсе не являлись «христианскими землями, христиане составляли лишь незначительную часть населения».⁶⁶

Вместе с тем, в данной работе авторы отмечают, что планы России по захвату всего Южнокавказского региона не осуществились, поскольку с подписанием этого договора Россия должна была считаться с интересами Османского государства в Южном Кавказе.⁶⁷ Однако, как верно заключают авторы, Истанбульский договор не разрешил российско-османские противоречия в данном регионе.⁶⁸

В то же время, важно признание И.Курукиным, что мусульманские земли Ширвана и Гиляна «представляли собой разрезанные «по-живому» части относительно единой и древней социо-культурной общности».⁶⁹

В работах получило освещение использование Россией религиозного христианского фактора в противостоянии Османской империи.

В статье И.Курукина, посвященной прикаспийскому походу и опубликованной в журнале «Родина», автор придерживается тех же взглядов на российско-османские отношения в рассматриваемый период, что изложены в его книге. Вышесказанное относится и к раскрытию автором способов использования Петром I христианской карты под видом оказания помощи армянам и грузинам, с целью использовать их против османского вторжения, «не рискуя непрочным миром с Турцией».⁷⁰

Жестокое обращение с местным мусульманским населением — «туземцами», выселение которого предполагалось, оправдывалось тем, что «они не такой народ как в Европе».⁷¹

Автор не был оригинален и рассматривая предполагаемое для создания армяно-грузинское государство, как «буфер» против Османского государства.⁷²

Новый виток российско-османского противоборства во второй четверти

---

⁶⁵ Шарафуддин Магарамов. Там же, с.26; Бурлият Ханарсланова. Там же., с.516, **История внешней политики...**, с.56; Назим Магомедов. **Международные отношения...**, с.94; и др.

⁶⁶ История внешней политики..., с.54-55.

⁶⁷ Там же, с.56-57.

⁶⁸ Там же, с.151.

⁶⁹ Игорь Курукин. **Персидский поход...**, с.113.

⁷⁰ Игорь Курукин. Там же, с.127-128, 129, 130-131, 160, 294; Игорь Курукин. «Уроки «персидской глупости», Родина, №5. Москва, 2007, с.71,74; **Шарафуддин Магарамов. Российско-османские отношения на Восточном Кавказе в 20-30-е гг. и XVIII-в.**, с. 30; и др.

⁷¹ Игорь Курукин. «Уроки...», с.71.

⁷² Игорь Курукин. **Персидский поход...**, с.294.

XVIII в. и российские исследователи справедливо рассматривают в ракурсе изменения политического курса России в отношении Османского государства в сторону ставки на Надира.⁷³

Рассматривая влияние неустойчивой внутренней и внешней политики в Османском и Российском государствах во II четверти XVIII в. при преемниках Петра I на российско-османские противоречия, российские авторы обосновывают принятое российским правительством решение об отказе от прикаспийских провинций убыточностью их содержания и прослеживают путь к Рештскому (1732 г.) и Гянджинскому (1735 г.) договорам.⁷⁴

Следует отметить, что в работах российских исследователей также подчеркивается, что решение о возвращении прикаспийских областей сефевидам было продиктовано и тем обстоятельством, что к тому времени миновала опасность захвата этих земель османами.⁷⁵ Справедливо раскрывается суть избранного Россией метода, за которым скрывается твердая позиция России в отношении недопуска Османского государства к Каспию «путем сохранения российско-персидского союзного альянса».⁷⁶ Турецкий исследователь О. Коджаман представляет Надир шаха «естественным союзником России», а его правление – надежным фоном для претворения Россией указанной цели – не допустить появления Османского государства на Каспии.⁷⁷

Важным в работах российских исследователей является вопрос о поведении местного населения в российско-османском противоборстве. Так, Сотавов субъективно считает пророссийскую ориентацию местного населения Ширвана и Дагестана барьером на пути проводимой Османским государством политики утверждения в данном регионе.⁷⁸

Авторы стремятся оправдать экспансию России якобы ее освободительной миссией. В то время как Османское государство представляется исключительно как агрессора, стремящегося вытеснить российские войска из Дагестана, Азербайджана и Прикаспья.⁷⁹

В работе же И.Курукина открыто говорится о взятой Россией на себя миссии защитницы христианских народов Южного Кавказа, которых, как пишет автор, она предполагала «освободить от турецкой власти» воспользовавшись ослаблением Османского и Сефевидского государств в войне друг против друга.⁸⁰

В работах российских исследователей получили освещение различные

---

⁷³ История внешней политики..., с.152, 153, 154; Назим Магомедов. Международные отношения..., с.97-98, и др.

⁷⁴ Игорь Курукин. **Персидский поход**..., с.325, 330; Надирпаша Сотавов. Северный Кавказ..., с.70, 71; Надирпаша Сотавов. Крах..., с.105, 270.

⁷⁵ Игорь Курукин. **Персидский поход**..., с.337-345, с.347-348; Надирпаша Сотавов. Северный Кавказ..., с.84; Надирпаша Сотавов. Крах..., с.117-118; и др.

⁷⁶ Назим Магомедов. **Международные отношения**..., с.99.

⁷⁷ Омер Коджаман. **Үенә орәдә**, с.24.

⁷⁸ Надирпаша, Сотавов. Северный Кавказ, с.75,122; Надирпаша Сотавов. Крвх..., с.99.

⁷⁹ История внешней политики..., с.56; Иван Бочарников. **Үенә орәдә**, с.5, 16.

⁸⁰ Игорь Курукин. Персидский поход..., с.334.

этапы российско-османского противоборства, в том числе и в период образования азербайджанских ханств в середине XVIII в. В центре внимания российских исследователей были российско-османское соперничество, вступление Гаджарского Ирана заново в эту борьбу в данном регионе в конце XVIII в. Авторы прослеживают все тонкости борьбы непосредственно между Россией и Османским государством за Азербайджан. Российские историки по традиции продолжают оправдывать утверждение России в Южном Кавказе в целом, в том числе в Азербайджане необходимостью удовлетворения экономических и политических запросов России.

Проследив процесс упрочения положения России на Южном Кавказе, в том числе и в Азербайджане в результате двух российско-османских войн (1768-1779, 1787-1791 гг.), И.Бочарников пришел к выводу о том, что «уже во второй половине XVIII в., вопрос о присоединении Закавказья к России как часть общего восточного вопроса перешел в область практической реализации».⁸¹

Говоря же о средствах реализации политического курса России, направленного против политики Османского государства перетянуть на свою сторону единоверных мусульманских ханов, отмечается продолжение использования христианского фактора, в частности Гарабагских меликов наряду с Ираклием II.⁸²

На основе отрывочного изложения событий II половины XVIII в. в работе И.Курукина выдвигается субъективное суждение о прорусской ориентации азербайджанских ханств.⁸³

Исследователь Н.Сотавов, хотя и показывает отношения азербайджанских и дагестанских правителей с султанским двором, однако утверждает, что правители отказывались поддерживать султана, дает предвзятую оценку их позиции, выдвигая ошибочное суждение о преобладающей ориентации кавказских владетелей на Россию.⁸⁴

Вместе с тем, следует отметить и общую точку зрения у российских исследователей по поводу политики «покровительства» в отношении азербайджанских владетелей, проводимой как Османским государством, так и Россией. Наряду с отправкой подарков, писем с обещаниями и призывами со стороны Османского государства прослеживается усиление Россией потворствования азербайджанским правителям, обратившихся к ней за подданством.⁸⁵

В свою очередь, в работе В.Дегоева получили отражение обращения азербайджанских правителей, как к России, так и к Османскому государству. Опровергая представление в ряде работ гарабагского Ибрагимхалил хана сторонником Османского государства, В.Дегоев обосновывает их отношения,

---

⁸¹ Иван Бочарников. *Yenə orada*, с.30.

⁸² *История внешней политики...*, с.157; Назим Магомедов. *Международные отношения...*, с.208.

⁸³ Игорь Курукин. *Персидский поход...*, с.363.

⁸⁴ Надирпаша Сотавов, *Северный Кавказ...*, с.127, 129.

⁸⁵ Назим Магомедов. *Yenə orada*, с.148.

обращение к последнему нежеланием гарабагского хана остаться «в изоляции перед лицом реальной перспективы объединения против него Фатали хана, Ираклия II, ширванского* и шекинского ханов».⁸⁶

Российско-османское противоборство проявлялось и в стремлении обеих сторон привлечь на свою сторону Фатали-хана Губинского – одного из влиятельных правителей Южного Кавказа. В работах российских исследователей можно найти общую точку зрения по поводу взаимоотношений Фатали-хана Губинского с Россией. Подчеркивалось, что поддерживая отношения с османским двором, губинский правитель больше склонялся к пророссийской ориентации, что отразилось в его обращениях к царскому правительству.⁸⁷ Однако, действия России в отношении Фатали-хана Губинского, а так же неверно представленного сторонником Османского государства Ибрагим хана Гарабагского, справедливо прослеживаются через призму российско-османского соперничества. Так, авторы утверждают, что отправку российских войск на помощь Фатали-хану, и вывод их Россия предпринимала с оглядкой на Османское государство. Раскрывается суть целеустремленной и гегемонистской, но осторожной политики России именно в соперничестве с Османским государством.⁸⁸

В то же время, игнорируя политику лавирования, проводимую почти всеми азербайджанскими правителями, но признав сочувственное отношение к Османскому государству со стороны некоторых из них, авторы показывают нейтрально-выжидательную позицию азербайджанских ханов во время российско-османской войны 1768-1774 гг.⁸⁹

Так же, как и большинство авторов, показав активизацию России на Южном Кавказе после событий 1783 г., в частности захвата Крымского ханства и Георгиевского договора,* О.Коджаман говорит о проектах создания здесь христианского армянско-грузинского государства как буфера для России в случае нападения Османского государства.⁹⁰

Авторы акцентируют внимание на падении влияния Османского государства на мусульман данного региона, связав его с заключением Кучук-Кайнарджийского договора. Однако, после заключения Георгиевского трактата в 1783 г. отмечается падение доверия к России, чем воспользовалось Осман-

---

* Правильно Шемахинское ханство

⁸⁶ Владимир Дегоев. **Большая игра на Кавказе: история и современность**. Москва, 2001, с.30.

⁸⁷ История внешней политики..., с.159; Назим Магомедов, **Дербентско-губинское ханство и его влияние на политическое положение и экономическое развитие Дагестана (вторая половина XVIII – начало XIX в.)**. Махачкала, 2012, с.118, 119-120; 124, 148, 158, 159.

⁸⁸ Назим Магомедов. **Yenə orada**, с.137,144,152; История внешней политики..., с.159, 160-161.

⁸⁹ **История внешней политики...**, с.159.

* Согласно Георгиевскому договору Картли-Кахетинское царство было принято под покровительство России.

⁹⁰ Омер Коджаман. **Yenə orada**, с.26.

ское государство, пытаясь щедрыми подарками, письмами, антироссийскими призывами привлечь на свою сторону азербайджанских правителей.⁹¹

В создании по инициативе Османского правительства союза азербайджанских и дагестанских правителей против Ираклия II, известного своими, хоть и безуспешными, имперскими замыслами в отношении азербайджанских ханств, авторы видят отражение беспокойства Османского государства по поводу заключения Георгиевского трактата, отмечают рост его влияния и активизацию.⁹² В свою очередь, В.Дегоев считает естественным поиск азербайджанскими правителями поддержки против российско-грузинской угрозы в Османском государстве, и даже в самой России, обращаясь к ней с просьбой о покровительстве.⁹³ В частности, он приходит к заключению, что после 1783 г. и до окончания российско-османской войны 1787-1791 гг. усилия России были направлены против ее главных оппонентов – Османского государства и его союзников – азербайджанских и дагестанских правителей.⁹⁴

Вместе с тем, авторы рассматривают феодальную раздробленность Азербайджана как фактор, безусловно ослабляющий ханства и влияющий на российско-османское соперничество.⁹⁵

В работах российских исследователей доминантной проходит мысль о России как единственно реальной силе, якобы способной оградить кавказские народы от угрозы порабощения Османским государством, а об Османском государстве как тормозящем их развитие. У мнимой политики покровительства ханствам Н.Сотавов пишет следующее: «Под прикрытием политики покровительства им (России и Османскому государству – М.И.) удалось найти опору среди части кавказских и дагестанских правителей...».⁹⁶

Исследователь Н.Магомедов в своей статье утверждает, что османы вели исключительно агрессивную политику и в период после Ясского мира, завершившего российско-османскую войну 1787-1791 гг. Автор указывает, что и после своего поражения в этой войне Османское государство продолжало проводить враждебную по отношению к России политику и опасение России «неприятных хлопот» со стороны Османского государства являлось почвой, по мнению автора, для уклонения российского правительства от принятия в российское подданство владений, лежащих в «западно-южной стороне Каспийского моря».⁹⁷

Вместе с тем, следует отметить, что авторы выражают позицию почти всех российских исследователей, пафосно превозносящих роль России в лик-

---

⁹¹ Назим Магомедов. *Международные отношения...*, с.150, 152; Назим Магомедов, *Дербентско-Губинское ханство...*, с.159-160.

⁹² Омер Коджаман. *Yenə orada*, с.26; Владимир Дегоев. *Yenə orada*, с.32; Назим Магомедов *Дербентско-Губинское ханство...*, с.160.

⁹³ Владимир Дегоев. *Yenə orada*, с.34, 35.

⁹⁴ Владимир Дегоев. *Yenə orada*, с.29.

⁹⁵ Владимир Дегоев. *Yenə orada*, с.22-23; История внешней политики..., с.161-162.

⁹⁶ Надирпаша Сотавов, *Крах...*, с.269.

⁹⁷ Назим Магомедов. *Дербентско-Кубинское ханство...*, с.171-172.

видации своего соперника на Южном Кавказе – Османской Турции.⁹⁸

При освещении методов проведения нового курса политики России в 90-х гг. XVIII в., связанного с нашествием Ага Мухаммед Гаджара в Южный Кавказ, в том числе Азербайджан, подчеркивается ослабление позиций Османского государства.⁹⁹

Современный взгляд турецких историков на российско-османское противостояние в Азербайджане в XVIII – начале XIX вв.

Историографический обзор исследований турецких историков хотелось бы начать со статьи Хусамеддина Маммадова, посвященной этапам изучения истории Османского государства в Азербайджане.¹⁰⁰ Констатируя идеологизированность исторической науки в Азербайджане в советский период (1920-1990 гг.), автор не делает исключения и для изучения истории азербайджано-османских в целом, отношений в XVIII-XIX вв., Х.Маммадов относит начало разработки этих вопросов к 60-м годам XX в.¹⁰¹ Марксистско-ленинскую идеологию, в свете которой проводились исследования, автор считает фактически «научной модой».¹⁰² В этом смысле автор находит идентичность подхода историков к указанной проблеме как и в предыдущих трудах (с 1920-х годов), поскольку продолжало действовать положение о демонстрации в лице Османской империи врага марксистско-ленинской идеологии и социалистических идеалов.¹⁰³

Вместе с тем, называя период с 60-х годов XX в. поворотной точкой и в изучении политических взаимоотношений азербайджанских ханов с Османским государством, автор называет имена азербайджанских историков, в частности, А.Абдурахманова¹⁰⁴ и Ф.Алиева,¹⁰⁵ заслуги которых известны и в области расследования противоборства Османского государства и России за территорию Азербайджана. Давая оценку влиянию достижения независимости Азербайджаном в 1991 г. на изучение истории азербайджано-османских взаимоотношений, автор выделяет отмеченную ранее работу Т.Мустафазаде (2002 г.), отличавшуюся глубоким изучением отношений Османского государства с азербайджанскими ханствами.¹⁰⁶

---

⁹⁸ История внешней политики..., с.165.

⁹⁹ **Yenə orada**, с.165-166.

¹⁰⁰ Husameddin Mammadov. Azərbaycan'da Türkiyə və Osmanlı Tarihi Araştırmalar, **Türkiyə Araştırmaları Literatür Dergisi**, cilt 8, sayı 15, İstanbul, 2010.

¹⁰¹ Husameddin Mammadov. **Yenə orada**, s.210-212, 225-227.

¹⁰² Husameddin Mammadov. Azərbaycan'da Türkiyə və Osmanlı Tarihi Araştırmalar, **Türkiyə Araştırmaları Literatür Dergisi**, cilt 8, sayı 15, İstanbul, 2010, s.212.

¹⁰³ Husameddin Mammadov. **Yenə orada**, s.215.

¹⁰⁴ Асим Абдурахманов, **Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в.** Баку, 1965.

¹⁰⁵ Фуад Алиев, **Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века.** Баку, 1975.

¹⁰⁶ Husameddin Mammadov. Azərbaycanda Türkiyə və Osmanlı Tarihi Araştırmalar, **Türkiyə Araştırmaları Literatür Dergisi**, cilt 8, sayı 15, İstanbul, 2010. s.227.

Отмечая, что изучение в Азербайджане истории Османского государства проводилось в установленных советским режимом политических и идеологических рамках, автор отдает должное стремлению азербайджанских историков объективно подойти к истории османов, в том числе российско-османского противоборства в Азербайджане в XVIII – нач. XIX вв.¹⁰⁷ Сегодня большое количество исследований в Азербайджане в указанной области, часть которых была подвержена историографическому анализу в настоящей статье, свидетельствует о повторном анализе тех вопросов, которые были субъективно освещены по давлением конъюнктурных требований советского периода. Приобретение Азербайджаном независимости позволило объективно изложить историю Азербайджана, в том числе и историю российско-османских отношений в XVIII – нач. XIX вв.

Борьба России с Османским государством за власть в Кавказе является объектом исследования Неджметтина Айгюна.¹⁰⁸ Так же как и почти все изучаемые исследователи, автор считает, что Северная война не позволила России предпринять серьезную военную экспедицию на Кавказ, в том числе – Азербайджан. Будучи на стороне Сефевидского государства в продолжавшихся осmano-сефевидских войнах в указанном периоде, автор вместе с тем, указывает на усилия России, направленные на укрепление и присутствие в Прикаспье.¹⁰⁹ Как указывает автор, в результате проведенных Россией мер на оккупированных территориях здесь наблюдалось увеличение пророссийски настроенных армян и грузин.¹¹⁰

Некоторые стороны российско-османского соперничества в первой половине XVIII в. затронуты в статье Сардара Огузхана Чайчыюглу, посвященной прикаспийскому походу Петра I. В данной статье, как и в исследованиях других авторов, тяжелое состояние Сефевидского государства объективно рассматривается событием, которым воспользовались Российское и Османское государства с целью вступления в Южный Кавказ, в частности, в Азербайджан.¹¹¹ Проведя доминантную линию столкновения интересов России и Османского государства в Южном Кавказе Сардар Огузхан Чайчыюглу автор акцентирует и на беспокойстве русских по поводу поведения Османского государства, стремившегося получить выход в Каспийское море.¹¹² Как и в пре-

---

¹⁰⁷ Husameddin Mammadov. **Yenə orada**, s.229.

¹⁰⁸ Necmettin Aygün. Kafkasya da rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İpdalleri, 1826. **Cümhuriyet Tarixi Araştırmaları Dergisi**, cilt 5, sayı 6, Ankara, 2007.

¹⁰⁹ Necmettin Aygün. Kafkasya da rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İptalleri, 1826. **Cümhuriyet Tarixi Araştırmaları Dergisi**, cilt 5, sayı 6, Ankara, s.94.

¹¹⁰ Necmettin Aygün. **Yenə orada**.

¹¹¹ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, XVIII yüzyıl başlarında Rusiyanın Kafkasya siyaseti: I Petronun İran-Sefevi, **Vakanüvis – Uluslararası Tarihi Araştırmaları Dergisi**, cilt 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya, 2017, s.119; Emre Nusel, 1787-1792 **Osmanlı-rus savaşında Kafkas hanlıklarının faaliyetleri**, Tezi: Fraya Üniversitesi. Edirne, 2015, 125 s.; Abdullah Saydam. **Rusyanın Kafkasya'yı işğalı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, cilt 5, sayı 1, Samsun, 2014, s.243.

¹¹² Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu. XVIII yüzyıl başlarında Rusiyanın Kafkasya siyaseti: I

дыдущих работах, и в статье Сардара Огузхана Чайчыоглы поспешный прикаспийских поход Петра I объясняется стремлением не допустить Османское государство к Каспию.

Автор справедливо отмечает завуалированность подлинной цели похода в известном Манифесте Петра I, и акцентирует стремление России овладеть Ширваном – центром российско-османских противоречий.¹¹³

В свою очередь, рассматриваемые в статье автора захватнические действия¹¹⁴ как России, так и Османского государства, справедливо показывают взаимные опасения захвата каждой из сторон всех территорий Сефевидского государства, в том числе Азербайджана.

Автор утверждает, что именно вступление России в Прикаспий явилось фактором, сыгравшим основную роль в создании напряженной обстановки в регионе и, в частности, в начале здесь военных действий Османским государством. Известное восстание во главе с Гаджи Давудом верно показано как событие, способствовавшее вмешательству Османского государства.¹¹⁵

Именно стратегическая и экономическая значимость Азербайджана позволяет автору обосновать вывод не только об ускорении решения вопроса о разделе сефевидских владений на Кавказе между Россией и Османским государством.¹¹⁶

Говоря о Истанбульском договоре, подчеркивается, что он зафиксировал признание Османским государством за Россией прикаспийских областей.¹¹⁷ Однако отрицался колониальный характер договора для местного населения.

Отдавая должное турецким историкам, следует подчеркнуть, что в своих исследованиях они не только отмечают вмешательство Петра I в борьбу Османского государства с Сефевидским в нач. XVIII в. за Южный Кавказ, но и значимость этого региона как ключевой позиции в политике России за обладание торговым путем в богатую сырьевыми ресурсами Индию.¹¹⁸ Если в статье Тугрула Орчана стремление России использовать важный в военном, политическом и экономическом отношении южнокавказский регион в качестве военной базы против Османского государства, верно обуславливается показом его как узлового центра между Россией, Османским и Сефевидским госу-

---

Petronun İran-Seferi, **Vakanüvis – Uluslararası Tarihi Araştırmaları Dergisi**, cilt 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya, 2017, s.119.

¹¹³ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu. **Yenə orada**, s.119.

¹¹⁴ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu. **Yenə orada**, s.125.

¹¹⁵ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu. XVIII yüzyıl başlarında Rusiyanın Kafkasya siyaseti: I Petronun İran-Seferi, **Vakanüvis – Uluslararası Tarihi Araştırmaları Dergisi**, cilt 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya, 2017; **Yenə orada**, s.126-127, 130.

¹¹⁶ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu. **Yenə orada**. s.127-128; 129.

¹¹⁷ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu. **Yenə orada**, s.129-130.

¹¹⁸ Abdullah Saydam. **Rusyanın Kafkasya'yı işğalı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, cilt 5, sayı 1, Samsun, 2014, s.243; Tuğrul Orcan, **Rusya'nın Maveraye Kafkasya'da demografik yapıyı ermeniler lehine değiştirme çabaları ve sonuçları (1725-1853)**, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, cilt 8, sayı 14, Trabzon, 2022, s.77.

дарствами,¹¹⁹ то в работе Абдуллаха Сайдама справедливо выпячивается стратегическое значение Южного Кавказа как первопричина заинтересованности Петра I в данном регионе и цель России колонизировать эти земли.¹²⁰ Вместе с тем, в работе последнего говорится о приготовлениях Османской империи, направленных на взятие азербайджанских земель под свой контроль с целью спасения их от российской угрозы.¹²¹

В исследованиях турецких историков содержится констатация стремления Петра I и Екатерины II выйти к южным морям и успехов в этом направлении, а также демонстрируется последовательность и постоянный характер связей азербайджанских ханств с Османским государством. В тезисах Эмре Нусела, специально посвященных взаимоотношениям Османского государства с азербайджанскими ханствами в период российско-османской войны 1787-1791 гг., Османское государство справедливо показано единственным препятствием на пути реализации захватнической политики России до конца XVIII в.¹²²

Вместе с тем, автор показывает укрепление взаимоотношений азербайджанских ханств с Османским государством после захвата Россией Крыма (1783г.) и подписания Георгиевского трактата (1783 г.). Это находит отражение в частых обращениях ханств за помощью к Османскому государству против России и Ираклия II, известных своими захватническими действиями в отношении азербайджанских земель, а также в отправке ханам писем и подарков со стороны Османского государства.¹²³

В работе Абдуллаха Темиркана не только конкретно рассмотрена позиция Османского государства в отношении азербайджанских ханств, но и говорится об обещании помощи ханствам в поддержку их стремления к упорной борьбе против России.¹²⁴

В этой же работе изложена реакция Османского государства и азербайджанских правителей на принятие Грузии под покровительство России приводятся письма Османского государства к ханам, которые отражают направления их нападения на Грузию и Кавказскую линию, а также ответные письма некоторых азербайджанских правителей во главе с гарабагским ханом с заверениями о борьбе с Россией «до последней капли крови».¹²⁵

Представленный в работе Абдуллаха Темиркана факт об отправке Османским государством перевода Георгиевского трактата 1783 г. азербай-

---

¹¹⁹ Tuğrul Orcan. **Yenə orada**, s.77.

¹²⁰ Abdullah Saydam. **Yenə orada**, s.243.

¹²¹ Abdullah Saydam. **Yenə orada**.

¹²² Emre Nusel. 1787-1792 Osmanlı-rus savaşında Kafkas hanlıklarının faaliyetleri, Tezi: Fraya Üniversitesi. Edirne, 2015, s.23.

¹²³ Emre Nusel. **Yenə orada**, s.67-69, 78,101; Abdullah Saydam. **Yenə orada**, s.244-245; Mehmet Ali Çakmak, “XIX yüzyıldan I Dünya savaşına kadar Kafkasya da türkler ve ermeniler”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, cilt 4, sayı 2, Ankara, 2020, s.159.

¹²⁴ Abdullah Temirkan. **Rusya ve Osmanlı Devletinin Kafkas otesinde nüfus mücadelesi**, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, cilt VI, sayı 2, İzmir, 2006, s.453.

¹²⁵ Abdullah Temirkan. **Yenə orada**.

джанским правителям с целью настроить их против России и Ираклия II, а также обещания поддержки ханов являются ярким свидетельством заинтересованности Османского государства в Азербайджане.¹²⁶ По мнению Мехмета Али Чакмана указанные действия Османского государства были продиктованы его стремлением укрепить свое пошатнувшееся влияние на мировой арене.¹²⁷

Ярким подтверждением налаживания контактов Османского государства с азербайджанскими правителями в предстоящей российско-османской войне (1787-1791 гг.) служит показанная в работе Эмре Нусела таблица с именами азербайджанских ханов, получивших письма от Османского государства, побуждавшие их выступить на стороне османов в случае начала войны.¹²⁸

С данным вопросом верно связана и представленная в работах турецкого историка оценка отрицательного влияния междоусобной борьбы в Азербайджане как главного фактора, не только препятствующего образованию единого фронта против России и ее ставленника Ираклия II, но и оказанию азербайджанскими ханами ожидаемой поддержки Османскому государству.¹²⁹ Абдуллах Сайдам среди причин безуспешности рассматриваемой политики Османского государства отмечает и невыполнение им периодически данных азербайджанскими правителями заверений.¹³⁰

При этом привлекает внимание отраженный в работе Эмре Нусела дифференцированный подход к позиции Османского и Российского государств в отношении указанной междоусобной борьбы в ханствах: Османское государство выступало против раздробленности и ратовало за союзнические отношения с азербайджанскими ханствами, а Россия была заинтересована в ослаблении азербайджанских ханств, разжигала борьбу между ними.¹³¹

Интерес представляют и статьи, в которых турецкие историки рассматривают походы Ага Мухаммеда Гаджара в Азербайджан. Именно через призму обращений азербайджанских ханств к Османскому государству против Ага Мухаммеда Гаджара здесь раскрывается содержание связей Османского государства с азербайджанскими правителями и позиция последних. Подтверждением служит обращение некоторых азербайджанских ханов к Османскому государству за военной помощью. В частности, ирванский хан обратился к османам с просьбой о переселении населения вокруг Иревана на османские земли.¹³²

---

¹²⁶ Abdullah Temirkan. **Yenə orada**.

¹²⁷ Mehmet Ali Çakmak. **Yenə orada**, s.153.

¹²⁸ Emre Nusel. **Yenə orada**, s.72-87.

¹²⁹ Emre Nusel. 1787-1792 **Osmanlı-rus savaşında Kafkas hanlıklarının faaliyetleri**, Tezi: Fraya Üniversitesi. Edirne, 2015, s.71, 74, 101,102; Abdullah Saydam. Rusyanın Kafkasya'yı işğalı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, cilt 5, sayı 1, Samsun, 2014, s.244-245.

¹³⁰ Abdullah Saydam. **Yenə orada**, s.245.

¹³¹ Emre Nusel. **Yenə orada**, s.102.

¹³² Abdurrahman Ateş. Ağa Muhammed Hanın Kafkasya Seferleri ve Osmanlı- İran İlişkileri (1795-1797). **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, cilt 16, sayı 16. Trabzon, 2014, s.44-45, 46-47; Abdullah Temirkan. Rusya ve Osmanlı Devletinin Kafkas otesinde nüfus mücade-

В работе справедливо обосновывается принятие Османским государством заключительного решения о соблюдении нейтралитета в отношении к противостоянию Ага Мухаммеда Гаджара с Россией в Южном Кавказе, в том числе в Азербайджане, объясняя это желанием Османского государства во внутренней и внешней политике следовать условиям подписанного с Россией Кучук-Кайнарджийского договора.¹³³

В представленной работе автор выпячивает преобладающее значение российско-османского соперничества в регионе в этот период. Неудивительно, что в ряде работ турецких историков затрагивается и вопрос о переселенческой политике царизма. Так, в статье уже упоминаемого Мехмета Али Чакмака рассмотрено имевшее место после заключения российско-османских договоров 1812 и 1829 годов,* размещение Россией на азербайджанских землях Иревана, Гарабага, Гянджи и Нахчывана армян из Анатолии.¹³⁴ Исследователи справедливо представляют армян в качестве орудия для реализации кавказской политики России.¹³⁵ Уверенность Тугрула Орчана в демографическом изменении на территории Южного Кавказа с конца 1820-х годов как следствие именно переселенческой политики царизма, позволяет прийти к заключению, что «...усилив влияние армян в экологически важных центрах Ирване и Нахчыване, Россия приобрела много возможностей, в результате которых она смогла создать военный коридор против Ирана и Османского государства».¹³⁶ Примечательно, что авторы считают переселение армян из Анатолии, как и из Ирана закладкой фундамента созданного в будущем Армянского государства.¹³⁷

Яркой демонстрацией вышесказанного является и указанное в статье Тугрула Орчана количество армян, переселенных из Османского государства в Южный Кавказ (90 тыс.) в 1827-1829 годы, а также приведенная таблица изменения демографической карты в Шуше и Ирване.¹³⁸

Как не раз было отмечено, военный аспект не является предметом исследования настоящей статьи. Однако, отказ Османского государства от всех кавказских территорий согласно Адрианопольскому договору,* ярко демонстрирует кульминационную точку российско-османского противоборства в Азербайджане в указанный период. Такой итог российско-османского сопер-

---

lesi, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt VI, sayı 2, İzmir, 2006, s.456.

¹³³ Abdurrahman Ateş. *Yenə orada*, s.47-48, 51-52; Abdullah Temirkan. *Yenə orada*, s.456, 457; Abdullah Saydam. *Yenə orada*, s.247-248.

* Имеются в виду Бухарестский и Адрианопольский договоры.

¹³⁴ Mehmet Ali Çakmak. *Yenə orada*, s.159-160.

¹³⁵ Hülya Koç, Burcin Hafize Tarcan. XIX yüzyıldan günümüze. Ermenistan-Azərbaycan ilişkileri, *Uluslararası bankaçılık ekonomi ve yönetim araştırmaları*, cilt 3, sayı 2, 2020, s.89-90; Tugrul Orcan. *Yenə orada*, s.80-82.

¹³⁶ Tugrul Orcan. *Yenə orada*, s.88.

¹³⁷ Hülya Koç, Burcin Hafize Tarcan. *Yenə orada*, s.90.

¹³⁸ Tugrul Orcan. *Yenə orada*, s.84, 86.

* Адрианопольский договор был заключен в 1729 г. между Османским государством и Россией в результате российско-османской войны 1828+1829 г.

ничества в статье Абдуллаха Сайдама объясняется ослаблением и политическим кризисом в Османском государстве, вызванным его поражением в войнах с Россией. Османское государство, находясь в состоянии глубокого упадка, не способно было остановить российское продвижение на Кавказе – в целом, и в Азербайджане – в частности.¹³⁹

Более того, говоря о вхождении в состав России, по условиям Гюлистанского и Туркменчайского договоров, земель Северного Азербайджана, автор связывает актуальность данной проблемы с современными реалиями, особо выделяя переход азербайджанских земель бывшего Иреванского ханства к России.¹⁴⁰

Определенный интерес представляют выводы Абдуллаха Темиркана, касающиеся процесса завоевания Россией Азербайджана. Он подчеркивает устойчивый характер нападений со стороны России на азербайджанские ханства, упорное стремление России укорениться на территории Азербайджана.

Так же, как и предыдущие историки, охарактеризовав Османское государство как слабое и не способное на военное вторжение, автор не только не отрицает его намерение утвердить свое влияние в Южном Кавказе, но и использовать азербайджанские ханства для достижения этой цели.¹⁴¹

В целом, следует подчеркнуть, что в работах турецких историков красной линией проходит мысль о постоянных связях Османского государства с азербайджанскими правителями, что в значительной степени тормозило реализацию планов России по захвату региона с целью получить выход к южным морям.

Заключение

Подводя итоги исторического анализа изучаемой темы, следует отметить, что современные историки достигли определенных результатов в исследовании данной проблемы, раскрывающих новые и смелые подходы к ней, и позволивших выделить как общие тенденции, так и характерные особенности.

На основе конкретно-исторического материала современные историки справедливо определяют первостепенную важность экономического и геостратегического места Азербайджана в амбициозных планах России и Османского государства в XVIII – нач. XIX вв., обоснованно освещают различные методы и формы реализации политики указанных государств. Демонстрируя преемственность российско-османского соперничества в Азербайджане, выясняются мотивы осторожности и причины активизации России и Османского государства в данном регионе в указанный период. Раскрывая же направления политики этих государств на различных этапах их противоборства, в частности

---

¹³⁹ Abdullah Saydam. Rusyanın Kafkasya'yı işğalı, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, cilt 5, sayı 1, Samsun, 2014, s.248.

¹⁴⁰ Abdullah Saydam. Rusyanın Kafkasya'yı işğalı, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, cilt 5, sayı 1, Samsun, 2014, s.249.

¹⁴¹ Abdullah Temirkan. Rusiya ve Osmanlı Devletlerinin Kafkaz-otesinde nufus mücadelesi. **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, cilt VI, sayı 2. İzmir, 2006, s.460.

в первой и во второй половине XVIII в. авторы показывают объективные факторы, обусловившие как их политику, так и роль Азербайджана во взаимоотношениях России с Османским государством. Наряду с констатацией наличия гегемонистских замыслов в российских правящих кругах в отношении Азербайджана, авторы справедливо прослеживают присутствие турецкого фактора на протяжении XVIII – нач. XIX вв. Совершенно четко прослеживается мысль, что российско-османские притязания на эту территорию являлись препятствием на пути образования единого государства в Азербайджане. Это противостояние углубляло раскол среди ханств и обостряло раздробленность и междоусобицы в Азербайджане.

Переосмысление авторами сложившихся в советский период концепций, позволило проследить в этих исследованиях и как влияние религиозного фактора, так и руководство Российского и Османского государств собственными интересами.

Вместе с тем, историографический анализ темы позволил выявить все еще ошибочные суждения у некоторых субъективных российских авторов, с субъективных позиций отрицающих колониальный характер политики царизма, агрессивный характер его политических и стратегических целей, оправдывающих его захватническую политику в Южнокавказском регионе, в том числе в Азербайджане в указанный период потребностями экономического и политического развития России, а также ее якобы спасительной ролью в освобождении кавказских народов, в том числе и азербайджанского, от угрозы захвата Османским государством. Исходя из тезиса исторической предопределенности завоевания Россией Кавказа в целом, эти авторы с позиции предвзятости признают захватническую политику лишь Османского государства и делают акцент на использование общности веры в борьбе против России.

Турецкие же историки, констатируя усиление борьбы между Россией и Османским государством за Азербайджан, оправдывают агрессивность этой политики и рассматривают кавказскую проблему в целом исключительно под углом зрения планов царизма.

Вместе с тем, глубокое изучение поставленных вопросов в трудах современных исследователей дает ключ к пониманию сущности событий, связанных с мотивами российско-османского соперничества в Азербайджане в XVIII – нач. XIX вв., а также способствует формированию научно-политического интереса к данной проблеме.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА – REFERENCES

1. Абдурахманов, Асим. **Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в.** Баку, АН Азерб. ССР, 1965.
2. Алиев, Фуад. **Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века**, Баку, Элм, 1975.
3. Ateş, Abdurrahman. Aga Muhammed Hanın Kafkasya Seferleri ve Osmanlı- İnan İlişkileri (1795-1797). **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, cilt 16, sayı 16. Trabzon, 2014, s.35-56.
4. Бочарников, Иван. **Кавказ в истории России.** Москва, Инфра, 2022.

5. Çaycıoğlu, Serdar Oguzhan. XVIII yüzüyl başlarında Rusiyanın Kafkasya siyaseti: I Petronun İran seferi. **Vakanüvis Uluslararası Tarihi Araştrılmaları Dergisi**, cilt 2, Kafkasya Özel Sayesi, Sakarya, 2017, s.115-132.
6. Çakmak, Mehmet Ali. XIX yüzüyildan I Dünya savaşına kader Kafkasya da türkler ve ermeniler, **Asya Araştrılmaları Dergisi**, cilt 4, sayı 2. Ankara, 2020, s.157-166.
7. Hüseyinov, Elnur. **Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə**. Bakı, Elm, 2013.
8. Ханарсланова, Бурлият. Дагестан и Ширван в русско-иранских отношениях в период вхождения в состав России (1722-1735). **Известия педагогического университета им. А.И.Герцена**, выпуск 1, №74. Санкт-Петербург, 2008, с.514-520.
9. Ибрагимова, Патимат, Муртазаев Арсен, Противоборство России, Ирана и Османской империи на Северном Кавказе в 30-40-е XVIII в., **Современная научная мысль**, №3. Москва, 2020.
10. **История внешней политики России. XVIII век (от Северной войны до войн России против Наполеона)**, под ред. Г.А.Санина. Москва, Международные отношения, 1999.
- 11.Коджаман, Омер. **Южный Кавказ и политика Турции и России в постсоветский период**. Москва, Русская панорама, 2004.
- 12.Коç, Hülya., Tarcan, Burcin Hafize. XIX yüzüildan günümüze Ermenistan-Azərbaycan ilişkileri, **Uluslararası bankacılık ekonomi ve yönetim araştrılmaları**, cilt 3, sayı 2, 2020, s.87-116.
13. Курукин, Игорь. **Персидский поход Петра Великого, Низовой корпус на берегах Каспия (1722-1735)**. Москва, Квадрига, 2010.
14. Курукин, Игорь. Уроки «персидской группости», **Родина**, №5. Москва, 2007, с.69-75.
15. Магомедов, Назим. **Международные отношения на северо-восточном Кавказе в XVIII-в первой трети XIX в.** Махачкала, Алеф, 2019.
- 16.Магомедов Назим. **Дербентско-Кубинское ханство и его влияние на политическое положение и экономическое развитие Дагестана (вторая половина XVIII – начало XIX в.)**. Махачкала, Алеф, 2012.
17. Mammadov, Nusameddin. Azərbaycan da Türkiye ve Osmanlı Tarihi Araştrılmaları, **Türkiye Araştrılmaları Literatür Dergisi**, cilt 8, sayı 15. İstanbul, 2010, s.209-230.
18. Mustafazadə, Tofiq. **XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər)**. Bakı, Avropa, 2021.
19. Mustafazadə, Tofiq. **Azərbaycan-Rusiya münasibətləri (XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində)**. Bakı, Şərq-Qərb, 2013.
- 20.Mustafazadə, Tofiq. **Quba xanlığı**. Bakı, Elm, 2005.
- 21.Mustafazadə, Tofiq. **Qarabağ xanlığı və onun beynəlxalq əlaqələri**. Bakı, Sabah, 2010.
- 22.Мустафазаде Тофиг. **Азербайджан в русско-турецких отношениях в первой трети XVIII в.** Баку, Элм, 1993.
- 23.Mustafazadə Tofiq. **XVIII yüzillik – XIX yüzüilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri**. Bakı, Elm, 2002.

24. Наджафли, Гюнтекин. **Азербайджан в XVIII-XIX веках**, Бишкек, 2010.
25. Nəcəfli, Güntəkin. **Azərbaycanda xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)**. Bakı, Nurlan, 2002.
26. Necmettin, Aygün. “Kafkasya da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sinir İblalleri, 1826”. **Cumhuriat tarihi araştırmaları Dergisi**, cilt 5, sayı 6. Ankara, 2007, s.83-116.
27. Nusel, Emre. “1787-1792 Osmanlı-rus savaşında Kafkaz kanlıklarının faaliyetleri”, **Tezi: Fraya Universitesi**. Edirne, 2015, 125 s.
28. Рагимли, Гусейн. **Азербайджанские ханства в дипломатических отношениях Турции, России и Ирана (во второй половине XVIII – начале XIX века)**. Баку, ИПО Турхан, 2018.
29. Saydam, Abdullah. Rusiyanın Kafkasya ya işğalı, **Ondokuz Mayıs Uneversitesi Eğitim Fakultesi Dergisi**, cilt 5, sayı 1. Samsun, 2014, s.243-261.
30. Süleymanov, Mehman. **Nadir-shah**. Tehran, 2010.
31. Sadıqov, Həsənbala. **Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829)**. Bakı, Təfəkkür, 2004.
32. Sadıqov, Həsənbala. **Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1797-1829-cu illər)**. Bakı, Elm, 1991.
33. Сотавов, Надирпаша. **Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.** Москва, Наука, 1991.
34. Сотавов, Надирпаша. **Крах «Грозы Вселенной» в Дагестане**, Махачкала, Эпоха, 2013.
35. Шакир, Демир. Дагестан в кавказской политике Порты во второй четверти XVIII в. и особенности реализации и ее результаты. **Вестник Дагестанского Государственного Университета**, серия 2: гуманитарные науки, вып. 4, Махачкала, 2012.
36. Шарафуддин, Магарамов. Российско-османские отношения на Восточном Кавказе в 20-30-е гг. XVIII в.. **Acta Historia, труды по историческим и обществоведческим наукам**, том 3, №1. Махачкала, 2020, с.24-30.
37. Владимир, Дегоев. **Большая игра на Кавказе: история и современность**. Москва, Русская панорама, 2001.
38. Orcan, Tugrul. Rusyanın Mavera-ye Kafkasya da demografik yapıyı ermeniler leyhine deęiştirme cabaları ve sonuçları (1725-1853). **Karadeniz Araştırmaları İnstitüsü Dergisi**, cilt 8, sayı 14. Trabzon, 2022, s.75-92.
39. Temirkan, Abdullah. Rusiya ve Osmanlı Devletlerinin Kafkaz-otesinde nufus mücadelesi. **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, cilt VI, sayı 2. İzmir, 2006, s.447-462.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT AUTHOR

İskəndərova Mərziyə Sabir qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

İskenderova Marziya Sabir – Doctor of Philosophy on history, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT-94(479.24)

ПАРВИН ГЁЗАЛОВ УТВЕРЖДЕНИЕ АЛЕКСАНДРОМ I МЕХТИГУЛУ
ХАНА ГАРАБАГСКИМ ХАНОМ

©2024

ПАРВИН ГЁЗАЛОВ*

*Директор в Общественной Организации “ГАСР” по защите Культурного Наследия и Исторических Памятников”, Член Правления Международного Комитета ИКОМAM-ICOMAM (комитет военной истории, военных музеев и коллекций оружия)

ORCID ID: 0009-0004-6545-150X; parvin.gozalov@mail.ru;
parvin.gozalov@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.217>

Резюме: В статье изучается история государственности Азербайджана на второй половине XVIII- начала XIX вв. Рассматриваются исторические события подтверждающие государственные и юридические права азербайджанского народа на историческую территорию Гарабага. Рассматриваются положения Георгиевского Кюрекчайского, Гюлистанского и Туркменчайского мирных договоров. Исследуется вопрос изучения истории государственности Азербайджана в музеях Российской Федерации.

Ключевые слова: Гарабагское ханство, государственность, Мехти Кулу-хан. Российская империя, Санкт-Петербург

I ALEKSANDRIN MEHDİQULU XANI
QARABAĞIN XANI KİMİ TƏSDİQLƏMƏSİ

©2024

PƏRVİN GÖZƏLOV*

“QƏSR” Mədəni İrsi və Tarixi Abidələri Qoruyaq” İB direktoru.
ICOMAM Beynəlxalq Komitənin İdarə Heyətinin üzvü

(hərbi tarixi, hərbi muzeylər və silah kolleksiyaları üzrə komitə)

ORCID: 0009-0004-6545-150X; parvin.gozalov@mail.ru; parvin.gozalov@gmail.com

Xülasə: Məqalədə XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətçiliyi tarixi tədqiq edilir, xüsusi ilə Qarabağ xanlığının tarixi araşdırılır. Burada “Georgiyevsk”, “Kürəkçay”, “Gülüstan”, “Türkmənçay” və müqavilələrinə toxunulmuşdur. Məqalədə müasir dövrdə Rusiya Federasiyası muzeylərində olan materiallar əsasında Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin öyrənilməsi məsələsi əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, dövlətçilik, Mehdiqulu xan, Rusiya İmperiyası, Sankt-Peterburq

APPROVAL OF ALEXANDER I MEHTIGULU KHAN AS THE RULER-KHAN OF THE KARABAKH KHANATE

©2024

PARVIN GOZALOV*

*Director in Public Union ““QASR” the protection of Cultural Heritage and Historical Monuments”
Member of Board the International Committee ICOMAM
(committee of military history, military museums and weapons collections)
ORCID:0009-0004-6545-150X; parvin.gozalov@mail.ru; parvin.gozalov@gmail.com

Abstract: The article studies the statehood of Azerbaijan from the second half of the 18th to the 19th centuries. Historical events confirming the state and legal rights of the Azerbaijani people to the historical territory of Garabagh are considered. The legal acts of the Kurekchay, Georgievsk, Turkmenchay and Gulistan peace treaties are touched upon. Also, the issue of studying the history of the statehood of Azerbaijan in the museums of the Russian Federation is touched upon.

Keyword: *Karabakh Khanate, statehood, Mehdikulu Khan. Russian Empire, Saint-Petersburg*

Введение

Считаю необходимым подробно остановиться на таком моменте, как титулатура форм обращения к ханам в международных отношениях. Аббасгулу ага Бакиханов писал, что хан – это государь, царствующая особа «владетельный хан называл себя бендеган-и али-«высокородный» или джах «высокосановный», а сыновья хана назывались али-шах – «высокостепенный».¹ На печатях, которыми скреплялись фирманы, и письма ханов встречаются разнохарактерные надписи. Так, в Институте Рукописей НАН Азербайджана хранится личная печать Мехтигулу хана Гарабагского, на которой написано «Лаиллаха иллаллах ал-маликул хагул-мубин, Мехтигулу, 1231-й год хиджри» – Нет божества, кроме Аллаха, печать мелика правоверных Мехтигулу, 1231 хиджры (1815/16).^{2,3} На печатях кубинских ханов были надписи «*Благодаря Фетх Али возвеличился Шейх Али*»; «*Уповаю на бога, раб его Мухаммед Кули*»; «*Судьба на зените неба начертила ясными письменами: развернулось знамя Фетх-Али*»; «*Высокое повеление отдано*».⁴

Главными внешними фигурами в международных отношениях на Южном Кавказе во II-ой половине XVIII – начале XIX веков были Российская

---

¹ Аббасгулу Ага Бакиханов. **Сочинения записки, письма**. Баку, «Элм», 1983, 136 с.

² Фахри Абасов. **Гарабагское ханство**. Баку, «Тахсил», 2007, 278 с.

³ Джаннет Нагиева, Т.Н.Нуралиева. **Личные и казенные печати**. Баку, «Элм», 1991, с.21-22.

⁴ Указы Кубинских ханов. Пер. Ф.Ростопчина. Тбилиси, Из-во Грузинского филиала АН СССР, 1937, 110 с.

империя, Османская империя, государство Каджаров. Уже один факт того, что ханы на равных переписывались с правителями этих государств, показывает, что ханства рассматривались как самостоятельные субъекты международных отношений. Так, например Ибрагим Халил хан Гарабагский напрямую переписывался с императрицей Екатериной II и османским султаном Селимом III. Интересны формы обращения к азербайджанским ханам в официальной переписке.⁵ Так, русское командование в своих рапортах называло Джавад хана Гянджинского «Гянджинский владелец Джавад хан», обращаясь в письмах к нему «Ваше высокостепенство», «его высокостепенство», «высокостепенный хан». Генерал Цицианов называет Ибрагим Халил хана Гарабагского «Ваше высокостепенство», также хан назван в Кюрекчайском договоре.⁶ В письмах Цицианова к Ленкоранскому хану Мир Мустафе Тальшинскому используется обращение «высокостепенной хан». Английский консул в государстве Каджаров Гарфорд Джонас в письме Мир Мустафа хану Тальшинскому называет его «Ваше ханское сиятельство».⁷ Глава коллегии Иностранных дел России граф Н.И.Панин в своих письмах «Дербендского и Кубинского хана Фетх Алия» называет «Высокостепенный и высокочтенный хан».⁸

Как пишет Н.Мустафаева со ссылкой на работы историков Ахмед Таджбахша, Мухаммада Хиджази, Ахмеда Кавианкура, Машгура Мухаммеда и других, иранская историография отрицает независимость ханств. На мой взгляд, лучшим ответом им является цитата из донесения консула России в Иране В.Копытовского о происходящих в Азербайджане событиях, в мае 1747 года: «...в городе Реване, в Гендже, Тефлизе, да в Шемахе збунтовал от шаха и отложились...». Г.Абдуллаев цитирует мнение А.Бакиханова, выраженное в статье в газете «Кавказ» (газета «Кавказ», 1848, №1): «*бывшие потомственные правители, зависевшие от шахов, преобразовались в независимых владетелей*».⁹

Анализируя с юридической точки зрения переговоры России с ханствами Азербайджана в 1802 и 1805 годах и подписанные договора. Так, под Георгиевским договором 1802 года нет подписи конкретных лиц и по нему Россия не рассматривала ханства как равноправные стороны. Однако Кюрекчайские договора 14 и 21 мая 1805 года являются равноправными, подписаны конкретными лицами от имени своих государств. И действительно, события 1803-1804 года (неудачные попытки закрепиться в Джаро-Балакене и гибель генерала Гулякова, тяжелый штурм Гянджи, неудачный поход Цициа-

---

⁵ Вадим Николаевич Левиатов. **Статьи по истории Азербайджана в XVIII веке.** Баку, 1948, 241 с.

⁶ Фахри Абасов Гарабагское ханство. Баку, «Тахсил», 2007, 278 с.

⁷ Ирада Мамедова. **Лянкоранское ханства.** В период первой Русско-Иранской войны. Баку, «Элм», 2007, 496 с.

⁸ Парвин Гёзалов. **Знамёна азербайджанских ханств как источник в истории государственности.** Баку, 2010, 208 с.

⁹ Гаси Абдуллаев. **Азербайджан XVIII и взаимоотношение его с Россией.** Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1965, 621 с.

нова на Иреван, политика Ибрагим Халил хана Гарабагского) заставили официальные круги России по-новому взглянуть на ханства, подписать договора как с равной стороной и тем самым признать ханства в качестве самостоятельных государственных образований. Условия Кюрекчайского договоров не лишили подписавшие его ханства государственности, и хотя один из атрибутов государственности – право вести внешнюю политику, был утерян, остальные (политическое устройство, территория, право монетного чекана, право государственного языка, право на символы и атрибуты власти, право содержать войско) сохранились.¹⁰

Всё вышесказанное доказывает, что все ханства Азербайджана второй половины XVIII – начала XIX веков являлись государственными образованиями, так как обладали необходимыми для этого атрибутами. Считаю надо отметить что, ханства Северного Азербайджана (т.е., ханства к северу от реки Араз) были самостоятельными государствами, в то время как ханства Южного Азербайджана (к югу от реки Араз) к началу XIX века были зависимыми или полузависимыми от каджарских правителей.¹¹ История Гарабагского ханства является предметом особого изучения в работах армянских историков, которые стараются доказать, что население Гарабага было армянским, и меликства XVIII века были армянскими и независимыми, а мелики вели самостоятельную политику и не подчинялись азербайджанским ханам. Однако не только исторические источники, но и изучение геральдических (вексиллологических) моментов истории Гарабага доказывает лукавство (ложь) их утверждений. Ведь мелики Гарабага были в полной зависимости от потомственных Гарабагских ханов, на территории которых находились; ни в одном источнике нет информации о атрибутах власти, знамёнах или других геральдических символах принадлежавшим меликствам (не в одном российском источнике не отмечают захват или изъятие регалий власти и атрибутов государственности меликств); Кюрекчайский трактат 1805 года был подписан между Гарабагским ханством и Российской империей как субъектами международного права и никакого отношения не имел к меликствам, которые даже не упомянуты в договоре; отсутствие такого элемента государственности как право чеканки монеты и наличие своей монеты показывает, что не только в политическом, но даже в экономическом отношении меликства не были независимыми.¹² Таким образом, элементарный обзор наличия у меликств Гарабага элементов государственности убеждает нас в отсутствии таковых, поэтому нет никаких оснований считать меликства государствами, тем более нельзя считать их независимыми государствами.^{13,14}

---

¹⁰ Парвин Гезалов. **Знамена азербайджанских ханств как источник по изучению истории государственности.** Баку, “AFpoliqrif”, 2010, 208 с.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Фахри Абасов. Гарабагское ханство. Баку, «Тахсил», 2007, 278 с.

В знаменном фонде Национального музея истории Азербайджана хранятся более 90 знамен, свидетельствующие о различных исторических событиях. В знаменной коллекции имеются знамена XVIII-XIX веков отражающие традиции государственности азербайджанских ханств, знамена пожалованные за проявленную отвагу в период русско-турецкой войны конно-мусульманским полкам в составе Российской Империи, а также одно знамя, пожалованное представителю потомственного ханского рода Гарабагского ханства Мехтигулу хану императором Александром I. А также знамена дивизий и полков в годы Второй мировой войны, переходящие знамена советского периода. В том числе имеются знамена отражающие различные политические и общественные события. Среди сохранившихся до сегодняшнего дня атрибутов государственности Азербайджана XVIII-XIX вв. имеются знамена, бунчуки, шестопёры и сабли (мечи или кинжалы).

Подробнее остановлюсь на знамени, пожалованном императором Александром I представителю потомственного ханского рода Гарабагских ханов Мехтигулу хану. Между Гарабагским ханством и Российской империей 14 мая 1805 года был подписан Кюрекчайский договор, по которому ханство переходило под покровительство империи. Со стороны ханства договор подписал Ибрагим Халил хан, от Российской Империи – генерал П.Д.Цицианов. Четыре месяца спустя указом императора Александра I Ибрагим Халил хану было присвоено воинское звание генерал-лейтенанта, а его сыновьям Мухаммед Гасану и Мехтигулу генерал-майора. Еще в 1795 году сыновья Ибрагим Халил хана Гарабагского отличились в боях против войск Ага Мухаммед хана Каджара.¹⁵ В начале 1806 года Мухаммед Гасан скончался, и 24 февраля Ибрагим Халил хан официально объявил своим преемником Мехтигулу. Однако убийство Ибрагим Халил хана и почти всех членов его семьи 12 июня 1806 года русскими военными под командованием находившегося в Шуше майора Д.Т.Лисаневича изменило военно-политическую обстановку. Проведенное русским командованием следствие объявило, что Д.Т.Лисаневич действовал «под влиянием и по наущению злонамеренных лиц», а отнюдь не по приказу своего командования. Результатом убийства Гарабагского хана, пользовавшегося на Кавказе авторитетом, стали восстания по всему Северному Азербайджану. Для подавления восстаний император послал на Южный Кавказ дополнительные силы, встретившие упорное сопротивление. Однако Мехтигулу хан не поддался чувствам, согласился дождаться результатов официального следствия и подтвердил условия Кюрекчайского договора.

По представлению генерал-майора Несветаева, император Александр I подтвердил права Мехтигулу хана представителю потомственного ханского рода Гарабагских ханов на Гарабагское ханство. Российский историк XIX века П.Дубровин отмечает, что указ императора о назначении Мехтигулу ханом

---

¹⁵ Парвин Гезалов. Знамена азербайджанских ханств как источник по изучению истории государственности. Баку, “AFpoliqraf”, 2010, 208 с.

Гарабага был подписан 10 сентября 1806 года.¹⁶ Как пишет Мир Мехти Хазани, указ о подтверждении Мехтигулу хана правителем Гарабагского ханства был оглашен 19 сентября 1806 года.¹⁷ Так же, в источниках отмечается, что вместе с указом Мехтигулу хан получил от императора почетное знамя и украшенную драгоценностями саблю. Он вновь был утвержден в звании генерал-майора, а его брат Джафаргулу-ага получил звание полковника русской армии. Знамя и сабля были преподнесены Мехтигулу хану в 1807 году. Как местные, так и российские источники отмечают мягкость характера Мехтигулу хана и его искреннюю верность Российской Империи.¹⁸ Однако главнокомандующий русскими войсками на Кавказе и командир Отдельного Кавказского корпуса генерал А.П.Ермолов, совместно со своим главным помощником, управляющим мусульманскими провинциями Южного Кавказа, российским генералом армянского происхождения В.Г.Мадатовым притеснял Мехтигулу хана и готовил на него покушение. В результате, 21 ноября 1822 года Гарабагский хан был вынужден уйти в Южный Азербайджан, где стоял со своим войском сын каджарского шаха принц Аббас Мирза. Как было установлено, при сменившем на Кавказе А.П.Ермолова генерале князе И.Ф.Паскевиче, Мехтигулу-хан ушел из Гарабага, опасаясь за свою жизнь и «в знак протеста против нанесенных ему обид и притеснений Мадатовым».¹⁹ В 1826 году, в ходе второй русско-персидской войны Мехтигулу-хан возвратился в Гарабаг в качестве командира одного из отрядов принца Аббаса Мирзы. Хан добился освобождения из персидского плена азербайджанцев, ранее находившихся на службе в русской армии, однако не принял участия в осаде крепости Шуша, где закрепился русский отряд. Новый командующий русскими войсками генерал И.Ф.Паскевич стремился вернуть Мехтигулу хана в Гарабаг. После долгих переговоров и дачи гарантий ему это удалось. Один из достоверных азербайджанских источников Мирза Адыгёзал бек пишет, что возвращение хана в 1827 году было обставлено очень торжественно.²⁰ В местечке Агқаравансарай он был встречен новым управляющим мусульманскими провинциями Южного Кавказа полковником И.Н.Абхазовым с двумя русскими батальонами в качестве почетного караула. В том же году Мехтигулу хан был

---

¹⁶ Николай Федорович Дубровин. **Закавказье от 1803-1806 года.** СПб, вып.3, 1866, 542 с.

¹⁷ Мир Мехти Хазани. **Китаби тарихи Гарабаг.** Статьи и комментарии А.Фарзалиев и А.Рамазанов. Гарабагнамаляр. Баку, 2006, с.234.

¹⁸ В.А.Потто. **Утверждение русского владычества на Кавказе,** т.1. Тифлис, 1901, с.244.

¹⁹ **Указатель по Кавказскому Военно-Историческому Музею.** Военно-Исторического отдела при Штабе Кавказского военного округа. Тифлис, типография Штаба Кавказского военного округа, 1907 г.

²⁰ Мирза Адыгёзал бек. **Гарабагнаме.** Баку, Язычы, 1989, 192 с.

восстановлен в звании генерал-майора.²¹ Мир Мехти Хазани отмечает, что 30 октября 1838 года император Николай I специальным указом отметил заслуги Мехтигулу хана и возвратил ему все его имущество.²² Вместе с указом он получил «украшенную драгоценностями саблю и джигу» 9 (джига – украшенная драгоценностями декоративная пластина, надеваемая на головной убор; в европейских языках – эгрет). Указом императора Мехтигулу хану и его сыновьям разрешалось использовать дарованное знамя как символ власти. По Гюлистанскому (1813 год) и Туркменчайскому (1828 год) русско-каджарским договорам Азербайджан был разделен между Российской империей и Каджарским государством.²³ Этот процесс сопровождался ликвидацией азербайджанской государственности и ее атрибутов. Правда, главы ханств Южного Азербайджана, пусть номинально, но сохранили власть над своими родовыми землями, а также атрибуты собственной власти, но в Северном Азербайджане местная знать, в том числе ханы, в конечном итоге утратили свой статус. Титул «хана» можно было употреблять только после подтверждения права на него, что мало кому это удавалось.²⁴ Поэтому знамя Мехтигулу хана не использовалось в качестве символа и, вероятно, было передано в Царскосельский дворцовый арсенал. Знамя представляло собой полотно песочного цвета, с бахромой с трех сторон. Размер полотна 115 на 100 см., сохранилось древко знаменис двумя шнурками с завершающими кистями. Полотно двухстороннее с одинаковым изображением герба Российской Империи, на груди у орла изображен герб Москвы, двуглавый орёл с короной.

В Арсенале кавказские знамена не экспонировались, о них вспомнили лишь в 1888 году, когда в Тифлисе был открыт Кавказский военно-исторический музей (КВИМ, он же Храм Славы). Предполагалось доставить в музей трофейные кавказские знамена, а также трофеи русско-каджарских и русско-османских войн. Открытие музея было приурочено к посещению Кавказа императора Александром III и его семьи, поэтому второпях подготовили экспозицию. После отъезда императора об идее привезти из Санкт-Петербурга знамена забыли. Как указывают авторы «Путеводителя по Кавказскому военно-историческому музею», «первые 18 лет своего существования Музей не имел ни правильной организации, ни настоящего хозяина... и потому находился в полном забвении». В марте 1906 года КВИМ был подчинен Военно-историческому отделу при штабе Кавказского военного округа, Царскосельский дворцовый арсенал был ликвидирован, а его материалы переданы в три музея:

---

²¹ **Указатель по Кавказскому Военно-Историческому Музею.** Военно-Исторического отдела при Штабе Кавказского военного округа, Тифлис, типография Штаба Кавказского военного округа, 1907 г.

²² Мирзя Джамал Джаваншир Гарабаги. **История Гарабага.** Гарабагнамаляр. Баку, 2006, с.158.

²³ Н.Ч.Мустафаева. **Южные Азербайджанские ханства.** Баку, Азернешр, 1995, 96 с.

²⁴ Керим, Шукюров. Кюрекчайский договор: об основных положениях, претворении в жизнь и последствиях упразднения. В кн.: **Гарабаг: Кюрекчайский договор-200.** Баку, 2005, с.146.

Эрмитаж, Артиллерийский исторический музей и КВИМ.²⁵ 11 февраля 1907 года состоялось торжественное открытие экспозиции КВИМ с участием наместника на Кавказе графа И.И.Воронцова-Дашкова.²⁶ В ней демонстрировались и знамена из Азербайджана (рис.5). В 1907/11/13-м годах был составлен «Краткий указатель по Военно-историческому музею», опубликованный в те же годы под названием «Путеводитель по Кавказскому военно-историческому музею». В этих путеводителях в разделе «Почетные ханские знамена и печати» была дана следующая информация: «№224. Знамя почетное, пожалованное императором Александром I Мехти-Кули-хану Карабагскому вручённое 1807 году».²⁷ 28 мая 1918 года Азербайджанский Национальный Совет принял Декларацию о независимости. В период Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 годы) были предприняты попытки вернуть на Родину исторические реликвии, в том числе отражающие историю государственности Азербайджана. Однако последовавшие военно-политические события и ликвидация АДР не позволили завершить задуманное. В июне 1920 года в Баку был создан Азербайджанский государственный музей, и проблема возвращения исторических атрибутов государственности была вновь поднята. Но, она осталась вновь нерешенной, хотя о ней говорилось на Всеазербайджанском краеведческом съезде в сентябре 1924 года. Согласно принятой на нём резолюции, азербайджанское правительство должно было предпринять шаги для возвращения в Азербайджанскую ССР из музеев других советских республик экспонатов, относящихся к нашей истории, в том числе знамен.²⁸ В январе 1925 года Коллегия Наркомата культуры Азербайджанской ССР заслушала доклад директора Азербайджанского государственного музея, ученого-историка Давуда Шарифова о необходимости возвращения в республику исторических материалов из центральных музеев СССР и союзных республик, а затем приняла постановление о командировании специалистов Азгосмузея в центральные музеи. Наиболее удачной оказалось командировка Д.Шарифова. В Азгосмузей из Тифлиса были переданы материалы из КВИМ, а также некоторые археологические артефакты.

Среди материалов оказались и атрибуты государственности азербайджанских ханств. В том же году Азгосмузей получил 13 знамен азербайджанских ханств, знамена конно – мусульманских полков, в том числе то, которое было пожаловано Мехтигулу хану императором Александром I. Знамена

---

²⁵ Парвин Гезалов. **Знамена азербайджанских ханств как источник по изучению истории государственности.** Баку, “AFpoliqraf”, 2010, 208 с.

²⁶ Гаси Абдуллаев. **Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII века.** Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1958, 210 с.

²⁷ Гаси Бехбуд Абдуллаев. **Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII века.** Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1958, 210 с.

²⁸ Парвин Гёзалов. **Три знамени, принадлежавшие Нахичеванскому ханству.** (На азербайджанском и английском языках). Баку, НПО «ГАСР», 2016, 80 с.; Парвин, Гёзалов. **Нахичеванские знамена.** Баку, 2015, НПО «ГАСР», 60 с. (На азербайджанском языке).

должны были демонстрироваться в экспозиции, однако в 1928 году Азгосмузей накрыла волна репрессий. Среди репрессированных оказался и директор Азербайджанского Государственного Музея Давуд Шарифов, так много сделавший для пополнения музейных фондов. Вместо него директором назначили С.Мануцьяна, при котором музей стал «проводником советской политики изживания пережитков прошлого». Часть экспонатов, в том числе по истории Азербайджана 1918-1920 годов, была отправлена в московские музеи, но знамена XVIII-XIX вв. и другие атрибуты государственности Азербайджана остались в фондах музея, в том числе почетное знамя Мехтигулу хана. Только лишь после восстановления независимости Азербайджана в 1991 году и далее благодаря приходу к власти Общенационального лидера Гейдара Алиева, стало возможным возрождать традиции государственности, что способствовало изучению и пропаганде материалов по истории государственности.

Хочу отметить, проведенное в 2015-м году по моей личной инициативе, в рамках исследования моей докторской работы, в городе Санкт-Петербург, Военно-Историческом Музее Артиллерии Инженерных Войск и Войск Связи, благодаря условиям, созданным руководством и сотрудниками выше указанного музея, были осуществлены плодотворные исследование по изучению двух исторических знамен хранящихся в фондах музея, являющиеся частью истории Азербайджана.²⁹

После 1925 года со стороны Азербайджанской Республики не проводились исследования в сфере изучения исторических атрибутов государственности. Выше отмеченное исследование 2015-го года (осуществленное по моей инициативе в ходе разработки докторской диссертации) является первым исследованием с азербайджанской стороны в музеях Российской Федерации для изучения исторических знамен Азербайджана. В результате проведенной мною научной работы по введению в научный оборот знамен Нахичеванского ханства, на сегодняшний день копии вышеупомянутых знамен из «Артиллерийского Военно-Исторического музея» города Санкт-Петербург демонстрируются в европейском зале Национального Музея Истории Азербайджана, в музее истории во Дворце Нахчыванских ханов и Музее Государственного Флага в городе Нахчыван.³⁰

Данное исследование имеет большое значение для изучения истории государственности и всей истории Азербайджана, традиций, религиозных взглядов и культурного наследия. Совместные исследования имеют огромное значение и создают большие возможности и потенциал для дальнейших

---

²⁹ Pərvin Gözəlov. **Naхçıvan xanlığına məxsus üç bayraq**. Three flags owner Nakhchivan Khanate. Три флага принадлежащих «Нахичеванскому ханству». Bakı, 2022 НПО «ГАСР», 204 с. (на азербайджанском, английском и русском языках); Парвин Гёзалов. Нахичиванские знамена. Баку, 2015, НПО «ГАСР», 60 с. (На азербайджанском языке).

³⁰ Pərvin Gözəlov. **Naхçıvan xanlığına məxsus üç bayraq**. Three flags owner Nakhchivan Khanate. Три флага принадлежащих «Нахичеванскому ханству». Bakı, 2022, НПО «ГАСР», 204 с.

научно-культурных взаимоотношений между нашими странами и специалистами разных сфер.

Рис.1. Почетное Знамя Мехти Гулу хана Гарабагского, инв. №469 (Азербайджан) (автор фотографии знамени - П.Ф.Гёзалов.)

Рис.2. Шешпар—символ власти Ибрагим хелил хана Гарабагского (Азербайджан)

Рис.3. Шамшир XVIII-XIX (Азербайджан)

Рис.4. Серебрянная монета Карабагского ханства

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА – REFERENCES

1. Абасов, Фахри Митат. **Гарабагское ханство**. Баку, Тахсил, 2007, 278 с.
2. Бакиханов, Аббасгулу Ага. **Гюлистан-Ирем**. Баку, 1926, с.155.
3. Абдуллаев, Гаси Бехбуд. **Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII века**. Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1958, 210 с.
4. Абдуллаев, Гаси Бехбуд. **Азербайджан XVIII и взаимоотношение его с Россией**. Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1965, 621 с.
5. Багирова, М. **Административное управление в ханствах Азербайджана во второй половине XVIII – начала XIX вв.** Материалы научной сессии, посвященной итогам научно исследовательских работ музея за 1984 год. Баку, 1986, 37-38 стр.
6. Бакиханов, Аббасгулу Ага. **Сочинения записки, письма**. Баку, Элм, 1983, 136 с.
7. Дубровин, Николай Федорович. **Закавказье от 1803-1806 года**. СПб, вып. 3, 1866, 542 с.
8. Керим ага Фатех. **Краткая история Шекинских ханов**. Баку, 1958, с.52;
9. **Конфликт в Нагорном Гарабаге**, РБК, 22 ноя 2020. <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5fbac1ab9a79472c47210106>
10. Левиатов, Вадим Николаевич. **Статьи по истории Азербайджана в XVIII веке**. Баку, 1948, 241 с.
11. Нагиева, Дж. М., Нуралиева, Т.Н. **Личные и казенные печати**. Баку, Элм, 1991, с.21-22.
12. **Указы Кубинских ханов**. Пер. Ф.Ростопчина. Тбилиси, Из-во Грузинского филиала АН СССР, 1937, 110 с.
13. Гезалов, Парвин. **Знамена азербайджанских ханств как источник по изучению истории государственности**. Баку, “AFpoliqrqf”, 2010, 208 с. <https://ebooks.az/ru/book/GiHP4BsC>
14. Məmmədov N.M. **Osmanlı imperiyasının xarici siyasətində Azərbaycan xanlıqları**. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, TFHS, 1989, №3, 45-50 s.
15. Мамедова Ирада. **Лянкаранское ханство в период первой русско-иранской войны**. Баку, «Элм», 2007, 496 с.
16. Мустафазада Тофик. **Губинское ханство**. Баку, Элм, 2005, 480 с.
17. Мустафаева Н.Ч. **Южные Азербайджанские ханства**. Баку, Азернешр, 1995, 96 с.
18. Гезалов, Парвин. **Нахичиванские знамена**. Баку, 2015, НПО «ГАСР», 60 с. (На азербайджанском языке)
19. Гезалов, Парвин. **Три знамени принадлежавшие Нахичеванскому ханству**. Баку, 2016, НПО «ГАСР», 80 с. (На азербайджанском и английском языках) <https://ebooks.az/en/book/bGoOxVwJ>
20. Gözəlov, Pərvin. **Naхçivan xanlığına məxsus üç bayraq**. Three flags owner Nakhchivan Khanate. Три флага принадлежащих Нахичеванскому ханству. Bakı, 2022, НПО «ГАСР», 204 с. (на азербайджанском, английском и русском языках). <https://ebooks.az/az/book/drt0YXj>

21. **Указатель по Кавказскому Военно-Историческому Музею.** Военно-Исторического отдела при Штабе Кавказского военного округа, Тифлис, типография Штаба Кавказского военного округа, 1907 г.
22. Шукюров, Керим. **Кюрекчайский договор: об основных положениях, претворении в жизнь и последствиях упразднения.** В кн.: Гарабаг: Кюрекчайский договор-200. Баку, 2005, с.146.
23. Рзагулу бек Мирза Джамал оглу. **Панах хан и Ибрахим хан в Гарабаге: власть и легенды.** Вводный текст и комментарии Н.Ахундова. Гарабагна-малер. Баку, 2006, с. 270.
24. Потто В.А. **Утверждение русского владычества на Кавказе**, т. I. Тифлис, 1901, с. 244.
25. Мир Мехти Хазани. **Китаби тарихи Гарабаг.** Статьи и комментарии А.Фарзалиев и А.Рамазанов. Гарабагнамаляр. Баку, 2006, с. 234.
26. Мирзя Джамал Джаваншир Гарабаги. **История Гарабага. Гарабагна-маляр.** Баку, 2006, с.158.
27. Мирза Адыгёзал бек. **Гарабагнаме.** Баку, «Язычы», 1989, 192 с.
28. ЦГИА АР: Ф.2898, оп.2, л.11.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT AUTHOR

Gözəlov Pərvin Fəxrədin oğlu – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, “QƏSR” Mədəni İrsi və Tarixi Abidələri Qoruyaq İctimai Birliyi. Azərbaycan, Bakı.

Gozalov Parvin Faxradin – Doctor of Philosophy in history, Public Union “QASR” the protection of Cultural Heritage and Historical Monuments. Azerbaijan, Baku.

AZƏRBAYCANDA İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI TARİXİ – HISTORY OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN AZERBAIJAN

UOT: 004.9; 33; 338.2; 93

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF MODELİ: İQTİSADI KİBERNETİKADAN RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATA KEÇİDİN TARİXİ İNKİŞAF ASPEKTLƏRİ

©2024

ƏLÖVSƏT ƏLİYEV*

*İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

ORCID: 0000-0002-1174-8036; e-mail: alovsat_qaraca@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.229>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanada elmi-texnoloji aspektdə hesablama texnikasının və İKT-nin tətbiqi proseslərində iqtisadi kibernetikadan rəqəmsal iqtisadiyyata qarşılıqlı keçidin təkamül mərhələləri və problemləri təhlil olunmuşdur. Müasir dövrdə İKT və onun elmi-nəzəri əsası olan informatika, informasiya və informasiya emalı proseslərinin fundamental bir elm-sənaye sahəsinə çevrilməsinin aktuallığı əsaslandırılmışdır. İqtisadi kibernetika, informatika, hesablama texnikası və İKT-nin təşəkkül mərhələləri təhlil olunmuşdur. Kibernetikanın, riyaziyyatın iqtisadiyyata tətbiqi ilə bağlı iqtisadi kibernetikanın, iqtisadi-riyazi üsul və modellərin inkişafının, iqtisadi informatikanın formalaşması məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin elmi-praktik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilərək həmin iqtisadi modelin Prezident İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilməsi istiqamətləri qeyd olunmuşdur. Heydər Əliyev modelində iqtisadi kibernetikadan iqtisadi informatikaya və rəqəmsal iqtisadiyyata funksional keçid mərhələləri şərh olunmuşdur. İqtisadi inkişaf modelində ənənəvi və yeni sektorların inkişaf etdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Heydər Əliyev iqtisadi modelində texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarının formalaşmasında İKT-nin tətbiqi problemləri və perspektiv vəzifələri göstərilmişdir. Bu modeldə texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarının formalaşması xüsusiyyətləri və problemləri təhlil olunmuş, onun həlli yolları verilmişdir.

Heydər Əliyev modelində iqtisadi kibernetikadan iqtisadi informatikaya və rəqəmsal iqtisadiyyata 1)İlkin kibernetik yanaşma; 2)Hesablama və informasiya

emalı proseslərinin sürətləndirilməsi; 3)Rəqəmsal inqilab və informasiyalaşma; 4)İqtisadi sistemlərdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi səviyyəsinin yüksəldilməsi; 5)Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı; 6)Texnoloji konvergensiya və innovasiya; 7)Big Data analitikası; 8)Sənaye 4.0 platformasına, datalara, süni intellektə və s. əsaslanan yeni nəsil iqtisadi paradigmanın formalaşması kimi bəzi funksional keçid prinsipləri izah olunmuşdur. İqtisadi Kibernetikadan Rəqəmsal iqtisadiyyata qarşılıqlı keçidin Azərbaycanın inkişaf modelinin formalaşmasında, iqtisadi kibernetikanın, informatikanın və rəqəmsal iqtisadiyyatın bir-birinə qarşılıqlı təsirinin əsas mərhələləri, qarşılıqlı elmi-texniki və metodoloji əsasları analiz olunmuşdur. İqtisadi kibernetika və rəqəmsal iqtisadiyyatın qarşılıqlı keçid problemlərinin həllində Sənaye 4.0 platformasının komponentlərinin tətbiqi üçün müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, biliklər və innovasiya iqtisadiyyatı, rəqəmsal transformasiya texnologiyaları, Texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorları, Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf modeli.*

HISTORICAL DEVELOPMENT ASPECTS OF THE TRANSITION FROM ECONOMIC CYBERNETICS TO DIGITAL ECONOMY IN THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV'S DEVELOPMENT MODEL OF AZERBAIJAN

©2024

ALOV SAT ALIYEV*

*Institute of Information Technology
ORCID: 0000-0002-1174-8036; e-mail: alovsat_qaraca@mail.ru

Abstract: *In the article, the evolutionary stages and problems of the mutual transition from economic cybernetics to the digital economy in the processes of application of computing techniques and ICT in the scientific and technological aspects of Azerbaijan were analyzed. In modern times, the relevance of ICT and its scientific-theoretical basis of informatics, information, and information processing processes has been justified. Economic cybernetics, informatics, computing, and ICT formation stages were analyzed. Regarding the application of cybernetics and mathematics to the economy, attention was paid to the development of economic cybernetics, economic-mathematical methods and models, economic informatics. The scientific-practical features of the national leader Heydar Aliyev's economic development model of Azerbaijan were reviewed and the directions for the development of that economic model by President Ilham Aliyev were noted. Functional transition stages from economic cybernetics to economic informatics and digital economy were interpreted in Heydar Aliyev's model. In the economic development model, directions for the development of traditional and new sectors have been determined. In Heydar Aliyev's economic model, the problems and prospective tasks of ICT application in the formation of technological innovation economy sectors are indicated. In this model, the features and problems of the formation of technological innovation economy sectors are analyzed, and solutions are provided.*

From economic cybernetics to economic informatics and digital economy in Heydar Aliyev's model: 1) Initial cybernetic approach; 2)Acceleration of calculation and information processing processes; 3)Digital revolution and informatization; 4)Increasing the level of application of digital technologies in economic systems; 5)Rapid development of digital economy; 6)Technological convergence and innovation; 7)Big Data analytics; 8) Some functional transition principles such as the formation of a new generation economic paradigm based on Industry 4.0 platform, data, artificial intelligence, etc. were explained.

In the formation of Azerbaijan's development model of mutual transition from Economic Cybernetics to Digital economy, the main stages of the interaction of economic cybernetics, informatics and digital economy, mutual scientific-technical, and methodological bases were analyzed. Appropriate recommendations are given for the application of the components of the Industry 4.0 platform in solving the problems of economic cybernetics and digital economy mutual transition.

Keywords: *digital economy, knowledge and innovation economy, digital transformation technologies, technological innovation economy sectors, Heydar Aliyev's economic development model*

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ПЕРЕХОДА ОТ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КИБЕРНЕТИКИ К ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ В
МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО
ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

©2024

АЛОВСАТ АЛИЕВ*

*Институт Информационных Технологий
ORCID: 0000-0002-1174-8036; e-mail: alovsat_qaraca@mail.ru

Резюме: *В статье в научно-технологическом аспекте проанализированы эволюционные этапы и проблемы взаимного перехода от экономической кибернетики к цифровой экономике в процессах применения вычислительной техники и ИКТ в Азербайджане. В современное время обоснована актуальность ИКТ и их научно-теоретической основы – информатики, информации и процессов ее обработки. Проанализированы этапы становления экономической кибернетики, информатики, вычислительной техники и ИКТ. В связи с применением кибернетики и математики в экономике, внимание уделялось развитию экономической кибернетики, экономико-математических методов и моделей, экономической информатики. Были рассмотрены научно-практические особенности модели экономического развития Азербайджана общенационального лидера Гейдара Алиева и отмечены направления развития этой экономической модели Президентом Ильхамом Алиевым. В модели Гейдара Алиева объяснены этапы функционального перехода от экономической кибернетики к экономической информатике и цифровой экономике. В модели экономического развития определены направления развития традиционных и новых отраслей. В экономической модели Гейдара Алиева определены проблемы и перспективные*

задачи применения ИКТ в формировании технологичных инновационных секторов экономики. В данной модели анализируются особенности и проблемы формирования технологических инновационных секторов экономики, а также предлагаются пути их решения.

В модели Гейдара Алиева от экономической кибернетики к экономической информатике и цифровой экономике были объяснены некоторые принципы функционального перехода, такие как: 1) Первоначальный кибернетический подход; 2) Ускорение вычислений и процессов обработки информации; 3) Цифровая революция и информатизация; 4) Повышение уровня применения цифровых технологий в экономических системах; 5) Быстрое развитие цифровой экономики; 6) Технологическая конвергенция и инновации; 7) Аналитика больших данных формирование экономической парадигмы нового поколения, основанной на данных, искусственном интеллекте, платформа Индустрия 4.0 и т. д.

Были проанализированы основные этапы взаимодействия экономической кибернетики, информатики и цифровой экономики в формировании модели развития Азербайджана по переходу от экономической кибернетики к цифровой экономике. Даны соответствующие рекомендации по применению компонентов платформы «Индустрия 4.0» при решении задач взаимного от перехода экономической кибернетики и инновации к цифровой экономике.

Ключевые слова: *цифровая экономика, экономика знаний и инновации, технологии цифровой трансформации, технологические инновационные отрасли экономики, Модель экономического развития Гейдара Алиева.*

Giriş

Müasir cəmiyyətin əsas texniki-texnoloji inkişaf istiqamətlərindən biri onun kompüterləşdirilməsi, şəbəkələşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılmasıdır. Üçüncü Minilliyin İnkişaf Məqsədlərindən (<https://www.un.org/millenniumgoals>) olan qlobal tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsində göstərilir ki, bütün sahələrdə İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) bəhrələnmək imkanı yaradılmalıdır. Aydınır ki, İKT cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təsir göstərdiyindən, dinamik tempdə sosial və iqtisadi həyatın bütün sahələrinə tətbiq olunur. Cəmiyyətin formalaşmasında və effektiv idarə olunmasında onun lazımı informasiyalarla təchiz edilməsinin zəruriliyi artıq hamı tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bunun üçündə müntəzəm olaraq davamlı şəkildə ən müxtəlif forma və məzmununda informasiya sistemləri işlənilməli və tətbiq olunmalıdır.

İKT-nin inkişafı biliklər iqtisadiyyatının, təbii resurslardan az asılı olan iqtisadiyyatın qurulmasına təkan verir.¹ Ona görə də Azərbaycanda neft-qaz sahəsinə alternativ olaraq İKT sektorunun inkişaf etdirilməsi həmişə dövlətin iqtisadi siyasətinin vacib istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu sahə ötən əsrin 50-ci illərindən sonra formalaşmağa başlasa da, indiki əsrimizin ilk illərindən etibarən Azərbaycanda İKT

¹ Аловсат Алиев. Проблемы информатизации общества и экономики. Баку, Elm, 2003, 460 с., с.2.

sahəsində daha çox tədbirlər işlənib və həyata keçirilib. Təkcə BMT İnkişaf Proqramı ilə birgə hazırlanmış Azərbaycanın inkişafı naminə İKT üzrə Milli Strategiyasının (2003-2012-ci illər) Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 17 fevral 2003-cü ildə imzalanmasını xatırlamaq kifayətdir.² Həmin sənəd sonrakı dövrlər üçün rəsmi dövlət proqramı statusu almışdır. İKT üzrə Milli Strategiyanın (İKT MS) yerinə yetirilməsi işi ümumdövlət və ümumxalq əhəmiyyətinə malik olmuşdur. O, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində İKT-nin tətbiqini və onunla əlaqədar yarana biləcək bütün problemlərin həllini nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda ölkədə innovasiyalara, informasiya və biliyə, İKT-yə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması qeyd olunan Milli Strategiyada (<https://president.az/articles/22382>), həmçinin sonrakı bir çox rəsmi Dövlət Sənədlərində də³ bir vəzifə kimi qoyulmuşdur (<https://president.az/articles/53407>; <https://president.az/articles/50474>). Cəmiyyətin sonrakı innovativ inkişafı İKT-in və süni intellektin artmaqda olan intellektual imkanlarından (<https://demokrat.az/az/news/164178>) geniş istifadə olunması ilə əlaqədar olmuşdur.⁴ Ona görə də Heydər Əliyevin memarı olduğu Azərbaycanın inkişaf modelində İKT-nin formalaşmasının tarixi, elmi, iqtisadi, texnoloji aspektlərinin tədqiqi, həmçinin həmin proseslərdə iqtisadi kibernetikadan rəqəmsal iqtisadiyyata keçid problemlərinin təhlili mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İqtisadi kibernetika və informatikanın, hesablama texnikası və İKT-nin təşəkkül mərhələləri

Məlum olduğu kimi İKT sahəsi ilkin formalaşma mərhələsində hesablama texnikasının köməyi ilə verilənlərin emalının üsul və vasitələri haqqında olan texniki bir sfera və predmet kimi xarakterizə olunurdu. Son illərdə isə Hazırda isə İKT və onun nəzəri əsası olan informatika təbiətdə və cəmiyyətdə informasiya və informasiya prosesləri haqqında olan fundamental bir sənaye sahəsinə və elmə çevrilmişdir. İKT sahəsi həmçinin elmlər sistemində birləşdirici integrativ funksiyasını yerinə yetirərək bir sıra yeni elmi istiqamətlərin yaranmasına və inkişafına səbəb olmuşdur.⁵

---

² **Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər).** Bakı, 17 fevral 2003-cü il. <https://e-qanun.az/framework/1969>

³ **“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası.** Bakı, 29 dekabr 2012, s.7. <https://president.az/az/articles/view/7022>

⁴ A.G..Aliyev, R.O.Shahverdiyeva. Conceptual approach to the formation of a digital innovation economy based on artificial intelligence technologies. **Artificial Societies, dekabr, 2022**, v.17, issue 4, pp.1-16.

⁵ Г.Ю.Пешкова, К.Ф.Федоров. Экономическая кибернетика в условиях цифровизации. **Проблемы и перспективы развития**, 2020, №4(63), с.207-210; Е.Н.Ведута **От цифровой экономики к экономической кибернетике (киберэкономике)**. В книге: Будущее экономики России: роль цифросферы. Вызовы, угрозы, решения. Монография. Под научной редакцией И.М.Братищева. Санкт-Петербург, 2022, с.185-203; В.А., Персианов А.В. Курбатова Проблемные вопросы использования инструментария экономической кибернетики. **Управление**, 2019, т.7, №3, с.94-102; А.А. Саламатов **О киберэкономике как новой форме социо-эколого-экономических**

İKT-nin, eləcə də informatikanın ən çox tətbiq olunan sahələrindən biri iqtisadiyyatdır. Əvvəlki dövrlərdə iqtisadi sahələrə aid informasiyaların emalına xüsusi ehtiyac yarandığından həmin texniki sahə ilə iqtisadiyyatın çox cəhətli qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi digərlərindən daha nümunəvi xarakter daşıyır. Ona görə də iqtisadiyyat elminin nümunəsində ötən əsrin 50-60-cı illərində hesablama texnikasının, riyaziyyatın, kibernetikanın tətbiqi məsələləri daha qabarıq nəzərə çarpır. Həmin illərdə kibernetikanın, riyaziyyatın iqtisadiyyata tətbiqi ilə bağlı iqtisadi kibernetika elm sahəsi yaranmışdır. İqtisadi-riyaziyyatın, iqtisadi-riyazi üsul və modellərin inkişafı da İKT-nin iqtisadiyyatda tətbiqinə geniş yol açmış və fundamental informatikanın xüsusi bölməsi kimi iqtisadi informatika formalaşmışdır.

Riyaziyyat, iqtisadi kibernetika, riyazi statistika, iqtisadi informatika və iqtisadiyyat arasında inteqrasiya prosesləri daha mürəkkəb xarakter almışdır. Əvvəlcə onlar iqtisadiyyatda tətbiq olunaraq, onun inkişafına təkan vermiş və iqtisadi kibernetikanı və informatikanı formalaşdırmışdır. Bu elmlər və müasir İKT iqtisadiyyata o qədər nüfuz etmişdir ki, artıq iqtisadiyyat özü də bir elm olaraq dəyişmiş və yeni anlayışlar meydana gətirmişdir. Belə ki, İKT-nin tətbiqinin müasir səviyyəsi yeni iqtisadi mühitin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu zaman iqtisadiyyat özü də yeni forma və məzmun kəsb etmişdir. Bu sahə artıq informasiya, elektron iqtisadiyyatı, son illərin termini ilə desək rəqəmsal iqtisadiyyat adını almışdır. Bununla yanaşı iqtisadiyyat özü də həmin sahəyə təsir etmiş, onu iqtisadi obyekt kimi öyrənmişdir. Bununla bağlı yaranan problemlərin tədqiqi isə informatikanın və ya İKT-nin iqtisadiyyatı bölməsinin üzərinə düşmüşdür.

İqtisadi kibernetika və informatikanın bir elm və sənaye sahəsi kimi formalaşması mərhələləri kompüter texnikasının inkişafına uyğundur. Ona görə də 1950-ci illərdən sonrakı dövrlərdə iqtisadi kibernetika və informatika fundamental bir elm sahəsi kimi formalaşmış və bir çox yeni elmi istiqamətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda iqtisadi kibernetika və informatika elmi 1960-cı illərdən inkişaf etməyə başlamışdır. Məhz həmin illərdə ilk dəfə respublika Elmlər Akademiyası sistemində hesablama mərkəzi və Kibernetika İnstitutu yaradılmışdır. İqtisadi proseslərdə riyaziyyatın, hesablama texnikasının tətbiqi üzrə elmi-tədqiqatlara başlanılmışdır. 1970-ci illərdən başlayaraq keçmiş SSRİ məkanında olduğu kimi respublikada bütün nazirliklərin, iri müəssisələrin Hesablama mərkəzləri və Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri (AİS) şöbələri yaradılmışdır. Elə həmin illərdə AEA Kibernetika İnstitutunda müstəqil AİS şöbəsi yaradıldı. Bir neçə il sonra isə onun tərkibində RAİS bölməsi formalaşdırılmışdır.

1980-ci illərdən başlayaraq isə Respublika üzrə AİS-in (“RAİS-Azərbaycan”) Respublika Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin yaradılması AEA-nın müstəqil AİS şöbəsinə həvalə olunmuşdur. Eyni zamanda bütün nazirliklər də sahə AİS-i yaratmağa başlamışdılar. Ölkənin bir çox ali məktəblərində – ADU-da, ADİU-da, ADNA-da, ATU-da informatika, İKT, iqtisadi kibernetika və informatika profilli kadrlar hazırlanmağa başlanılmışdır. Həmin illərdə yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı

məqsədi ilə SSRİ AAK-ın qərarı ilə Dissertasiya Şurası yaradıldı. Bu sahədəki uğurlu elmi-tədqiqat işlərinə görə bir qrup alimə Dövlət Mükafatı verildi.

Sonrakı illərdə kompüter texnikası sahəsində baş verən dəyişikliklərə müvafiq olaraq həmin istiqamətdəki işlər get-gedə müasir formada və məzmununda davam etdirilmişdir. 2002-ci ildə AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu yaradılmışdır. Bu respublikada İKT-nin tətbiqi ilə bağlı problemlərə, bu istiqamətdəki tədqiqatlara, yüksək ixtisaslı kadrlara olan böyük tələbatdan irəli gəlmişdir. İnstitutda İKT-nin ən aktual problemləri tədqiq edilir. Bu sahələr üzrə yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı həyata keçirilir. İKT bazarının inkişaf perspektivləri, İnformasiya və biliklər iqtisadiyyatının formalaşması məsələləri təhlil edilir. Müxtəlif təyinatlı informasiya resursları yaradılır. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması problemləri araşdırılır. İnstitutda elə həmin dövrdə rəqəmsal transformasiya, iqtisadiyyat və innovasiya yönümlü problemlərin tədqiqi ilə məşğul olan şöbə yaradılmışdır.

Şəkil 1. *Ümummilli lider Heydər Əliyevin İnkişaf modelində əks olunan bəzi elmi-praktik xüsusiyyətlər (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)*

Hazırda iqtisadiyyat, idarəetmə, elm, təhsil, pensiya, vergi, gömrük, tələbə qəbulu və s. kimi sahələrdə bir çox iri İKT layihələri işə başlamışdır. Ölkədə müntəzəm olaraq beynəlxalq səviyyəli İKT sərgiləri, forumları, konfransları keçirilir. İKT-nin iqtisadi-sosial sahələrdə tətbiqi üzrə mühüm qanun və qərarlar qəbul edilmişdir. Müntəzəm olaraq sahənin normativ hüquqi əsası təkmilləşdirilmişdir. İKT-nin iqtisadiyyata tətbiqi sahəsində mütərəqqi islahatlar həyata keçirilir. Kosmik sənayenin yaradılması, “Azerspace-1” telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması, Yüksək Texnologiyalar Parkının, Sənaye 4.0 Mərkəzinin, innovativ rəqəmsal iqtisadiyyatın, E-hökumət portalının yaradılması İKT elminin və sahəsinin ölkədə sürətlə inkişaf etdiyinin göstəricisidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin elmi-praktik xüsusiyyətləri

Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında formalaşan iqtisadi inkişaf modelində ölkənin inkişafına töhfə verən müxtəlif elmi və praktik xüsusiyyətlər üzvi şəkildə nəzərə alınmışdır. İqtisadi inkişaf modelində əks olunan bəzi elmi-praktik xüsusiyyətlərini 1-ci şəkildəki kimi ifadə etmək olar. Şəkildə qeyd olunan xüsusiyyətlərə aşağıdakıları da aid etmək olar.

1) *Resursların səmərəli idarə edilməsi.* Bu istiqamət enerji sektorunda Azərbaycanın bol təbii sərvətlərinin səmərəli idarə edilməsi və istifadəsinə yönəldilmişdir.

2) *Diversifikasiya səyləri, neftdən asılılığın azaldılması.* Bu istiqamət enerji sektorundan kənar iqtisadiyyatı şaxələndirmək təşəbbüsləri var idi. Məqsəd neft və qaz gəlirlərindən asılılığı azaltmaq və turizm, kənd təsərrüfatı və texnologiya kimi qeyri-neft sektorlarında inkişafı təşviq etmək idi.

3) *İnfrastrukturun inkişafı.* Nəqliyyat şəbəkələri, rabitə sistemləri, şəhərin inkişafı və s. daimi diqqətdə saxlanılırdı.

4) *Sosial proqramlar, inklüzivlik, sosial bərabərsizlik, yoxsulluq və işsizliklə mübarizə.* Bu sahədə sosial rifah proqramları, səhiyyənin yaxşılaşdırılması, təhsil islahatları, yoxsulluğun azaldılması səyləri, yaşayış və insan inkişafı indekslərinin səviyyəsinin artırılması və s. kimi istiqamətlər inkişaf etdirilirdi.

5) *Xarici investisiya, enerji resursları siyasəti.* Bu zaman xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, əlverişli, iş mühitinin yaradılmasına, beynəlxalq təşkilatlarla və digər ölkələrlə tərəfdaşlığı asanlaşdırmağa, iqtisadi əməkdaşlığı təşviq etməyə xüsusi önəm verilirdi.

6) *Qlobal iqtisadi problemlər, regional inteqrasiya və tərəfdaşlıq.* Geosiyasi gərginliyi, qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənliyi və regional münaqişələri nəzərə almaqla müxtəlif beynəlxalq layihələrdə, xüsusən də enerji sektorunda regional inteqrasiya və əməkdaşlığın fəal şəkildə həyata keçirilməsi.

7) *İdarəetmədə şəffaflıq.* Azərbaycanın idarəetməsində şəffaflığın artırılmasına xüsusi diqqət ayrılmış, müvafiq mexanizmlər işlənmişdir.

8) *İntellektual insan inkişafı.* Bu istiqamətdə elmə, təhsilə, texnoloji inkişafa xüsusi diqqət və investisiyalar yatırılırdı.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, müəllifin Azərbaycanın Heydər Əliyev iqtisadi modelinin Sənaye 4.0 platformasında inkişaf perspektivlərinə həsr olunmuş məqaləsində Azərbaycan iqtisadiyyatının son əlli illik inkişaf mərhələlərinin, həmçinin dövlət siyasətinin əsasını təşkil edən Heydər Əliyev iqtisadi modelinin spesifik xüsusiyyətləri, onun Sənaye 4.0 platformasında inkişaf perspektivləri təhlil olun-

muşdur. Məqalədə 2023-cü ilin “Heydər Əliyev ili” elan olunmasının əhəmiyyəti əsaslandırılaraq Heydər Əliyev iqtisadi modelinin özəllikləri, formalaşma mərhələləri şərh olunmuş, onun ölkəAzərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilməsi prioritetləri verilmiş və respublikanın rəqəmsal innovativ texnoloji inkişaf mərhələsinə keçidinin perspektiv inkişaf istiqamətləri göstərilmişdir. Heydər Əliyev iqtisadi modelində ənənəvi sahələrin və yeni sektorların inkişaf etdirilməsi xüsusiyyətləri qeyd olunmuş, iqtisadi modeldə texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarının formalaşmasında İKT-nin tətbiqi problemləri, perspektiv vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Heydər Əliyev iqtisadi modelində İKT əsaslı texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorları təklif olunmuş, onun formalaşması xüsusiyyətləri və problemləri analiz olunmuşdur.

Big Data, Bulud, Əşyaların İnterneti, Kosmik, süni intellekt və s. kimi müasir texnologiyaların yaratdığı iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının dayanıqlılığının rəqəmsal transformasiya texnologiyaları vasitəsi ilə yüksəldilməsi üçün Sənaye 4.0 platforması elementlərinin texnoloji tələbləri, prioritetləri nəzərə alınmaqla müvafiq təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətinin həm birinci mərhələsində (1970-1980-cı illər), həm də ikinci mərhələsində (1993-2003-cü illər) texnoloji iqtisadi inkişafa ciddi önəm vermiş, xüsusi qayğı göstərmiş, addım-addım “Azərbaycan iqtisadi modeli”ni işləmiş, tətbiq etmiş və inkişaf etdirmişdir. Yeni iqtisadi modeldə iqtisadi rəqəmsal transformasiyalarda milli regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla beynəlxalq inkişaf istiqamətlərinə uyğunlaşmış və dünya iqtisadiyyatı ilə inteqrasiyaya çalışılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ümummilli lider Heydər Əliyev iqtisadi modelini daha da inkişaf etdirmək kursunu qəbul etdi. İKT-nin Milli inkişaf Strategiyasına start verdi. O, neftdən gələn gəlirləri insan kapitalının inkişafına yönəltdi, qeyri-neft sektorlarını inkişaf etdirdi. Azərbaycan iqtisadiyyatını dünyaya tanıtdı. Neft-qaz strategiyası ilə yanaşı olaraq ölkənin digər sahələrinin strateji yol xəritələri hazırlandı, dövlət proqramları qəbul olundu. Təxminən 30 illik iki inkişaf mərhələsi olan Heydər Əliyev iqtisadi modelinin III mərhələsi post neft dövrü kimi tarixə düşdü. Bu dövrdə işğalçı Ermənistanın ədalətsiz olaraq apardığı 30 illik Qarabağ müharibəsi də Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ildə qələbə ilə başa çatdı. Dördüncü mərhələyə-post müharibə, post konflikt dövrə qədəm qoyuldu. 2020-ci ildən sonrakı post müharibə mərhələsi ölkənin innovativ inkişaf kursuna qədəm qoymasıyla xarakterizə olunur. Artıq ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının milli prioritetləri elan olunmuşdur. Ölkədə Heydər Əliyev iqtisadi modelinin dördüncü mərhələsinə-innovativ texnoloji inkişaf mərhələsinin icrasına başlanılmışdır.

Heydər Əliyev iqtisadi modelində ənənəvi sahələrin və yeni texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarının formalaşmasında İKT-nin tətbiqi problemləri və perspektiv vəzifələri

Ənənəvi iqtisadiyyat sektorlarının inkişafında innovativ yüksək texnologiyaların tətbiqi iqtisadi inkişafın yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır. Burada yeni iqtisadi sektorlar inkişaf etdikcə, yeni iş yerləri formalaşdıqca əhalinin həyat tərzini də yüksə-

ləcəkdir. Nəticə etibarı ilə ölkədə adambaşına düşən ÜDM-nin daha da artacağı gözləniləndir. Bu da gələcəkdə həm respublika iqtisadiyyatının, həm də Qarabağ və onun ətraf rayonlarında ənənəvi iqtisadiyyat sahələri ilə paralel olaraq, qeyri-neft sektorlarının inkişafına gətirib çıxaracaqdır. Azərbaycanın iqtisadiyyatının dünya miqyasında yüksəlməsinə, qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətli istehsalının artırılmasına əlavə imkanlar yaranacaqdır.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə müvafiq dövlət proqramlarında ölkədə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması üçün İKT infrastrukturunun sürətli inkişafı, ölkənin İKT sənayesinin potensialının artırılması kimi əsas məsələlər qoyulmuşdur. Hazırkı dövrdə informasiya və biliklərə əsaslanan, rəqabətqabiliyyətli, davamlı, dayanıqlı informasiya, eləcə də elektron – rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması, informasiya və bilik bazarının yaradılması, güclü İKT infrastrukturunun və vahid milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması, informasiya təhlükəsizliyinin təmini, ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiya, milli proqram vasitələrinin yaradılması, İKT məhsullarının istehsalı, ölkənin rəqəmsal geriliyinin aradan qaldırılması olduqca vacib məsələlərdəndir.⁶ Bunların məntiqi nəticəsi Azərbaycanda İKT sferasının inkişafı ilə İnformasiya cəmiyyətinin və iqtisadiyyatının yaradılmasıdır. İKT-nin respublika iqtisadiyyatının bir hissəsi kimi formalaşması dünyanın əksər ölkələrində XX əsrin 60-70-ci illərinə təsadüf edir. İKT sahəsinin iqtisadi durumu kifayət qədər dayanıqlı və davamlı inkişaf yolundadır. Bütün bunlar isə İKT-nin inkişafı ilə əlaqədar iqtisadiyyatın formalaşması proseslərinin həllini zəruri edir. İKT-nin iqtisadiyyatın zəruri bir sahəsi kimi formalaşması proseslərinin təhlili bir çox konseptual istiqamətlərdə həyata keçirilə bilər. Belə sahələrin hər biri üzrə vəziyyətdən asılı olaraq, bu və ya digər dərəcədə mümkün təhlil və proqnozların aparılması İKT sahəsinin iqtisadi durumunu qiymətləndirməyə imkan verə bilər. İKT sektorunun vəziyyəti üzrə olan məlumatların təhlili göstərir ki, İKT bazarı dünya üzrə ÜDM-nin 6,5%-ni təşkil edir. Bəzi proqnozlara görə isə 2025-ci ildə onun dünya üzrə ÜDM-dəki payı 9%-ə çata bilər (<https://www.ec.europa.eu/jrc/en/predict/ict-sector-analysis-2019>). Son məlumatlara görə ABŞ-da İKT sektorunun ÜDM-dəki töhfəsi 6,4%, Yaponiyada isə 6,8% olmuşdur.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın aparıcı və dinamik inkişaf edən sahəsi kimi İKT sektorunun həcmi təqribən 20-25% orta illik artım tempi ilə hər üç ildə iki dəfə artaraq, 1,9 milyard ABŞ dollarını ötmüş, ÜDM-də payı 1,7%-ə, qeyri-neft ÜDM-də payı isə 3,3%-ə yüksəlmişdir [14]. Sektora investisiya qoyuluşu təqribən 2,5 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Onun 28%-i dövlət, 72%-i isə yerli və xarici investisiyadır. Özəl sektorun payı 80%-ə yüksəlmişdir.

Heydər Əliyev iqtisadi modelinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən daha da inkişaf etdirilməsi mərhələsində baş verən IV Sənaye inqilabına keçid şəraitində

⁶ Əlövsət Əliyev, Roza Şahverdiyeva. İKT əsaslı texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarının formalaşması və onların sosial iqtisadi proseslərə təsiri aspektləri. **İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2021, №1**, s.94-110; T.Niebel ICT and economic growth – Comparing developing, emerging and developed countries. **World Development**, 2018, pp.197-211.

İKT-nin təsiri ilə Rəqəmsal, Veb, İnternet, İKT, şəbəkə, informasiya, kosmik, bulud, Big Data və s. kimi yeni texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorları əmələ gəlmişdir. Bunlardan əlavə İKT iqtisadiyyatı, bioiqtisadiyyat, nanoiqtisadiyyat, dil iqtisadiyyatı, tibb iqtisadiyyatı, təhsil iqtisadiyyatı, elm iqtisadiyyatı, davranış iqtisadiyyatı, yaşıl-ekoloji, sirkulyar iqtisadiyyat, kreativ iqtisadiyyat, incəsənət-art iqtisadiyyatı, mədəniyyət iqtisadiyyatı, idman iqtisadiyyatı, alternativ energetika iqtisadiyyatı, patent iqtisadiyyatı və s. kimi innovativ iqtisadiyyat sektorları da formalaşmaqdadır.⁷

İnnovasiyaya və biliklərə əsaslanan cəmiyyətin qurulması, yüksək texnologiyalar parklarının yaradılması, elektron informasiya resurslarının inkişaf etdirilməsi, bank, maliyyə, ticarət (<https://e-qanun.az/framework/10406>), təhsil, sosial-iqtisadi və s. sahələrdə elektron xidmətlərin daha geniş tətbiqi formalaşmaqda olan innovativ informasiya iqtisadiyyatının əsas inkişaf istiqamətləridir. İnnovasiya və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın əsas inkişaf trayektoriyası, həm də bu sahənin texniki-texnoloji inkişaf xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. İnformasiya nəzəriyyələri, informasiyanın emalı, saxlanması, ötürülməsi, təhlükəsizliyi nəzəriyyələri, müasir bulud, Big Data kimi komputinq texnologiyaları, nano, kvantium, kosmik informatika texnologiyaları, İnternet resurslarının sürətli axtarış mexanizmləri, süni intellekt, robotlaşdırma, intellektual idarəetmə sistemləri, sosial şəbəkə texnologiyalarının tətbiqləri və s. kimi modern elmi-tədqiqat istiqamətləri və perspektiv nəzəriyyələr yeni iqtisadiyyatın texniki-istehsal, infrastruktur cəhətdən elmi-nəzəri əsaslarını və metodoloji formalaşma platformasını təşkil edir.⁸

Big Data texnologiyaları iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri haqqında qeyd etmək olar ki, onun formalaşdırılmasını həyata keçirmək, davamlı inkişafına nail olmaqla yeni milli iqtisadiyyatın tarazlı iqtisadi inkişaf modelini daha da təkmilləşdirmək tələb olunur. Big Data texnologiyaları vasitəsi ilə müxtəlif formatlı böyük həcmli verilənlərin emalı, analizi və onlardan faydalı biliklərin çıxarılması prosesləri həyata keçirilir. İnternet şəbəkəsi ən nəhəng verilənlər bazası, yəni Big Datanın ən böyük obyekt, xammal bazasıdır.⁹

Bulud texnologiyaları iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, son zamanlar “bulud hesablamaları” adlanan texnologiyanın hesabına program təmi-

---

⁷ И.М.Теняков, Д.И.Закиров Направления влияния цифровизации на экономический рост. **Проблемы современной экономики**, 2022, №1(81), с.38-41; Alovzat Aliyev. conceptual approach to the formation of an intelligent digital innovation economy. **Informatica Economica journal**, 2023, vol. 27, no.2, pp.5-14.

⁸ Г.Б.Клейнер. Интеллектуальная экономика цифрового века. Цифровой век: шаги эволюции. **Экономика и математические методы**, 2020, том.56, №1, с.18-33; Əlövsət Əliyev, Roza Şahverdiyeva. **İnnovasiya fəaliyyətinin təşkili problemləri və həlli mexanizmləri**. Monoqrafiya. Bakı, “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2023, 532 s.

⁹ R.V.Mellor Big Data modelling the knowledge economy. **Int.J.Knowledge-Based Development**, 2018, vol. 9, No.3, pp.206-220; П.Померанцева, С.Д.Яценко. Технология больших данных как основа формирования цифровой экономики. **Интеллектуальные ресурсы-региональному развитию**, 2020, №2, с.365-371; Р.М.Магомедов 5G технологии: прорыв в цифровой экономике. **Самоуправление**, 2020, т.2, №1(118), с. 250-253.

natına, verilənlər bazalarına, digər xidmətlərə çıxış imkanı əldə edilir. Bulud texnologiyalarının inkişafı və geniş istifadəsi makro və mikro səviyyələrdə bir sıra iqtisadi perspektivlər vəd edir. Buna görə də, bulud xidmətləri informasiya iqtisadiyyatının və onun aparıcı istiqaməti olan İnternet iqtisadiyyatının əsas, perspektiv segmentlərindən biri sayılır.¹⁰

Əşyaların İnterneti, kiberfiziki sistemlər və süni intellekt iqtisadiyyatının formalaşması göstərir ki, Əşyaların İnterneti (IoT) texnologiyası 5G-nin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. 2024-cü ildə müəssisələrdə IoT texnologiyası vasitəsilə qoşulmanın sayı 13,3 milyarda, 2025-ci ilədək isə 25 milyarda çatacaqdır. İstehlakçı IoT ilə qoşulma əlaqələri eyni dövrdə təxminən iki dəfə artaraq 11.4 milyarda çatacaqdır. 2025-ci ilə qədər 13 milyard yeni IoT əlaqəsi olacaqdır. Qlobal IoT texnologiyası üzrə gəlir üç dəfədən çox artaraq 1,1 trilyon dollara çatacaqdır.¹¹

3D və virtual reallıq texnologiyalarının iqtisadi xüsusiyyətlər onu göstərir ki, 3D texnologiyaları sahəsində “gələcəyin dünyası” adlanan virtual reallıq yaranmışdır. Virtual reallıq – ölçülülü mühit meydana gətirərkən istifadəçinin interaktiv şəkildə virtual obyektlərlə qarşılıqlı təsirini yaratmaq üçün kompüterlərdən və insan-maşın interfeysindən istifadə etmək üçün yeni bir konsepsiyadır. Virtual reallıqda əsas məqam kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə üç ölçü və interaktivlik sahəsində real obyekt effektini yaratmaqdır.

Kosmik iqtisadiyyat – kosmik resurslar və vasitələrlə yeni iqtisadi modelin yaradılması və mövcud iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsidir. Kosmik iqtisadiyyat kosmik fəaliyyətin dünya iqtisadiyyatında rolunun durmadan artması, qloballaşma proseslərinin əhatə dairəsinin getdikcə genişlənməsi, elm və texnikanın sürətli inkişafı respublika iqtisadiyyatında kosmik texnologiyalardan daha geniş miqyasda istifadə edilməsini ön plana çəkir. Ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində kosmik tədqiqatların nəticələrinin, kosmik sənaye məhsullarının istifadə edilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, kosmik sənaye sahələrinin inkişafı, eləcə də kosmik tədqiqatların aparılması üçün investisiya qoyuluşlarının artırılması kosmik fəaliyyət sahəsində dövlət proqramlarından irəli gələn vəzifələrdəndir.

Heydər Əliyev modelində iqtisadi kibernetikadan iqtisadi informatikaya və rəqəmsal iqtisadiyyata funksional keçid prinsipləri

Məlum olduğu kimi *İqtisadi kibernetika* kompüter və riyazi modelləşdirmə kimi texnologiyaların iqtisadiyyata tətbiqinin təsirini araşdıran bir sahədir. Rəqəmsal iqtisadiyyat isə iqtisadi proseslərin rəqəmsallaşması və informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə əlaqəlidir. Bu keçidin tam dəqiq tarixi məlum olmasa da ən son iki onillik ərzində informasiya texnologiyalarının iqtisadiyyata təsiri və rəqəmsallaşma prosesi xeyli sürətlənmişdir.

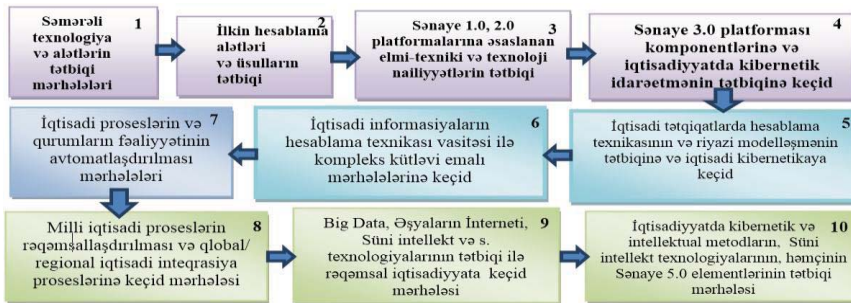
¹⁰ **The Mobile Economy**. 2022. 48 p. <https://www.gsma.com/mobileeconomy/wp-content/uploads/2022/02/280222-The-Mobile-Economy-2022.pdf>.

¹¹ **The Mobile Economy** 2022. 48 p. <https://www.gsma.com/mobileeconomy/wp-content/uploads/2022/02/280222-The-Mobile-Economy-2022.pdf>; А.В.Чернов, В.А.Чернова Интернет вещей как глобальная инфраструктура для новой экономики. **Современная наука: актуальные проблемы теории и практики**, 2018, №12, с.73-76.

İqtisadi kibernetikadan rəqəmsal iqtisadiyyata keçid iqtisadi sistemlərin idarə edilməsində kibernetik prinsiplərdən istifadə etməklə rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi fəaliyyətlərə geniş inteqrasiyasına doğru irəliləyişi göstərir. İqtisadi kibernetika 20-ci əsrin ortalarında yaranıb, iqtisadi sistemləri və onların idarəetmə mexanizmlərini təkmilləşdirmək üçün kibernetika, tətbiqi riyaziyyat, riyazi statistika və kompüter-hesablama texnikalarının tətbiqinə diqqət yetirir. İqtisadi kibernetika, əsasən 1950-60-cı illərdə, kibernetika, riyaziyyat və iqtisadiyyatın üzvi şəkildə birləşdirilməsi ilə formalaşmışdır. Onunla əlaqədə inkişaf edən iqtisadi informatika isə iqtisadiyyatda məlumat işləmə, analiz etmə və informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə məşğul olan bir elmi-texniki-praktiki sahədir. Bu sahədəki inkişaf da bir neçə əsas mərhələlərdən keçmişdir.

Ən son illərdə sürətlə formalaşan rəqəmsal iqtisadiyyat isə daha çox kompüterlərin, İnternetin və digər informasiya texnologiyalarının iqtisadi proseslərə geniş tətbiq olması ilə inkişaf etmişdir. Əməliyyatlar rəqəmsallaşmaqla daha effektiv və sürətli hala gətirilib. İstifadə olunan məlumatların həcmi və onların analitik analizi iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tədqiqində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu, iqtisadiyyatın daha dinamik və data-əsaslı bir formada inkişaf etməsi baxımından əhəmiyyətli bir addımdır.

İqtisadi kibernetikadan – rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin təkamülü kompleks, çoxşaxəli proses olub, bir çox əsas mərhələlərdən və əhəmiyyətli irəliləyişlərdən ibarət olmuşdur. Bu prosesdə başqa sözlə qeyd olunanları ümumiləşdirərək iqtisadi qurumların və proseslərin təşkili, inkişafında avtomatlaşdırma və virtual rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin formalaşmasının inkişaf mərhələlərini 2-ci şəkildəki kimi ifadə etmək olar.

Şəkil 2. *İqtisadi qurumların və proseslərin fəaliyyətlərinin təşkili və idarə olunmasında avtomatlaşdırma və intellektual rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin funksional inkişaf mərhələləri (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)*

Göründüyü kimi bu prosesdə hökumətlər və beynəlxalq tənzimləyici orqanlar rəqəmsal iqtisadiyyatın təqdim etdiyi çətinlikləri və imkanları həll etmək üçün siyasətlərini uyğunlaşdırmağa başladılar. Məlumatların məxfiliyi, kibertəhlükəsizlik, əqli mülkiyyət hüquqları və rəqəmsal bazarlarda rəqabət kimi hallara diqqət yetirdilər.

Bu təkamül siyasəti 1) texnoloji irəliləyişlərin iqtisadi sistemlərə inteqrasiyasını, 2) biznesin fəaliyyət üsullarını, 3) istehlakçıların qarşılıqlı əlaqəsini, 4) hökumətlərin rəqəmsal dövrdə iqtisadi fəaliyyətlərinin tənzimləmə üsullarını və s. daha da təkmilləşdirdi. Bu funksional mərhələlər nəticəsində iqtisadi kibernetika və informatika iqtisadiyyatın effektiv idarə edilməsində, təhlilində, qərar qəbuletmədə önəmli rəqəmsal innovativ texnologiyalarla inteqrasiya olunaraq iqtisadiyyata intellektual dəyişiklik və məzmun gətirərək onu rəqəmsal intellektual innovativ iqtisadiyyata çevirmişdir.

İqtisadi qurumlarda, proseslərdə, sistemlərin formalaşmasında və idarə olunmasında, Heydər Əliyev modelində iqtisadi kibernetikadan iqtisadi informatikaya və rəqəmsal iqtisadiyyata funksional keçid prinsiplərini 3-cü şəkildəki kimi ifadə etmək olar.

1. *İlkin kibernetik yanaşma.* 20-ci əsrin ortalarında Norbert Wiener və başqaları kimi pionerlər iqtisadi modelləşdirməyə kibernetik anlayışları daxil edərək, iqtisadi modelləşmədə və təhlildə əks əlaqə dövrlərini və sistem dinamikasını nəzərə aldılar.

2. *Hesablama və informasiya emalı proseslərinin sürətləndirilməsi.* 20-ci əsrin ikinci yarısında hesablama texnologiyalarının inkişafı ilə böyük həcmdə iqtisadi məlumatları emal etmək qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Bu, iqtisadi təhlildə, planlaşdırmada və qərarların qəbulunda hesablama maşınlarından və kompüterlərdən istifadəyə səbəb oldu.

1970-80-ci illərdə, kompüterlər və proqramlaşdırma dilləri iqtisadiyyatın dəyişdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır. İnformasiya texnologiyaları iqtisadi analiz üçün tətbiq edilməyə başlanmışdır. 20-ci əsrin ortalarında kibernetika və sistemlər nəzəriyyəsi iqtisadi fikrə təsir göstərməyə başladı. İqtisadi sistemləri daha effektiv başa düşmək və idarə etmək üçün əks əlaqə dövrləri, nəzarət sistemləri və modelləşdirmə kimi anlayışlar tətbiq edilmişdir.

1960-1970-ci illərdə hesablama texnikaları daha mürəkkəb iqtisadi modelləşdirmə və simulyasiyalara imkan verdi. Bu, iqtisadçılara daha böyük məlumatları təhlil etməyə və daha mürəkkəb təhlillər aparmağa imkan verdi.

Şəkil 3. Heydər Əliyev modelində iqtisadi kibernetikadan iqtisadi informatikaya və rəqəmsal iqtisadiyyata funksional keçid prinsipləri (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

3. *Rəqəmsal inqilab və informasiyalaşma.* Təxminən 20-ci əsrin sonlarından başlayaraq rəqəmsal dövrün yaranması əsaslı dəyişikliyə səbəb oldu. İnternetin, rəqəmsal rabitə və informasiya texnologiyalarının yayılması iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində inqilab etdi, qlobal miqyasda biznes əməliyyatlarını, maliyyə əməliyyatlarını və ticarəti keyfiyyətə çox dəyişdirdi.

4. *İqtisadi sistemlərdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi səviyyəsinin yüksəldilməsi.* 20-ci əsrin sonu və 21-ci əsrin əvvəllərində rəqəmsal texnologiyaların müxtəlif iqtisadi sektorlarla inteqrasiyası xeyli sürətləndi. Bu mərhələdə e-ticarətin, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin, onlayn bankçılığın qəbulu və sənaye sferasında rəqəmsal platformaların və xidmətlərin geniş tətbiqi həyata keçirildi.

5. *Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı.* Zaman keçdikcə rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiya olunduğu müxtəlif sektorları əhatə edən rəqəmsal iqtisadiyyat inkişaf etdi. Buraya e-ticarət, fintech, rəqəmsal marketing, data analitikası, digər rəqəmsal platformalar və xidmətlər ətrafında mərkəzləşdirilmiş yeni biznes modellərinin inkişafı daxildir.

6. *Texnoloji konvergensiya və innovasiya.* Bu mərhələdə yeni biliklər əldə etmək, tendensiyaları proqnozlaşdırmaq, xidmətləri fərdiləşdirmək, müxtəlif iqtisadi prosesləri optimallaşdırmaq, bir çox iqtisadi sistemləri intellektuallaşdırmaq, elm, bilik və innovasiyaları geniş tətbiq etmək üçün böyük həcmdə datalardan istifadə edərək effektiv qərarların qəbulu proseslərinin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir.

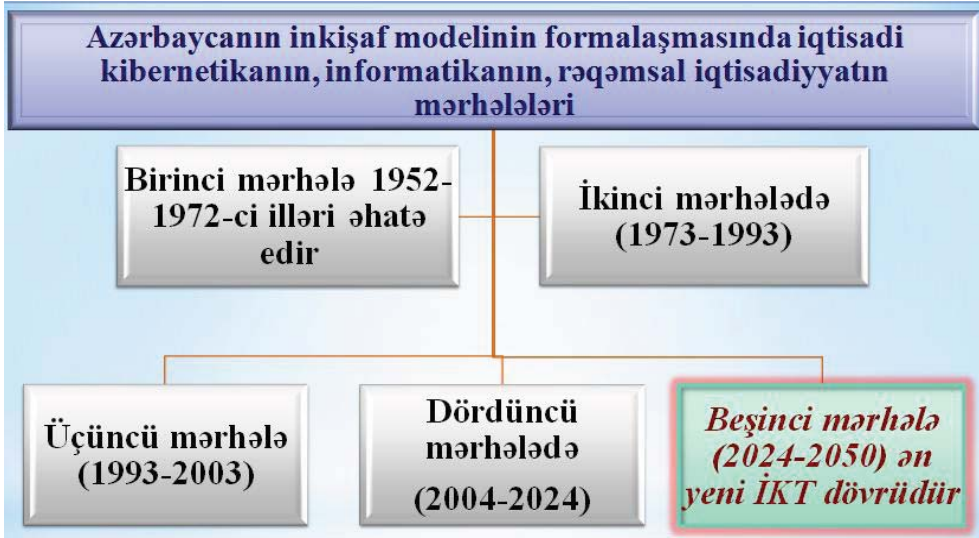
7. *Big Data analitikası.* Məlumatların toplanması və saxlanması imkanlarının eksponensial artımı böyük verilənlər analitikasının yaranmasına səbəb oldu. Bizneslər və iqtisadçılar biliklər əldə etmək, bazar tendensiyalarını proqnozlaşdırmaq, müştəri təcrübələrini fərdiləşdirmək və əməliyyatları optimallaşdırmaq üçün mürəkkəb analitik vasitələrdən istifadə etməyə başladılar. Son dövrlərdə, böyük məlumatın analitik alqoritmlərlə işlənməsi və bu məlumatın iqtisadi təhlil üçün tətbiq edilməsi əhəmiyyətli inkişaf sahələrindən biri olmuşdur. Bu, daha ətraflı və proqnozlaşdırma gücü daha yüksək iqtisadi analiz imkanları yaratmışdır.

8. *Sənaye 4.0 platformasına, datalara, süni intellektə və s. əsaslanan yeni nəsil iqtisadi paradigmanın formalaşması.* Süni intellekt, blokçeyn, Əşyaların İnterneti (IoT) və bulud hesablamaları kimi texnologiyalar rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi sistemlərə inteqrasiyasını daha da sürətləndirib, innovasiyaların tətbiqinə yol açdı. Süni intellekt, maşın öyrənməsi, IoT, blokçeyn və bulud hesablamaları kimi texnologiyaların tətbiqi iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasını daha da sürətləndirdi. Bu texnologiyalar avtomatlaşdırmaya, səmərəliliyin artırılmasına və sektorlar arasında innovasiyaya təkan verdi. Nəticədə rəqəmsal iqtisadiyyat coğrafi sərhədləri aşaraq getdikcə qloballaşdı. O, sənaye sektorlarını yenidən formalaşdırdı, yeni biznes modelləri yaratdı.

İqtisadi kibernetikadan rəqəmsal iqtisadiyyata keçid ümumi halda kibernetik prinsiplərin tətbiqindən iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə rəqəmsal texnologiyaların vahid inteqrasiyasına tədricən keçidi təmsil edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat inkişaf etməyə davam edir, biznesin necə fəaliyyət göstərməsinə, istehlakçıların cəlb edilməsinə və hökumətlərin iqtisadi siyasətləri effektiv idarə etməsinə təsir göstərir.

Azərbaycanın inkişaf modelinin formalaşmasında isə iqtisadi kibernetikanın, informatikanın, eləcə də Rəqəmsal iqtisadiyyatın ayrı-ayrılıqda və ümumilikdə

ciddi təsirləri olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, davam edən bu proses ümumən son 70 il ərzində baş vermişdir, həmin dövrü şərti olaraq 4 mərhələyə ayırmaq olar (şəkil 4).

Şəkil 4. Azərbaycanın inkişaf modelinin formalaşmasında iqtisadi kibernetikanın, informatikanın, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf mərhələləri (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Birinci mərhələ 1952-1972-ci illəri əhatə edir. Bu ilkin 20 illik dövrdə ölkənin elmi-texniki həyatında eksperimental hesablama laboratoriyaları, kiçik hesablama mərkəzləri yaradılmış, iqtisadi kibernetika və modelləşdirmə üzrə tədqiqatlar aparılmışdır. AEA-da Kibernetika İnstitutu yaradılaraq orada xüsusi iqtisadi-riyazi yönümlü elmi-tədqiqat şöbələri formalaşdırılmışdır.

İkinci mərhələdə (1973-1993) Kibernetika İnstitutunun nəzdində müstəqil AİS şöbəsi, sonralar onun da nəzdində RAİS şöbəsi yaradılmışdır. Daha sonralar AİS şöbəsi müstəqil təşkilata çevrilmişdir. Sahəvi Hesablama Mərkəzləri şəbəkəsi, Dissertasiya Şurası, ali məktəblərdə (AM) İKT ixtisasları formalaşmışdır. Bir qrup alimə (6 nəfərə) Dövlət Mükafatı verilmişdir. Bu sahədə Dissertasiya Şurası yaradılmış, yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmışdır. RVBŞ, RHMS, RETİS, DOAİS, RVÖŞ konsepsiyaları işlənilmişdir.

Üçüncü mərhələ (1993-2003) İKT sferasının normativ-hüquqi əsasları yaradılmış, neft strategiyası əsasında intellektual kapitalın inkişafı kursu start götürmüşdür. İKT üzrə Milli Strategiya qəbul olunmuşdur.

Dördüncü mərhələdə (2004-2024) E-Azərbaycan – 1, 2 proqramları, İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Milli Strategiya, Gələcək İnkişaf Konsepsiyası, Strateji Yol Xəritələri, Sosial iqtisadi inkişaf üzrə Milli Prioritetlər, rəqəmsallaşma, kosmik Sənaye 4.0 Mərkəzi və bir çox digər İKT layihələri həyata keçirilmişdir.

Beşinci mərhələdə (2024-2050) ən yeni İKT dövrüdür. Süni intellekt, Bulud texnologiyası, Əşyaların İnterneti, Dərin və maşın təlimi, Rəqəmsal əkiz tətbiq

olunaraq, Sənaye 5.0 platformasında İntellektual Cəmiyyət və iqtisadiyyat quruculuğuna başlanılması ilə xarakterizə olunacaqdır.

İqtisadi kibernetika və informatika ilə rəqəmsal iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi

İqtisadi kibernetika və rəqəmsal iqtisadiyyat və texnologiya iqtisadiyyatı sahəsində iki fərqli, lakin bir-biri ilə əlaqəli anlayışları təmsil edir:

İqtisadi kibernetika iqtisadi sistemləri öyrənmək və idarə etmək üçün kibernetik prinsipləri və sistemlər nəzəriyyəsini tətbiq edən fənlərəsas sahə kimi meydana çıxmışdır. O, iqtisadi prosesləri başa düşmək və təkmilləşdirmək üçün əks əlaqə mexanizmləri, nəzarət sistemləri və məlumatların işlənməsinə diqqət yetirir. İqtisadi kibernetika hesablama və riyazi alqoritmik vasitələrdən istifadə etməklə iqtisadi qərarların qəbulunu optimallaşdırmaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyi artırmaq və iqtisadi sistemlər üçün daha mükəmməl modellər yaratmaq məqsədi daşıyır.¹²

Rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal texnologiyalara əsaslanaraq inkişaf edən iqtisadiyyatdır. Burada iqtisadi fəaliyyətlər, əməliyyatlar və qarşılıqlı fəaliyyətlər rəqəmsal platforma və texnologiyalardan çox asılıdır. O, e-ticarət, rəqəmsal ödənişlər, onlayn iqtisadi xidmətlər, rəqəmsal marketinq, böyük data analitikası, süni intellekt, 3D çap, Əşyaların İnterneti (IoT) və s. kimi müxtəlif aspektləri əhatə edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat müəssisələrin necə işlədiyini, istehlakçıların necə cəlb edildiyini və iqtisadi dəyərin necə yaradıldığını və bölüşdürüldüyünü köklü surətdə keyfiyyətcə dəyişirdi.¹³

İqtisadi kibernetika ilə rəqəmsal iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mahiyyəti iqtisadi sistemləri və prosesləri formalaşdırmaq və səmərəli idarə etmək üçün kibernetik prinsiplərdən və texnoloji irəliləyişlərdən integrativ istifadə etməkdir. İqtisadi kibernetika iqtisadi proseslərin başa düşülməsində və idarə olunmasında sistemlər nəzəriyyəsi və hesablama metodlarının tətbiqi üçün zəmin yaratmışdır. O, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında istifadə olunan konsepsiya və metodologiyaların formalaşmasına da müsbət töhfə verməkdədir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat da öz növbəsində, iqtisadi fəaliyyətləri optimallaşdırmaq, əməliyyatları sadələşdirmək və iqtisadi qarşılıqlı əlaqənin yeni formalarını təmin etmək üçün texnoloji yeniliklərdən və rəqəmsal platformalardan istifadə edir. O, iqtisadi kibernetikada nəzərdə tutulan texnoloji nailiyyətlərin praktiki tətbiqini təcəssüm etdirir.

Hər iki sahə informasiyanın toplanması, emalı, təhlili, həmçinin iqtisadi proseslərin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi üçün kompüter-informasiya texnologiyalarından istifadəyə ümumi diqqət yetirir. İqtisadi kibernetika iqtisadiyyatı nəzəri əsaslar və metodologiyalarla təmin etsə də, rəqəmsal iqtisadiyyat həmin iqtisadi konsepsiyaların texnologiyaya əsaslanaraq real dünyada həyata keçirilməsini və təkamülünü təmin edir.

---

¹² Аловсат Алиев. **Теоретико-прикладные аспекты информатизации гуманитарных отраслей**. Баку: ЭЛМ, 2006, 474 с.

¹³ Əlövsət Əliyev, Roza Şahverdiyeva. **İnnovasiya fəaliyyətinin təşkili problemləri və həlli mexanizmləri**. Monoqrafiya. Bakı, "İnformasiya Texnologiyaları" nəşriyyatı, 2023, 532 s.

İqtisadi kibernetika və rəqəmsal iqtisadiyyatın qarşılıqlı elmi-texniki və metodoloji əsasları

İqtisadi kibernetika və rəqəmsal iqtisadiyyatın elmi-texniki metodoloji əsasları müxtəlif aspektlərdə kəşif, bir-birlərinin əsas nəzəriyyələri və metodları çox vaxt üst-üstə düşür.

İqtisadi kibernetikada tətbiq olunan sistem nəzəriyyəsi və modelləşdirmə müxtəlif iqtisadi qurumlar, istehlakçılar və bazarlar arasında kompleks qarşılıqlı əlaqələri başa düşmək üçün rəqəmsal iqtisadiyyatda da tətbiq olunan modellərin formalaşmasına təsir edir.

İqtisadi kibernetika, iqtisadi məlumatları və modelləri təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq üçün hesablama metodlarına və texnikasına əsaslanır. Eynilə, rəqəmsal iqtisadiyyat da data analitikasına, maşın öyrənməsinə, dərin təlimlərə, ekspert sistemlərinə, süni intellektə əsaslanır.

İqtisadi kibernetika iqtisadi sistemlərdə qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırmaq məqsədi daşıyır. Rəqəmsal iqtisadiyyat da real vaxtda məlumatların operativ işlənməsinə və qərar qəbul etməsinə imkan yaradır.

İqtisadi kibernetika texnologiyanın iqtisadi sistemlərə inteqrasiyasını araşdırır. Rəqəmsal iqtisadiyyatda bu inteqrasiya internet, mobil qurğular, IoT, süni intellekt və blokçeyn kimi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilir.¹⁴

İqtisadi kibernetika iqtisadi sistemləri idarəetmə mexanizmləri vasitəsilə optimallaşdırmağa çalışır. Rəqəmsal iqtisadiyyat da optimallaşdırma, səmərəliliyi artıran alqoritmlər, avtomatlaşdırılmış proseslər və ağıllı sistemlər həmin nəticəni əldə edir.

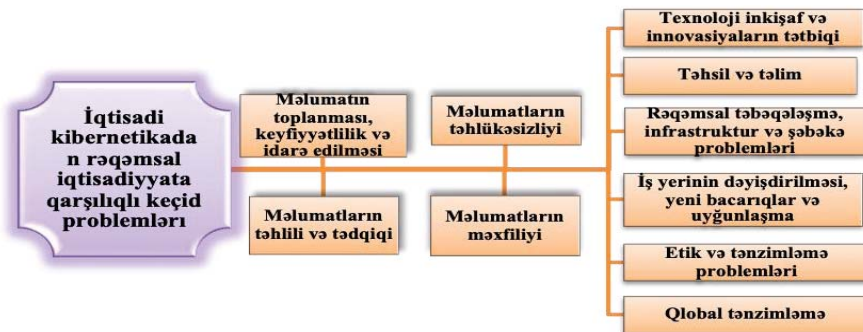
Hər iki sahə iqtisadiyyat, riyaziyyat, kompüter elmləri, mühəndislik və digər koqnitiv texnologiyalara əsaslanır. İqtisadi kibernetika və rəqəmsal iqtisadiyyat arasındakı metodologiyalar və nəzəriyyələr özlərinin simbiotik mübadiləsini əhatə edir. İqtisadi kibernetika və rəqəmsal iqtisadiyyat qarşılıqlı kontekstdə bir birlərini daha da inkişaf etdirirlər.

İqtisadi kibernetikadan rəqəmsal iqtisadiyyata qarşılıqlı keçid problemləri

İqtisadi kibernetikadan rəqəmsal iqtisadiyyata qarşılıqlı keçiddə bəzi problemlərə diqqət yetirilməlidir. Bunlara 5-ci şəkildə göstərilənləri aid etmək mümkündür.

---

¹⁴ Qi Y., Sun Y. et al. **The digital economy-technologies, trends, and influences.** Pers Ubiquit Comput, 2023, 27, pp.1521-1523.

Şəkil 5. İqtisadi kibernetikadan rəqəmsal iqtisadiyyata qarşılıqlı keçid problemləri (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

1) *Məlumatın toplanması, keyfiyyətlik və idarə edilməsi.* Böyük həcmli məlumatları toplamaq, onların doğruluğunu bilmək, bəzilərinin əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasını təmin etmək məsələləri yaranır. Böyük həcmli məlumatların idarə edilməsi və təhlili səmərəli məlumat idarəetmə strategiyalarının işlənilməsinə tələb edir. Məlumatın keyfiyyətliyini, dəqiqliyini və uyğunluğunu təmin etməklə ağıllı fikirlər əldə etmək və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək mümkündür.

2) *Məlumatların təhlili və tədqiqi.* Məlumatın analizi, məlumatları emal etmə alqoritmləri və tədqiqat texnika və texnologiyalarının tətbiqi, daha effektiv və səmərəli olmalıdır.

3) *Məlumatların təhlükəsizliyi.* Rəqəmsal iqtisadiyyatda məlumatın aşkarlığı ilə eyni zamanda məlumatın təhlükəsizliyi də əhəmiyyətli bir məsələdir. Məlumatların qorunması üçün təhlükəsizlik standartları və tədbirləri qurulmalıdır.

4) *Məlumatların məxfiliyi.* İqtisadi fəaliyyətlərin rəqəmsallaşmasının artması ilə həssas məlumatların kibertəhlükələrdən qorunması və fərdi məxfiliyin təmin edilməsi mühüm problemə çevrilib. Bu problemləri həll etmək üçün kibertəhlükəsizlik tədbirləri və qaydaları inkişaf etməlidir.

5) *Texnoloji inkişaf və innovasiyaların tətbiqi.* Texnologiyaların sürətli inkişafı ilə gələcəkdə iqtisadiyyatın dəyişdirilməsi, adaptasiya imkanları və texnologiya ilə birlikdə insan faktorunun qiymətləndirilməsi, cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda innovativ inkişaf vacibdir.

6) *Təhsil və təlim.* Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid zamanı ixtisas sahiblərinin və ixtisas tələb edən işçilərin bu sahədə təliminə və təhsilinə diqqət yetirilməlidir.

7) *Rəqəmsal təbəqələşmə, infrastruktur və şəbəkə problemləri.* Cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rəqəmsal texnologiyalara və internetə bərabər çıxışı olmalıdır. Texnologiyaya çıxışın qeyri-bərabərliyi sosial-iqtisadi bərabərsizlikləri gücləndirə bilər və müxtəlif qruplar arasında rəqəmsal uçuruma gətirib çıxara bilər.

Qeyri-adekvat rəqəmsal infrastruktur, xüsusən də kənd yerlərində və ya inkişaf etməmiş ərazilərdə rəqəmsal texnologiyaların geniş şəkildə mənimsənilməsinə mane olur. Rəqəmsal iqtisadiyyatda bərabər iştirakın təmin edilməsi üçün kommunikativ əlaqə və infrastrukturun təkmilləşdirilməsi vacibdir.

8) *İş yerinin dəyişdirilməsi, yeni bacarıqlar və uyğunlaşma.* Avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşma müəyyən iş rollarının yerdəyişməsinə səbəb ola bilər. Bu da işçilərin uyğunlaşmasını və yeni bacarıqlar əldə etməsini tələb edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə cavab vermək üçün bacarıqlar boşluğunun aradan qaldırılması və işçi qüvvəsinin müntəzəm inkişafı çox vacibdir. Ənənəvi sənayelər rəqəmsal iqtisadiyyatın gətirdiyi sürətli dəyişikliklərə uyğunlaşmaqda çətinliklərlə üzlə^o bilər. İnnovasiyaları təşviq etmək, uyğunlaşma üçün müvafiq mühiti inkişaf etdirmək və keçid zamanı köhnə sənayeləri də dəstəkləmək çox vacibdir.

9) *Etik və tənzimləmə problemləri.* Rəqəmsal iqtisadiyyat texnologiyadan məsuliyyətli istifadə, alqoritmlərin qərəzli və məlumatların istifadəsinin mənfəi nəticələri ilə bağlı etik münasibətləri gündəmə gətirir. İnnovasiyaları etik mülahizələrlə tarazlaşdıran tənzimləyici normativlərin işlənilməsi hazırlanması mürəkkəb məsələ olsa da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

10) *Qlobal tənzimləmə.* Rəqəmsal iqtisadiyyat sərhədləri aşaraq fəaliyyət göstərir. Bu isə vahid qlobal qaydalar və standartlar yaratmağı çətinləşdirir. Müxtəlif hüquqi, mədəni və siyasi mənzərələri nəzərə alaraq qaydaları beynəlxalq səviyyədə tənzimləməyin mühüm problemlər yaratdığını nəzərdən qaçırmaq olmaz.

Nəticə

İKT-nin effektiv və səmərəli şəkildə iqtisadiyyata tətbiqini daha mümkün və təkmilləşdirilmiş etmək olar. Bu problemlərin həlli hökumətlər, bizneslər, akademik dairələr və bütövlükdə cəmiyyətin birgə səylərini tələb edir. Bunlar həmçinin iqtisadi proseslərdə inklüziv siyasətlərin yaradılmasını, infrastrukturaya sərmayənin qoyulmasını, rəqəmsal savadlılığın təşviqini, rəqəmsal iqtisadiyyata asan və ədalətli keçidi təmin etmək üçün bir çox zəruri qaydaların yaradılmasını da əhatə edir.

Göründüyü kimi Heydər Əliyev iqtisadi modelinin elmi-nəzəri əsaslarının dərinədən öyrənilməsi və onun inkişafında elmi-texnoloji innovasiya və İKT siyasətinin formalaşması və tətbiqi əsas məsələlərdən biridir. Perspektivdə onlar sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasının ən yüksək həddə çatdırılmasını təmin edən yüksək texnoloji inkişafa və iqtisadiyyatın optimal strukturuna əsaslanan güclü rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat qurmağı nəzərdə tutur. 2025-ci ilədək Azərbaycanda da müasir İKT texnologiyalara əsaslanmaqla dünya bazarlarına və maliyyə vəsaitlərinə çıxış imkanlarını təmin edən rəqabət mühiti yaradılacaqdır. Ümumilikdə 2025-ci ildən sonrakı dövrdə əmək bazarının tənzimlənməsi həyata keçirilərkən yüksək texnologiyaların, o cümlədən ağıllı maşınların və sistemlərin tətbiqi, həmçinin kommunikasiya imkanlarının genişlənməsi kimi amillərin təsiri nəzərə alınacaqdır. Azərbaycanın Heydər Əliyev iqtisadi modelində nəzərdə tutulan İKT əsaslı texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorları inkişaf etdikcə mobil idarəetmə, mobil bulud, mobil hökumət, mobil nəqliyyat vasitələri və s. kimi sahələrin də inkişafına yeni imkanlar yaranacaqdır. İKT əsaslı Heydər Əliyev iqtisadi modelində yeni texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarının formalaşma istiqamətlərində Sənaye 4.0 platforması komponentlərinin inkişafının innovasiya iqtisadiyyatına verəcəyi töhfələrin əhəmiyyətliliyi və hazırkı dövr üçün keçid tələblərinin nəzərə alınması perspektiv məsələlərdən biridir. Bu proseslərin idarə olunmasında və inkişaf etdirilməsində iqtisadi kibernetika və rəqəmsal iqtisadiyyatın qarşılıqlı funksional keçid, təkamül, elmi-nəzəri, metodoloji problemlərinin həlli mexanizmlərindən və üsullarından bacarıqla

istifadə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Алиев, Аловсат. **Проблемы информатизации общества и экономики**. Баку, Elm, 2003, 460 с.
2. **Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)**. Bakı, 17 fevral 2003-cü il. <https://e-qanun.az/framework/1969>
3. **“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası**. Bakı, 29 dekabr 2012. <https://president.az/az/articles/view/7022>
4. **“Azərbaycan Respublikasında İnformasiya Cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiya (2016-2020-ci illər)**. Bakı, 20 sentyabr 2016. <https://president.az/az/articles/view/21127>
5. **Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələri**. Bakı, 6 dekabr 2016-cı il. <https://president.az/az/articles/view/21953>
6. **Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası**. Bakı şəhəri, 22 iyul 2022, 83 s. <https://president.az/az/articles/view/56725> <https://president.az/az/articles/view/56725>
7. **Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı**. Bakı, 27 aprel 2021. <https://president.az/articles/51299>
8. Aliyev, Alovzat, Shahverdiyeva, Roza. Conceptual approach to the formation of a digital innovation economy based on artificial intelligence technologies. **Artificial Societies**, dekabr, 2022, v.17, issue 4, pp.1-16.
9. Пешкова, Г.Ю., Федоров К.Ф. Экономическая кибернетика в условиях цифровизации. **Проблемы и перспективы развития**, 2020, №4(63), с.207-210.
10. Ведута, Е.Н. **От цифровой экономики к экономической кибернетике (киберэкономике)**. В книге: Будущее экономики России: роль цифросферы. Вызовы, угрозы, решения. Монография. Под научной редакцией И.М.Братищева. Санкт-Петербург, 2022, с.185-203.
11. Персианов, В.А., Курбатова А.В. Проблемные вопросы использования инструментария экономической кибернетики. **Управление**, 2019, т.7, №3, с.94-102.
12. Саламатов, А.А. О киберэкономике как новой форме социо-эколого-экономических отношений. **Профессиональный проект: идеи, технологии, результаты**, 2020, №3(40), с.14-23.
13. Haiming Hang, Zhifeng Chen. How to realize the full potentials of artificial intelligence (AI) in digital economy? A literature review. **Journal of Digital Economy**, 2022, volume 1, issue 3, pp.180-191.
14. Əliyev, Əlövşət, Şahverdiyeva, Roza. İKT əsaslı texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarının formalaşması və onların sosial iqtisadi proseslərə təsiri aspektləri. **İnformasiya cəmiyyəti problemləri**, 2021, №1, s.94-110.
15. Niebel, T. ICT and economic growth – Comparing developing, emerging and developed countries. **World Development**, 2018, pp.197-211.

- 16.Теняков И.М., Закиров Д.И. Направления влияния цифровизации на экономический рост. **Проблемы современной экономики**, 2022, №1(81), с.38-41.
- 17.Aliyev, Alovzat. A conceptual approach to the formation of an intelligent digital innovation economy. **Informatica Economica journal**, 2023, vol. 27, no.2, pp.5-14.
- 18.Клейнер Г.Б. Интеллектуальная экономика цифрового века. Цифровой век: шаги эволюции. **Экономика и математические методы**, 2020, том 56, №1, с.18-33.
- 19.Əliyev, Əlövsət, Şahverdiyeva, Roza. **İnnovasiya fəaliyyətinin təşkili problemləri və həlli mexanizmləri**. Monoqrafiya. Bakı, “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2023, 532 s.
- 20.Mellor R.B. Big Data modelling the knowledge economy. **Int.J.Knowledge-Based Development**, 2018, vol. 9, No.3, pp.206-220.
- 21.Померанцева П., Яценко С.Д. Технология больших данных как основа формирования цифровой экономики. **Интеллектуальные ресурсы-региональному развитию**, 2020, №2, с.365-371.
- 22.Магомедов Р.М. 5G технологии: прорыв в цифровой экономике. **Самостоятельное управление**, 2020, т.2, №1(118), с. 250-253.
- 23.**The Mobile Economy 2022**. 48 p. <https://www.gsma.com/mobileeconomy/wp-content/uploads/2022/02/280222-The-Mobile-Economy-2022.pdf>.
- 24.Чернов, Алексей Викторович., Чернова, Виктория Александровна. Интернет вещей как глобальная инфраструктура для новой экономики. **Современная наука: актуальные проблемы теории и практики**, 2018, №12, с.73-76.
- 25.Алиев, Аловсат. **Теоретико-прикладные аспекты информатизации гуманитарных отраслей**. Баку: Элм, 2006, 474 с.
- 26.Qi Y., Sun Y.et al. **The digital economy-technologies, trends, and influences**. **Pers Ubiquit Comput**, 2023, 27, pp.1521-1523.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Əliyev Əlövsət Qaraca oğlu – iqtisad elmləri doktoru, professor. İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Aliyev Alovzat Garaja – Doctor of economic sciences, professor. Head of the department Institute of Information Technology. Azerbaijan, Baku.

UOT: 004.7; 93.9301

AZƏRBAYCANDA ŞƏBƏKƏ TEXNOLOGİYALARININ
MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

©2024

RƏŞİD ƏLƏKBƏROV*

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin
İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu
ORCID:0000-0002-7566-371X; e-mail: rashid.alakberov@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.251>

©2024

GÜLNAR PAŞAYEVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-0974-4327; e-mail: gulnar.amea@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycanda şəbəkə texnologiyalarının, İnternetin yaranması, formalaşması və inkişafı tarixi araşdırılmışdır. Bu məqsədlə dünyada ilk kompüter şəbəkəsinin yaradılması tarixi və bu sahədə aparılan tədqiqatlara nəzər salınmışdır. Keçmiş SSRİ-də və Azərbaycanda İnternetin yaranması ilə bağlı ilkin addımlar, ölkəmizdə İnternet şəbəkəsinin inkişafı mərhələləri, Azərbaycanda İKT-nin və İnternetin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən mühüm tədbirlər, Ulu öndər Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ölkəmizdə İKT suverenliyinin təmin olunması ilə bağlı yürütdüyü dövlət siyasəti tədqiq olunmuşdur.*

Açar sözlər: *İKT, Azərbaycanda İnternet, şəbəkə texnologiyalarının tarixi, kompüter şəbəkələri*

EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF NETWORK
TECHNOLOGIES IN AZERBAIJAN

©2024

RASHID ALAKBAROV *

*Institute of Information Technologies of the Ministry of Science and Education of the AR,
ORCID: 0000-0002-7566-371X; e-mail: rashid.alakberov@gmail.com

©2024

GULNAR PASHAYEVA *

*Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: 0000-0002-0974-4327; e-mail: gulnar.amea@gmail.com

Abstract: *The article explores the history of the development of network technologies and the Internet in Azerbaijan. For this purpose, the history of the creation of the world's first computer network and the research conducted in this field are also examined. Additionally, initial steps related to the establishment of the Internet in the USSR and Azerbaijan, stages of Internet network development in our country, significant measures taken in Azerbaijan in the direction of ICT and Internet development, as well as the state policy pursued by the National Leader Heydar Aliyev and President Ilham Aliyev regarding ensuring ICT sovereignty in Azerbaijan, are studied.*

Keywords: *ICT, Internet in Azerbaijan, history of network technologies, computer networks*

ПОЯВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СЕТЕВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

©2024

РАШИД АЛАКБАРОВ*

*Институт информационных технологий Министерства науки и образования АР
ORCID: 0000-0002-7566-371X; e-mail: rashid.alakberov@gmail.com

©2024

ГУЛЬНАР ПАШАЕВА*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-0974-4327; e-mail: gulnar.amea@gmail.com

Резюме: *Статья исследует историю развития сетевых технологий и интернета в Азербайджане. Для этой цели также рассматривается история создания первой компьютерной сети в мире и проводимые в этой области исследования. Кроме того, изучаются первоначальные шаги по созданию интернета в СССР и Азербайджане, этапы развития интернет-сети в нашей стране, значимые мероприятия, проводимые в Азербайджане в области развития ИКТ и интернета, а также государственная политика, проводимая Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и президентом Ильхамом Алиевым по обеспечению суверенитета ИКТ в Азербайджане.*

В данной статье рассматривается история развития сетевых технологий и интернета в Азербайджане. В этом контексте также изучается история создания первой компьютерной сети в мире и проводимые в этой области исследования. Кроме того, анализируются первоначальные шаги по становлению интернета в СССР и Азербайджане, этапы эволюции интернет-сети в нашей стране, ключевые инициативы, реализованные в Азербайджане в сфере развития ИКТ и интернета, а также государственная политика, проводимая Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и президентом Ильхамом

Алиевым в области развития и обеспечения независимости ИКТ в Азербайджане.

Ключевые слова: *ИКТ, Интернет в Азербайджане, история сетевых технологий, компьютерные сети*

Giriş

Kompüter şəbəkələrinin yaradılması istiqamətində tədqiqat işlərinə keçən əsrin 60-cı illərində başlanmışdır. ABŞ Müdafiə Nazirliyinin təşəbbüsü ilə yeni strukturlu bölmə – Layihələrin Perspektiv Tədqiqatı Agentliyinin (Advanced Research Projects Agency – ARPA) əsası qoyulmuşdur. 1969-cu ildə ABŞ-da ilk kompüter şəbəkəsi yaradılmış və ARPANET (Advanced Research Projects Agency Network – Layihələrin Perspektiv Tədqiqatı Agentliyi Şəbəkəsi) adlandırılmışdır. Bu şəbəkə vasitəsilə Los-Anceles, Santa-Barbara və Yuta ştatının universitetləri və Stenford Elmi-Tədqiqat İnstitutu arasında informasiya mübadiləsi təmin edilmiş, bir terminaldan digər terminala ilk ötürülən informasiya “LOGIN” sözü olmuşdur.¹ 1970-ci illərin ortalarında dünyada müəssisə və təşkilatlarda istifadə edilən kompüterləri bir-birilə əlaqələndirmək üçün lokal kompüter şəbəkələrinin yaradılmasına başlanmışdır. Lokal kompüter şəbəkələrinin yaradılması üçün Ethernet, Arcnet, Token Ring və s. texnologiyalarından geniş istifadə edilmişdir.

1978-1992-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının elmi müəssisələri, eləcə də digər dövlət qurumlarını özündə birləşdirən, ARPANET-in analoqu olan Ümumittifaq AkademSet kompüter şəbəkəsinin (X.25 protokolu əsasında) yaradılmasına başlandı.²

Keçən əsrin 80-ci illərində АКАДЕМСЕТЬ (Сеть Вычислительных Центров Научных Учреждений Академии Наук СССР), РАСУНТ (Республиканская Автоматизированная Система Управления Наукой и Техикой) və АСОИАН (Автоматизированная Система Обработки Информации Академии Наук Азербайджана) layihələri həyata keçirilmişdir.³

Azərbaycanda 80-ci illərin ortalarında X.25 protokolu əsasında AkademSet şəbəkəsindən istifadə etməklə Moskva-Bakı-Tbilisi şəhərlərində yerləşən hesablama mərkəzləri arasında məlumatların ötürülməsi həyata keçirilmişdir. 80-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının müəssisə və təşkilatlarında yerləşən hesablama mərkəzləri arasında X.25 protokolu əsasında məlumatların ötürülməsi təmin olundu. 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycanın müxtəlif qurumlarında (nazirliklər, ali təhsil müəssisələri, sənaye müəssisələri,

---

¹ Dennis G. Perry, Steven H. Blumenthal, Robert M.Hinden. **The ARPANET and the DARPA Internet. Library hi tech**, 1988, Vol.6, Issue 2, p.53.

² AzSciencenet şəbəkəsinin inkişaf mərhələləri. <https://azsciencenet.az/az/content/9>

³ Ələvsət Əliyev. **İnformatika elmi və onun vəzifələri, mühazirə**. <https://www.scribd.com>

bank sistemi və s.) lokal kompüter şəbəkələrinin (Ethernet, Arcnet, Token Ring) yaradılması geniş vüsət almışdır.⁴

Şəbəkə vasitəsilə kompüterlərdə olan məlumatlara eyni vaxtda çoxsaylı istifadəçilərin giriş əldə edə bilməsi üçün 1989-1990-cı illərdə “www” sisteminin əsası qoyuldu. İngilis alimi Tim Berners-Li hiper mətnli sənədlər texnologiyasını yaratdı. 1991-ci ildə Tim Berners-Li dünyanın ilk web-serveri, web-saytı və brauzerini yaratmışdır. WWW (World Wide Web) – Ümumdünya hörümçək toru adlanıb, İnternet istifadəçilərin “məlumatın saxlanması, paylaşılması və rahat əldə olunması” istəkləri nəticəsində meydana çıxmış bir texnologiyadır. 1991-ci ildə global şəbəkə TCP/IP protokolu əsasında işləyən İNTERNET şəbəkəsi adlandırılmışdır.

Azərbaycanda İnternet şəbəkəsinin inkişaf mərhələləri

1991-ci ildə AEA-nın Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemləri (AİS) şöbəsində (indiki İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu), elektron poçt xidməti yaradılmışdır. Beynəlxalq İnternet şəbəkəsinə bağlantı “Sovam Teleport” vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Məlumatın ötürülmə sürəti – 600 bit/san olmuşdur. Müxtəlif ali təhsil müəssisələri, bir çox nazirliklər bu Mərkəzin xidmətindən istifadə etməyə başlamışdır. Bu poçt xidməti, eyni zamanda AEA-nın elmi müəssisə və təşkilatlarına, bir çox dövlət qurumlarına “EARN”, “BİTNET”, “RELCOM”, “İASNET” və s. beynəlxalq kompüter şəbəkələrinin xidmətlərindən istifadə etməyə imkan yaratmışdır.⁵

Azərbaycanın 1990-cı illərin əvvəllərində beynəlxalq kompüter şəbəkəsinə qoşulması EARN (European Academic & Research Network-Avropa Elm və Tədqiqat şəbəkəsi) şəbəkəsinin İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda Azərbaycan qovşağının yaradılması ilə baş tutmuşdur.

AMEA-nın əsas binasında 1993-cü ildə ölkəmizdə ilk dəfə olaraq İnternetin I Azərbaycan qovşağının əsası qoyuldu. Həmin qovşaqda texniki və proqram təminatlarının inkişaf etdirilməsi, həmçinin İnternetlə əlaqə kanalının sürətinin çoxaldılması nəticəsində Akademiya şəhərciyində yerləşən bütün elmi müəssisələrin İnternet-ə qoşulmasına şərait yaradıldı.⁶

Azərbaycan EA-da sabiq Prezidenti Eldar Salayev ilə elm və texnika üzrə Türkiyə Tədqiqatlar qurumunun (TÜBİTAK) prezidenti, professor Tosun Terzioğlu arasında 1992-ci il dekabrın 8-də görüş keçirilmişdir. Görüşdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası və TÜBİTAK arasında elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında razılıq əldə edilmişdir.

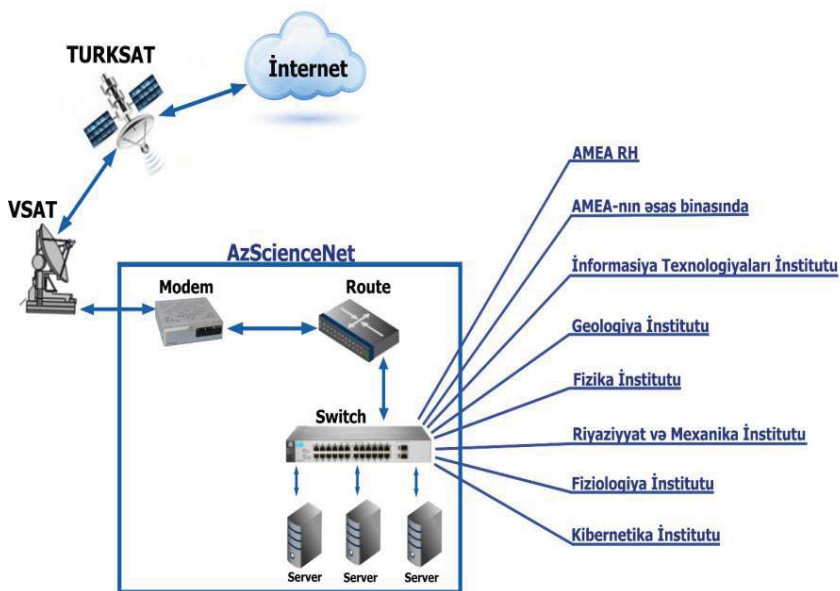
⁴ Telman Əliyev. **Azərbaycanda informatikanın təşəkkülü.** Telman Əliyev, Əli Abbasov. Bakı: “Letterpress” nəşriyyat evi, 2010, s. 83.

⁵ Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti FRTEB-nin elmi və elmi təşkilatı fəaliyyətinin yekunları **haqqında qərar**, 1996-cı il.

⁶ Rəşid Ələkbərov. **Azsciencenet elm-kompüter şəbəkəsi: inkişaf mərhələləri, internet xidmətləri və perspektivləri.** Rəşid Ələkbərov. İnformasiya Cəmiyyəti Problemləri. – Bakı: 2016, №1, s.14.

AEA ilə TUBİTAK arasında 1993-cü ildə elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdır. Müqavilə iki ölkə arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafını, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasını, kadr və təcrübə mübadiləsini, eləcə də ortaq layihələrdə iştirakı nəzərdə tutulurdu.⁷

Türkiyə hökuməti ilə BP şirkətinin maliyyə dəstəyi nəticəsində 1994-cü ildə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin binasında ilk dəfə olaraq TCP/IP texnologiyasından istifadə etməklə VAX və Sun serverləri əsasında AzScienceNet şəbəkəsinin Azərbaycan İnternet qovşağı yaradılmışdır. İnternetə çıxış sürəti 9600 bit/san (TÜRKSAT peyki vasitəsilə) olmuşdur (şəkil 1).⁸

Şəkil 1. AMEA RH binasında 1994-cü ildə yaradılan İNTERNET-in Azərbaycan qovşağının strukturu

AMEA-nın əsas binasında 1995-ci ildə AzScienceNet-in II Azərbaycan qovşağı fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanda ilk web-sayt İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda www.ab.az adı ilə həmin il yaradılmış, AzScienceNet şəbəkəsinin serverlərində yerləşdirilmişdir. 2003-cü ildə AMEA

⁷ Azərbaycan SSRİ EA-nın Rəyasət Heyətinin Azərbaycan Elmlər Akademiyası və Türkiyənin elm və texnika üzrə tədqiqatlar qurumu (TUBİTAK) arasında elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında 2/5 sayılı qərarı. Bakı, 26 yanvar 1993-cü il.

⁸ Rasim Əliquliyev. Elektron elm: müasir vəziyyəti, problemləri və inkişaf perspektivləri. Ekspres-informasiya. Rasim Əliquliyev, Ramiz Alıquliyev, Təhmasib Fətəliyev. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2015, s.31.

Rəyasət Heyətinin qərarı ilə www.ab.az saytı müasir tələblər əsasında yenidən işlənmiş, www.science.az portalı adlandırılmışdır.

Bütün bu işlər o dövrlərdə AİS şöbəsinin direktoru olan Əli Abbasovun rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Eyni zamanda ölkəmizdə İnternetin formalaşması və inkişafında Rasim Əliquliyev, Rəşid Ələkbərov, Əmiraslan Əliyev və digərlərinin böyük əməyi olmuşdur.

1999-cu ilin yanvar ayında BMT-nin İnkişaf Proqramı və Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsi (DGK) “Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin potensialının gücləndirilməsi və informasiyanın ötürülməsi şəbəkəsinin yaradılması” birgə layihəsini həyata keçirmişdir.

Seçki sistemində İKT-nin tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədilə Ulu öndər Heydər Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə 2000-ci il sentyabrın 3-də Avtomatlaşdırılmış “Seçkilər” İnformasiya Mərkəzi yaradılmışdır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı). Həmin il noyabrın 2-də ümummilli liderin iştirakı ilə mərkəzin açılışı olmuşdur. “Seçkilər” İnformasiya Mərkəzi vasitəsilə ilk dəfə olaraq 2000-ci il noyabrın 5-də Milli Məclisə seçkilərin keçirilməsi təşkil edilmişdir.⁹

17 fevral 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiyanı (2003-2012-ci illər)” təsdiq etmişdir.

İKT üzrə Milli Strategiya əsas etibarilə informasiya cəmiyyətinin hüquqi əsaslarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, müasir texnologiyalar əsasında informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun formalaşdırılması, İKT sənayesinin inkişaf etdirilməsi, ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və qlobal elektron informasiya məkanına inteqrasiyası, milli proqram vasitələrinin yaradılmasını və s. nəzərdə tuturdu.¹⁰

2003-cü il sentyabr ayının 17-də Azərbaycan hökuməti ilə BMT-nin İnkişaf Proqramının “AR Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun (DSM) Potensialının Gücləndirilməsi” birgə layihəsi həyata keçirilmişdir. Layihənin icrası DSMF-nin mərkəzi və regional şöbələri arasında İnternet üzərindən effektiv rabitə əlaqələrinin qurulmasına xidmət etmişdir.

2003-cü ildə Prezident seçkilərində, eləcə də 2005-ci ildə Parlament seçkilərində İnternetin imkanlarından kifayət qədər geniş istifadə edilmişdir.

2003-cü ildə Azərbaycan NATO təşkilatının “Virtual İpək Yolu” layihəsinə qoşulmuşdur ki, bu da TÜRKSAT şəbəkəsi vasitəsilə Azərbaycanın ali

---

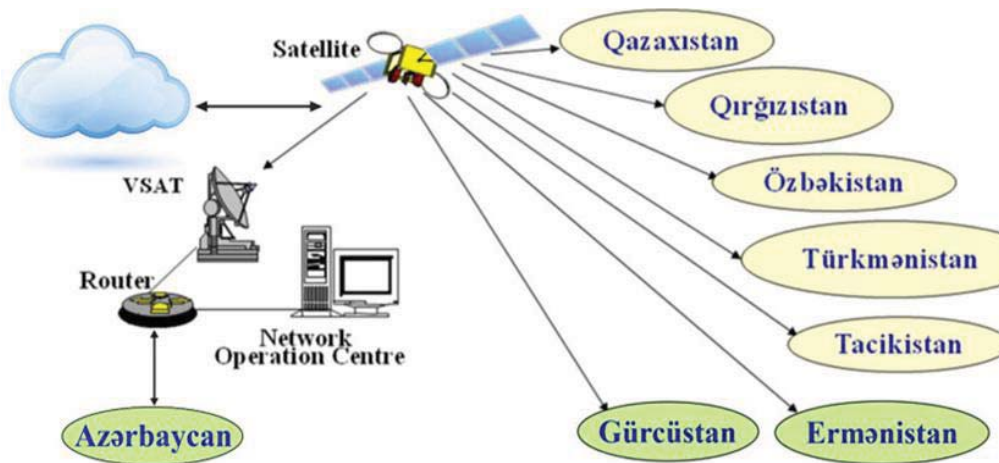
⁹ Azərbaycan Respublikasında Dövlət Avtomatlaşdırılmış “Seçkilər” İnformasiya Sistemini yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/466>, 2000-ci il

¹⁰ “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyanın (2003-2012-ci illər)” təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/> 1969

məktəbləri və elmi qurumlarının İnternetə çıxış imkanlarının artırılmasına gətirib çıxarmışdır.

2003-cü il mayın 15-də İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda “Virtual İpək Yolu” layihəsinin açılış mərasimi keçirilmiş, bu tədbirdən sonra Azərbaycanda həm elm, həm də təhsil müəssisələrinin İnternetə yüksək sürətlə çıxışının təmin edilməsi üçün geniş imkanlar açmışdır. Bu layihə çərçivəsində İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda NATO-nun baş katibi Corc Robertsonun iştirakı ilə VSAT tipli Yerüstü peyk-rabitə avadanlığından istifadə etməklə İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun AzScienceNet şəbəkəsi ilə Almaniyanın Hamburq şəhərində yerləşən NATO-nun Şəbəkə əməliyyat mərkəzi arasında videokonfrans keçirilmişdir. (Məlumatın ötürülmə sürəti – 3 Mbit/san olmuşdur).

“Virtual İpək yolu” layihəsi əsas etibarilə milli informasiya şəbəkəsinin inkişafı, eləcə də Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrində elmi dairələrin İnternet şəbəkəsindən peyk vasitəsilə istifadəsinin təmin edilməsini nəzərdə tuturdu **Şəkil 2**.

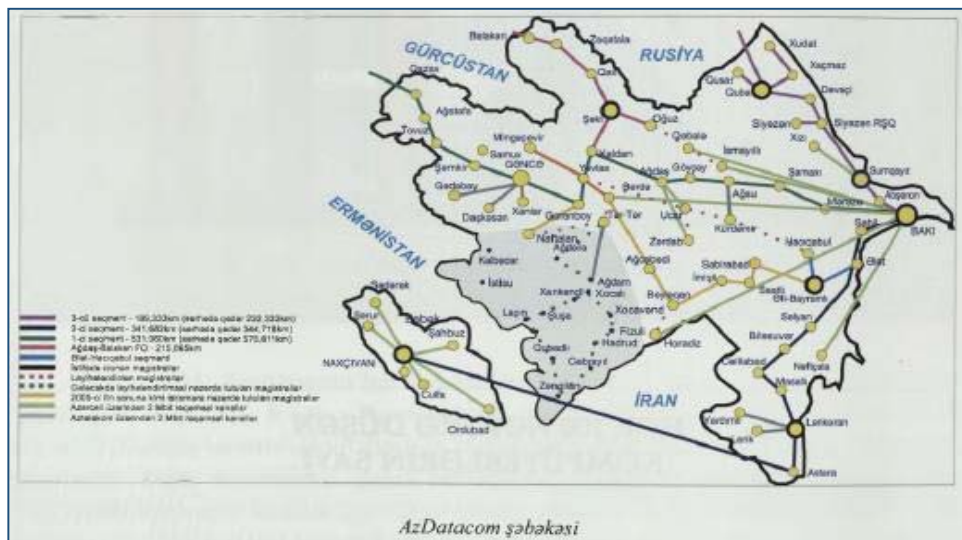
Şəkil 2. Azərbaycanın NATO-nun “Virtual İpək Yolu” layihəsinə qoşulma sxemi

15 iyun 2004-cü il tarixində İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun Situasiya Mərkəzində NATO-nun Baş Katibinin müavini C.Furnenin iştirakı ilə AMEA İTİ, BDU və Odlar Yurdu Universiteti arasında, 21 iyun 2004-cü və 22 iyun 2005-ci il tarixlərində NATO-nun “Yay məktəbi” seminarı çərçivəsində AMEA İTİ ilə NATO-nun Baş Qərargahı (Brüssel şəhəri) arasında, eləcə də 17 iyun 2005-ci il tarixində “Elektron Naxçıvan: problemlər və həllər” mövzusunda keçirilən elmi-praktiki konfrans zamanı AMEA İTİ ilə Naxçıvan Dövlət Universiteti arasında videokonfrans təşkil edilmişdir.

Ümumilikdə 2000-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda İKT-nin inkişafı istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Trans Asiya Avropa (TAE) layihəsi çərçivəsində respublikada optik rabitə xətləri şəbəkəsi qurulmuş, bunun sayəsində mövcud rabitə kanallarına əsasən rəqəmli rejimə keçirilmişdir, TRACECA layihəsi çərçivəsində Bakı-Tbilisi dəmiryolu xətti boyunca optik rabitə xətti istifadəyə verilmişdir. Eyni zamanda “Black Sea Interconnection” (“Qara Dəniz Beynəlxalq Əlaqə”) layihəsi həyata keçirilmişdir.

Bütün bunlar Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin edə biləcək ardıcıl və sistemli tədbirlərin həyata keçirildiyini, qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin nəzərə alındığını, müxtəlif dövlət orqanlarına qəbul proseslərində informasiya texnologiyalarının tətbiq olunduğunu sübut edirdi.

2010-cu ildə BMT İnkişaf Proqramı (UNDP) və RİTN-in birgə həyata keçirdiyi “Milli E-idarəçilik təşəbbüsü” layihəsi çərçivəsində Bakı şəhərində məlumatı ötürmə sürəti 10 Gbs olan “AzDATACOM” şəbəkəsi yaradılmışdır (şəkil 3). Regionlarda isə bu şəbəkə 1 Gbs sürətlə məlumatları ötürməyə imkan vermişdir. Bu şəbəkə Bakı ilə bölgələr arasında yüksək sürətli əlaqənin təmin olunması, regionlarda internetin inkişaf etdirilməsi, əhalinin İKT-dən istifadə imkanlarının artırılması, habelə elektron ticarət, distant-təhsil və digər müasir fəaliyyət formalarının inkişafına xidmət etmişdir. “AzDATACOM” şəbəkəsi ölkəmizdə elektron hökumət, distant-təhsil, elektron kommertiya və digər sahələrin inkişafına dəstək vermişdir.¹¹

Şəkil 3. Dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən müstəqil Azərbaycanda İKT suverenliyinin təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən siyasət

¹¹ Əli Abbasov. Rabitə və informasiya texnologiyaları müstəqillik illərində: nailiyyətlər və perspektivləri. “Yeni Azərbaycan” qəz. 2012, 15 noyabr, – s.10.

Milli Strategiyanın ilkin mərhələsindən irəli gələn mühüm vəzifələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2005-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)” çərçivəsində həyata keçirilmişdir.¹²

Azərbaycanda ilk dəfə 2008-ci ildə Prezident seçkilərində seçki prosesini məntəqələrdə quraşdırılmış web-kameralar vasitəsilə İnternetdən birbaşa izləmək imkanı yaradılmışdır. 80-dən artıq seçki dairəsi üzrə 500 seçki məntəqəsinə quraşdırılan web-kameralar vasitəsilə gün ərzində səsvermə proseslərini Mərkəzi Seçki Komissiyasının internet saytından izləmək mümkün olmuşdur.

Azərbaycan Respublika Prezidentinin 2008-ci il 10 iyun tarixli Sərəncamı ilə “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikası təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Təhsil müəssisələrinin informasiya-kommunikasiya üzrə maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində İKT avadanlığına texniki nəzarət və dəstək sisteminin inkişaf etdirilməsi, təhsil qurumlarının korporativ şəbəkə infrastrukturunun yaradılması, yeni internet xidmətlərinin işlənməsi və istifadəçilərin xidmətlərdən səmərəli istifadəsinin təmin olunması və s. Dövlət Proqramında qarşıya qoyulan əsas vəzifələr idi.¹³

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər, qəbul edilən dövlət proqramları və digər mühüm tədbirlər iqtisadiyyatın gücləndirilməsi və yeni sənaye sahələrinin yaradılması üçün geniş perspektivlər açmışdır. Azərbaycanda yüksək texnologiyaların tətbiq olunmasına və ölkədə kosmik sənayenin yaradılmasına təkan verilməsi məqsədi ilə 2008-ci il noyabrın 4-də Prezident İlham Əliyev “Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması” haqqında Sərəncam imzalamışdır.¹⁴ 2009-cu ildə həmin sərəncamın icrası ilə Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı təsdiq olunmuşdur. Dövlət Proqramında milli və informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və gücləndirilməsi, qlobal informasiya məkanına inteqrasiyanın genişləndirilməsi, kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi kimi strateji vəzifələr nəzərdə tutulurdu.

---

¹²Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan). <https://e-qanun.az/framework/10778>

¹³Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı. <https://e-qanun.az/framework/14766>

¹⁴Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://president.az/az/articles/view/57731>

2013-cü ildə Azərbaycanın ilk telekommunikasiya peyki olan “Azerspace-1” orbitə buraxılmışdır. 2014-cü ildə “Azersky” Yerin məsafədən müşahidəsi, 2018-ci ildə isə “Azerspace-2” telekommunikasiya peyki orbitə çıxarılmışdır.

2009-cu ildə Azərbaycanda milli Grid seqmentinin (AzGRİD) yaradılması üzrə işlərə başlanılmışdır. RİTN (RİNN) və Avropa Nüvə Tədqiqatları Mərkəzinin (CERN) dəstəyi ilə AMEA-nın Fizika İnstitutunda Grid sistemi quraşdırılmış və onun GEANT (Avropa Elm və Təhsil Şəbəkələri Assosiasiyasına) şəbəkəsi vasitəsilə CERN-ə çıxışı təmin olunmuşdur (məlumatın ötürülmə sürəti 20 Mbit/san olmuşdur). AzGRİD infrastrukturunu AMEA ilə CERN arasında birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün yeni imkanlar yaratmış və elmtutumlu mürəkkəb məsələlərin həllini sürətləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 3 iyun 2019-cu il tarixli “Hökumət buludu”nun (G-cloud) yaradılması və “bulud” xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” fərman imzalamışdır. “Hökumət buludu” Konsepsiyası dövlət informasiya sistemlərinin İKT infrastrukturunu üçün vahid yanaşmanın seçilməsi, dövlət informasiya resurslarından istənilən məkandan istifadənin təmin edilməsi, ölkəmizdə “bulud” texnologiyasından istifadənin genişləndirilməsi və s. məqsədlərə xidmət etməyi nəzərdə tutur.¹⁵

AzScienceNet şəbəkəsinin imkanlarının genişləndirilməsi

2009-cu ildə AzScienceNet şəbəkəsinin TERENA (Trans-Avropa elm-tədqiqat və təhsil şəbəkələri assosiasiyası) təşkilatının üzvlüyünə qəbul edilməsi Azərbaycanın elm və təhsil şəbəkəsinin Avropanın müvafiq şəbəkə infrastrukturuna inteqrasiyası istiqamətində əhəmiyyətli addım olmuşdur.

2011-ci ildə AzScienceNet şəbəkəsi əsasında AMEA-nın elmi müəssisələrində meydana çıxan strateji əhəmiyyətli mürəkkəb məsələlərin həlli üçün DATA Mərkəzi (datacenter) yaradılmışdır.¹⁶

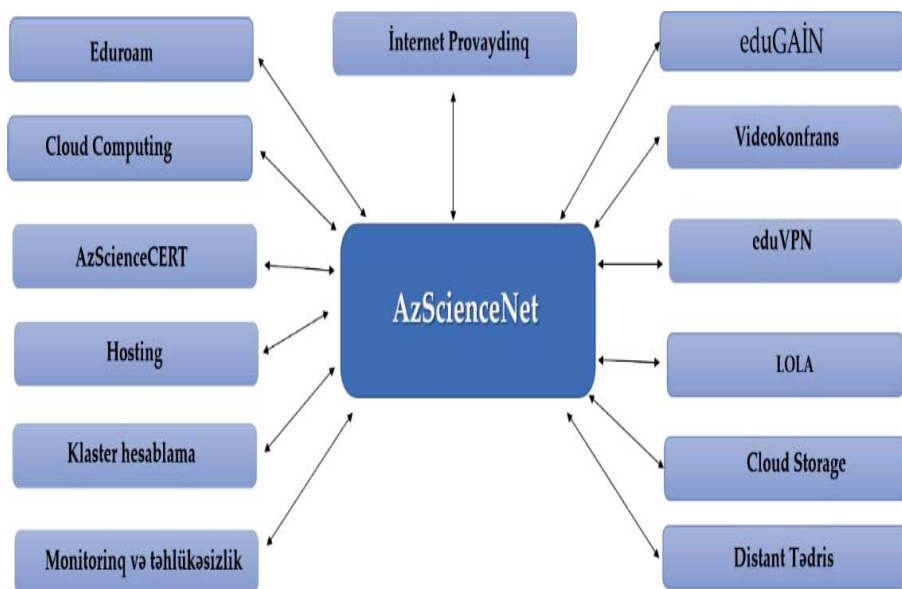
2022-ci ildə e-elmin platforması olan AzScienceNet elm kompüter şəbəkəsinin infrastrukturunun modernizasiyası həyata keçirilmiş, şəbəkəyə qoşulan istifadəçilərin sayı 8500-ə çatmışdır. İnternetə qoşulma sürəti 3,5 Gbit/san., xarici yaddaşın həcmi 800 Tbayt, hesablama məhsuldarlığı isə 24 Tflops təşkil etmişdir.

Hazırda AzSciencenet şəbəkəsi istifadəçilərə aşağıdakı İnternet xidmətlərini göstərir (**şəkil 4**):

---

¹⁵ “Hökumət buludunun (G-cloud) yaradılması və “bulud” xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 3 iyun 2019-cu il. <https://e-qanun.az/framework/4256>

¹⁶ Rasim Mahmudov. **İnformasiya cəmiyyətinin inkişafına elmi dəstək verilir.** “Azərbaycan” qəz., 2014, 9 yanvar, s. 3.

Şəkil 4. AzSciencenet elm-kompüter şəbəkəsi İnternet xidmətləri

AzScienceNet AMEA-nın elmi müəssisə və təşkilatlarına yüksək səviyyəli İnternet xidmətləri göstərməklə yanaşı, Azərbaycan elminin beynəlxalq aləmə inteqrasiyasının təmin edilməsində də mühüm rol oynayır.

Azərbaycan 2010-cu ildən GEANT Assosiasiyasında İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun AzScienceNet şəbəkəsi vasitəsi ilə təmsil olunmağa başlamışdır. 2015-ci ildə Avropa Komissiyasının dəstəyilə Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrində elm və təhsilin inkişafına dəstək üçün regional yüksəksürətli İnternet şəbəkəsi yaradılması məqsədilə EaPConnect layihəsi təsdiq olunmuşdur. Şəbəkə 6 ölkədəki (Azərbaycan, Belarusiya, Gürcüstan, Ermənistan, Moldova və Ukrayna) Milli Elm və Təhsil Şəbəkələrini Ümumavropa GEANT (Avropa Elm və Təhsil Şəbəkələri Assosiasiyasına) şəbəkəsi ilə birləşdirdi. Azərbaycanın elm və təhsil müəssisələri AzScienceNet şəbəkəsi vasitəsilə ilə GEANT şəbəkəsinə qoşuldu.

EapConnect layihəsi Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrini birləşdirən elektron elm infrastrukturunun yaradılması və bu ölkələrin elm və təhsil müəssisələrində milyonlara alim, müəllim və tələbənin yüksəksürətli, genişzolaqlı İnternet şəbəkə-

sinə asanlıqla çıxışın təmin edilməsini, tədqiqatçılar və təhsil müəssisələri arasında daha sürətli və səmərəli ünsiyyəti nəzərdə tutur. Eyni zamanda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən alim və mütəxəssislərə verilənlər bazaları, nəşrlər və əməkdaşlıq platformaları da daxil olmaqla daha geniş qlobal tədqiqat resurslarına daxil olmaq imkanı verir.¹⁷

EapConnect layihəsi çərçivəsində görülən işlər Azərbaycanın həm elm, həm də təhsil ictimaiyyətinin Avropanın elm, təhsil mühitinə inteqrasiyasını asanlaşdırmış və nəticədə Azərbaycanın daha çox universiteti və tədqiqat institutu AzScienceNet-ə qoşulmuşdur. Hazırda AzScienceNet şəbəkəsi Avropa standartlarına cavab verməklə daha geniş imkanlar təqdim edir.¹⁸

2022-ci ilin sentyabr ayında Bakı “Şərq Tərəfdaşlığı E-infrastrukturular üzrə V Konfrans”ına (The 5th Eastern Partnership E-infrastructures Conference – “EaPEC 2022”) ev sahibliyi etmişdir. Tədbir GEANT-ın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən “EaPConnect” (EU4Digital: Connecting Research and Education Communities) layihəsi çərçivəsində reallaşdırılmışdır. Əsas məqsəd Şərq Tərəfdaşlığı ölkələri arasında əlaqələrin gücləndirilməsi, eləcə də bu ölkələrin Avropanın elm və təhsil ictimaiyyətinə inteqrasiyasının sürətləndirilməsi idi. Bu tədbir Azərbaycan elmi və təhsilinin inkişafı, alim və tədqiqatçılarımızın Avropanın elm və təhsil sferasındakı xidmət və resurslarından daha səmərəli istifadəsinin təmin olunması yönündə mühüm nəticələrlə yadda qalmışdır.¹⁹

Azərbaycanda İnternetin vəziyyəti

Bu gün Azərbaycanda kommunikasiya infrastrukturunun daha da inkişaf etdirilməsi, genişzolaqlı internetin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və rəqəmsal savadlılığın artırılması üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan rəqəmsal xidmətlərə qoşulma və çıxışı yaxşılaşdırmaq üçün internet infrastrukturunu fəal şəkildə inkişaf etdirir. Genişzolaqlı əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, internet sürətinin artırılması və rəqəmsal savadlılığın təşviqi istiqamətində səylər göstərilmişdir. Bu gün ölkəmizdə 2 magistral (backbone) provayder – DeltaTelekom, AzerTelecom, 3 mobil internet provayderi – Azercell, Bakcell, Narmobile, 2 elm və təhsil provayderi – AzScienceNet, AzEduNet, 2 dövlət provayderi – Aztelekom, Baktelecom, 100-ə yaxın ikinci səviyyəli provayder fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda hər 100 nəfərə düşən İnternet istifadəçisinin sayı 88 nəfərdir, əhalinin 88,1 faizi internet istifadəçisidir (Şəkil 5). Mobil telefonu olan ev təsərrüfatlarının bütün ev təsərrüfatlarında

---

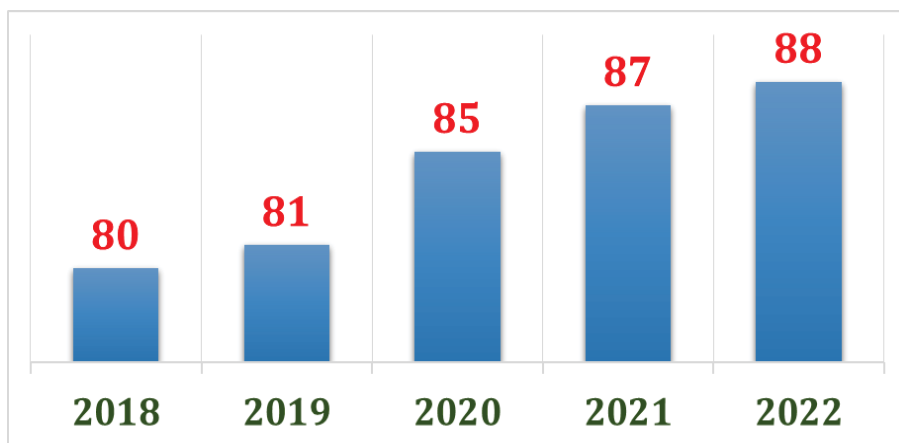
¹⁷ A great start to EaPEC 2022 – Digital transformation and the power of network and human connections. <https://eapconnect.eu/stories/a-great-start-to-eapec-2022-digital-transformation-network-and-human-connections>

¹⁸ AzScienceNet completes the expansion of its data centre in Baku. <https://eapconnect.eu/stories/azsciencenet-completes-the-expansion-of-its-data-centre-in-baku>

¹⁹ EaPEC 2022 – Research, science, scientific wisdom and the societal impact of technology. <https://connect.geant.org/2022/10/03/eapec-2022-research-science-scientific-wisdom-and-the-societal-impact-of-technology>, 2022

xüsusi çəkisi 91,5 faiz təşkil edir. İnternetə çıxışı olan ev təsərrüfatlarının bütün ev təsərrüfatlarında xüsusi çəkisi isə 87,8 faizdir.²⁰

Dünya üzrə mobil trofikin giriş və çıxışın orta sürəti müvafiq olaraq 31,01 Mbit/s və 8,66 Mbit/s təşkil etmişdir. Cari ilin iyun ayının nəticələrinə görə, Azərbaycan bu göstərici (33,64 Mbit/s və 10,07 Mbit/s) üzrə 139 ölkə arasında 61-ci yerdə qərarlaşıb. Qlobal sabit internetin giriş və çıxış trofikin orta sürəti isə 66,25 Mbit/s və 28,56 Mbit/s təşkil edib. Azərbaycanda bu göstərici müvafiq olaraq 22,15 Mbit/s və 22,89 Mbit/s olub. 2024-cü ilin sonunadək ölkə ərazisində GPON və digər genişzolaqlı texnologiyaların tətbiqi nəticəsində internetə giriş sürətinin minimum 25 Mbit/s-yə çatdırılması nəzərdə tutulur.

Şəkil 5. Hər 100 nəfərə düşən İnternet istifadəçilərinin sayının inkişaf dinamikası

Nəticə

Aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, ölkəmizdə İKT və İnternetin inkişafı mürəkkəb yol keçmişdir. Şəbəkə texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən strateji tədbirlər və məqsədyönlü dövlət siyasəti nəticəsində bu gün Azərbaycan İKT sahəsində region üzrə aparıcı mövqə qazanmış, ölkənin beynəlxalq nüfuzu yüksəlmişdir. Eyni zamanda etibarlı informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik mühiti formalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Abbasov, Əli. Rabitə və informasiya texnologiyaları müstəqillik illərində: nailiyyətlər və perspektivlər. **Yeni Azərbaycan**. – 2012, 15 noyabr, – s.10.

²⁰“Azərbaycanda telekommunikasiya və poçt” statistika məcmuəsi. <https://www.stat.gov.az>

2. A great start to EaPEC 2022 – Digital transformation and the power of network and human connections. <https://eapconnect.eu/stories/a-great-start-to-eapec-2022-digital-transformation-network-and-human-connections> – 02.2024.
3. “Azərbaycanda telekommunikasiya və poçt” statistika məcmuəsi. <https://www.stat.gov.az>
4. Azərbaycan Respublikasında **təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı**. <https://e-qanun.az/framework/14766>
5. **AzSciencenet şəbəkəsinin inkişaf mərhələləri**. <https://azsciencenet.az/az/content/9> – 01.2024
6. **AzScienceNet completes the expansion of its data centre in Baku**. <https://eapconnect.eu/stories/azsciencenet-completes-the-expansion-of-its-data-centre-in-baku/>
7. **Azərbaycan EA-nın Rəyasət Heyətinin Azərbaycan Elmlər Akademiyası və Türkiyənin elm və texnika üzrə tədqiqatlar qurumu (TÜBİTAK) arasında elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında 2/5 sayılı qərarı**. Bakı, 26 yanvar 1993-cü il. AMEA TİEA – 10.2023.
8. **Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti FRTEB-nin elmi və elmi təşkilatı fəaliyyətinin yekunları haqqında qərar**, 1996-cı il. AMEA TİEA – 10.2023.
9. “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/1969>
10. **Azərbaycan Respublikasında Dövlət Avtomatlaşdırılmış “Seçkilər” İnformasiya Sisteminin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı**. <https://e-qanun.az/framework/466>, 2000-ci il
11. **Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)**. <https://e-qanun.az/framework/10778>
12. **Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı**, <https://president.az/az/articles/view/57731>
13. Dennis G. Perry, Steven H. Blumenthal, Robert M.Hinden. The ARPANET and the **DARPA Internet**. **Library hi tech**, 1988, Vol. 6, Issue 2, p.53.
14. EaPEC 2022 – Research, science, scientific wisdom and the societal impact of technology. <https://connect.geant.org/2022/10/03/eapec-2022-research-science-scientific-wisdom-and-the-societal-impact-of-technology>, 2022
15. Ələkbərov, Rəşid. Azsciencenet elm-kompüter şəbəkəsi: inkişaf mərhələləri, internet xidmətləri və perspektivləri. **İnformasiya Cəmiyyəti Problemləri**. – Bakı: 2016, №1, s.12-22.
16. Əliquliyev, Rasim. **Elektron elm: müasir vəziyyəti, problemləri və inkişaf perspektivləri**. **Ekspress-informasiya**. Rasim Əliquliyev, Ramiz

- Alıquliyev, Təhmasib Fətəliyev Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2015, 129 s.
17. Əliyev, Telman. **Azərbaycanda informatikanın təşəkkülü.** Telman Əliyev, Əli Abbasov. Bakı: “Letterpress” nəşriyyat evi, 2010, 172 s.
  18. Əliyev, Əlövsət. **İnformatika elmi və onun vəzifələri, mühazirə.** <https://www.scribd.com/document/491739213/i-nformati-ka-i-nformasi-ya-Texnologi-yalari-i-nsti-tutu>
  19. **Hökumət buludunun (G-cloud) yaradılması və “bulud” xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublika Prezidentinin Fərmanı,** 3 iyun 2019-cu il. <https://e-qanun.az/framework/4256>
  20. Mahmudov, Rasim. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafına elmi dəstək verilir. **Azərbaycan.** – 2014, 9 yanvar, – s.3.

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Ələkbərov Rəşid Qurbanəli oğlu –
İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu
texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan, Bakı;
Paşayeva Gülnar Nadirhüseyn qızı –
AMEA A.A.Bakıyanov adına Tarix və
Etnologiya İnstitutunun dissertantı.
Azərbaycan, Bakı.

Rashid Qurbanali oghlu Alakbarov –
Doctor of Sciences in Technical
Sciences, Associate Professor at the
Institute of Information Technology,
Azerbaijan, Baku;
Gulnar Nadirhuseyn gizi Pashayeva –
PhD candidate at the A.A.Bakikhanov
Institute of History and Ethnology of
ANAS, Azerbaijan, Baku.

YUBİLEYLƏR – JUBILEES

GÖRKƏMLİ ELM VƏ DÖVLƏT XADİMİ DİLARƏ SEYİDZADƏ – 85

TARİX ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR
DİLARƏ SEYİDZADƏNİN YUBİLEYİ HAQQINDA

©2024

CƏBİ BƏHRAMOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-4432-2744; e-mail: djabibaxramov@gmail.com

Azərbaycan milli tarixşünaslığında dövlət müstəqilliyinə aparan yolun tarixini tədqiq edən ilk alim

Azərbaycan xalqı dünya xalqları içərisində ən qədim tarixə və mədəniyyətə sahib bir xalqdır. Bu qədim və zəngin tarixi vərəqlədikcə bir azərbaycanlı olaraq qürur hissi keçirir, mənsub olduğumuz xalqın dünya tarixində müstəsna yeri olduğuna bir daha əmin olursan.

Dünya xalqları içərisində ilk siyasi qurumlar, dövlət və dövlət orqanizmi yaradıb onu idarə etməyi bacaran xalq olmasını onun əsrlərlə davam edən dövlətçilik tarixi təsdiqləyir. Dövlət qurmaq və dövləti idarə etmək, onu qoruyub saxlamaq, onun ənənələrini yaşatmaq hər xalqa nəsib olmur.

Azərbaycan xalqı qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə və mədəniyyətinə malik olan bir xalq olsa da acı bir həqiqətdir ki, XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası tərəfindən Şimali Azərbaycan işğal olunub, onun dövlətçilik ənənələrinə müvəqqəti olaraq son qoyulsa da, əraziləri Qacarlar İranı və çar Rusiyası arasında bölüşdürülsə də, xalq öz milli dövlətçilik ənənələrini unutmamışdı. 1813-cü il Gülistan, 1828-ci ildə bütöv Azərbaycanı iki hissəyə parçalayan cinayətəkar sövdələşmələrdən 90 il sonra – 1918-ci ildə Azərbaycan xalqı özünün tarixi torpaqlarının bir hissəsində – yalnız Şimali Azərbaycan torpaqlarınının 114 min km²-də milli dövlətçiliyini bərpa edə bildi.

Müstəqilliyin bərpasına gedən bu yol çox ağır və məşəqqətli olmuşdur. XX əsrin əvvəlində formalaşan, inkişaf edən və getdikcə güclənən milli müstəqillik düşüncə tarixinin daşıyıcılarının və Azərbaycan milli kapital nümayəndələrinin fəaliyyətini ilk dəfə Azərbaycan milli tarixşünaslıq elmində işıqlandıran, bu böyük insanlar haqqında dəqiq tarixi məlumatları xalqımıza olduğu kimi təqdim edən alim tarix elmləri doktoru, professor Dilarə Bağır qızı Seyidzadədir. Doğrudur, Azərbaycan milli tarix elminin çox görkəmli nümayəndələri vardır və onlar milli tariximizin bir çox aktual problemlərinin tədqiqində müstəsna xidmətlər göstərmişlər. Lakin Azərbaycan milli tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə

gedən yolun tarixini hələ sovet hakimiyyəti illərində öyrənən məhz Dilarə xanım Seyidzadə olmuşdur.

Dilarə xanım Seyidzadə əslən qədim Azərbaycan şəhəri İrəvandan olan məşhur Seyidzadələr ailəsində 1939-cu ildə Bakıda dünyaya göz açmışdır. 1918-ci il mayın 29-da ağır və acı bir “zərurətdən” doğan “səbəb” nəticəsində Azərbaycan Milli Şurasının qərarı ilə Osmanlı sultanı IV Muradın təbirincə desək, “Azərbaycanın gözünün nuru İrəvan” – şəhəri və onun ətrafında olan 9 min km² ərazi ermənilərə güzəştə gediləndən sonra, İrəvan şəhəri və ətraf bölgələrin minlərlə azərbaycanlı əhalisi erməni faşizminin törətdiyi cinayətlərin qurbanına çevrildi. İrəvanda yaşayan yerli azərbaycanlı əhalinin böyük əksəriyyəti, o cümlədən ziyalılar öz doğma şəhərlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Əziz Əliyev, Mustafa bəy Topçubaşov, Səid Rüstəmov, Kamil Əliyev, Heydər Hüseynov, Mehdiquluxan İrəvanski, Abbasquluxan İrəvanski, Cəfər Xəndan, Qazıyevlər, Bağırbəyovlar və İrəvan şəhərinin tanınmış bir çox ziyalı ailələri kimi Seyidzadələr ailəsi üçün də bu doğma şəhəri tərk etmək yolundan başqa yol qalmamışdı.

Erməni faşizminin törətdiyi cinayətlər nəticəsində İrəvandan pərən-pərən düşən Seyid Məhəmmədin nəvələri Həsən, Hüseyn, Bağır və Zəhra Türkiyənin İğdır, Ərzurum və Qars şəhərlərindən keçərək 1920-ci ildə Tiflisə gəldilər. Ataları Seyid Qasım vəfat etdikdən sonra Tiflisə gələn və burada bir neçə il yaşayan ailənin övladların biri Bağır Seyidzadə 1925-ci ildə Bakıya köçür. Hələ kiçik yaşlarından elmə böyük maraq göstərən Bağır Seyidzadə Bakı Neft və Mühəndislər Universitetinə daxil olur, lakin jurnalistliyə böyük maraq göstərir, çox qısa zaman ərzində fars və fransız dillərini mükəmməl öyrənir və tərcümə işi ilə məşğul olur. Bağır Seyidzadə ixtisasca həkim olan Qeys xanım ilə ailə qurur və bu ziyalı ailəsində üç uşaq: Fuad, Dilarə və Xoşqədəm adlı övladlar dünyaya göz açır.

Seyidzadələr ailəsinin ən tanınmış üzvlərindən biri dünya şöhrətli kinorejissor, “O olmasın bu olsun”, “Yenilməz batalyon”, “Dəli Kür” və “Qaynana” kimi bədii filmlərin müəllifi Hüseyn Seyidzadədir. Bütün həyatını Azərbaycan milli kino sənətinin inkişafına sərf edən bu insan, yaratdığı ölməz sənət əsərləri ilə Azərbaycan milli mədəniyyət tarixində silinməz iz qoymuşdur.

Mən Dilarə xanım Seyidzadənin ilk növbədə elmi yaradıcılığın işıqlandırılmasına həsr etdiyim bu məqalədə onun məxsus olduğu ailə və onun üzvləri ilə bağlı bu qısa məlumatı ona görə verdim ki, bu ailənin Azərbaycan xalqının tarixində müstəsna yeri olduğunu xatırladım. Atası Bağır Seyidzadənin və əmisi Hüseyn Seyidzadənin görkəmli dövlət və mədəniyyət xadimləri, qardaşı Fuad Seyidzadənin çox qeyri-adi istedadla malik memar, bacısı Xoşqədəm xanımın əməkdar mədəniyyət işçisi kimi xalqımızın tarixində onların hər birinin xüsusi yerləri vardır. Bu bir danılmaz həqiqətdir ki, Dilarə xanım Seyidzadənin isə bir tanınmış alim kimi Azərbaycan milli tarixşünaslıq elmində müstəsna yeri vardır.

Dilarə xanım Seyidzadə 1946-cı ildə Bakı şəhər 134 saylı məktəbin birinci sinfinə daxil olub, lakin atası Bağır Seyidzadənin diplomatik işə keçməsi ilə əlaqədar olaraq o, əvvəlcə Təbrizdə keçmiş SSRİ-nin Baş konsulluğunda fəaliyyət göstərən sovet məktəbində 1948-ci ilədək təhsil almışdır. 1948-ci ildə isə Dilarə xanım Seyidzadə ailəsi ilə birlikdə atasının diplomatik xidmətinin başa çatması ilə əlaqədar Bakıya dönmür və əvvəlcə 134 saylı məktəbdə təhsilini davam etdirir, 1955-1956-cı illərdə isə Bakı şəhər 6 saylı orta məktəbdə təhsilini başa vurur.

1956-cı ilə Dilarə xanım sənədlərini Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin rus bölməsinə təqdim edir və qəbul imtahanlarını uğurla verərək birinci kursa daxil olur. Universiteti uğurla bitirən Dilarə xanım AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutuna işə qəbul edilir. 1964-1967-ci illərdə o, SSRİ EA Tarix İnstitutunun doktoranturasına daxil olur və ona tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün ona görkəmli və tanınmış tarixçi alim Əlövsət Quliyevin təklifi ilə ilk tədqiqat mövzusu olaraq “Azərbaycan burjuaziyası 1905-ci ildə” adlı dissertasiya işi verilir. Dilarə xanım 1974-cü ilin fevralında bu dissertasiya işini uğurla Tarix İnstitutu nəzdində yaradılmış Dissertasiya Şurasında müdafiə edir və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə alır. Burada bir məqama xüsusi diqqət yetirmək istəyirəm. Bu da ondan ibarətdir ki, Dilarə xanım Seyidzadəyə qədər bu mövzu Azərbaycan tarixşünaslığında ümumiyyətlə tədqiq olunmamışdı. Doğrudur, bu problem keçmiş Sovet Rusiyası tarixşünaslığında marksizm-leninizm konsepsiyası mövqeyindən tədqiq olunsada, bu əsərlərin bir neçəsində çar Rusiyası Dövlət Dumasında Azərbaycan deputatlarının bəzilərinin fəaliyyətinə sinfi baxımdan yanaşıldığı məlumdur. Dilarə xanım Seyidzadə bu məsələyə 1991-ci ildə nəşr etdiyi “Azərbaycan deputatları Rusiya Dövlət Dumasında” adlı əsərində (səh.5) öz münasibətini bildirmişdir. O, Azərbaycan deputatlarının I Dövlət Dumasında fəaliyyətinin B.Y.Stelnik tərəfindən “Azərbaycan burjuaziyası və Dövlət Duması” adlı 1983-cü ildə nəşr olunmuş məqaləsinə verdiyi elmi tənqidi qiymətdə öz əksini tapmışdır. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, həmin dövrdə bu problemlə bağlı istinad ediləcək obyektiv elmi ədəbiyyat yox idi. Yazılan ədəbiyyatın əksəriyyətində Azərbaycan milli burjua nümayəndələri istismarçı sinfin nümayəndələri kimi təqdim olunurdu. Həqiqəti əks etdirən çoxsaylı arxiv sənədlərinə isə toxunulmamışdı. Təkcə keçmiş SSRİ məkanında deyil, həm də dünya tarix elmində böyük nüfuz qazanmış AMEA-nın müxbir üzvü Əlövsət Quliyev bu mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq, onu sovet hakimiyyət və ideoloji sisteminin hökmran olduğu bir şəraitdə gənc bir tədqiqatçı qıza təklif edəndə bu problemin tədqiqinin nə qədər çətin olduğunu bilirdi. Lakin Əlövsət Quliyev tam əmin idi ki, bu ağır elmi işin öhdəsindən gənc və istedadlı tədqiqatçı Dilarə Seyidzadə gələ biləcək. Dilarə xanım Seyidzadə mövzunu tədqiq edərkən ilk növbədə Moskva, Sankt-Peterburq, Tiflis və Bakı şəhərlərindəki

dövlət arxivlərində saxlanılan sənədlər öyrənir. Sənədlərdə tanışlıq, xüsusilə də H.Z.Tağıyev, A.M.Nağıyev, A.S.Əsədullayev, İ.Hacınski, A.M.Muxtarov, A.B.Quliyev kimi sahibkarların, Ə.M.Topçubaşov, F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov, N.B.Yusifbəyli, Ə.Haqverdiyev, Ə.Ağaoğlu, M.H.Hacınski və digər milli ziyalıların fəaliyyəti ilə dərinlən tanışlıq Dilarə xanıma XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələrin mahiyyətini bütün təfərrüatı ilə öyrənməyə imkan verdi.

Dilarə xanım sovet dövründə apardığı tədqiqatlar əsasında XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanda yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət, siyasi təşkilatların yaranması, 1905-1906-cı illərdə çar Rusiyası hakim dairələrinin təhriki ilə ermənilər tərəfindən qəsdən yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən cinayətlərin mahiyyətinin açılmasına, azərbaycanlı əhalinin Əhməd bəy Ağaoğlu və digər ziyalıların təşəbbüsü ilə özünü müdafiə etmək üçün “Difai” və “Müdafiə” təşkilatlarını yaratmaları, 1906, 1907 və 1912-ci illərdə Rusiya Dövlət Dumasına keçirilən seçkilərdə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Xəlif bəy Xasməmmədov, Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev, İsmayıl xan Ziyadxanov, Məmməd Yusif Cəfərov kimi milli-demokratik ziyalıların deputat seçilmələri, 1906-cı ildə İsmayıl xan Ziyadxanovun Dövlət Dumasındaki ittihamedic çıxışını öz monoqrafiyasında nəşr etdirməsi Azərbaycan xalqının milli müstəqillik yolunun nə qədər ağır olduğunu elmi əsaslarla söyləməyə imkan verdi. 30 ilə yaxın bir dövr ərzində apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq Dilarə xanım 1991-ci ildə “Azərbaycan deputatları Rusiya Dövlət Dumasında” adlı 9 çap vərəqi həcmində monoqrafiyasını nəşr etdirdi. Qeyd etməliyəm ki, bu əsər Sovet imperiyasının süqutu ərəfəsində Azərbaycanın XX əsrin əvvəlində siyasi və sosial-iqtisadi həyatını əks etdirən, milli demokratik hərəkatın yüksəlişini, Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda yeritdiyi müstəmləkə siyasəti, 1909-cu ildən başla-

yaraq Azərbaycan milli burjuaziyasının siyasi kredosunun formalaşması, azərbaycanlı deputatların Rusiya Dövlət Dumasında milli mənafeədən çıxış edərək göstərdikləri fəaliyyət geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. 1993-cü ildə Dilarə xanım Seyidzadə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdi və həmin ilin may ayının 21-də ona tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi verildi. Bu dövr Azərbaycan xalqının həyatında çox mürəkkəb bir dövr idi. 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının müstəsna bir hadisə baş verdi. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan xalqı 1993-cü ilin 70 il həsrətində olduğu milli dövlətçiliyi itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Zəngin dövlətçilik ənənəsinə malik olan Azərbaycan xalqı böyük dövlət xadimi, XX ikinci yarısında milli şüurun dirçəlişində, gələcək milli müstəqil dövlətçilik ideyasının əsaslarını yaratmış Heydər Əliyevi milli müstəqilliyi və onu bərpa edən xalqı xilas etmək üçün hakimiyyətə dəvət etdi. Azərbaycan tarixini, mədəniyyətini, onun həyatının bütün sahələrini, o cümlədən onun tanınmış ziyalılarını, ilk növbədə alimlərini dərinləndirən və onları yaxından tanıyan Heydər Əliyev milli dövlət quruculuğunda ilk növbədə xalqına, onun qiymətli ziyalılarına arxalandı, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması işinə onları dəvət etdi. Bu ziyalılar içərisində Dilarə xanım Seyidzadə də var idi. Həyatının 32 ilini milli tarix elminin ən mühüm elmi problemlərindən birinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının 1918-ci ilin mayına qədər olan dövrün tədqiqinə həsr edən tarix elmləri doktoru, professor Dilarə xanım Seyidzadə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasına işə dəvət olundu. Bu faktı da qeyd etməliyəm ki, tarix elmləri doktoru, professor Dilarə xanım Seyidzadə 1993-cü ilə qədər iki monoqrafiyanın, 30-dan çox elmi məqalənin və Azərbaycan tarixinə dair bir çox sanballı ümumiləşdirici elmi nəşrlərin həmmüəllifi idi. Dilarə xanım Seyidzadə Prezident Administrasiyasına işə dəvət olunsada, elmdən, tədqiq etdiyi elmi problemdən ayrıldı. O, 1997-ci il yanvarın 31-də Ümummilli lider Heydər Əliyevin AMEA-nın aparıcı alimləri ilə görüşün iştirakçısı kimi, Ulu öndərin “Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi yenidən yazılmalıdır” – fikrini əsas götürərək 1998-2003-cü illərdə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəşr etdiyi VII cildlik “Azərbaycan tarixinin IV və V cildlərinin yazılmasında bilavasitə iştirak etmişdir. Dilarə xanım 1998-ci ildə özünün “Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar” adlı 15 çap vərəqi həcmində yenidən işlədiyi, sovet dövründə çap etdirə bilmədiyi faktların da daxil edildiyi möhtəşəm monoqrafiyasını nəşr etdirdi. Bu monoqrafiyada ilk dəfə Azərbaycan milli tarixşünaslığında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanda xalqın milli müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə hərəkatının yaranması, formalaşması və inkişafı, milli kapital təbəqəsinin formalaşması, inkişafı, onların mənsub olduqları xalqın milli mənlilik şüurunun oyanması, maariflənməsi işində iştirakı, bu insanlarda siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəlməsində, vətəndaşları olduqları ölkənin müstəmləkə siyasətinə qarşı çıxış edərək mənsub olduqları xalqın hüquqları uğrunda mübarizə aparmaları, hər cür maneə, çətinlik və məhdudiyətlər şəraitində deputat seçilmiş Azərbaycan xalqının nümayəndələrinin Çar Rusiyasının Dövlət Dumasının tribunasından xalqın haqq səsinin bütün imperiya sahiblərinə çatdırmaları bu əsərdə zəngin arxiv sənədləri, elmi ədəbiyyat və mənbələr əsasında öz əksini tapmışdır. Əsərin “Rusiya Dövlət Duması və Azərbaycan adlı iki paragrafdan ibarət III fəslində və ondan sonra buraya əlavə edilən “Son söz” hissəsində müəllif tərəfindən Çar Rusiyasının qanunverici orqa-

nında azərbaycanlı deputatların fəaliyyəti, onların milli müstəqilliyə gedən yolu necə saldıqları tarixi-xronoloji ardıcılıqla yüksək elmi təhlil əsasında verilmişdir. “Son söz” hissəsində (səh. 237) müəllif 1916-cı ildə Məmməd Yusif Cəfərovun müsəlman parlament fraksiyası adından çıxışını verərək Azərbaycan xalqının etiraz səsini səsləndirmişdi: “Heç vaxt milli əsarət zülməti indiki azadlıq mübarizəsi dövründəki səviyyəyə gəlib çatmamışdır. Heç vaxt mərkəzləşdirilmiş rəhmsiz bürokrat mexanizmi Rusiyanın özgə xalqlarının milli hissələrini bu qədər təhqir etməmiş və indiki qədər onların məişət və mənəvi xüsusiyyətlərini eybəcərləşdirilməmişdir”. Bu çıxış əslində mahiyyət etibarını ilə milli müstəqilliyə çağırış idi. Buna görə də tarix elmləri doktoru, professor Dilarə xanım Seyidzadənin yazdığı əsər haqlı olaraq Azərbaycan milli tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə aparan yolu işıqlandıran ilk tədqiqat işi hesab etməkdə haqlıyıq. Məsələnin maraqlı tərəfi odur ki, Dilarə xanım bu tədqiqat işinin yüksək elmi səviyyəsi ilə kifayətlənməyib, onun üzərində yenidən işlədi və 2004-cü ildə bu əsərin yeni variantını hazırladı. 2004-cü ildə bu əsər Azərbaycan, 2011-ci ildə ingilis, 2018-ci ildə isə rus dilində və türk dilində nəşr olundu. Qeyd etməliyəm ki, bu əsər 1998-ci ilin nəşrindən xeyli fərqlənir. 23 çap vərəqi həcmində çap olunan 836 istinad, çoxsaylı mənbələr, dövrü mətbuat, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Rusiya Dövlət Tarix Arxivi (Sankt-Peterburq), Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi (Moskva), Gürcüstan Dövlət Arxivi (Moskva), Gürcüstan Dövlət Arxivi və AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılan materiallar, sənədlər əsasında yazılmışdır və müasir Azərbaycan milli tarix elmi və tarixşünaslığı üçün xüsusi elmi və siyasi dəyər kəsb edən bir əsərdir. Burada ilk dəfə müəllif tərəfindən I Dövlət Dumasında İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında ermənilərin yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri cinayətlər və aqrar məsələ ilə bağlı azərbaycanlı deputat İsmayılخان Ziyadxanovun çıxışını verir və bu çıxışın çar Rusiyanın Cənubi Qafqazda yeritdiyi müstəmləkə siyasətinin yerli azərbaycanlı əhali üçün ağır nəticələr verdiyini göstərməklə, bərabər bu siyasətin antiinsani mahiyyət daşıdığını faktlarla təsdiq edir. Sonuncu nəşrin diqqəti cəlb edən bir cəhəti də odur ki, əsərə əlavə olaraq 1906-1917-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş I, II, III və IV Dövlət Dumalarında azərbaycanlı deputatların (Ə.M.Topçubaşov, F.X.Xoyski, X.Xasməmmədov, İ.Z.Tağıyev, Ə.Haqverdiyev, M.Y.Cəfərov, İ.Ziyadxanov, M.Əliyev, Z.Zeynalov) çıxışları ilə bərabər onların və o cümlədən Əli bəy Hüseynzadənin, M.Ə.Rəsulzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun fotosəkillərini, “Difai” və “Müdafiə” təşkilatlarının möhürlərinin və Dövlət Dumasının binasının fotosəkillərini vermişdir. Tarix elmləri doktoru, professor Dilarə xanım Seyidzadənin “Azərbaycan XX əsrin əvvəlində: müstəqilliyə aparan yollar” əsəri müasir Azərbaycan milli tarixşünaslıq elminə əvəzsiz bir töhfədir.

Dilarə xanım Seyidzadənin milli tarixçi kadrların yetişdirilməsində də böyük xidmətləri vardır. O, tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün institutun bir neçə doktorant və dissertantına elmi rəhbərlik etmiş və tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsinə alan iddiaçıların elmi məsləhətçisi olmuşdur. Mən yuxarıda 1993-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyev yeni, müstəqil Azərbaycan dövlətinin quruculuğu işinə başlayarkən xalqın tanınmış ziyalıları, elm və mədəniyyət xadimləri ilə bir neçə dəfə görüşlər keçirdi və bu ziyalıların, elm adamlarının bir neçəsini dövlət strukturlarında işləməyə dəvət etdi. Bu ziyalılar içərisində tarix elmləri doktoru,

professor Dilarə xanım Seyidzadə də var idi. Əslində Ulu öndər Seyidzadələr ailəsini çox yaxşı tanıyırdı. Bu ailənin necə yüksək milli düşüncə sahibi olduğunu çox gözəl bilirdi.

Mən Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində işləyərkən bir sənədə rast gəldim. Bu sənəd 1950-ci il 23 sentyabr 479 sayılı “tam məxfi, təcili, yalnız şəxsən” qrifi ilə Azərbaycan KP MK-nın Xüsusi Şöbəsinin müdiri Novikovanın imzası ilə Azərbaycan SSR Nazirlə Sovetinin sədri T.Quliyevə, MK katibi T.Yaqubova, Dövlət Təhlükəsizlik Naziri S.Yemelyanova və Daxili İşlər Naziri S.Ataqişiyevə ünvanlanmış müraciət məktub idi. Məktuba Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Naziri S.Yemelyanovun hazırladığı 753 səhifəlik arayışdan götürülmüş 4 səhifəlik siyahı idi. S.Yemelyanovun hazırladığı bu siyahıda 1950-ci ildə Azərbaycan SSR-də dövlət orqanlarında çalışan bir sıra məsul şəxslərin və ziyalıların Türkiyədə qohumlarının olmaları, onların düşüncələrinin sovet düşüncəsi deyil, milli, türkperəst elementlər olduğu qeyd olunur və onlar haqqında qərar qəbul etmək üçün təkliflər verilir. 753 səhifədən ibarət hazırlanmış bu arayışın 398-401-ci səhifələrini həmin siyahı təşkil edir. Həmin siyahıda respublikanın tanınmış dövlət, elm və mədəniyyət xadimlərinin adları verilmişdir. Bu adlar içərisində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Həsən Əli oğlu Seyidov, Azərbaycan EA-nın Prezidenti Musa Mirzə oğlu Əliyev və Azərbaycan SSR Kino Sənayesi Naziri Bağır Qasım oğlu Seyidzadənin də adı vardır. Onun adının qabağında tutduğu vəzifədən azad edilməsi yazılmışdır (ARPIİSSA, f.1, siyahı 36, sax.qov. 170, s.398-401). Məsələnin maraqlı tərəfi odur ki, Vətəninə, millətinə, torpağına bütün varlığı ilə bağlı olan bu insanların günahları azərbaycanlı, onlar milli düşüncə sahibi olmaqları idi. Bağır Seyidzadənin qardaşı, Azərbaycan milli kino sənətinin təkrar olunmaz nümunələrini yaratmış Hüseyn Seyidzadənin də həyat yolu hamar olmamışdır. Onun rejissoru olduğu “Dəli Kür” filminin başına gətirilən oyunlar bir daha sübut edir ki, o milli düşüncə sahibi idi, Vətəni Azərbaycana bütün varlığı ilə bağlı idi. Oğlu Fuadın gənc ikən faciəli vəfatı da bu talenin bir səhifəsidir.

Dilarə xanım Prezident Aparatına işə dəvət olunandan sonra, çox keçmədən Ulu öndər Heydər Əliyev onu özünün köməkçisi təyin edir. Nə üçün məhz Dilarə xanım? Ona görə ki, o, dərin elmi bilik, yüksək mədəniyyət və intellekt sahibi olmaqla bərabər, həm də doğrunun, düzgünlüyün, həqiqətin nümunəsi idi. Doğru danışmaq, həqiqəti hər yerdə çəkinmədən demək və müdafiə etmək, insanpərvərlik və xeyrxahlıq etmək bu insanı xarakterizə edən ən mühüm xüsusiyyətlərdəndir.

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Aynur xanım Bəşirli ilə söhbət edərkən bizim hər ikimiz üçün əziz olan Dilarə xanımdan, onun elmi yaradıcılığından danışdıq. Aynur xanım vaxtı ilə Dilarə xanım haqqında “Dilarə xanıma məhəbbətlə, yaxud “o qadın kimdir?” adlı məqalə çap etdirdiyini söylədi. Məqalənin hər iki variantını oxudum və çox xoşuma gəldi və burada Dilarə xanım Seyidzadə ilə bağlı yazılan bütün fikirlərlə razı idim. O qadın kimdir? Sualının cavabında: “Dilarə xanım Seyidzadə Prezidentin köməkçisidir” – fikrinə “O, Ulu öndər, müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin köməkçisidir” – cümləsini əlavə etməyi özümə borc bildim. Çünki, Ümummilli liderin köməkçisi olmaq hər kəsə qismət olan səadət deyildir. Bu səadət və seçim Dilarə xanım Seyidzadənin taleyinə yazılmışdı.

10 il ərzində Ulu öndərin yanında olmaq, keçirdiyi görüşlərdə iştirak etmək, xalqımızın, millətimizin, Vətənimiz Azərbaycanın gələcək taleyi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsinin şahidi olmaq, XX əsrin əvvəlində milli müstəqilliyə gedən yolun tarixini yazan bir alim və vətənpərvər bir ziyalı xanım üçün böyük səadət və həyat məktəbi idi. Mən həmişə Dilarə xanımla görüşəndə və onunla söhbət edəndə ondan millətimiz, xalqımız, Vətənimiz Azərbaycan üçün, onun tarixi üçün əvəzsiz, qiymətinin verilməsi mümkün olmayan memuar yazmağını xahiş edir. Ulu öndərin köməkçisi və bir tarixçi alim kimi Dilarə xanım Seyidzadənin gördüklərini heç kim görməmiş və heç kim də bilmir. İnanıram ki, mənim və onu yaxından tanıyanlar üçün çox əziz olan bir insan – tanınmış dövlət xadimi və alim Dilarə xanım Seyidzadə hamımızın istəyini nəzərə alacaqdır.

Dilarə xanımın əməyi dövlətimiz tərəfindən yüksək səviyyədə qiymətləndirilib. O, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamları ilə “Şöhrət” (24 .X.2009) və “Şərəf” (24.X.2019) ordenləri və 2023-cü ildə isə “Heydər Əliyevin 100 illiyi (1923-2023) yubiley medalı ilə təltif olunmuşdur. Dilarə xanım Seyidzadə 2022-ci ildə yaradılmış “Qərbi Azərbaycan İcması”nın İdarə Heyətinin üzvüdür və indi də ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edir. Oktyabr ayının 25-də Dilarə xanım Seyidzadənin ad günüdür. Bu gün onu tanıyan və sevən bütün insanlar üçün əziz gündür. Mənim üçün isə o həyatda büllur kimi saflıq, paklıq, düzgünlük, xeyirxahlıq, mərdlik nümunəsidir. Şadam ki, Dilarə Seyidzadə kimi böyük bir İnsanı, Alimi və fəxr edərək vətəndaşı olduğum müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasında bilavasitə iştirak edən, əslən qədim İrəvan şəhərindən olan bir dövlət xadimini tanıyıram.

Əziz Dilarə xanım, Sizi doğum gününüz münasibəti ilə bütün tarixçi alim həmkarlarım adından, Tarix və Etnologiya İnstitutunda çalışan həmkarlarınız adından ürəkdən təbrik edir, can sağlığı, bir daha möhkəm can sağlığı arzulayıram.

**AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARİX VƏ ETNOLOGİYA
İNSTITUTUNUN ELMİ HƏYATI – 2024**

- 12.01.2024. Elçin Qarayevin (5503.02 – “Vətən tarixi” ixtisası) tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycanın İrəvan bölgəsi XVII əsrin sonu – XIX əsrin ortalarında” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 17.01.2024. “Şimali Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi” şöbəsinin təşkilatçılığı ilə “Cavad xan Gəncəlinin azadlıq mücadiləsi – 220” adlı elmi dəyirmi masa.
- 19.01.2024. “20 Yanvar – Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq səhifəsi” adlı dəyirmi masa.
- 26.01.2024. Tamilla Kocayevanın (5503.02 – “Vətən tarixi”) tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının formalaşması və yaranması tarixi (1920-1945-ci illər)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 29.01.2024. “M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan tarixində yeri” mövzusunda dəyirmi masa.
- 31.01.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının iclası (№1).
- 05.02.2024. “Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100 il: uğurlar və perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi konfransı.
- 09.02.2024. Samirə Ramazanovanın (5102.01 – “Etnoqrafiya və etnologiya”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan qadını ailədə və ictimai həyatda (gender münasibətlərinə etnoqrafik baxış) mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 09.02.2024. Nərmən Xanməmmədovanın (5503.02 – “Vətən tarixi”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Şimali Azərbaycanda qaçqınlara dair dövlət siyasəti (1914-1920-ci illər)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 14.02.2024. Görkəmli tarixçi alim, 17 il Tarix İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmış, akademik Yaqub Mahmudovun 85 illik yubileyinə həsr olunmuş respublika konfransı.
- 14.03.2024. Fərdə Əsədovun (5502.01 – “Ümumi tarix”) tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Xəzərlər Avrasiya xalqları və Azərbaycan tarixində (VI-X yüzilliklər)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 19.02.2024. “Etnoekologiya – xalqın təbiətə münasibət mədəniyyəti” mövzusunda dəyirmi masa.
- 26.02. 2024. Xocalı soyqırımının 32-ci ildönümü münasibətilə dəyirmi masa.
- 06.03. 2024. Akademik İqrar Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş respublika konfransı.
- 07.03. 2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının iclası (№2).
- 13.03.2024. AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru, professor Kərim Şükürovun Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun rəhbər heyəti ilə onlayn görüşü.

- 15.03.2024. “Azərbaycan etnologiyası: perspektivlər və prioritetlər” mövzusunda elmi seminar.
- 18.03.2024. “Türk sivilizasiyasının dirçəlişi” adlı beynəlxalq elmi konfrans.
- 28.03.2024. Güntəkin Nəcəflinin (5503.02 – “Vətən tarixi”) tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Çar Rusiyası və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq fəaliyyəti” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 29.03.2024. 31 mart – Azərbaycanlıların Soyqırımı gününə həsr olunmuş konfrans.
- 08.04.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunun rəhbərliyi ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəhbərliyi arasında onlayn görüş.
- 08.04.2024. “Çar-Balakənin çar Rusiyası tərəfindən işğalı 220” mövzusunda dəyirmi masa.
- 11.04.2024. Əsəd Əliyevin (5102.01 – “Etnoqrafiya və etnologiya”) tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının məişət və mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 17.04.2024. Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurasının təşkilatçılığı ilə seminar.
- 19.04.2024. Azərbaycan və Türkiyə tarixçilərinin birgə yazdıqları “Başlanğıcdan günümüzə Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri” adlı kitabın təqdimatı.
- 19-20 aprel 2024. “Qafqaz Albaniyası: Etnoarxeologiya, yazılı mənbələr və tarixi abidələr” mövzusunda Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu, Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyası (SEBA) və Alban-udi xristian icmasının birgə təşkilatçılığı ilə “Qafqaz Albaniyası: Etnoarxeologiya, yazılı mənbələr və tarixi abidələr” mövzusunda XI Beynəlxalq elmi konfrans.
- 22.04.2024. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu və Özbəkistan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu arasında elmi əməkdaşlıq haqqında memorandumun imzalanması.
- 25.04.2024. Rəna Baxışovanın (5503.02 – “Vətən tarixi”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Qarabağ regionunda mədəniyyət” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 25.04.2024. Əfşan Nərimanlının (5503.02 – “Vətən tarixi”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan Respublikasının Quba-Xaçmaz regionunun sosial, iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2013-cü ilədək)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 29.04.2024. “Azərbaycan etnologiyası: yeni prioritetlər və perspektivlər” adlı elmi seminarın nəticələrinə həsr olunmuş tədbir.
- 30.04. 2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının iclası (№4).
- 08.05.2024. “İkinci Dünya müharibəsində Azərbaycanın iştirakı tarixçi tələbələrin gözü ilə” adlı respublika elmi konfransı.
- 14.05.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix elmləri doktoru, dosent İlqar Niftəliyevin İvane Cavahişvili adına Tbilisi Universitetinin Tarix İnstitutunun rəhbər heyəti ilə onlayn görüşü.

- 15.05.2024. Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə həsr olunmuş “Məhəmməd Füzuli: dövrü və mühiti” mövzusunda dəyirmi masa.
- 16.05.2024. Aytən Əsədovanın (5505.02 – “Arxeologiya”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Qədim dövr və orta əsrlərdə Bərdə şəhərinin şüşə məmulatı” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 16.05.2024 Pərvinə Əfəndinin (5502.01 – “Ümumi tarix”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “XIX əsrin I yarısında Misirin ictimai-mədəni həyatının modernləşməsində müsəlman mütəfəkkiri Rafi Rifaa ət-Təhtavinin rolu” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 21.05.2024. “Şuşa şəhəri və İslam dünyası: qarşılıqlı əlaqələr və zənginləşmə” adlı beynəlxalq elmi konfrans.
- 21.05.2024. “Şuşa şəhəri və İslam dünyası: qarşılıqlı əlaqələr və zənginləşmə” adlı beynəlxalq elmi konfrans.
- 22.05.2024. “Şuşa: keçmişi və inkişaf perspektivləri gəncliyin gözü ilə” mövzusunda dəyirmi masa.
- 24.05.2024. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 106-cı ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində Cümhuriyyətin yeri” adlı dəyirmi masa.
- 29.05.2024. “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi” adlı dəyirmi masa.
- 30.05.2024 Bünyamin Qənbərlinin (5102.01 – “Etnoqrafiya və Etnologiya”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycanlıların ənənəvi həyat tərzində fiziki mədəniyyətin rolu” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 30.05.2024. Daşqın Məhəmmədlinin (3356.01 – “Kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq və kitabşünaslıq”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunun kitabxana-informasiya infrastrukturunu inkişafı, müasir vəziyyəti və modernləşdirilməsi yolları” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 03.06.2024. “Mahmut Kaşğarının “Divanü Lüğatit-Türk” əsəri etnoqrafik mənbə kimi” adlı dəyirmi masa.
- 12.06.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının iclası (№5).
- 12.06.2024. A.A.Bakıxanovun anadan olmasının 230 illiyinə həsr edilmiş dəyirmi masa.
- 13.06.2024. Rəna Məmmədovanın (5509.01 – “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları”) tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Nadir şah Əfşarın hərbi-siyasi fəaliyyəti və onun islahatları (farsdilli mənbələr əsasında)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 21.06.2024. “Azərbaycanda ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasında Heydər Əliyevin rolu” adlı dəyirmi masa.
- 27.06.2024. Pərviz Kaziminin (3356.01 – “Kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq və kitabşünaslıq”) tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Türkdilli dövlətlərin kitab və kitabxana mədəniyyəti (1991-2011-ci illər)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.

- 03.07.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının iclası (№6).
- 04-05 sentyabr 2024. Tarix və Etnologiya İnstitutu və Türkiyə Cümhuriyyəti Hacettepe Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə “I Beynəlxalq Şah İsmayıl Xətai” beynəlxalq elmi konfransı.
- 10.09.2024. Akademik Nərgiz Axundovanın 65 illik münasibəti ilə beynəlxalq elmi konfrans.
- 12.09.2024. Şirinbəy Əliyevin (5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi”) tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “IX əsrin sonları – XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri (Şəki hakimliyinin tarixinə dair materiallar əsasında)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 13.09.2024. Bakının azad edilməsinin 106-cı il dönümünə həsr olunmuş “15 sentyabr 1918-ci il dönümü: Azərbaycan tarixində yeri və əhəmiyyəti” adlı dəyirmi masa.
- 20.09.2024. “Əsrin müqaviləsi – 30” adlı beynəlxalq elmi konfrans.
- 26.09. 2024. Natavan Ağayevanın (5502.01 – “Ümumi tarix”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “XIX əsrdə Osmanlı cəmiyyətində türk ziyalı təbəqəsinin formalaşmasının ictimai-mədəni şərtləri” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 02.10.2024. “Səfəvi tarixinə dair Venesiya Dövlət Arxivi və Marçiana Milli Kitabxanasında saxlanılan sənədlərin kataloqu”nun təqdimat mərasimi.
- 27-30 sentyabr 2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunda fəlsəfə və elmlər doktorluğu hazırlığı üzrə doktorantura və disertanturaya qəbul üzrə ixtisas imtahanlarının keçirilməsi.
- 08.10.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının iclası (№6).
- 09.10.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunda 25 oktyabr “İnstitut günü” çərçivəsində “Tarix və Etnologiya İnstitutunun tarixindən” mövzusunda tədbir.
- 10.10. 2024. Vüsəla Mövləyevanın (5503.02 – “Vətən tarixi”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Mingəçevir şəhərinin tarixi (1969-2010-cu illərdə)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 10.10. 2024. Vaqif Şükürovun (5503.02 – “Vətən tarixi”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan SSR-də ictimai-siyasi həyat” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 18.10.2024. “18 oktyabr – Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyin bərpası günü” münasibətilə Dəyirmi masa.
- 12.11.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutu ilə Türkiyə Respublikası Kafkas Universiteti arasında elmi əməkdaşlıq haqqında anlaşma memorandumunun imzalanması.
- 23.10.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunda AMEA-nın vitse-prezidenti, Elm və Təhsil Nazirliyinin İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun direktoru, akademik Rasim Əliquliyevlə görüş.
- 24.10.2024. Çinarə Səfərovanın (5502.01 – “Ümumi tarix”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Türkiyə Respublikasının xarici siyasətində Gürcüstanın yeri (1991-2019-cu illər)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.

- 24.10.2024. Könül Sadıqovanın (5509.01 – “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “İbn əl-Cövzi Qızıoğlunun “Miratüz-zaman” əsərində Azərbaycan tarixi məsələləri” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 06.11.2024. “44 günlük zəfər tariximiz və 23 saatlıq tam qələbəmiz” adlı tədbir.
- 07.11.2024. Asim Cənnətovun (5502.01 – “Ümumi Tarix”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Türkiyə Respublikasının ictimai fikir tarixində Cənubi Azərbaycan məsələsi (1923-2018)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 07.11.2024. Elməddin Quliyevin (5509.01 – “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “akademik Z.Bünyadovun tədqiqatlarında Azərbaycanın orta əsrlər tarixi məsələləri” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 26.11.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının iclası (№7).
- 27.11.2024. “Birinci dünya müharibəsinin Yaxın Şərqi və Qafqaz meydanı Osmanlı dövlətinin savaşa qatılmasının 110 illiyi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans.
- 28.11.2024. Çinarə Səfərovanın (5502.01 – “Ümumi tarix”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Türkiyə Respublikasının xarici siyasətində Gürcüstanın yeri (1991-2019-cu illər)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 28.11.2024. Həmidə Əhmədovanın (5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “NATO-nun strateji proqramları və sülhməramlı əməliyyatlarında Azərbaycan Respublikasının iştirakı (1991-2013-cü illər)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 05.12.2024. Aidə Bəndəliyevanın (5505.01 – “Tarixə dair digər elmlər”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Orta əsr Azərbaycan təbabət və dərmanşünaslığında bioetika problemləri” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 05.12.2024. Qərənfil Əsədovanın (5102.01 – “Etnoqrafiya və etnologiya”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Avropa mədəniyyətinin azərbaycanlıların məişətinə təsiri (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 10.12.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının iclası (№8).
- 10.12.2024. Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətində “Vətən müharibəsi tarixi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası – Şəxsiyyət faktoru” adlı kitabın təqdimatı.
- 12.12.2024. Ulu öndər Heydər Əliyevin Anım Günü ilə bağlı tədbir.
- 18.12.2024. Şeyx Şamil hərəkətinin 190 illiyinə həsr olunmuş dəyirmi masa.
- 23.12.2024. Tarix və Etnologiya İnstitutunda 20 dekabr 2024-cü il tarixində fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə minimum və fərq imtahanlarının keçirilməsi.

- 25.12.2025. Tarix və Etnologiya İnstitutu və Avrasiya Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının birgə təşkilatçılığı ilə ikicildlik “Qızılbaş Ensiklopediyası: 1001 termin və xüsusi ad” kitabının təqdimat mərasimi.
- 26.12.2024. Nigar Camalovanın (5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Ararat (Ermənistan) Respublikasının Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.
- 26.12.2024. Sənubər Cabbarovanın (5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi”) tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan Respublikası ilə münasibətləri (1918-1920-ci illər)” mövzusunda dissertasiya işinin müdafiəsi.

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞI
(ELMİ ƏSƏRLƏR)
2024, cild 85 №2

AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY
(SCIENTIFIC WORKS)
2024, Vol. 85, N2

Format: 70*100 $\frac{1}{16}$. Tiraj: 100.
Buraxılışa məsul: **Ramilə Gül**
Kompüter dizaynı: **Orxan Zeynalov**

“Parlaq İmzalar” Nəşriyyatında çap olunmuşdur.
AZ1096, Azərbaycan, Bakı, Qara Qarayev prospekti, 82A.